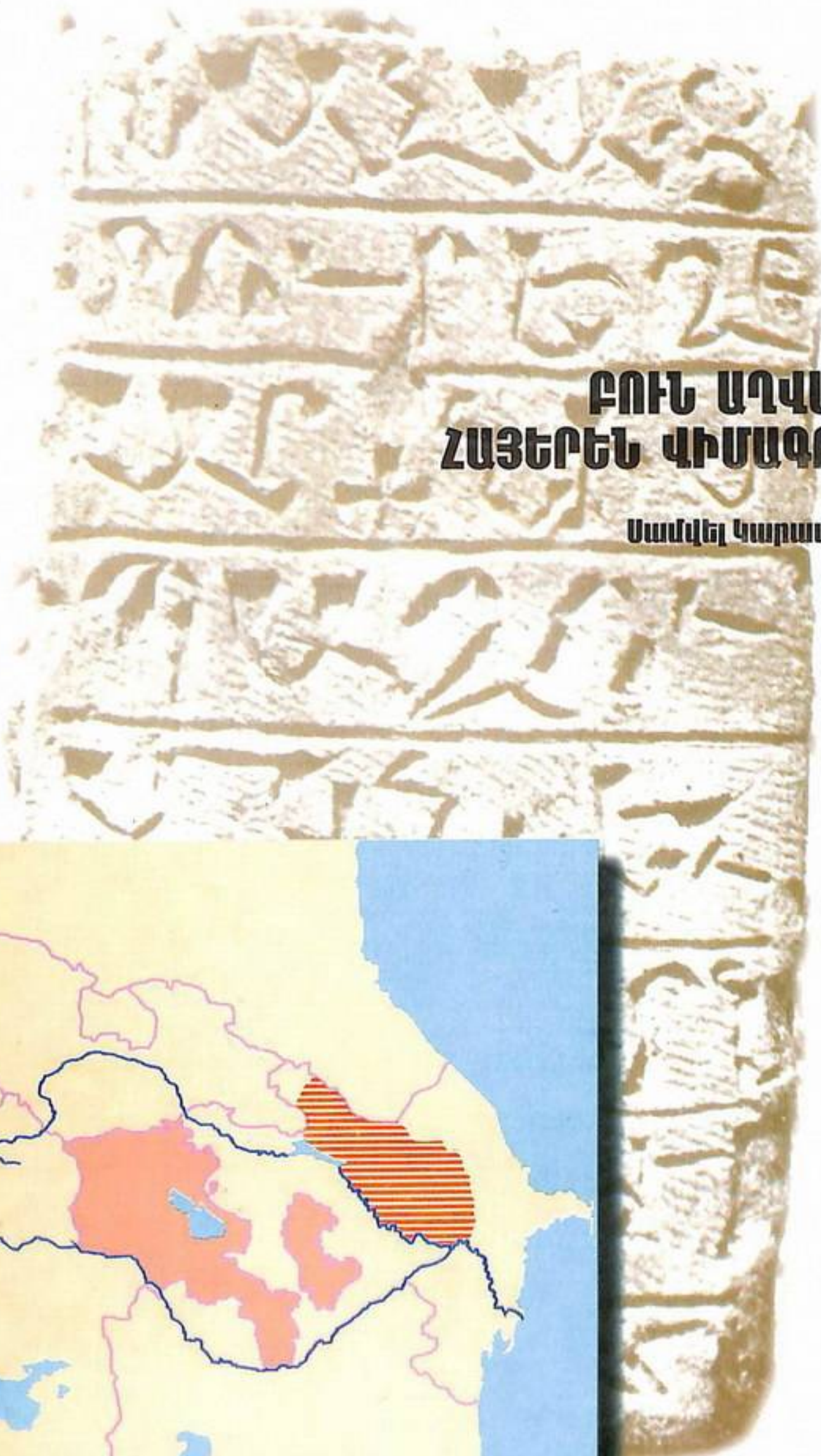

RAA

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ

RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE

**ԲՈՒՆ ԱՂՎԱՆՔԻ
ՀԱՅԵՐԵՆ ՎԻՍԱԳՐԵՐԸ**

Սամվել Կարապետյան

1987թվականից պատրաստ, բայց անտիպ աշխատությունը
յույս ընծայվեց շնորհիվ մեծարգո պրն. ԳՐՈՆԻԿ ՓԱՓԱԶՅԱՆԻ
(Շվեյցարիա) Մեկենասության

Մրտի անհուն գոհունակությամբ է, որ գրի կ'առնենք այս ողջոյնի և օրհնութեան խօսքը՝ ներկայ
հատորի հրատարակութեան առթիւ:

Այս գիրքը հաւատքի գործ է:

Այս գիրքը տեսիլքի գործ է:

Այս գիրքը քաջութեան գործ է:

Եւ իսկապէս, հաւատքի տէր, տեսիլքի տէր և քաջ մարդու գործ է, մեր ալեկոծ ժամանակներուն սա-
րի սար բարձրանալ, կիրճեր իջնել, արծուի բոյններ որոնել, անկոյս ուղիներով քափառիլ և գրի և պատ-
մութեան յանձնել ժողովուրդի մը պատմութիւնը այնպէս, ինչպէս ուզեր էին այդ հողին տէրերը:

Գիրքը նուիրուած է Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնեայ շրջաններուն, կամ պատմական Բուն
Աղուանք երկրամասի վրայ պահպանուած հայերէն արձանագրութեանց:

Անտարանին մէջ դրուազ մը կայ, ուր մեր Տէրը, Յիսուս Զրիստոս, իրեն ուղղուած բողոք-հարցումի
մը կը պատասխանէր և կ'ըսէր. «Եթէ մարդիկը լոեն, քարերը պիտի աղաղակեն»: Եւ այսօր, աշխարհի
ներկայ իրադրութեան մէջ, երբ տարրեր-տարրեր հաշիւներով մարդիկ կ'ուզեն կամայական քարտէսներ
գծել, կատարուած իրողութեանց առջեւ դնել աշխարհը և կամ այսպէս կոչուած «ընդունուած» սահման-
ները դիրք բռնել, ահա՛ այս եզակի հատորին մէջէն կը խօսին քարերը, կը խօսին գերեզմանաքարերը,
արձանագրութիւնները, և բարձրաձայն կը զոչեն. մենք հայ ենք, այս լեռները հայ են, այս աշխարհը հա-
յոց աշխարհ է և այդ քարաշէն համանուագին մէջէն՝ անզամ մը ևս կը հոչակոյի այն պատմական իրո-
ղութիւնը, ուր Կուր գետը սահմանային գետ չէ եղած մեզ համար, այլ հայ ժողովուրդի տեղաբաշխվածու-
թեան և մշակութային առումով հայոց ներքին գետ էր, ուր կ'ապրէին, կ'աղօթէին և կը կոռէին հայերը:

Ահա թէ ինչու մեր խորին երախտիքին արժանի են անոնք, որոնք տրեւաջան աշխատանքով և մեծ
տառապանքով, և ապա յատկապէս հայրենասիրութեան ամենաբարձր ոգիով մեզի, նաեւ, և ապա քա-
ղաքակիրք մարդկութեան կը ներկայացնեն այս «ինքնութեան բողոքը»:

Շնորհակալութիւն բոլոր անոնց, որոնց շնորհիւ հնարաւոր դարձաւ այս հատորի հրատարակութիւ-
նը: Յատկապէս շնորհակալութիւն երկու հոգիներու, որոնց հոգւոյն պտուղն է այս հատորը: Նախ՝ մեր
վաղեմի բարեկամ, հոգեհարազատ Արմէն Հախնազարեանին, որ ֆենոմեն մըն է մեր ներկայ ժամանակ-
ներու սփիւռեան կեանքին մէջ, մէկը՝ որ իր անձին մէջ կը մարմնաւորէ արուեստը, ճարտարապետութիւ-
նը, նկարչութիւնը, քանդակագործութիւնը, եթէ կ'ուզէք բառին ազնուագոյն իմաստով արկածախնդիրը,
որ 1969-էն ի վեր այցելած է Արեւմտեան Հայաստան, Կիլիկիա, Իրան, Կովկաս և այլուր՝ համայն հայոց
բնակած աշխարհը և ուսումնասիրած, լուսանկարած, չափագրած հայ ճարտարապետական կորողնե-
րը և զանոնք յանձնած յավերժութեան: Երկրորդը Սամուէլ Կարապետեանն է, հայոց աշխարհի ծնունդ,
որ 1978 թ. սկսեալ կեանքի նպատակ դարձուցած է Հայաստանի սահմաններէն դուրս գտնուող վանքե-
րու, պատմական յուշարձաններու և առհասարակ արձանագրութեանց պահպանումը և փոխանցումը
յաջորդ սերունդներուն:

Չեմ գիտեր, Արմէնն ու Սամուէլը իրարու ինչպէս ծանոթացեր էին, բայց ինձի համար իրենց ծանօթու-
թիւնը նախախնամական է, որովհետեւ այս երկու անձերը առանձինն աւելի մեծ գործ կատարած են, քան
մեծ վարկերով և պիտոճէներով աշխատող ինսպիրութներ և տեսակ-տեսակ կեղրոններ և միութիւններ:

Արմէն Հախնազարեան և Սամուէլ Կարապետեան մեր ժողովուրդին ինքնութեան բողոք կու տան ի-
րենց հաւատքի, տեսիլքի և քաջութեան այս գործով:

Ձերմագին զնահատանք իրենց վաստակին, հիացում իրենց գործին և աղօթք՝ որ շարունակեն ի-
րենց եզակի և աստուածաշնորհ և հայապարձան գործը:

*Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Աշճեան
Վարիչ-քարտուղար 1700 ամեակ Հայաստանի Մէջ
Զրիստոնեութեան Պետական Կրօն Հոչակման*

Տեսական ջանադրությամբ, տարիների տրեւանքով կազմված սույն աշխատությունը զնահատելի նո-
րույթ է հայագիտության ասպարեզում: Առաջին անգամ գիտական աշխարհին է հրանցվում հայ մշա-
կույթի մի սովոր խումբ՝ Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնյակի տասնամյակներ առաջ խժայեզու ցե-
ղերից ոտնատակված, իսպառ հայաքափ բնակավայրերի, կանգուն թե ավերյալ հուշարձանների պատ-
մությունը և, որ առանձնապէս կարևոր է, հայերէն արձանագրությունները:

Աշխատությունը՝ մեր ժողովրդի պատմա-աշխարհագրական ընդգրկումների, հնուց ի վեր հաճախ
ոչ հայկական դիտված հողերում հայերի կողմից անցյալ դարերում ստեղծած հոգևոր-մշակութային ար-
ժեքների առատաբոյս հավաքածու է վերջնակորստից փրկված հարյուրավոր արձանագրություններով՝
օժտված բնագրերի հավաստիությունը փաստարկող լուսանկարներով ու գրչագրերով՝ բոլորն էլ արված
հեղինակի կողմից:

Փրկված և հավոր պատշաճի բնասիրությանը ներկայացված այս մասունքները կնպաստեն նորովի
յույս սփռելու Հայոց Արևելից Կողմանց մարած պատմության ելևջներին:

Մուրեն Մաղումյան

Անդրկուրյան երբեմնի Բուն Աղվանքը հայոց մշակութային առաքելությանը ծանոթ է ազգային դպրության առաջին իսկ դարերից: Տարեքնիկ այդ տարածքում միջին պարսկերենն ու նրան հաջորդած արաբերենը կանխեցին տեղական լեզվի (պայմանականորեն՝ աղվաներենի) ընդհանրական գրականացումը, ուստի այստեղ ևս հայերենն ստանձնեց *lingua franca*-ի դեր: Մատենագրական հատակոտոր տեղեկությունները ամենևին բավարար չեն տեղիս էթնիկական, քաղաքական ու մշակութային պատմությունն ուսումնասիրելու համար, իսկ վիճաբանական նյութը փաստորեն հավաքված ու առեղծված չէ: Ուշ միջնադարում տեղի ունեցած ազգագրական ու դավանական փոփոխությունները, մասնավորապես դրսեկ ցեղերի հակադարձ ուժացման պարագայում, աստիճանաբար այլախոս ու այլադեմ դարձող տեղաբնիկներին մղեցին դեպի ինքնության մոռացում, որը և բերեց սեփական հիշատակների անտեսման, երբեմն նույնիսկ քշնամանքի նրա հանդեպ:

Էթնո-դավանական ու քաղաքական այն բնօրկ պատմությունը շերտ առ շերտ նոր նոտվածքից ազատելու և մշակութային արժեքներն արարողներին ճանաչելու համար անհրաժեշտ էր գիտության այնպիսի մի սպասավոր, որը չէր սպասի ակադեմիական կամ պաշտոնական հրանգավորման, հոգի ի բոի, ինքնական, արկածներից իսկ չերկնչելով սար ու ձոր կրնկներ՝ զեք պահպանված քարե տարեգրությունները գրի առնելու և հաջորդ սերունդներին փոխանցելու ազնիվ ու երախտաշատ առաքելությունը կատանձներ: Այդ սպասավորը սեփական կարողությանը ապավինած և մասնագիտորեն ինքնացած Մամվել Կարապետյանն է՝ դիվանական այս հատորի հեղինակը: Արդարությունը պահանջում է, որ յուրաքանչյուր մարդ իր արդյունքով փառավորվի:

Պրոֆ. Պարույր Մուրադյան

Պատմական Ատրոպատե, այսօր Ազերբայջան կամ Ատրպատական նահանգները գտնուում են Պարսկաստանի հիսսիսարևմուտքում, որոնց հիսսիսում հոսող Արաքս գետը դարերի ընթացքում երկրի սահմանն է համարել:

Առաջին աշխարհամարտից յետոյ, 1918-19 թերին Թուրքիայի հովանաւորութեամբ երկրամասը անուանափոխելով կոչուեց Ադրբեջան: Մի պետութիւն, որը ստեղծման առաջին օրից իսկ, միտումնաւոր իւրացրել է հարևանի անունը, ակներև է դարձնում իր քաղաքական կեցածքն ու Պարսկաստանի նկատմամբ ունեցած յետին նպատակը...

Նման քաղաքականութիւնն էլ ավելի անկաշկանդ, բողոքուած կոմունիզմի շղարշով Ադրբեջանը գործադրեց իր սահմաններից ներս գտնուող ժողովուրդների նկատմամբ: Դարեր շարունակ այդ երկրամասում ապրող տարբեր ժողովուրդներ, ինչպէս՝ Թաթեր, Թալիշներ, Լահիջներ, Լեզգիներ, Քրդեր ազգայնամոլ ճնշումներին չը դիմանալով կորցրին իրենց կենցաղն ու ինքնութիւնը՝ քրքացան:

Հայերը, որոնք երկրամասի բնիկն էին, դարձան այս քաղաքականութեան բուն քիրախը, որտեղ կրօնափոխութիւնը ծառայում էր որպէս ուժացման յաւելեալ միջոց:

Տասնեակ հազարաւոր հայեր, որոնք ազատուել էին Կովկասում Օսմանեան բանակի ջարդերից ու իրենց շէնը վերադարձել, խորհրդային տարիներին բողոքի որևէ հնարաւորութիւնից զրկուած, աշխարհից մոռացուած, նաև Խորհրդային Հայաստանի անտարբերութիւնից յուսահատ, Բաքուի տարատեսակ ճնշումներին չդիմանալով լքեցին իրենց պատմական բնակավայրերը:

1982 թւականին, երբ պր. Մամվել Կարապետեանը սկսեց Ադրբեջանի տարածքում եղած հայկական յուշարձանների ուսումնասիրութիւնը, դեռ մասամբ կանգուն էին եկեղեցիներն ու վանքերը և ամենուրեք տեսանելի անցեալը վկայող մեծաքիւ խաչքարերն ու տապանաքարերը:

Հայաստանում՝ RAA-ի պատասխանատու պր. Մամվել Կարապետեանի՝ տարիներ առաջ հեռատեսութեն ձեռնարկած, և դժուարին պայմաններում ամենայն բարեխղճութեամբ հաւաքագրած հարուստ նյութի միայն վիճաբանութիւն վերաբերող մասն է այս հատորով ներկայացում, որի պատմագիտական արժէքը անզնահատելի է:

Այսօր, երբ արևմուտքի վերից նայելով տնօրինող քաղաքականութեան “խիղճը հանգիստ է”, այս՝ թղթի վրայ փրկուած քարերը խօսում են բոլորին հասկանալի լեզուով, որ ջարդի՝ մշակոյթի ջարդի ճանաչել տալը պէտք է մղուի անդադար, աննահանջ և առանց պատեհապաշտութեան:

*Դոքտ. Արմէն Հայնազարեան
RAA-ի պատասխանատու*

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ (RAA)
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Արքեպիսկոպոս Մեսրոպ Աշճյան (Նյու-Յորք), պրոֆ. դր. Հ. Բուշխաուզեն (Վիեննա), պրոֆ. դր. Ա. Մուրաֆյան (Փարիզ), պրոֆ. դր. Սիրարիի
Տեր-Ներսեսյան (Փարիզ) [†], պրոֆ. դր. Հովհաննիսյան (Քայզերսլաութերն), պրոֆ. դր. Ռ. Հովհաննիսյան (Լոս-Անջելես), պրոֆ. դր.
Վ. Բարսեղյան (Նյու-Յորք) [†], պրոֆ. դր. Ժ. Փիփլըր (Աախեն), պրոֆ. դր. Ա. Չարյան (Երևան) [†], պրոֆ. դր. Լ. Չեքիյան (Վենետիկ)

Աշխատությունը հրատարակվում է ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտխորհրդի երաշխավորությամբ

0116

Սամվել Կարապետյան
ԲՈՒՆ ԱՂՎԱՆՔԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ՎԻՍԱԳՐԵՐԸ

Самвел Карапетян
АРМЯНСКИЕ ЛАПИДАРНЫЕ НАДПИСИ
СОБСТВЕННО-АЛУАНКА

Samvel Karapetian
ARMENIAN LAPIDARY INSCRIPTIONS
OF BOON-AGHVANK

ԳԻՐԸ I

ԳՏՀ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.2 (2Հ)

Կ - 294

Գիտական խմբագիր՝

դր. պրոֆ. Պարույր Մուրադյան

Խմբագիր՝ Լաուրա Մանուկյան

Կ - 294

Կարապետյան Ս.

Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը,

Գիրք I, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ

“Գիտություն” հրատ., 1997

Գիրք I, 1997, 132 էջ

Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնյա շրջանները կամ պատմական Բուն Աղվանք երկրամասը չափազանց հարուստ է հայ մշակույթի բազմաբնույթ հուշարձաններով: Երկրամասի պատմության ուսումնասիրության առումով առանձնապես մեծ նշանակություն ունեն զանազան հնավայրերում պահպանված հայերեն արձանագրությունները: Չնայած այդ ուղղությամբ աշխատանքները տարվել են դեռևս XIX դարի կեսերից տարբեր հեղինակների կողմից, սակայն առավել նպատակային ուսումնասիրությունները կատարվեցին միայն 1982-86 թվականներին: Սույն աշխատությունը ընդգրկում է նշված տարածքից հավաքված ու վերծանված 516 վիմագիր:

* * *

Левобережье среднего потока реки Куры или край исторического Собственно-Алуанка (Собственно Албании) чрезвычайно богат многохарактерными памятниками армянской культуры. По изучению истории края большое значение имеют армянские лапидарные надписи сохранившиеся в разных местах старины. Несмотря на то, что работы в этом направлении велись еще с середины XIX века разными авторами, наиболее выполнены только в 1982-86 гг. Сия работа охватывает 516 лапидарных надписей собранных и разобранных из упомянутого региона.

* * *

The left-bank territory of the river Koor or the historical land of Boon Aghvank is extraordinarily rich in multi-charactered monuments of Armenian culture. As studying the history of this land, Armenian epigraphical inscriptions preserved in different ancient places of the region are of especially great significance. Though the works in that direction have been carried on from middle of the 19 th century by different authors, the most purposeful studies were made only in 1982-86. This work embraces 516 epigraphical inscriptions collected and deciphered from the mentioned region.

Կ $\frac{0505000000}{703(02)-97}$

ԳՄԴ 63.2 (2Հ)

ISBN 5-8080-0144-7

© Սամվել Կարապետյան, 1997

© Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպություն (RAA)

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Աշխատությունն ամփոփում է 1982-1986 թթ. Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնյա շրջաններից կամ պատմական Բուն Աղվանք երկրամասի տարածքից հավաքած հայերեն վիճակագրերը:

Երկրամասի դաշտավայրային շրջաններում հին հուշարձաններ (բնականաբար նաև արձանագրություններ) գրեթե չեն պահպանվել: Դարերի ընթացքում երկրամասի գավառները ենթարկվել են տարածքային փոփոխությունների: Շատերի անունները ձևափոխվել, մոռացվել են կամ տարածքները այլ անուններ են ստացել: Որոշների տեղադրություններն անհայտ են և գիտական ուսումնասիրություններում միայն ենթադրաբար են որոշված:

Հիշյալ հանգամանքների դրդմամբ գրքում հավաքված արձանագրությունները նախատակահարմար ենք գտել ներկայացնել ըստ ներկայումս գոյություն ունեցող վարչական շրջանների:

Այսպիսով, հատորն ամփոփում է Աղբրեջանի Հանրապետության Շարիի, Վարդաշենի, Կուտկաշենի, Իսմայիլու, Շամախու, Աղսուի, Աղդաշի, Չարաբալայի և Եվլախի շրջանների տարածքում պահպանված հայերեն արձանագրությունները:

Յուրաքանչյուր շրջանի բնակավայրերը, որոնցով ներկայացված է հավաքված նյութը, դասավորված են ըստ այբբենական կարգի: Առանձին խոշոր հնավայրերից հավաքված նյութը ներկայացված է տվյալ հնավայրի (օրինակ՝ նշանավոր վանքերին) անվան տակ:

Արձանագրությունների հավաքման հարցում առաջնորդվել ենք հետևյալ սկզբունքով: Անխտիր ներկայացրել ենք մինչև XVIII դարի վերջին վերաբերող բոլոր արձանագրությունները, անկախ ծավալից, բովանդակությունից կամ պահպանվածության աստիճանից: Հաշվի առնելով աշխարհագրական առանձնահատկությունները (օրինակ՝ բուն Հայաստանի՝ Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս գտնվելը)՝ բավական մանրամասն անդրադարձել ենք նաև XIX դարին վերաբերող արձանագրություններին: Սակայն, այստեղ նկատի ունենալով վերջիններիս խիստ մեծաքանակությունը (օրինակ՝ միայն Շարի քաղաքի և մի քանի խոշոր գյուղերի տասպանագրերի թիվը միասին անցնում է 10 հազարից), կիրառել ենք հետևյալ սկզբունքները:

Հավաքածուում ներգրավել ենք այնպիսի տասպանագրեր, որ բացի հանգուցյալի անուն-ազգանունից ու տարեթվերից, արձանագրված են եղել նաև լրացուցիչ տեղեկություններ, օրինակ՝ տեղանուն, կոչում, պաշտոն, մասնագիտություն: Դրանց շարքում առաջին հերթին տեղ են գտել ծխատեր բահանաների, տանուտերերի, հոգաբարձուների, նվիրատուների, հարյուրապետների, իշխանների, ցարական զանազան զինվորական կոչումներ կրող անձանց տասպանագրերը: Առատ կերպով ներկայացված են հատկապես այն տասպանագրերը, որ նշված է հանգուցյալի որտեղացի լինելը: Ավելի «մեղմ ենք» վարվել շինարարական, նվիրատվական և այլ կարգի բովանդակություն ունեցող վիճակագրերի հետ, որոնց իրական թիվն էլ այնքան մեծ չէ, որ գտեինք կարևորագույնները:

Տեղերում վիճակագրերի հայտնաբերման ու ցուցաբերում այլ կարգի օգնության համար մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Ն. Մելիքյանին (Մատրասա), Ա. Դանիելյանին, Ս. Ղարոտյանին (Սաղիան), Գ. Հայրապետյանին (Չարգարան), Ա. Թամրազյանին (Ազալի Շեն), Կ. Ջառայանին (Ղալակա), Ա. Ավագյանին (Քյալբանդ), Ռ. Խաչատրյանին (Գլոր), Ա. Թորոսյանին (Քելխաղ), Ա. և Ի. Հակոբյաններին (Վանք), Ա. Արամյանին (Ամուր-ավան), Յ. Մեշոյանին (Նիժ), Ա. Անտոնյանին (Գյուրջևան), Ա. Բուդաղյանին (Հնդար), Վ. Արայանին (Մուրան-Նուխի), Ա. Մովսիսյանին և որդիներին (Միրզաբեկլու):

Ի դեպ, այս աշխատությունը դեռևս 1987 թ. «Դիվան հայ վիճակագրության» մատենաշարի հերթական, այն է՝ VII սլրակով հրատարակելու համար, սլայմանագրով ընդունել էր Հնագիտության և Ազգագրության ինստիտուտը: Ավելի քան մեկ տասնամյակ սպասելուց հետո, այլևս անհույս նկատելով այդ պայմանագրի իրագործումը, գիրքը հրատարակվում է RAA կազմակերպության նախաձեռնությամբ:

Համառոտագրություններ

Շահխարունեանց - Յովհանու եպիսկոպոսի Շահրիարցոյ - Ստորագրութիւն Կարողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, հատոր Բ, Էջմիածին, 1842:

Չաղալեանց - Սարգիս վարդապետի ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիսի, 1858:

Բարխուտարեանց - Մակար եպիսկոպոս - Աղուանից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893:

Սմբատեանց - Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Նկարագիր սուրբ Ստեփանոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախիոյ Թեմի, Տփլիսի, 1896:

ՀՀՊԿԱԱ - Հայաստանի Հանրապետության Պետական պատմական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ 57 (Ամենայն Հայոց Կարողիկոսի Դիվան),

ցուցակ 1, գործ 439. անտիպ հոդվածը վերնագրված է «Բազմամիլիոն ժառանգություն»: Հեղինակն է Քաջբերունին:

Պայմանական նշաններ

... Կետերով նշանակված են բնագրի մեջ չընթերցվող (ջնջված, հողմնահարված, եղծված) գրերը

[] Փակագծով նշված են ջարդված կամ եղծված գրերի վերականգնումները վերձանության մեջ:

() Փակագծով նշված են բնագրի մեջ գրչի բաց բողած, սղած կամ առանց պատվի նշանի (սղման, կրճատման նշան) սղումները՝ վերձանության մեջ:

[] Փակագծով նշված են բնագրում եղած ավելորդ գրերը՝ վերձանության մեջ:

| Գծիկով նշանակված են բնագրի սողանջատումները՝ վերձանության մեջ:

ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Վերջին տարիներս մեծացել է հետաքրքրությունը Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս գտնվող՝ պատմական Հայաստանի ու հարևան երկրամասերի տարածքներում պահպանված Հայկական պատմական հուշարձանների նկատմամբ: Սա, ինչ խոսք, կարևոր է և վճռական նշանակություն ունի ինչպես մշակույթի զանազան կողմերի, այնպես էլ հայ ժողովրդի պատմության հիմնավոր ու ամբողջական ուսումնասիրության առումով:

Այս իմաստով առանձնակի, որոշ դեպքերում անգամ հանգուցային, նշանակություն ունեն Կուր գետի միջին հոսանքի ձախափնյակում կամ պատմական Բուն Աղվանք երկրամասի տարածքում պահպանված հայ մշակույթի բազմահազար հուշարձանների ուսումնասիրության հարցերը: Անտարակույս իբրև սկզբնաղբյուր անփոխարինելի արժեք ունեն տասնյակ հնավայրերում պահպանված հայերեն բազմաթիվ արձանագրությունները:

Կուրի միջին հոսանքի ձախափնյակը, ուր վաղնջական ժամանակներից բնակվել են հայերը, պատմական և ոչ մի ժամանակաշրջանում հաստատուն կերպով հայոց բազավորության (պետության) կազմում չի եղել: Այլ կերպ ասած՝ Կուր գետը ունեցել է սահմանային գետի նշանակություն: Այդ մասին պահպանվել են մատենագրական հայ և օտար աղբյուրների բազմաթիվ վկայություններ: Սակայն, ինչպես վառ կերպով վկայում են մշակույթի պահպանված մեծաքանակ հուշարձանները (վանքեր, եկեղեցիներ, մատուռներ, գյուղատեղեր, բերդեր, կամուրջներ, գերեզմանոցներ, խաչքարեր և այլն), Կուր գետը ինչպես հայ բնակչության տեղաբաշխվածության, այնպես էլ մշակութային առումով ոչ միայն սահմանային գետ չէր, այլև հայոց ներքին գետ էր, որի աջ ու ձախ ավերին, անկախ քաղաքական միավորումներից՝ վաղնջական ժամանակներից բնակվում էին հայերն ու ստեղծում, կառուցում այնպես, ինչպես պատմական Հայաստանի որևէ այլ շրջանում:

Պատմական Բուն Աղվանք երկրամասը տարածվում էր Կուր գետի և Կովկասյան լեռնաշղթայի միջև: Այն գլխավորապես ունի լեռնային բնաշխարհ: Երկրամասի տարածքով հոսում են ջրառատ ու արագահոս գետեր ու վտակներ, որոնք ի վերջո, բոլորն էլ միանում են Կուր գետին ձախ կողմից:

Բուն կամ ձախափնյա Աղվանքի բնությունը բաժանվում է երեք հիմնական գոտիների: Առաջինը Կուր գետին ափամերձ լայնատարած դաշտա-

վայրերն են, որտեղով հոսող գետերի մեծ մասը ամառվա ամիսներին ցամաքում են և չեն հասնում Կուրին: Այս շրջանները հնուց ի վեր նոսր են բնակեցված եղել, իսկ անձայրածիր հարթավայրերը դարեդար օգտագործվել են իբրև արոտավայրեր: Երկրորդ գոտին նախալեռնային շրջաններն են, որոնք մեծ մասամբ անտառածածկ են և հարուստ քաղցրահամ աղբյուրներով: Գետերն այս վայրերում մշտահոս են ու ջրառատ: Նախալեռնային շրջաններն ունեն մեղմ կլիմա և բարենպաստ են բնակության համար (ձմեռն այդ շրջաններում խիստ չէ, իսկ ամռան շոգր մեղմանում է անտառների ու աղբյուրների առկայության շնորհիվ): Երրորդ գոտին՝ բարձր լեռնային, հիմնականում անտառազուրկ տարածություններն են, հարուստ ալպիական մարգագետիններով, սահանքավոր ու արագահոս գետերով, ջրվեժներով: Այս շրջաններում ձմեռը խստաշունչ է, իսկ ամառը՝ զով: Տարվա բոլոր եղանակներին լինում են սաստիկ քամիներ:

Կազմելով Բուն Աղվանքի բնակավայրերի, գյուղատեղերի, գերեզմանոցների, պաշտամունքային ու պաշտպանական կառույցների, ինչպես նաև մուսուլմանական արվեստի (պարսկական և քուրքական) հուշարձանների տեղագրական բարտեզները, հստակ պատկերացում է կազմվում երկրամասում բնակվող հայերի (այդ թվում ուտիախոս, քրքախոս, քաքախոս և XVIII դարում դավանափոխ եղած՝ մահմեդականացված) տեղաբաշխվածության վերաբերյալ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Բուն Աղվանքի հայերը ինչպես Մեծ Հայքում, այստեղ ևս ենթարկվել են դարավոր ճնշման օտար նվաճողների կողմից և անընդհատ տեղի տալով, կղզիացել գլխավորապես երկրամասի նախալեռնային ու բարձրլեռնային շրջաններում, ուր պաշտպանության տեսակետից տեղանքն ավելի հուսալի ու նպատակահարմար էր: XIX դարի վերջերին հայերը բնակվում էին երբեմնի Բուն Աղվանքի շուրջ 105 բնակավայրերում, որոնք, սկսած Շամախուց, նախալեռնային շրջաններով ձգվում էին մինչև երկրամասի հյուսիս-արևմտյան ծայրը՝ Չաքաքալա քաղաքը: Դիշու է, այդ թվի մեջ մեծ տոկոս էին կազմում եկվոր (հիմնականում՝ արցախցի) հայերը, բայց և հայտնի է, որ նրանք իրենց համար բնակության նոր վայրեր էին ընտրել նախկինում հայաբնակ եղած գյուղերը, որտեղ, գրեթե առանց բացառության պահպանվել են բնիկ հայերից մնացած բազմաթիվ վանքեր, եկեղեցիներ, գերեզմանոցներ՝ արձանագիր խաչքարերով ու տապանաքարերով: Հայերի

զբաղեցրած նախալեռնային գոտուց ավելի բարձր, Կովկաս լեռնաշղթայի բարձրադիր լանջերի խոր կիրճերում տեղաբաշխված են կրոնափոխ եղած հայերի գյուղերը: Դրանցում մեծաքիվ են քրիստոնյա բնակիչների՝ իրենց իսկ նախնիների բողոքականության հետքերը (եկեղեցիներ, գերեզմանոցներ և այլն): Վերջապես, Կուր գետի ափամերձ լայնատարած դաշտավայրերում տեղաբաշխված են աղբրեջանաբնակ բազմաքիվ գյուղեր, որոնց մեծագույն մասն ունի միայն 80-100 տարվա պատմություն և գլխավորապես աճել է խորհրդային իշխանության տարիներին: Մինչ այդ՝ անձայրածիր տարածությունները օգտագործվում էին զանազան

վայրերից զաղթած քափառական անասնապահ՝ ծագումով քյուրքական ցեղերի կողմից:

Կուր գետի միջին հոսանքի ճախափնյակի հայ բնակչությունը մեծ կորուստներ է կրել 1918-1920թթ. երկրամաս ներխուժած օսմանյան թուրքերի և տեղի մուսավաթականների կողմից համատեղ կազմակերպած զանգվածային ջարդերի հետևանքով: Հայտնի է, որ նշված տարածքում 1913 թ. հայերի քիվը կազմում էր 73526 շունչ, իսկ 1918թ. կոտորածների նախօրյակին՝ շուրջ 100000 մարդ: Չանգվածային ջարդերից հետո 1921թ. նշված տարածքում հայերի քիվը խիստ նվազել էր և կազմում էր միայն 12716 մարդ:¹

ԱՂԴԱՇԻ ՇՐՋԱՆ

Աղբրեջանի հանրապետության Աղդաշի շրջանը կազմավորվել է 1930թ.: Չբաղեցնում է 1048 քվմ մակերես: 1976թ. ուներ 64900 բնակիչ, 72 գյուղ: Շրջանը տարածված է Կուր գետի ճախ վտակ Դուրկան գետի ստորին ավազանի շրջանում: Ունի բացառապես դաշտավայրային հարթ տեղանք: Համարյա ամբողջությամբ անտառազուրկ է:

Մինչև 1918թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հայեր բնակվում էին երկու տեղում՝ Աղդաշ քաղաքում, որը ներկայումս համանուն շրջանի կենտրոնն է և Հայի Նեմեթապատ գյուղում, որը զուտ հայաբնակ էր: 1918-19թթ. ընթացքում բնաջինջ են եղել աղդաշաբնակ բոլոր հայերը, իսկ Նեմեթապատցիների զգալի մասը: 1988-ից երկու բնակավայրերն էլ հայաքափ են:

Արդեն վաղ ժամանակներում շրջանի բնական ամբողջություններից գուրկ տեղանքը հիմնականում զրկվել էր հայ բնակչությունից: Նրանք քաշվել էին լեռնային ու նախալեռնային շրջանները, և հետևաբար տարածքում հայ մշակույթի միայն հազվագյուտ հուշարձաններ են պահպանվել: Նույնը կարելի է ասել նաև վիճակների վերաբերյալ: Ոչնչացված է Աղդաշ քաղաքի հայոց գերեզմանոցը, իսկ Նեմեթապատ գյուղինը կիսավեր է: Վերջինիցս վերցված միակ արձանագրությունը կազմում է Աղդաշի շրջանից հայերեն վիճակների մեր ամբողջ «հավաքածուն»:

ՆԵՄԵԹԱՊԱՏ (ՆԵՅՄԵԹԱՊԱՏ)

XIX դարում Արաշ (Արեշ) գավառում գոյություն ունեին համանուն գյուղեր՝ հայոց և քրթագ: Երկու գյուղերն էլ ներկայումս գտնվում են Աղդաշի շրջանի տարածքում, շրջկենտրոնից շուրջ 15 կմ արևմուտք, մայրուղու հյուսիսային ու հարավային կողմերում: Հայոց Նեմեթապատ գյուղը 1839թ. ուներ 26 տուն:¹ 1851թ. ուներ 15 տուն (142 ար., 64 իգ.) բնակիչ:² 1853թ. այն քիչ աճել էր ու կազմում էր 241 մարդ:³ 1914թ. գյուղի բնակչությունը աճել էր մինչև 609 մարդ⁴ (բոլորն էլ հայեր): Նեմեթապատը կտրված էր ոչ միայն երկրամասի հայաբնակ շրջաններից, այլև հենց Արաշ գավառի

հայաբնակ գյուղերից: Մի առիթով իրավիճակի բնորոշ բնութագրումը տվել են իրենք՝ բնակիչները: 1884թ. համախոսական մի նամակում կարդում ենք. «Մեր երկիր մոտ լինելով Դադստանի, որի ազգաբնակչության երեք մասը կազմում են լեզգիք և մահմեդական տաճիկք, մենք՝ հայերս սակաւաբիւ լինելով լեզգիների երկիրից շատ մասն մեզանից իբրև պատասպարան ապահովութեան ընտրած ենք տաճկաց մեջտեղ ի բնակութեան, չնայելով մեր այսպիսի ցիր ցան լինելոյն մեր հոգևոր ծնողն Ս. Լուսաւորչի Աթոռն ամեն ժամանակ մեծ խնամ և հոգս է ունեցել մի հոգևոր պիտույք լրացուցանելու և այս իսկ պատճառով է, որ այսօր հայութեան նշոյլ գտնվում է Դադստանի սարերի և ձորերի մէջ, պետք է ասել, որ մեր մեծ հայրեր որքան խնամք ու հոգս և մտածմունք են ունեցել ... քրիստոնեութեան, ասեմ հայութեան մէջ և հետն պահպանել, մենք հետընկալքն և քշուառ Նոյին զաւակներս մեր անունովն կորցնելու և մոռանալու մոտ ենք, այնպես որ մեր գիւղն այսքան տարիներ ի վեր և մեր

1. "Большая Советская Энциклопедия", т. I, Москва, 1926, էջ 642:

1ա. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 657, ք. 1-2:

2. Ծ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 11:

3. Ծ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 92:

4. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 163

երկիր ոռոսաց հզոր կայսրութեան հովանաւորութեան տակ մտնելն ի վեր չունենը ոչ մի արժանաւոր քահանա և ոչ մի փոքրիկ ուսումնարան, որ գոնե սովորեին մեր գաւակները քրիստոնեութեան հետ և հայութիւն ...»⁵

Գյուղը զգալի կորուստներ է տվել 1918-1920թթ. ընթացքում, սակայն չի ամայացել և խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո էլ շարունակել է գոյատևել իբրև հայաբնակ գյուղ: Մինչև 1954թ., երբ գյուղն ուներ 70 տուն հայ բնակիչ, գյուղում գործել է նաև հայկական դպրոցը: Դրանից հետո շատ արագ գյուղի բնակչությունը փոխադրվել է Հայկական ԽՍՀ ու զլխավորապես հաստատվել Երևան քաղաքի Նոր Արեշ քաղամասում: Ներկայումս Նեմիթապատը աղբրեջանաբնակ է: Այդտեղ մինչև 1988թ-ը բնակվում էր Վոլոդյա Հարությունյանի վերջին ու միակ հայ ընտանիքը:

Գյուղի պատմական հուշարձաններից արժեքավոր էր Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (այժմ՝ հիմնավեր է): Հայտնի է, որ այն եղել է աղյուսաշեն, փայտածածկ: Յայսօր պահպանվում է Նեմիթապատի եկեղեցու տեղը՝ միայն մի փոսի տեսքով: Շուրջը գերեզմանոցն է, ուր կան զլխավորապես XIX դարին վերաբերող արձանագիր շատ տապանաքարեր: Հարկ է նշել, որ որոշ գերեզմանաքարեր արտագաղթած բնակիչները իբրև հիշատակ հետներն են տարել:

Տեղում մնացածների մեջ քերես ուշագրավ է հետևյալ տապանագիրը՝ փորագրված մի սպիտակ սրբատաշ քարի երեք երեսներին:

1. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, սրբատաշ (նկ. 1, 1ա, 1բ).

ՀԱՆԳԻՍ ՎԱՂԱԹԱՌԱՄ ՍԵՂՐԻ ԳԻՒՂԱՅԻ ԲԺԻՇԿ ՍՏԵՒՓԱՆԱՅ ԱԶԱՏԵԱՆ ՏԵՐ ԶԱԼԲԱՐԵԱՆՅ, ԾՆԵԱԼ Է Ի 1860 ԱՄԻՂ 10-ԻՆ ՕԳՈՍՏՈՍԻ, ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ Է Ի 1889 ԱՄԻ 29 ԱՄԱՅ Հ(Ա)Ս(Ա)ԿԻ:

ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼՆ ՏԻՖԻՍՈՒ ԲԵԱԼՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՐՆՈՒՄ ՈՒՍՈՒՄՆ ԱԻԱՐՏԵԼՈՒՅ 1881 ԱՄԻ ՍԱՐՏԻ 10-ԻՆՄՓԱՐԻՉՈՒՄ ՄՏՆՈՒՄ Է ԲԺԻՇԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ՝ 1886 ԱՄԻ ԱԻԱՐՏՈՒՄ Է ԵՒ ՍՏԱՆՈՒՄ ... 1889 | ԱՄԻ ՎԵՐԱԴԱՌՆՈՒՄ ԵՂԲԱՐՅ ՄՕՏ՝ ԱՂԴԱՇ ... ՎԱԽՃԱՆԻՈՒՄ Է ԵՒ ԹԱՂԻՈՒՄ ՄԱՍԱՏԱՊԱՏ ԳԻՒՂՈՒՄ:

Ծանոթ. Հանգուցյալի մասին «Նոր-Դար» օրաթերթում (1891, №41, էջ 4) կարդում ենք. «...Եկեղեցու բակում կհանդիպեք, Աղղաշում վախճանուած օտարականների գերեզմաններին, որոնց մէջ փայլում է անցեալ տարի վախճանուած բժիշկ Ստեփան Տէր-Չարարեանցի գերեզմանը, որ նոր էր աւարտել Պարիզի բժշկ. համալսարանը և վերադառնալով հայրենիք՝ Աղղաշ եղբայրների մօտ, վախճանուում է 1890թ. հոկտ. 29-ին...»:

Այնհայտ է քվականների անհամապատասխանությունը, բայց կարծում ենք տասպանագիրն առավել վստահելի է:

ԱՂՍՈՒԻ ՇՐՁԱՆ

Շրջանի ներկայիս տարածքը հնում կազմում էր պատմական Շիրվանի մի մասը: Այն զբաղեցնում է Մեծ Կովկասի նախալեռնային և նրանից հարավ ընկած հարթավայրային տարածքները՝ 1020 քկմ: Կազմավորվել է 1943թ. հոկտեմբերի 8-ին: Բնակչությունը՝ 46500 մարդ (1976 թ.): Ունի 1 քաղաք (Աղսու շրջկենտրոնը) և 79 գյուղ: Մինչև 1918թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հայաբնակ էին 6 գյուղեր. Գյուրջևան, Հնդար, Գյուրղաշեն, Բոհլուճ, Նորշեն և Թալիշ: Շրջանի պատմաճարտարապետական հուշարձանների մեծագույն մասը պահպանվել է այս գոտում: Նույն տարածքից հավաքված է 41 հայերեն արձանագրություն, որոնցից նախկինում ընդօրինակված է եղել միայն 8-ը (3-ը հրատարակված): 1988-ին հիշյալ գյուղերի հայ բնակիչները ենթարկվեցին բռնագաղթի:

ԳՅԱՆԴԻՄԱՆ

Աղբրեջանաբնակ փոքր գյուղ է: Սրա արևմտյան կողմում, 400մ հեռավորությամբ տարածվում է հայկական հին գերեզմանոցը: Գերեզմանաքարերի մեծ մասը անտաշ սալաքարեր են: Սրանցից մի քանիսի վրա քանդակված են նեո ու աղեղ, սուր, զավազան, սափոր, իսկ մեկի վրա պահպանվում է նաև արձանագրության մնացորդը:

2. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ (չափերը՝ 127x32x35սմ), հարավային երեսին միատող փորագրված է (նկ 2).

ԲԻՐՎԷԱՍԵ:

Ծանոթ. Զանդակների ոճն ու գրչությունը բնորոշ է XV-XVI դարերին:

ԳՅՈՒՐԴԱՇԵՆ

Սա գտնվում է Հնդար գյուղից 3կմ հյուսիսարևմուտք: 1861թ. Գյուրղաշենն ուներ 17 տուն հայ բնակչություն, իսկ 1914թ. 189 հայ բնակիչ: Հարևան գյուղերի նման սա ևս մեծ կորուստներ է տվել 1918-1919թթ.: 1986թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղում բնակվում էին 42 մարդ (միայն հայեր): Գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրում տարածվում է հին գերեզմանոցը: Տեղում մեծաքիվ են անարձանագիր հնաոճ, որոշները կենցաղային քեմաներով պատկերաքանդակված տասպանաքարերը:

3. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին եռատող փորագրված է (նկ. 3).

ԹՎ(ԻՆ) ԶՂԶ(1547) ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԱՂԱՅ Պ(Ա)ՅԱ(Ն) ՏԻՐ ՊԱՇԽ:

5. Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7787, ք. 15:

4. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև, հարթ երեսին 15 կարճ տողերով փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍԻՏ ԲՍԻՇՈՅ, ՈՎ
ՈՐ ԿԱՐԴԱ ՅԱՐԱԻԹՍԻՅԻՇԵՆԷՔ:
Ծանոթ. Գրչությունը բնորոշ է XVI-XVII դարերին:

ԳՅՈՒՐՁԵՎԱՆ

Շրջանի հայաբնակ գյուղերից ամենից մարդաշատն էր: 1861թ. ուներ 120 տուն հայ բնակչություն: 1890-ին այն կազմում էր 242 տուն (1225 բնակիչ): 1904թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղն ուներ 312 տուն (1864 բնակիչ):⁶ 1981թ. գյուղն ուներ 726,⁷ իսկ 1986թ. հունվարի 1-ի մարդահամարով 546 հայ բնակիչ,⁸ որոնք բոլորն էլ բնագաղթվեցին 1988թ.: Գյուղի տարածքում հին արձանագրություններ հայտնաբերվել են երկու տեղ. գյուղամիջի Սր. Գրիգորիս եկեղեցում և գերեզմանոցում:

Եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Այն հիմքից քանդել, իսկ տեղում բնակելի տներ են կառուցել: Նախկինում հետազոտողները սրա որմերից ընդօրինակել են 2 արձանագրություն: Դրանք ոչնչացվել են եկեղեցու քանդման ժամանակ: Ստորև ներկայացնում ենք նորահայտ ևս 11 արձանագրություն, որոնք հավաքել ենք գյուղի գերեզմանոցի հին մասից: Մեկ արձանագրություն էլ գյուղից 2 կմ հարավ-արևելք գտնվող «Լադրուք» կոչված աղբյուրից:

5. ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում, հարավային ավանդատան դռան ճակատին ազուցված քարին եղել է տեղի հին եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը.

ՇԻՆԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ... ՀՐԱՍԱ
ՆԱԻ ԹՈՍԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՒ ՀԱՅՈՅ
ՄՈՎՍԷՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ, Ի ԹՎԻՆ
ՌՉԲ (1633):

Հրատ. Բարխատարեանց, 181:

6. "Кавказский Календарь на 1907г.", Тифлис, 1909, отдел 2, էջ 184:
7. «Աղբյուրեզանական Սովետական Հանրապետության» (աղբյուրեզաներեն), Բարու, 1982, հատոր 6, էջ 127:
8. Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:

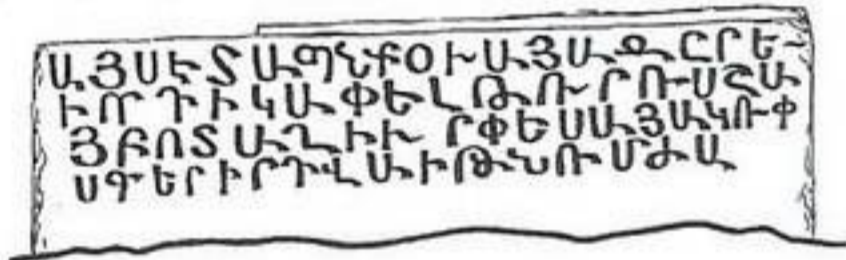
6. ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային դռնազլխին արտաբուստ փորագրված է եղել.
Ի ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՅ ՌՄՉԵ (1836) ԱՄԻ, ՇԻՆԵՑԱԻ Ի ԿԻՒՐՁՎԱՆՈՒ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ Ի ՀԱՍԱԳՈՒՄԱՐ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ: ԳՐՈՂՍ ԵՄ ՏԵՐ ՍԱՐԳԻՍ ՕՀԱՆԵԱՆ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 181: Քաջերունու մոտ՝ փոքր ինչ տարրերըցված (թերթ 41):

Ծանոթ. 1821թ. Գյուրջևանում հիշվում է Սր. Աստվածածին անվամբ եկեղեցի (ՀՀՊՊԿԸ. ֆ. 56, ց. 1, գ. 3426, ք. 35), իսկ 1836թ. (ըստ սույն արձանագրության) այդ եկեղեցու տեղում կառուցվել է նոր եկեղեցի և օծվել Սր. Գրիգորիսի անվամբ: 1865թ. Շամախու բեմի առաջնորդ Դանիել արքեպիսկոպոսը կարգադրություն է արել եկեղեցին պարսպապատելու և կից ուսումնարան կառուցելու մասին (ֆ. 56, ց. 1, գ. 4368, ք. 20): 1866թ. նախապատրաստվում էր նորոգել եկեղեցու քայքայված տանիքը (ֆ. 56, ց. 1, գ. 4819, ք. 1): Ուշագրավ է, որ այդ փաստաթղթերում եկեղեցին կրկին հիշվում է Սր. Աստվածածին անվամբ: Արդեն 1903թ. պահանջ է զգացվել կրկին «նորոգել զայն» (ֆ. 56, ց. 1, գ. 10078, ք. 1):

7. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին քառատող փորագրված է (նկ. 7).

ԱՅՍ Է ՏԱՊ(Ա)Ն ԲՕԻՍԱՅ ԱԶԸՐԵԻՒ ՈՐԴԻ ԿԱՓԵԼ, ԹՈՒՌՍ ՇԱՅԲՈՏԱՂ, ԻՒՐ ՓԵՍԱ ՅԱԿՈՒՓՍ ԳԵՐԻՐ ԴՎԱ, Ի ԹՎԻՆ ՌՄԺԱ (1762):

8. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ նախորդի մոտ, նույնախի. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԶԸՐԻ ՈՐԴԻՍԱՐԿԱՅՎԱԲ ԵՂԵԱՅԶԱՐ, ԻՒՐ ԿՈՂԱԿԻՑ ՍԱՆԱՄ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՃԼԸ (1788):

9. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գերեզմանոցի անտառածածկ մասում, նույնաձև (նկ. 5).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՃԱՆՇԻ ՈՐԴԻ | ԱԹԱՊԱԿ ԲՈՎԱԽԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՃԽԴ (1795):

10. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ նախորդի մոտ (նկ. 6). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԱՍ(Ա)ԽԻ ՊՐԱԿԵ(Ա)Լ ՕՍՄԱՆՅԻ ԱԻԱԲԻ ՈՐԴԻ ԱՂԱՃԱՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԽԴ (1795):

**ԱՅԻՏԱՊԱՆ ՆԱԽԻՊ
ԿԵՆՏՐՈՆՑԻՆԻՆԻ ԱՆ
ԱՃԱՆՐՆ ՌՄԻՒԻ ***

11. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱԼԱՅՎԵՐՏԻ ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻՆ, ԹՎ(Ի)Ն ՌՄԾ (1801):

12. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 7). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԱՍԱԽԵՅԻ ԱԲԱԶԻ ԴՈՒՍՅՐ ԱՆԱ ԽԱՆՈՒՄԻՆ, Թ(ՎԻՆ) ՌՄԾԷ (1808):

13 ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, վրան քանդակված է գավազան (նկ. 8).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)ՀԱՍ(ԻՆ), Թ(ՎԻՆ) ՌՄԾԸ (1809):

14. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԱՍԱԽԵՅԻ ՄԻՐԶԻ ՈՐԴԻ ԱՎԱԳԻՆ, Թ(ՎԻՆ) ՌՄԿԱ (1812):

15. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 9). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԵՏՐՈՍԻ ՈՐԴԻ ԲՐՈՒԴԻ ԱԲՐ(Ա)ՀԱՍԻՆ, ՈՐ ՓՈԽԵՅԱՎ Ի ՄԱՀՎԱՆԷԼ Ի ԿԵԱՆԸՍ, Տ(Է)Ր ՀԱՆԳՈՒՍՅԷ ԱՄԷՆ, Թ(ՎԻՆ) ՌՄՀԴ (1825):

Ծանոթ. Ի դեպ, բրտազործությունը այն արհեստներից մեկն էր, որի լավորակ արտադրանքով Գյուրջևանը հայտնի էր ողջ երկրամասում: Ժամանակակիցները նշել են, «Բրտաբան արտեստն այնքան ծաղկած է, որ կարասներ և խեցեղեն անօրներ է մատակարարում ամբողջ Բագուայ նահանգին» (Բարխուտարեանց, էջ 180-181): Հետաքրքրական է նաև Զաջրեյունու վկայությունը. «Մի գրադմունք ևս ունին Գյուրջևանցիք, որ խիստ ջոկում է նրանց՝ որիչ հայ գիտերից: Այդ կատարելագործումը բրտազործությունն է: Գյուրջևանցիք ունեն կատ ամաններ շինելու համար մինչև 15 փուռ ևս առելի: Բոլոր բազմաթիվ հայ գիտերի այգիների համար միայն նրանք էին սլատրաստում գինու միանման կարասներ, որ ծախում է ամբողջ գաւառում: Գյուրջևանի կատ ամանները այնքան ամուր են ևս բարակ, որ գանգի սլես ծայն են հանում: Իրենց կար վերցնում են եկեղեցուց քիչ ցած Իշկուն անունով տեղից (քերք 40): Ինչևէ, վերոհիշյալ տապանագրի շնորհիվ նախ խնայվում է Գյուրջևանի հոչակված բրտազործ վարպետներից մեկի անունը (Արրահամ), ապա նաև, որ այդ արհեստով գյուղում զբաղվում էին ստնվազն XIX դարի սկզբներից: (Մեջ բերված գրավոր հիշատակությունները վերաբերում են XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբներին):

16. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, բարձր, հարավային երեսին փորագրված է (նկ. 10).

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳԸՍՏԵԱՆ Է Տ(Է)Ր ԵՅՕ-ՀԱՆ ԲԱՀԱՆԱՅԻ ՓԻՐՎԵՐՏԵԱՆՑ, ՈՐ

ՅԸՆԹԱՅՍ 80 ԱՄԵԱՅ ՀԱՍԱԿԻ ԽՐԲԱԿԱՅ ԵՎ ՀԱՄԵՍՏԱԿԵՆՅԱՂ ԲԸՆԱԻՌՈՒԹԵԱՄԲՆ ՀԱՆԳԵԱԻ | Ի ՏԷՐ, Ի 13 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 1866 ԱՄԻ, | ԱԶԳԱԿԱՆ ՌՅԺԵ:

Ծանոթ. Օհան Փիրվերտյանցը ծնվել է 1786թ.: Գյուրջևան գյուղում, որպես ծխատեր բահանայ հիշատակվում է սկսած 1838թ-ից (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3426, ք. 31): Հովվում էր նաև հարևան Բոկլուճ գյուղին, երբեմն նաև Չարգարանին:

17. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԷՐ ՕՀԱՆԻ ԵՄՈՂԱԿԻՑ ԱՆՆԱԻՆ, Թ(ՎԻՆ) ՌՄՁԵ (1836):

18. ԴԱԴՐՈՒԹ ԱՂԲՅՈՒՐԻ շինարարական արձանագրությունը (նկ. 11).

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1908 ՇԻՆԵՅԱԻ ԱՂԲԻՐՍ ԶԱՅՍ | ՇԱԽԻԻԲ ԳԻՐԶԻՒՄՅԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՎԼԱՍԵԱՆՅԻ:

Ծանոթ. Արձանագրության բովանդակությունը առավել համառոտված փորագրված է նաև ոտսերեն և արարատառ բուրբերեն:

ՀՆՂԱՐ

Գյուղը գտնվում է Գյուրջևանից 2.5 կմ արևմուտք, Գյուրջևան-Գյուրղաշեն ճանապարհի մեջտեղում: Այն բաղկացած է երեք քաղերից (վերին, ներքին, միջին): 1861թ. Հնդարն ուներ 101 տուն հայ բնակչություն:⁹ 1890-ին այն կազմում էր 131 տուն՝ 701 շունչ:¹⁰ 1904թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղն ուներ 166 տուն՝ 1061 բնակիչ:¹¹ 1914-ին՝ 1048 բնակիչ:¹² Հնդարը մեծապես տուժել է 1918-20թթ.: 1986թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությամբ գյուղն ուներ 177 բնակիչ, որից 176-ը հայեր:¹³ 1988-ից հայաբափ է:

Ուսումնասիրողները նշել են, որ հնդարեցիք բնիկներ են, Շիրվան երկրի բուն բնակիչներ:¹⁴ Մ. Բարխուտարյանցը ավելի խորանալով հարցի մեջ՝ նշել է. «Բնիկ են ստորին և միջին քաղերի բնակիչներն, իսկ Լվինաց կողմից գաղթած է վերին քաղի ժողովուրդն...»:¹⁵ Թաղամասերից յուրաքանչյուրն ունի իր առանձին գերեզմանոցը (այդպես է եղել հնում): Թաղամասերի միջև մի հաստաբուն դարավոր կաղնի ծառի մոտ գտնվել է Սք. Աստվածածին եկեղեցին (1985թ. մեր այցելության ժամանակ այն հիմքից քանդված էր, իսկ տեղում միայն մի փոս էր նկատվում): Ավերակի շուրջ (հնում՝ եկեղեցու բակում) հոգևորականների շիրմաքարերն են:

9. Սնրատեան, էջ 139:
10. Նույն տեղում:
11. "Кавказский Календарь на 1907 г.", отдел 2, էջ 184:
12. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 129:
13. Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:
14. Չարվանց, էջ 394: Սնրատեան, էջ 140:
15. Բարխուտարեանց, էջ 181:

19. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը.

ԿԻՒՐԿԻՆ ԲԷԿ ԱԻՇԱՌԵԱՆՅ 1844 ԱՄԻ ՅՈՒՆԻՍԻ 7-ԻՆ ԿԱՌՈՒՅԱԻ ՍՈՒՐԲ ՏԱՃԱՐՍ ԱՅՍ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՒՀԻՈՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՍՈՅՆ ՀՆՂԱՐ ԳԵՂՁ ՀԱՅՈՅ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ՝ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՍԲ ՆՈՅԻՆ, ՄԱՆԱԽԱՆԳ ՄԵԾԱԻ ՋԱՆԻԻՔ ԵՒ ԱՐԴԵԱՄԲԶ ԳԼԽԱԻՌԱՅՆ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 182:

Ծանոթ. Արձանագրությունը ոչնչացվել է եկեղեցու քանդման հետ միաժամանակ: Հայտնի է, որ 1858թ. եկեղեցին ուներ մի շարք վնասված ու քայքայված տեղեր, որի կապակցությամբ նախատեսվում էին նորոգչական աշխատանքներ (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 1): 1862թ. Շամախու հայոց հոգևոր կառավարությունը՝ կոնսիստորիան Էջմիածնի Սինդիկ գեկուցել էր այդ աշխատանքների քարեհաջող կատարման ու ավարտման մասին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 18): 1870թ. Հնդար գյուղի հասարակությունը դարձյալ դիմել էր հոգևոր կառավարությանը եկեղեցու տանիքը նորոգելու քայլափորձում ստանալու նկատառումով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5544, ք. 1): Նախատեսվում էր տանիքը սլատել տախտակյա ծածկով: Նույն քվին ստացվել էր նորոգման քայլափորձում (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5544, ք. 2): Արդեն 1880-ական թթ. վերջերին եկեղեցին գտնվում էր վրարային վիճակում, քանի որ վնասվել էր ուժեղ երկրաշարժից (Մ. Բարխուտարեանց, էջ 182), իսկ 1893թ. Շամախու քեմի առաջնորդը հայտնել էր, որ ինքը օժել էր սրբատաշ քարերով կառուցված գյուղի նորաշեն եկեղեցին (Մ. Մմբատեանց, էջ 360):

20. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, հիմնավեր եկեղեցու մուտ, ուղղանկյունաձև.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՅՍ ՏԱՊԱՆՍ ՀԸՆՂԱՐԵՑԻ ԽԱՎԱՆԱՅ ՏԷՐ ՅՕՀԱՆ ՏԷՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅԻ | ԱՆՈՒԱՆԵՑԻ, ԹՎԻՆ ՌԲԾ (1751), ԱՄԷՆ:

Ծանոթ. Բազրերունի, քերք 51 (անտիպ): Ընդօրինակել է բազմաթիվ վրիպումներով:

21. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մուտ, նույնաձև. ԵՍ ԵՄ ՀՈՂԱՊԱՏԵԱՆ ՇԻՐԻՍԵ | ՏԱՄԲԱՐԱՆԻ ՆՈՐՇԻՆՈՒ ԳԱԼՈՒՍՏԻ | ԿԵՆԱԿԻՑ ԲՈՐՉԱԿ Տ(Է)Ր Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՏՈՒՐԵՆ | ԸՆԹԵՐՅՈՂԱՅԸԳ ՀԱՅՑԵՄ ԳԱԼ ՈՂՈՐՍԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՍԼԵ (1786):

Ծանոթ. Բազրերունի, քերք 51 (անտիպ): Ընդօրինակել է վերջին երկու տողերի բացթողմամբ և այլ մանր վրիպումներով:

22. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մուտ, նույնաձև. Ի ՆԵՐՔՈՅ ՏԱՊԱՆԵՍ ԱՅՍ | ՀԱՆԳԵԱՎ ԱՌԱՔԵԼ Բ(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)Յ | ՏԷՐ ՍԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅ | 66 ԱՄՈՔ ԻՒՐՈՎ 1894 Թ., | Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՍԻ:

Ծանոթ. Առաքել քահանա Տեր-Մարտիրոսյանցի մասին իրրև Հնդար գյուղի հոգևոր հովիվ, փաստաթղթերում հիշատակություններ կան սկսած 1890թ-ից (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8162, ք. 3): Հայտնի է նաև, որ 1886թ. գյուղը քա-

հանա չուներ, հետևաբար Առաքելը Հնդարի քահանա էր ձեռնադրվել 1886-1890թթ. միջակայքում:

23. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մուտ, նույնաձև. Ի ՆԵՐՔՈՅ ՏԱՊԱՆԻՍ ԱՅՍ | ՀԱՆԳԻՍ ԿԻՆ՝ ԱՌԱՔԵԼ Բ(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)ՅԻ ՇԱՀՐԱՋ ՏԷՐ ՍԱՐՏԻՐՈՍԻԵԱՆՅ, 1890 Թ. 50 ԱՄՈՔ ԻՒՐՈՎ | ՀՆՂԱՐ ԳԻՒՂ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՍԻ:

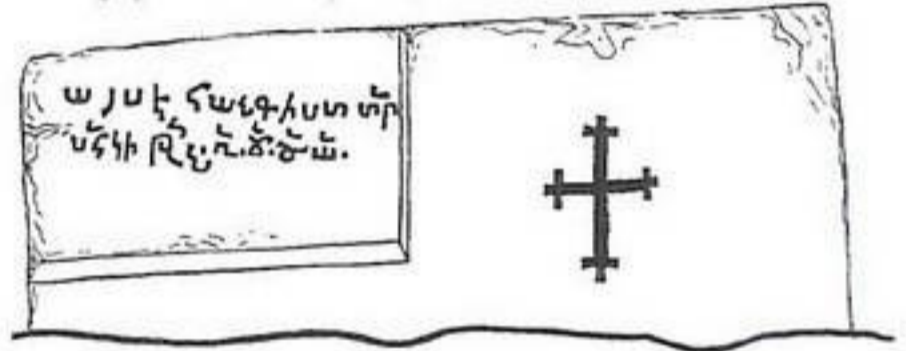
24. ԽԱՉՔԱՐԻ արևմտյան երեսին, Հնդարի միջին քաղի գերեզմանոցում (նկ. 2).

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՍԻ ՄՈՒՍՓԱՅ | ԻՆ:

Ծանոթ. Ըստ ռճական և գեղարվեստական առանձնահատկությունների, զրչության ձևի և շրջակա ուրիշ խաչքարերի հետ համեմատական ուսումնասիրության՝ այն կարելի է քվագրել XIV-XV դարերով:

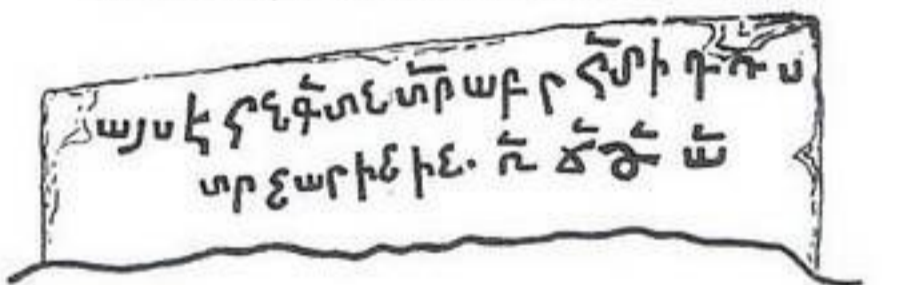
25. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ նույն գերեզմանոցում, հարավային երեսին՝ երկտող (նկ. 13).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ Տ(Է)ՐՍ(Ա)Հ(Ա)ԿԻ, ԹՎ (Ի)Ն ՌՃԾԱ (1702):

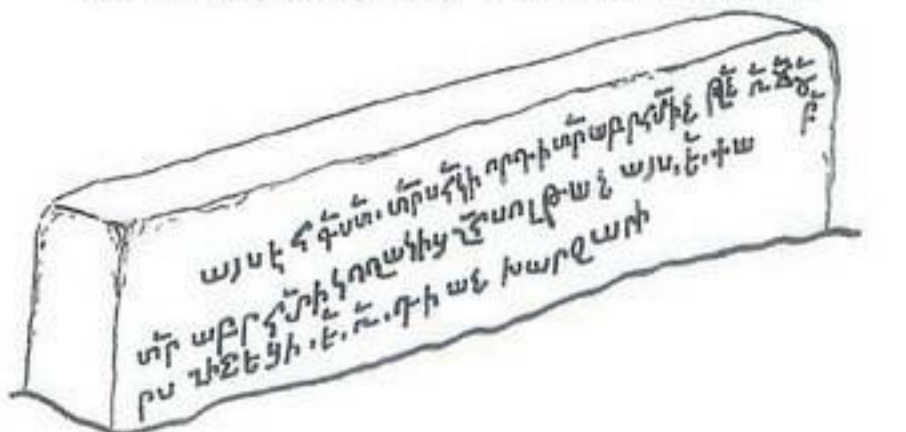
26. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ նախորդի մուտ, հարավային երեսին.

ԱՅՍ Է Հ(Ա)ՆԳ(ԻՍ)ՏՆ Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա) ՍԻ ԴՈՒՍՍՐ ՆԱՐԻՆԻՆ, ՌՃԾԱ (1702):

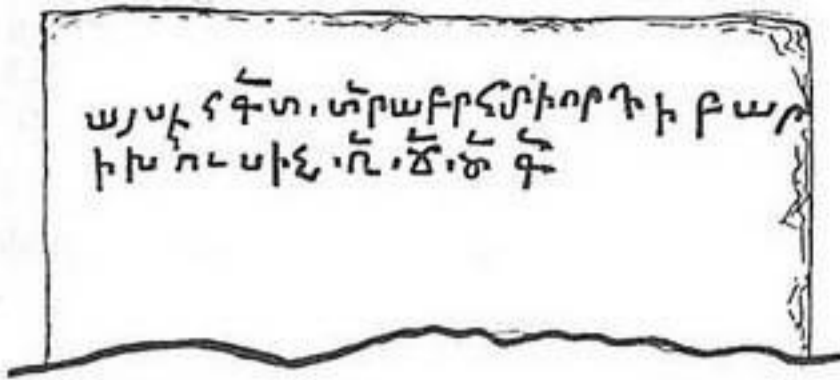

27. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ (չափերն են՝ 144x22x35 սմ) նախորդի մուտ (նկ. 14).

ԱՅՍ Է Հ(Ա)ՆԳ(Ի)ՍՏ Տ(Է)Ր Ս(Ա)Հ(Ա)ԿԻ ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա)ՍԻ, ԹՎ(Ի)Ն ՌՃԾԲ (1703): Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա)ՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ Շ(Ա)ՀՍՈՒԼԹԱՆ | ԱՅՍ Ե(Տ) ՔԱՐՍ ՇԻՆԵՑԻ, ԵՌ (5000) ԳԻԱՆ ԽԱՐՁ ԱՐԻ:

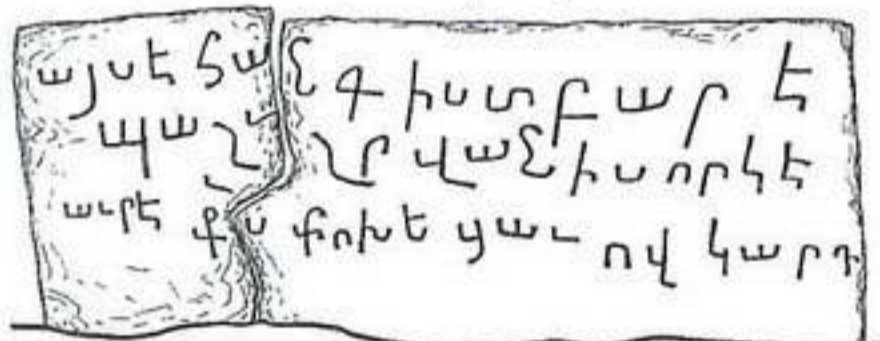

28. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 99x22x50 սմ), նախորդի մոտ (նկ. 15).
ԱՅՍ Է Հ(Ա)ՆԳԻՍՏ Տ(Է)Ր ԱԲՐ(Ա)Հ(Ա)ՄԻ ՈՐԴԻ ԲԱՐԻԽԱԻՍԻՆ, Ռ-ՃԾԳ (1704):

29. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 93x30x65 սմ), նախորդի մոտ (նկ. 16).
ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ...:
Ծանոթ. ժամանակակից է նախորդներին (ըստ գրչության և քարի մշակման ձևի):

30. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդների մոտ, հարավային և արևելյան նեղ կողմն փորագրված է (նկ. 17).
ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԲԱՐԷ | ՊԱՇՏ ՇՐՎԱՆԻՍ, ՈՐ ԿԷՍԱԻՐԷ Բ(ՐԻՍՏՈ)Ս ՓՈԽԵՑԱԻ, ՈՎ ԿԱՐԴ(ԷՔ) | ԱՂԱԹՄ ԻՇԵՑԷՔ, | ԹՎԱ | ԿԱՆԸ | ՃԴԹ (1750):

Ծանոթ. Այնհայտ է, որ քվականի մեջ գրիչը բաց է բողկ հազարավորը՝ Ռ-ն:

31. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 110x20x50 սմ), ներքին քաղի գերեզմանոցում, հարթ երեսին երկտող փորագրված է (նկ. 18).
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՐՁԻՍԱՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) Ռ-ՃԿԶ (1717):

32. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ (չափերն են՝ 127x22x28 սմ) նախորդի մոտ, հարավային և արևելյան երեսներին հինգ տողով փորագրված է.
ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԽԹԻԱՐԱՅ, ՈՐ ԿԷՍԱԻՐԷԻ Բ(ՐԻՍՏՈ)Ս ՓՈԽԵՑԱԻ, ՈՎ ԿԱՐԴ(ԷՔ) ԱՂՂԱԻ ԹՍ | ՅԻՇԵՑ | ԷՔ:

33. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԸՍՏԵՓԱՆ | ԸՕԻՏԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ԱՆԹԱՌԱՅԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) Ռ-ՄԽ (1791):

34. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԸՍՏԵՓԱՆ | ԸՕԻՏԻ ՈՐԴԻ ԻՍՐԱԷԼԻՆ | ԹՎ(ԻՆ) Ռ-ՄԽԸ (1799):

35. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև.

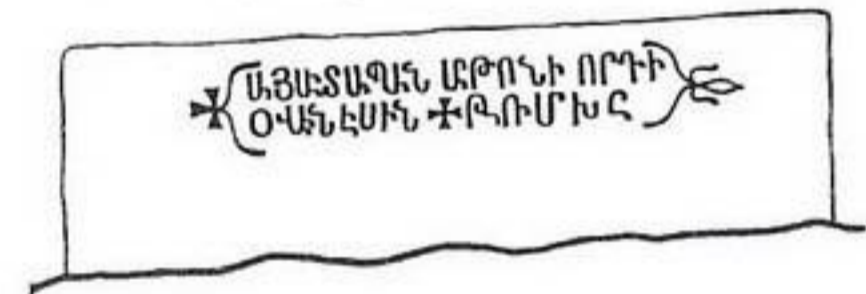
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՏԱՊԱՆՍ ՀԸՆՂԱՐԵՑԻ ՉԱՐԿԵԱՐ | ՍՏԵՓԱՆԻ ՈՐԴԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) Ռ-ՄՀԱ (1822):
Ծանոթ. Այս գարկեսը Ստեփանի հիշատակին Հնդարի ներքին քաղում աղբյուր է շինվել: Տես աղբյուրի արձանագրությունը (հմբ. 40):

36. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ, խիտ անտառի մեջ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին փորագրված է..
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԱՍԱԽԵՑԻ | ՍԱՐԸԻՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՀԸՌ-ԸՄՄԻՐԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) Ռ-ՄՀԶ (1827):

37. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆՍ ՄԱՐԻԱՄԱ | ԿԻՆ՝ ՄԻՔԱՅԷԼ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆԻ, ԹՎ(ԻՆ) Ռ-ՄՁԵ (1836):

38. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ (նկ. 19).
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՂԱ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻՆ | ԱՂԱ ՄԻՔԱԷԼԵԱՆ ԱՇԽԱՐՈՎԻՆ | Ի ԲՆԱԿԻՉ ՀՆՂԱՐ ԳԻՒԴԻՆ, ՓՈԽԵԱԼ | ԱՌՓՐԿՉ(ԻՆ) ՅԻՍՈՒՍԻՆ 1837 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ:

39. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, վերին քաղի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև (նկ. 20).
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՐԹՈՒՆԻ ՈՐԴԻ | ՕՎԱՆԵՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) Ռ-ՄԽԸ (1799):

40. ԱՂԲՅՈՒՐ, ներքին քաղում, ճակատին և-ղել է հետևյալ արձանագրությունը.
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՂԲԻՐՍ ՉԱՐԿԱՐ ՍՏԵՓԱՆԻՆ, ԹՈՒՄԱՆԻ ՈՐԴԻ ՊՕՂՈՍԻՆ:
Ծանոթ. Զաջրերունի, քերք 51 (անտիպ):

41. ԱՂԲՅՈՒՐ «ՆԱԲԱԼԻ», գերեզմանատան մոտ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը.
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՂԲԻՐՍ ՇԱՍԱԽՈՒԱՅ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻՆ ԵՒ ԿՆՈՋՆ ... 1846 ԹԻԻ:
Ծանոթ. Զաջրերունի, քերք 52 (անտիպ):

ՔՈՎԱՌՈՒՃ (ՔՅՈՀԼՈՒՃ)

Մինչև 1988-ը զուտ հայաբնակ գյուղ էր: Գտնվում է Գյուրջևանից 5-6 կմ հարավ-արևելք, Աղսու գետի աջ քարձրաղիբ անտառածածկ սարալանջին: 1861թ. գյուղն ուներ 31, իսկ 1890 թ. 52 տուն (357 մարդ)¹⁶ հայ բնակչություն: 1986թ. հունվարի 1-ին գյուղն ուներ 56 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹⁷ Զովլուճի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին ներ-

16. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:
17. Ըստ գյուղատնտեսական մատյանների:

կայումս գոյություն չունի: Գերեզմանոցում հին տապանաքարերը անարձանագիր են:

42. ԱՂՐՅՈՒՐ, գերեզմանատան մոտ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՅՍ ԱՂՐԻՐ ԲԵՈՂԼԻՉԵՑԻ ԽՈՒԿԱԶԻ ՈՐԴԻ ԲԱԲԱ, ԱՍՐԻ, ԴԱՆԻԷԼ, ԽԱՉԱՆ, ՄԱՅՐ ԻՄ ԷՐ Ի 1849:

Ծանոթ. *Քաջերունի, քերթ 44 (անտիպ):*

Ե Վ Լ Ա Խ Ի Շ Ր Ջ Ա Ն

Շրջանը կազմավորվել է 1935թ. փետրվարի 5-ին: Այն զբաղեցնում է Կուր գետի աջ ու ձախ ափերի, Մինգեչաուրի ջրամբարին հարող տարածքները (1600 քառ. կմ): Ունի մեկ քաղաք (շրջկենտրոն Եվլախը) և 50 գյուղ: Մինչև 1918թ. շրջանի ներկայիս տարածքի Կուր գետի ձախափնյա մասում հայաբնակ էին հետևյալ 5 գյուղերը՝ Քանդակ, Հավարիկ, Մազրդու, Արաշ կամ Էրմանի Բազար և Խանապատ: Կան նաև այնպիսի գյուղեր, որոնց ներկայիս աղբբեջանցի բնակիչների նախնիները XVIII դարի կեսերին բռնությամբ մահմեդականացված հայեր էին:

Հայ մշակույթի հուշարձաններ պահպանվում են, ինչպես՝ 1918 թ-ից հայաքափ, այնպես էլ հին հայկական գյուղերում (օրինակ՝ Խալդան գյուղում):

Շրջանի կենտրոնական մասում, Կուր գետի երկու ափերին տարածվում են Մինգեչաուր քաղաքի (1954թ. փետրվարի 4-ից հանրապետական ենթակայության) քաղամասերը: Սրա ձախափնյա մասում, Սուդագիլանի պեղումների ժամանակ, հայտնաբերվել են VII դարի եկեղեցու ավերակները, հայերեն և աղվաներեն համարվող արձանագրությունների բեկորներով:

ՄԻՆԳԵՉԱՈՒՐ

Հիմնադրվել է 1945թ.: Բնակչությունը 63 հազ. (1980թ.): 1988 թ-ին այս քաղաքից բռնագաղթվեցին շուրջ 10.000 հայեր:

Քաղաքի ձախափնյա մասում, Սուդագիլանի պեղումների ժամանակ, որ կատարվել է 1949թ. Բ.Մ. Վախդովի կողմից հայտնաբերվել են վաղ միջնադարյան եկեղեցու և կից շինությունների մնացորդները: Պահպանվել են նաև հայերեն ու աղվաներեն համարվող մի քանի արձանագրությունների մնացորդները:

43. ԵԿԵՂԵՅՈՒ ավերակներում, կավճային քաղաղությունը սպիտակ կամարածև ջարդոտված քարի վրա միատող փորագրված է.

Ի ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՐԵՄՆԵՐՈՐԴԻ ԱՄՈՅՆ ԵՐԱԿՐԻ ... ՇԻՆԵՅԱԻ ԶԱԻԱՐԱՆ ՍՐԲՈՅՆ ԵՂԻՇԱՅԻ:

Հրատ. Ա. Գ. Արրահամյան, *Демифровка Надписей Кавказских Азван, Ереван, 1964, էջ 76:*

Ծանոթ. Պեղումներից նույն ավերակներում հայտնաբերվել է նաև աղվաներեն համարվող արձանագրությամբ վեճ քար, որի բովանդակությունը, ըստ Ա.Գ. Արրահամյանի վերծանության, գրեթե անփոփոխ կրկնում է շինարարության առիթվ փորագրված հայերեն արձանագրությունը: Նրա վերծանությամբ՝ արձանագրությունն ունի հետևյալ բովանդակությունը. ՀԵՐԱԿԼԻ ԳԱՀԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵՍՈՒՆԵՐՈՐԴ ԱՄՆ ՍՈՒՐԲ ԵՂԻՇԵԻ (կամ Գիսի եկեղեցի) ԱՂՈԹԱՏՈՒՆԸ ... ԿԱՆՈՒՅՎԱԾ Է ... Ի ՀԻՇԱՏԱԿ ՀՈՐԵԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ: Վիմագրի ժամանակը ճշտվում է Հեթանոսի գահակալության տարիների շնորհիվ: Նա գահ է բարձրացել 610թ.: Հետևում է, որ սրա գահակալության երեսներույ տարին կլինի 640թ.:

44. ԽԵՅԵԲԵԿՈՐ, գտնված նույն հնավայրից պեղումների ժամանակ.

ՄԻՄ(ԷՈՆ):

Հրատ. Ա. Արրահամյան, *նշվ. աշխ., էջ 75:*

45. ԶԱՐԱԲԵԿՈՐ, գտնված նույն եկեղեցու պեղումների ժամանակ.

ՈՐԵԼ ԱԲԵՂ(ԱՅ):

Հրատ. Ա. Արրահամյան, *նշվ. աշխ., էջ 75:*

Ծանոթ. Հորել եպիսկոպոսը VII դարում Աղվանից աշխարհի ականավոր եկեղեցականներից մեկն էր: Մ. Կողանկատվացին սրան հիշում է իբրև «սաղարքածաւ գիտութեամբ» անձնավորության:

ԱՐԱՇ (ԱՐԵՇ, ԷՐՄԱՆԻ ԲԱԶԱՐ)

Արաշը իբրև վաճառաշահ քաղաք հայտնի է միջնադարից: Այն հատկապես ծաղկում ու մարդաշատ էր XV-XVII դարերում: Շամախի և Շաքի քաղաքներից հետո Արաշը Կուր գետի ձախափնյակում երրորդ խոշոր քաղաքն էր: Անդրկովկասում մետաքսի արդյունահանման գլխավոր կենտրոններից էր: Առևտրի զարգացմանը Արաշում հատկապես նպաստում էր նրա աշխարհագրական դիրքը: Փաստորեն Արաշը գտնվում էր Տփլիսի-Գանձակից ու Թավրիզ-Պարտավից՝ Շաքի-Գրեմի և Շամախի-Բաքու տանող հին ճանապարհների հանգույցում: 1640թ. մի հիշատակության համաձայն քաղաքում կար շուրջ 10 հազար հողաձածկ տուն, 40 փողոց, 800 խանութ, 16 քաղնիք, 17 սրճարան և այլն:¹⁸

Ինչպես ողջ երկրամասի հարյուրավոր այլ բնակավայրերում, Արաշում ևս հայերը բնակվել են հին ժամանակներից սկսած: Շամախու և Շաքիի օրինակով նրանք այստեղ ևս զբաղվում էին մետաքսի արդյունահանմամբ, կաշվի արտադրությամբ ու դրանց վաճառքով: Տնտեսության կարևոր ճյուղերից էին նաև այգեգործությունն ու խաղողագործությունը: Ուշագրավ է, որ քաղաքի Արաշ անվանմանը զուգահեռ դեռ հին ժամանակներից օտարների կողմից նրան տրված ու գործածական

18. Էվլիյա Չելեբի, Երևան, 1967, էջ 87-88:

է եղել երկրորդ անունը, այն է՝ Էրմանի Բագար (այսինքն՝ Հայի Շուկա): Էրմանի Բագար կամ Արաշ անվանումները զուգահեռաբար պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Հատկանշական է, որ վերջին դարերում ավելի շատ գործածական է Էրմանի Բագար անվանումը: Այս անվանման առկայությունը միաժամանակ թույլ է տալիս ենթադրելու, որ ինչպես Շամախում, Շաքիում և այլուր, Արաշում ևս հայ բնակչությունը կազմել է մեծամասնություն, որն էլ քաղաքի տնտեսական կյանքում ու արտաքին հարաբերությունների մեջ խաղացել է առաջատար դեր:

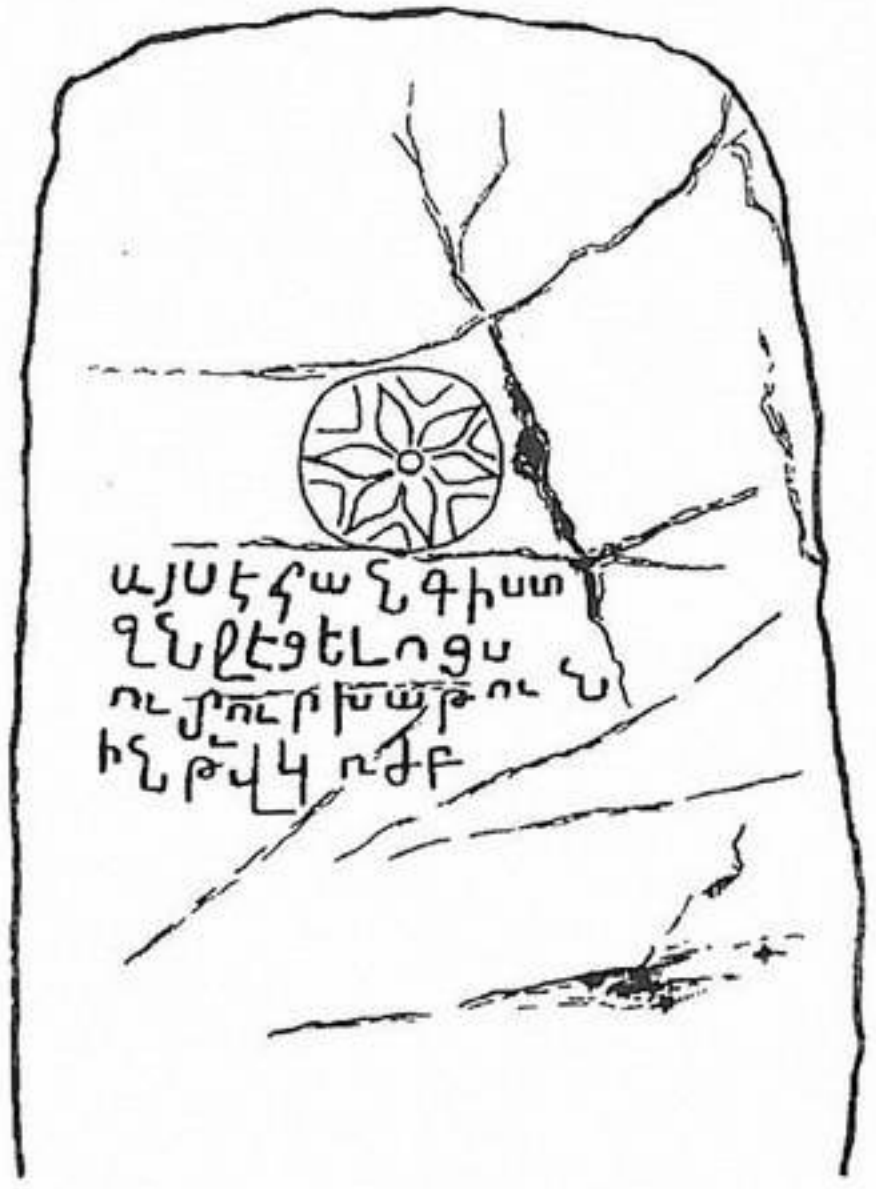
XIX դարում գյուղը վարչականորեն մտնում էր Նուխու (Շաքիի) վիճակի Արաշ կամ Արեշ գավառի կազմի մեջ: Գյուղում էր գտնվում Սբ. Եղիշե եկեղեցին: Մի վավերագրում վերջինս հիշատակվում է 1839թ.:¹⁹ Մինչև 1917թ. գյուղը հիմնականում ծաղկել ու զարգացել է:

1914թ. Էրմանի Բագար - Արաշ գյուղն ուներ 323 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁰ Սակայն 1917թ. երբ գյուղն ուներ 50 տուն հայ բնակիչ,²¹ ենթարկվեց քաղաքի շրջակա մահմեդականների կողմից: 1918թ. ապրիլին գյուղի բնակչությանը հրամայվում է ընդունել մահմեդականություն, որի մերժումը ստանալուց հետո մահմեդական հրոսակները բնակիչներին կողոպտում են, իսկ գյուղն ավերում:²²

Այդպես երկրամասից ջնջվում է հարյուրամյակների պատմություն ունեցող հինավուրց Արաշ կամ Էրմանի Բագար գյուղը: Ավելի ուշ, Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո գյուղատեղիում հաստատվում են մահմեդականների նստակեցության անցած նոր խմբեր (սկսեցին կոչվել ադրբեջանցի), որոնք տարօրինակ կերպով պահպանեցին երբեմնի հայաբնակ գյուղին տրված Էրմանի Բագար անվանումը: Վերաբնակիչները ոչնչացրեցին Սբ. Եղիշե եկեղեցին ու հինավուրց հայկական գերեզմանոցը: Վերջինիս միջով ձգվեց հարևան Շիլյան գյուղը տանող ասֆալտապատ խճուղին, իսկ ճանապարհից դուրս մնացած գերեզմանոցի մասերը բուլդոզերներով մաքրվեցին ու դարձան վարելահողեր: Մեր այցելության ժամանակ ավերված գերեզմանոցի տարածքից գտանք միայն երկու տեղահան արված, բայց բարբարոսների տեսադաշտից հավանաբար վրիպած սալատապաններ, որոնք կրում էին արձանագրություններ:

46. ՍԱԼԱՏԱՊԱՆ, անկանոն եզրագծով, չափերը 138X47X20սմ: Երեսին փորագրված է քառատող արձանագրություն և հավերժության խորհրդանշան՝ վարդյակ (նկ. 21).
 ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ | ՆՆՋԵՅԵԼՈՅՍ | ՈՒՍՈՒՐ ԽԱԹՈՒՆ | ԻՆ, ԹՎ(Ա)Կ(ԱՆ) ՌԺԲ (1563):

19. ՀՀՊՊԿԱՒ ֆ. 56, ց. 1, գ. 562, ք. 1, 13:
 20. "Кавказский Календарь на 1915 г.", т. 91:
 21. ՀՀՊՊԿԱՒ ֆ. 56, ց. 4, գ. 779, ք. 1:
 22. ֆ. 245, ց. 12, ք. 1:

47. ՍԱԼԱՏԱՊԱՆ, տեղահան արված և կտրված: Չարդված կես մասը չգտնվեց: Պահպանված կտորին (չափերը՝ 125X40X35սմ) կա եռատող արձանագրություն (նկ. 22).
 ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ԱՐԱՇՊՈՒ ... | (ԲԱ) ՉԱՐՑԻ Տ(Է)Ր ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ Տ(Է)Ր ... | ՌՄԿԹ (1820) ԹՎԻՆ:

Շանթ. Երկու արձանագրություններն էլ 1-ին անգամ հրատարակել ենք «Երևանյան օրեր» թերթում (№ 21, 1997թ.):

ՄԱՁՐԳՈՒ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ Մազրդու հինավուրց հայկական գյուղը գտնվում է Կուր գետի ձախ ափից 1-2 կմ հեռավորության վրա: Գյուղի մասին մատենագրական տեղեկություններ հայտնի չեն: XIX դարում այն Արաշ կամ Արեշ գավառի սակավաքիվ հայկական գյուղերից մեկն էր: 1853թ. ուներ ընդամենը 119 բնակիչ և Սբ. Գևորգ եկեղեցին:²³ 1891 թ. դրությամբ թեև գյուղն ուներ 42

23. ՀՀՊՊԿԱՒ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 92:

տուն բնակիչ, սակայն արդեն 16 տարի էր, որ սեփական քահանայից զուրկ էր:²⁴ 1901թ. ուներ 393 բնակիչ (206 ար., 187 իգ.):²⁵ Մագրդուն տուժել է 1905-06թթ. հայ-թուրքական ընդհարումների հետևանքով: Արդեն 1905թ. գյուղի բնակչության թվաքանակը նշված դեպքերի պատճառով նվազել էր ու կազմում էր 261 անձ (154 ար., 107 իգ.):²⁶ Հետագա համեմատաբար խաղաղ տարիներին գյուղի բնակչությունը դարձյալ ավելացել է և 1914թ. դրությամբ կազմում էր 382 մարդ (միայն հայեր):²⁷ Սակայն մի քանի տարի անց Մագրդու գյուղին բաժին հասավ այն, ինչ վիճակվել էր ողջ երկրամասի հայ բնակչությանը: 1917թ. դեկտեմբերին գյուղը Արաշ գավառի մյուս հայաբնակ գյուղերի օրինակով կողոպտվեց: Հաջորդ տարվա ապրիլ ամսին կոտորածի սպառնալիքի տակ մագրդեցիները ընդունեցին «խլամը», սակայն անձնատուր լինելուց հետո դարձյալ բնաջնջվեցին հարևան՝ խլամին ընդդիմացած հայկական գյուղերի նման:²⁸ Հայտնի է, որ 1919թ. քանդակցի, էրմանի քաղաքցի, հավարիկցի ու Արաշ գավառի այլ գյուղերի հայ գաղթականների թվում կային նաև մագրդուցի փախստականներ, որոնք մշտական բնակության համար տեղավորվել էին Էջմիածին կայարանի մոտ գտնվող Կարխուն (Արշակակերտ) գյուղը:²⁹ Այդպես երկրամասից վերացավ հինավուրց հայկական գյուղերից ևս մեկը՝ Մագրդու:

Մագրդու գյուղի մոտ ցայսօր կանգուն է Սբ. Ավագ Նշան մատուռը: Ժողովրդին այն առավելապես հայտնի է եղել Սբ. Խաչ կամ Սբ. Եղիշե անուններով: Մատուռի միակ մուտքի (արևմտյան ճակատում) բարավորին փորագրված է 8 տող արձանագրություն:

48. ՍԲ. ԱՎԱԳ ՆՇԱՆ մատուռի կարմիր տուֆ քարից կերտված բարավորին փորագրված արձանագրությունը (նկ. 23).

1867 ԹՎԻՆ ՍԿՍԵԱԼ Ի Ն(ՈՐ)Ր Շ(Ի)Ն(ՈՒԹԻՒՆ) | ՓՈՔՐԱԳՈՒ(Յ)Ն ՄԱՏՈ(Ի)Ռ Ի Վ(Ե)Ր(Ա) | Ս(ՈՒՐ)Բ ԱԽԱԳ ՆՇԱՆԻ, ՈՐ Է ՇԻ | ՆՕՂՆ ՄԱԶՐԳՅԻ ՅՕՍԵՓԻ ՈՐԴԻ ԲԱՂՐԱՄ, ՇԻՐԻՆ, ԳԱՍԲԱՐ | ԵՒ ՈՐԴԻ ՈՒՐՇՈՒՏ ԵՒ ՄԱԶՈՒՂՐՈՒ ԺՈՂ(ՈՎ)ՈՒՐՏ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՕՐՀՆԻ, ՈՐ ՄԵԶ ՕԳՆԵՅԻՆ:

24. ֆ. 56, ց. 1, գ. 8667, ք. 1, 5:
25. ֆ. 56, ց. 1-2, գ. 205, ք. 243-244:
26. ֆ. 56, ց. 1, գ. 10403, ք. 144-145:
27. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 155:
28. ֆ. 245, գ. 12, ք. 1:
29. Նշված գործը, ք. 22:

ԳՐԵՑԻ Տ(Է)Ր Խ(Ա)Չ(Ա)Տ(ՈՒ)Ր, | ՈՐ ԳԱՐԴ(Ա)Յ ՈՂՈՐՄԻ ԱՄԷ:

Հրատ. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 280 (ունի մանր վրիպումներ):

ՔԱՆԴԱԿ

Հայաբնակ գյուղ էր մինչև 1918թ.: Գտնվում էր Կուր գետի ձախ ափին, հնագույն տարանցիկ առևտրական ճանապարհի վրա: Երկրամասի հինավուրց, մարդաշատ ու ծաղկուն բնակավայրերից մեկն էր, գրչօջախ: Մատենագրության մեջ Քանդակը հիշատակվում է սկսած 1628թ-ից: Այդ թվականին գյուղում նորոգված մի ձեռագիր «Անտարան»-ի հիշատակարանում կարդում ենք. «Փառք... Ես՝ տէր Թաղեոս նորոգել տուի Սբ. Անտարանս յիշատակ ինձ... ի բուին Ռ-ՀԷ (1628), ի գիղս Քանդակը»:³⁰ Քանդակը իբրև հայաբնակ գյուղ հիշատակվում է նաև 1640թ. «Կուր գետի մյուս ափին Քենդերե անունով հայկական գյուղ կա, որտեղից նրանք (հայ գյուղացիները) նավակներով անցնում են Սիրուջրուտ և ձեռնածություններ անում»:³¹ Այնուհետև գյուղը հիշատակվում է 1712թ. (նաև հաջորդ տարիներին) լեզգիների կատարած թալանչիական արշավանքների կապակցությամբ. «Այժմս եկեալ ի Քանտար անուն գիղօրայս՝ իսպառ տարան»:³² Հայտնի է, որ մինչ գյուղի վերոհիշյալ ավերումը, այն ուներ շուրջ 500 տուն հայ բնակչություն:³³ Ավելի ուշ գյուղը թուրքիկ հիշատակվում է նաև 1806թ. վրացական ուղեգրություններում. «... Քուր գետն անցնելով, հասնում են Քանդակ հայկական գյուղը»:³⁴ XIX դարի կեսերին գյուղն ուներ 60 տուն հայ բնակչություն:³⁵ 1890-ական թթ. սկզբներին այն կազմել էր 120 տուն (825 մարդ):³⁶ 1914թ. մարդահամարի տվյալներով գյուղում բնակվում էր 977 հայ:³⁷

Պատմական հուշարձաններից XIX դարի կեսերին գյուղում հիշվում է փոքրիկ մատուռ, իսկ դարավերջին Սբ. Աստվածածին անունով փայտածածկ եկեղեցին: Այդ եկեղեցու բակում, տապանաքարերից մեկի վրա Մ. Բարխուտարեանցը տեսել, ընդօրինակել ու հրատարակել է մեկ արձանագրություն:

49. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՄԵԼՔՈՒՄԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՈՐԴԻ ՉԱԼԱՊՕՎԻՆ. ՕՎ ՈՔ ԿԱՐԴԱ, ԴԱ ՈՂՈՐՄԻ, 1840 ԱՄԻ:
Հրատ. Բարխուտարեանց, 278:

30. «Հայերեն ձեռագրերի ժԷ դարի հիշատակարաններ», հատոր Բ, Երևան, 1978, էջ 302:

31. Է. Չեխի, էջ 87:

32. Պատմություն համառոտ Աղուանից երկրի յօրինելու ի Տ.Եսայի Աղուանից կարողիկուտ Հասան Ջալալեանց, Երուսաղեմ, 1868, էջ 23:

33. Մ. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 383:

34. Պ. Ա. Չորանյան, Վրացական ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին, Երևան, 1981, էջ 150:

35. Մ. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 383:

36. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 279:

37. "Кавказский Календарь на 1915 г.", Եփլուս. 1914, էջ 140:

Չ Ա Ք Ա Թ Ա Լ Ա Յ Ի Շ Ր Չ Ա Ն

Շրջանը, որը կազմավորվել է 1930թ. օգոստոսի 8-ին, իր գրադեցրած տարածքով (1348 քառ. կմ) համապատասխանում է պատմական Բուն Աղվանքի հյուսիս-արևմտյան մասերին: Այն տարածվում է Ալազան (Աղվան) գետի ձախ կողմում ու հասնում ընդհուպ Մեծ Կովկասի ջրբաժան լեռնագիծը: Սահմանակից է Բելոկանի, Կախի (Ադրբեջան), Սղնախի, Ծիբելի-Շղարոյի (Վրաստան) և Ռուքուլի շրջաններին (Դաղստան): Բնակչությունը 79.7 հազ. մարդ (1979). ադրբեջանցիներ, վրացիներ, ավարներ, լեզգիներ, ռուսներ, ախախներ, կումուխներ, ծախուրներ, հրեաներ, մինչև 1988-ի բռնագաղթը նաև հայեր (նախկինում եղել են նաև լեհեր, հույներ):

Ըստ մատենագրական տեղեկությունների, ինչպես նաև շրջանի տարածքում պահպանված պատմաճարտարապետական հուշարձանների ուսումնասիրության՝ առնվազն վաղ միջնադարից այլացել բնակչության հետ մեկտեղ գավառի տարածքում բնակվել են նաև հայեր: Վերջիններս դեռևս հոժ քանակությամբ, բազմաթիվ գյուղերով շրջանի ներկայիս տարածքում բնակվել են ընդհուպ մինչև XVII դարի սկզբները, որից հետո պատերազմների ու առանձնապես լեռնականների կողմից պարբերաբար կրկնվող քաղաքական արշավանքների պատճառով հետզհետե լքել են իրենց բնակավայրերը և տեղափոխվել ավելի ապահով վայրեր: Հայտնի է, որ արտագաղթողների հիմնական մասը հաստատվել է Սղնախի գավառում ու քաղաքներում: Որոշ վայրերում վերաբնակիչները հիմնադրելով նոր գյուղեր, դրանք վերանվանել են իրենց հին լքված գյուղերի անուններով. ինչպես օրինակ Չաքաքալայի մոտ Դիպան և Բուխովլու հին հայկական գյուղերի (ներկայումս գյուղատեղեր են) արտագաղթած հայ բնակչությունը, Սղնախի գավառում հիմնելով նոր գյուղեր, դրանց տվել է միևնույն անվանումները: Այն գյուղերի հայ բնակչությունը, որոնք մնացել էին իրենց հարազատ գյուղերում, XVIII դարի առաջին կեսում չդիմանալով սաստկացած բռնություններին, դավանափոխության գնով փրկվեցին բնաջնջումից: Հետագա տարիներին, ինչպես և բնական էր, նրանք կորցրին նաև մայրենի լեզուն և ազգային սովորույթների զգալի մասը: XIX դարի սկզբներին գավառի (ներկայիս՝ շրջանի) տարածքում հայեր բնակվում էին միայն Չաքաքալա բնակավայրում: Այդտեղ հայերի թվաքանակը առանձնապես ստվարացավ 1815թ. սկսած, երբ հաստատվեցին մեծ թվով ազուլիսցիներ, իսկ հետագայում նաև այլ տեղերից գաղթած բազմաթիվ հայեր:

Չաքաքալայի շրջանում բազմաթիվ են հայ մշակույթի հետքերը: Շատ բնակավայրերում ու դրանց շրջակայքում նկատելի են հայկական բազմաթիվ եկեղեցիներ, վանքեր, գերեզմանոցներ, գյուղատեղեր ու տեղում հայության երբեմնի աշխույժ, ստեղծագործ ու ծաղկուն մշակութային կյանքի տասնյակ վկայություններ: Առանձնապես արժեքավոր են Մամբուխ, Օխախտերե գյուղերի շրջակայքում պահպանված կիսավեր եկեղեցիները, Դիպան, Բուխովլու գյուղատեղերը՝ իրենց կիսավեր եկեղեցիներով ու գերեզմանոցներով, Չաքաքալայի Սբ. Գևորգ եկեղեցին, գերեզմանոցն ու հասարակական բնույթի բազմաթիվ շենքերը: Շրջանի տարածքում վիճակի արձանագրությունների ուսումնասիրման աշխատանքներ ցայսօր կատարել է միայն Մ. Բարխուտարյանը: Նա հրատարակել է Սբ. Գևորգ եկեղեցու որմերին եղած 4 արձանագրությունները: Մեր այցելության ժամանակ (1984թ.) եկեղեցին գտանք խիստ ձևափոխված վիճակում: Այն օգտագործվում էր իբրև հանրակացարան և ներքուստ բաժանված էր երեք հարկաբաժինների (յուրաքանչյուրում՝ 6 բնակարան): Պատերի մեծ մասը, ուր փորագրված էին եղել վիճակի արձանագրությունները սփառված էին, ներկված և հետևաբար դրանցից և ոչ մեկը չկարողացանք վերագտնել: Բացառություն է կազմում եկեղեցու արևմտյան ճակատին ազուցված արձանագիր քարը, որն էլ դուրս էր մնացել Մ. Բարխուտարյանցի տեսադաշտից: Հետևաբար մեր հավաքածուն նախկինում հրատարակվածների հետ մեկտեղ կազմում է 5 միավոր:

ՉԱՔԱԹԱԼԱ

Գտնվում է շրջանի համարյա կենտրոնում, Շարի-Բելոկան մայրուղու վրա, Կովկասյան անտառապատ լեռների հարավ-արևմտյան ստորոտին: Զաղարի անվան համար ավանդաբար պատմվում է. «... ժամանակա Չաքար և Թալայ անուն երկու եղբայր մին՝ Չաքար, հիսիս արեւելեան կողմը ճար գիւղի մէջ կը բնակի եղեր, իսկ Թալայ՝ հարաւակողմը Թալայ գիւղի մէջ, և թէ այս երկու անուանց միացմամբ յորջորջուեր է երկու գիւղից մէջ գտնուած քաղաքն՝ Չաքարքալայ, և հետզհետե գործածուելով՝ ր տառն ոչնչացեր է ...»:³⁸ Ըստ հայտնի վիճակագրական տեղեկությունների՝ քաղաքում հայերը կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը: Այդ իրավիճակը պահպանվել է

մինչև 1918թ. հայերի տեղահանությունը ու կոտորածը: 1876թ. քաղաքն ուներ 1117 բնակիչ:³⁹ 1886թ. 1231 բնակիչ:⁴⁰ Նույն թվականին քաղաքում բնակչությունը, ըստ ազգության ուներ հետևյալ պատկերը. հայեր 510 մարդ (288 արակ., 222 իզակ.), ավարներ 493 մարդ (246 արակ., 247 իզակ.), ռուսներ 167 մարդ (126 արակ., 41 իզակ.), քաքարներ (այժմ՝ ադրբեջանցիներ) 25 մարդ (20 արակ., 5 իզակ.), վրացիներ 20 մարդ (11 արակ., 9 իզակ.), լեհեր 8 մարդ (4 արակ., 4 իզակ.), հրեաներ 8 մարդ (միայն արակ.)⁴¹: 1896թ. քաղաքն ուներ 2803

38. Հ. Ա. Էփրիկյան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, Կենտրոն, 1903-1905, էջ 766-767:

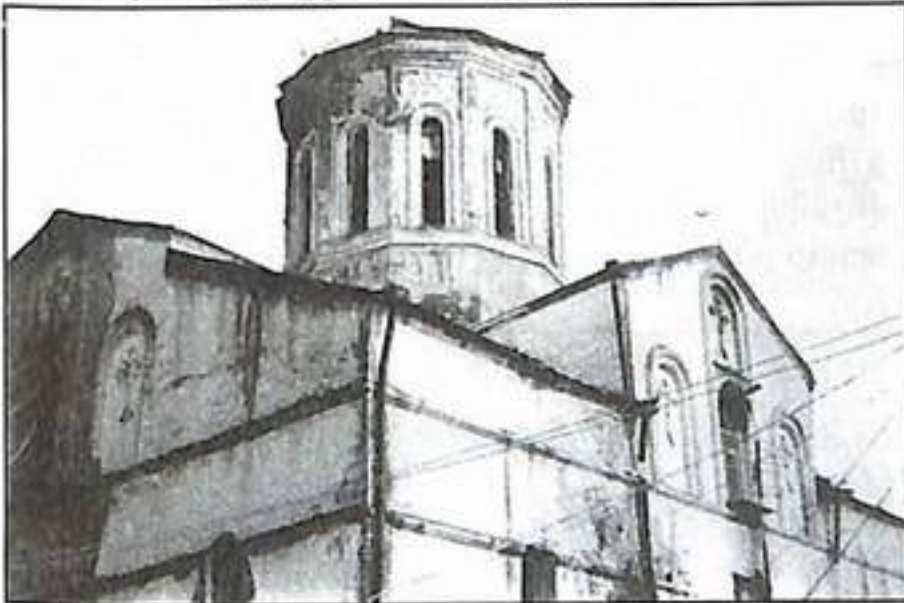
39. "Кавказский Календарь на 1885г.", Тифлис, 1884, էջ 226:

40. "Кавказский Календарь на 1898г.", Тифлис, 1897, էջ 38-39:

41. "Кавказский Календарь на 1897г.", Тифлис, 1896, էջ 64:

բնակիչ:⁴² 1908թ.-ին 3890,⁴³ 1914թ.-ին 3562,⁴⁴ իսկ 1916թ. 4505 բնակիչ, որից 2165-ը հայեր (1218 առակ., 947 իգակ.):⁴⁵

Բռնագաղթի նախօրեին Չարսրայայում բնակվում էին շուրջ 70 տուն հայեր: Քաղաքի Սր. Վարդանյան դպրոցը իր վերջին շրջանավարտներից տվել էր 1953թ., իսկ հետագայում վերածվել ոռոսական դպրոցի մասնաճյուղի:

Քաղաքի պատմական հուշարձանների զարդը կազմում է հայոց Սր. Գևորգ եկեղեցին (կանգուն են նաև ոռոսական և լեհական մի-մի եկեղեցիները): Այն խիստ ընդարձակ, եռանավ գմբեթավոր կառույց է, շինված գլխավորապես աղյուսով, 1851 թվականին: Տաճարն ունի երեք մուտք, բացված՝ հարավային, արևմտյան և հյուսիսային ճակատներից: 12 նիստանի աղյուսաշեն գմբեթը ներքուստ պահում են բվով չորս բոլորածև հաստահեղույս սյուները: Եկեղեցու տարբեր մասերից բացվում են բվով 36 լուսամուտներ (12-ը՝ գմբեթից, 4-ական՝ հարավային ու հյուսիսային և 3-ական՝ արևելյան ու արևմտյան ճակատներից): Կառույցի ստորին շարվածքներում աղյուսից բացի օգտագործված է նաև գետաքար:

50. Սր. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի ճակատային մասում եղել է.
ՀԱՅՈՑ 1851 ԹՎԻՆ ԶԱԲԱԹԱԼՈՒ ԳԱՐԻ-
ՊԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԱՅ ՏՐՕՔՆ
ԵՒ ԱՐԴԵԱՄԲՆ ԱՆՈՒԱՄԲ ՍՐԲՈՅՆ

ԳԵՆՐԳԱՅ ԶՕՐԱՎԱՐԻՆ Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ
ՌՈՒՍԱՅ ԹԱԳԱԻՐՈՒԹԵԱՆ ՆԻԿԱԼԱՅ
ՊԱՒԼՈՎՉԻՆ ԵՒ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՅՈՑ ՏԵԱՌՆ ՆԵՐՍԻՍԻ Ե. ԿԱԹՈՒՂԻ-
ԿՈՍԻՆ. Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՍՈՑԱ ՓՈԽԱՐ-
ՔԱՅՆ ԷՐ ԳՆԵԱԶ ՎԱՐԱՆՑՈՎՆ ԵՒ ՏԵՂ-
ԻՈՅՍ ԶՕՐԱԳԼԽԱՊԵՏ ԴԵՆԵՐԱԼ ԳՐԻ-
ԳՈՐ ԳՆԵԱԶ ՈՐԲԵԼԵԱՆՈՎՆ ԵՒ ՔԱՀԱ-
ՆԱՅՆ ԷՐ ՏԷՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՏԷՐ ԴԱՆԻԵ-
ԼՈՎՆ ԵՒ ԹՈՒԱԿԱՆՆ ՀԱՅՈՑ ՌՅ (1851):

Հրատ. Բարխատարեանց, 274:

Ծանոթ. Վախերագրերի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Չարսրայայում հայկական եկեղեցի եղել է և՛ մինչև 1851 թ. կառուցված ու ցայսօր կանգուն շենքը: Միևնույն՝ Սր. Գևորգ անվամբ քաղաքում եկեղեցի հիշվում է օրինակ՝ 1833 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2319, բ. 2):

51. ՍՐ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, ավազանի (մկրտության) ճակատին փորագրված է եղել.
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԴԱՇՏԵՑԻ ՀՕՀԱՆԻՍԻ ՈՐ-
ԹՕՑ ՍՏԵՓԱՆՕՎՆԵՐԻՆ 1851:
Հրատ. Բարխատարեանց, 274:

52. ՍՐ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, դասի աջակողմյան սյան վրա փորագրված է եղել.
1852 ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ՄԻՒՆՍ ՏՐՕՔ ԿԱՆՁԵ-
ՑԻ ՍԱՐԳՍԻ, ՊՕՂՈՍԻ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ
ՇԱՀՊԱՐՈՆԵԱՆՑԻ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՒՐԵԱՆՑ:
Հրատ. Բարխատարեանց, 274:

53. ՍՐ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, դասի ձախակողմյան սյան վրա փորագրված է եղել.
1852 ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ՄԻՒՆՍ ԾԱԽԻԻՔ ԴԱ-
ՐԱԲԱՂՑԻ ՍԱՐԳՍԻ, ԴԱԹԻ ԵՒ ՍԱՐԳԱ-
ՐԻ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՑ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՒ-
ՐԵԱՆՑ:
Հրատ. Բարխատարեանց, 274-275:

54. ՍՐ. ԳԵՆՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան մուտքի ճակատին ազուցված սրբատաշ քարին վեց տողով փորագրված է (նկ. 24).
Ս(ՈՒՐ)Բ ԳԱԻԹՍ ՇԻՆԵՑԱԻ ՏՐՕՔ | ԱՐ-
ԹԵԱՄԲՆ ՍՂՆԱԽԵՑԻ ՍՏԵՓԱՆ ԳՐԻ-
ԳՈՐՈՎԻՆ, 1851 ԱՄԻ:

Ի Ս Մ Ա Յ Ի Լ Ի Շ Ր Ջ Ա Ն

Իսմայիլի շրջանը կազմավորվել է 1939թ. նոյեմբերի 24-ին: Սահմանակից է Գուրայի, Շամախու, Աղսուի, Գյոկչայի և Կուտկաշենի շրջաններին: Զբաղեցնում է 2064 քառ. կմ մակերես: Բնակչությունը 53800 մարդ (1979թ. հունվարի 1-ին): Շրջանում կա մեկ քաղաք (Իսմայիլի շրջկենտրոնը), 1 ավան և 107 գյուղ:

Մինչև 1918թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հայաբնակ էին հետևյալ 24 գյուղերը. Վանքաշեն, Ռուշան, Բզավանդ, Ղալակա, Ուշտալ, Ազայի Շեն (Նորշեն), Փոքր Գանձակ, Նորշեն, Շուրուրչի, Կուզուան, Գիրք, Փարակլու, Քալբանդ, Քեշխուրդ, Գանձակ, Թոփիշեն, Ավանաշեն, Կարմախսան, Աղբուլաղ,

42. "Кавказский Календарь на 1898г.", Тифлис, 1897, էջ 38-39:
43. "Кавказский Календарь на 1910г.", Тифлис, 1909, էջ 254:
44. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 125:
45. "Кавказский Календарь на 1917г.", Тифлис, 1916, էջ 190-193:

Դայմադադ, Չարգարան, Զավանդ, Բահլիան և Բիլիստան: Մինչև 1988-ը նշվածներից զուտ հայաբնակ էին՝ Ուշտալ, Ազալի Շեն (Նորշեն), Գիրք, Զալբանդ, Քեշխուրդ և Գանձակ գյուղերը: Խառն ազգային կազմով բնակչություն ունեին՝ Վանքաշեն, Ռուշան, Ղալակա, Թոփիշեն, Ավանաշեն, Չարգարան և Զավանդ գյուղերը: Ադրբեջանաբնակ կամ լեզգիաբնակ էին՝ Նորշեն, Շուրուրչու, Աղբուլաղ, Բահլիան և Բիլիստան գյուղերը, իսկ անբնակ՝ Բզավանդ, Փոքր Գանձակ, Կուզոան, Փաթակլու, Կարմախսան և Դայմադադ գյուղերը:

Շրջանի տարածքում հայ մշակույթի հուշարձանները սփռված են ամենուր: Առավել նշանավոր ու արժեքավոր են Ղալակա և Գիրք գյուղերի եկեղեցիները, Վանքաշեն, Ռուշան գյուղերի գերեզմանոցների խաչքարերը, Ծլիփ սրբատեղիի մահարձանը և այլն:

Շրջանի տարածքում պահպանված հայերեն արձանագրությունների ուսումնասիրությամբ նախկինում զբաղվել է միայն Մ. Բարխուտարյանը: Երախտաշատ գիտնականը նշված տարածքից հավաքել ու հրատարակել է 55 արձանագրություն: Մեր կողմից դրանցից վերագտնվեցին միայն 7-ը, մնացածը կամ ոչնչացվել, կամ կորել և կամ վրիպել է մեր տեսադաշտից: Բացի այդ տարված աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվել են ևս 59 արձանագրություն, որոնք բոլորը միասին (114 միավոր) ներկայացնում ենք ստորև:

ԱԶԱՅԻ ՇԵՆ (ՆՈՐՇԵՆ)

Գյուղը գտնվում է Ղալակա և Ուշտալ հայկական գյուղերի միջև, շրջկենտրոնից 26 կմ հարավարևմուտք: Ըստ գյուղի գերեզմանոցում պահպանված տապանաքարերի ու դրանց արձանագրությունների՝ այն ունի համեմատաբար նոր պատմություն: Այստեղ չկան հնաժողով գերեզմանաքարեր, որպիսիք առատ են հարևան այլ գյուղերում: Գյուղի անվան երկրորդ տարբերակն իսկ վկայում է վերջինիս նոր լինելը: Գերեզմանատան ամենահին տապանագիրը 1796 թվականից է:

Սակայն, գյուղում և շրջակայքում հողային տարբեր աշխատանքների ընթացքում մշտապես գտնվում են հնագիտական բազմատեսակ իրեր, որոնք տեղում բնակավայրի գոյության փաստը տանում են հազարամյակների խորքը: Դրանցում ուշագրավ են մարդու և կենդանիների կավակերտ արձանիկները (այդ թվում պաշտամունքային բնույթի), խեցեղեն զանազան իրերը:

Ազալի Շենը 1861թ. ուներ 55 տուն, իսկ 1890թ. 83 տուն (693 մարդ)⁴⁶ հայ բնակչություն: 1914թ. հունվարի 1-ին գյուղի բնակչությունը կազմում էր 879 մարդ (բոլորն էլ հայեր):⁴⁷ Հարևան հայաբնակ գյուղերի օրինակով սա ևս 1918-20 թթ. մեծ կորուստներ է տվել: Մինչև այժմ համագյուղացիների հիշողություններում թարմ են 1918թ. ամռանը

բուրբական լավ զինված բազմաթիվ ասկյարների դեմ Հարություն Օհանյանի (1892-1976), Գրիգոր Մանուչարյանի (1870-1960) և ուրիշների համարձակ ու անկոտորում մարտերը:

1984թ. գյուղն ուներ 265 հայ բնակիչ (127 արական, 138 իգական):⁴⁸ Նրանք բոլորն էլ 1988-ի դեկտեմբերին բռնագաղթվեցին: Գյուղամիջի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, ըստ ականատեսի վկայության, դեռևս 1890-ական թթ. սկզբներին եղել է անխմամ վիճակում: Այն եղել է կիսով չափ փայտաշեն, որի տեղն իսկ այժմ չի նկատվում:

Գերեզմանոցում պահպանվել են XIX դարին վերաբերող բազմաթիվ արձանագիր տապանաքարեր: Դրանցում ուշագրավ են այնպիսիք, որ նշված է հանգուցյալների ծագումով դարաբաղցի լինելը: Կան նաև հոգևորականների շիրմաքարեր:

55. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, ընկած է կողքի վրա, հարավային երեսին երկտող փորագրված է (նկ. 25).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄՈՒՎԱԶ ԵԿԱՆԻ ՍՈՐԴԻ ԴԱՆԷԼ(ԻՆ), ՌՄՆԵ (1796):

ԱՅԱՆ ՏԱՊԱՆ՝ ՄՈՒՎԱԶ ԱԶԵԿԱՆԻ
ՈՐԴԻ՝ ԴԱՆԷԼ՝ ՌՄՆԵՐ՝

46. Մ. Սմբատյանց, էջ 139:

47. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 124:

48. Ըստ գյուղխորհրդի ճատյանների:

Ծանոթ. Այս և հաջորդ մի քանի արձանագրություններն առաջին անգամ հրատարակել ենք մեր՝ «Հայ մշակույթի հուշարձանները Շամախու Գարդման գավառում» հոդվածում, («Էջմիածին», 1985, Ը, էջ 50):

56. **ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ** նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱԳՅԷ | ԵՏԻԼՅԷ: ՀԱ(Ն)Գ(ՈՒՑ)ՅԱԼ: ՏԱՎՎԻԹԻ | ՈՐԳԻ ՏԵՐՓՈՒՆ ԳՐԻՔՈՐԻՆ, ՈՒԲԿԱ (1812):

Հրատ. Մ. Կարասյետյան, նշվ. հոդվածը, էջ 50:

57. **ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ**, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱԳՅԻ | ԿՐԱՊԵՏԻ ՈՐԳԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, ՈՒԲ | ՄՀԳ. (1825):

Հրատ. Մ. Կարասյետյան, նշվ. հոդվածը, էջ 50:

58. **ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ**, նախորդի մոտ, նույնաձև. Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՏԵՐՍԱՐԳԻՍԻՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ|ԵԱՆՅ, 1875 Թ:

Հրատ. նույն տեղում:

Ծանոթ. Արխիվային փաստաթղթերում քահանա Սարգիս Հարությունյանի մասին քաղվածքով հիշատակություններ կան սկսած 1839 թ-ից (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 824, ք. 2): Նրա մասին տեղեկություններ կան նաև հմր. 2596, ք. 66 և հմր. 3428, ք. 17 փաստաթղթերում՝ համապատասխանաբար 1851 և 1855 թթ. հիշատակումով: Կա նաև 1865թ. հիշատակություն «Արարատ» ամսագրում (1870թ., էջ 319): Հայտնի է, որ 1882թ. Ազայի Շեն գյուղի համար քահանայացու էր ընտրվել նրա որդին՝ դայիր Մարտիրոս Տեր-Սարգսյան Հարությունյան-ը, որն այդ ժամանակ 39 տարեկան էր (ֆ. 56, ց. 1, գ. 7653, ք. 7-8):

59. **ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ**, նույն տեղում, նմանաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԵՐ | ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՈՐԳԻ ՏԵՐ ՍԱՐԳՂՍԻՆ | ՅԱՐՈՒԹ(ԻՆ)Ե(Ա)Ն(Յ), 1862:

60. **ԳՊՐՈՑԻ ՇԵՆՔԻ** ճակատին, գտնվում է գյուղի հյուսիսային ծայրում (նկ. 26).

ԱՅ[Ի]Բ, ԲԵՆ | ԱԶԱՅ ՇԵՆ, 1907:

Հրատ. նշված հոդվածը, նույն տեղում:

Ծանոթ. հայտնի է, որ դեռևս 1892թ. մայիսին Ազայի Շենի հասարակությունը գումարել էր ընդհանուր ժողով և վճռել, որ գյուղում հարկավոր է հիմնել արական միության դպրոց (ֆ. 27, ց. 1, գ. 49, ք. 188): Սակայն, ինչ-ինչ պտուճառներով չի հաջողվում ծրագիրն իրականացնել: Ինչ վերաբերում է 1907թ. քաղված սույն արձանագրության կրող դպրոցին, ապա սա միայն սկզբում է եղել եկեղեցական ծխական (այսինքն՝ հայկական): 1913թ. մի փափկազրից պարզվում է, որ այն արդեն պետական (կառավարչական) տիպի դպրոց էր (ֆ. 27, ց. 1, գ. 215, ք. 6):

61. **ԱՂԲՅՈՒՐԻ ՇԵՆՔԻ**, գտնվում է գյուղի հարավային ծայրում, քեր սարայանջին: Կառուցված է համակ սրբատաշ քարերով, ճակատին (նկ. 27).

ՅԻՇԱՏԱԿ ՍԱՆՎԷԼԻ ԹԱՎԱՐԵԱՆՅ, 1908 Թ:

ԱՎԱՆԱՇԵՆ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 14 կմ հարավարևելք, Գարդման գետի աջ կողմում, գետափից 4 կմ հեռու: Ավանաշենի (այժմ՝ Դոշաբյանդ) վերաբերյալ մատենագրական տեղեկություններ հայտնի չեն: Ըստ ժողովրդական ստուգարանության՝ 1799թ. գյուղում իր 20 հազար յուրայինների հետ հաստատվել է արցախցի Ավան հարյուրապետը,⁴⁹ որից և ծագում է գյուղի Ավանաշեն անվանումը:

XIX դարի կեսերին գյուղն ուներ 80 տուն հայ բնակչություն:⁵⁰ 1861թ. այն կազմում էր 100,⁵¹ 1865թ. 120,⁵² 1890-ին՝ 130 տուն (970 մարդ)⁵³ հայ բնակչություն:

Գյուղում պահպանված արժեքավոր հուշարձաններից է Սր. Աստվածածին եկեղեցին, որի շինարարական արձանագրությունը ժամանակին ընդօրինակել է Մ. Բարխուտարյանը (ներկայումս պահպանված չէ):

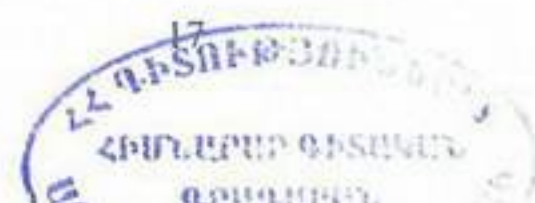
Եկեղեցին եռանավ քաղիլի է: Քառանիստ ծածկի տակ առնված տանիքը ներքուստ պահում են երկու գույգ սյուները: Արևելյան կողմում կիսաշրջան եզրագծով ավազ խորանն է, որի աջ ու

ձախ կողմերում մեկական ավանդատներ են: Իրենց ավանդական տեղերում են սեղանի վեմ քարն ու մկրտության ավազանը (առաջինը՝ ավազ խորանի մեջտեղում, երկրորդը՝ հյուսիսային պատի մեջ): Եկեղեցին ամբողջապես կառուցված է անտաշ քարերով, կրաշաղախով: Սրբատաշ են սյուները, քաղակիր կամարները, լուսամուտների և մուտքերի անկյունաքարերը:

Եկեղեցու արևմտյան կողմում, մի քանի մետր հեռավորության վրա կանգուն է ուսումնարանի երկհարկ գեղեցիկ շենքը: Թեև սրա կառուցման ժամա-

49 Մ. Ջալալյանց, էջ 393: Տես նաև Մ. Բարխուտարյանց, էջ 197:
50 Մ. Ջալալյանց, նույն տեղում:
51 Մ. Սմբատյանց, նույն տեղում:
52 Դանիել արքեպիսկոպոս, Այցեկոթիսն եկեղեցիաց գլխօրէից վիճակին Հայոց Շամախիոյ, «Արարատ» ամսագիր, «Վաղ-պատ», 1870, էջ 262:
53 Մ. Սմբատյանց, նույն տեղում:

նակը մեզ հայտնի չէ, սակայն այն արդեն 1890-ական թթ. սկզբներին հիշվում է իբրև «փառատր» կառույց:⁵⁴ Ուսումնարանի հնաշեն ամրակուտ շենքը մինչև գյուղի հայերի բռնագաղթը օգտագործվում էր իր նախնական նշանակությամբ (Ավանաշենի միջնակարգ դպրոցն էր):

Եկեղեցու արևելյան կողմում, բլրի գագաթին տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոցը: Այստեղ մեր գտած արձանագիրը թվագրված էին տապանագրերը վերաբերում էին XIX դարի սկզբներին:

Ավանաշենի հարավ արևելյան կողմում, շուրջ 3 կմ հեռու, մի անտառածածկ բլրի գագաթին տարածվում է հնագույն գերեզմանոցը: Այստեղ բացի տապանաքարերից պահպանվում են նաև պարզունակ հորինվածքով խաչքարեր: Գերեզմանաքարերի մեծ մասն արդեն անցել է հողի շերտի տակ: Պահպանվածներն անարձանագիր են: Հնավայրը հայտնի է «Թարչխ» անվամբ:

62. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՉԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐԺԱՆԱԳՐՈՒՄՈՆՐ.

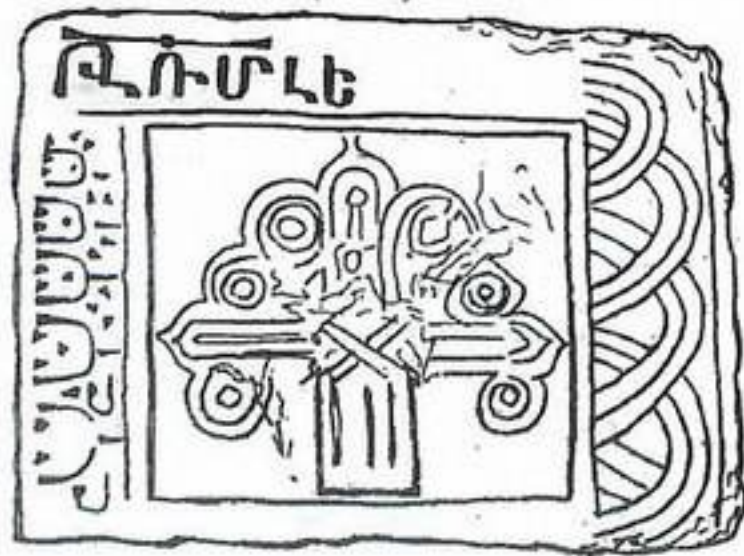
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ, ՇԻՆԵՑԱԻ ԱՂԱ ԲԱԼԻ ԼԱԶՐՈՎԵՆՑ 1752 ԹՎԻՆ ՓՐԿՉԻՆ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 194:

Ծանոթ. Արխիվային փավերագրերում գյուղի եկեղեցին առաջին անգամ հիշվում է 1851թ. (ՀՀՊՊԿԱ ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 64-65): 1869թ. մարտի 26-ին այն ենթարկվել է կողոպտման. գողացել են՝ մեկ սկիհ, խաչ, փարագույր քահ (ֆ. 56, ց. 1, գ. 5347): 1869-82 թթ. եկեղեցին նորոգվել է (ֆ. 56, ց. 2, գ. 5340): «Վերջին նորոգության (փայտյա փտած տանիքը պետք է փոխարինվեր քիթեղածածկով) կարիքը զգացվել էր արդեն 1900թ. (ֆ. 56, ց. 1, գ. 9739, ք. 1):

63. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքից աջ՝ պատի մեջ ազուցված սրբատաշ քարին քանդակված է խաչ և թվականը (նկ. 28).

ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԼԵ (1786):

ԲԱՀԼԻԱՆ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 26 կմ հարավ-արևելք, Գարդման գետի ձախ կողմում, քարճրաղի սարահարթի վրա: 1861թ. ուներ 30,

54. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 194:

իսկ 1890-ին 36 տուն (233 մարդ) հայ բնակիչ:⁵⁵ 1914թ. Բահլիանն ուներ 172 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):⁵⁶ 1984-ին այստեղ բնակվում էին լեզգիներ և միայն 2 հայ ծերունիներ: Վերջիններս իրենց հարազատ օջախները ստիպված լքեցին 1988-ի հայտնի բռնագաղթի օրերին:

1850թ. գյուղում կառուցված Սբ. Մինաս եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Բահլիանի հարավային կողմում, բլրի վրա տարածվում է գերեզմանոցը: Այստեղ բազմաթիվ են XVIII-XIX դարերին վերաբերող արձանագիր տապանաքարերը: Բլրակի գագաթին պահպանվում է անարձանագիր խիստ հողմնահարված խաչքար (վերնամասն ունի երկբեք լուծում), որը հայտնի ուխտատեղի է: Խաչքարը հայտնի է «Նահատակ» անվամբ:

Հայաթափ գյուղի գերեզմանոցում ուշագրավ են հետևյալ տապանագրերը.

64. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԵՋԱՆԻ ՈՐԴԻ ԼԿՈՐ ԲՈՒՆԱՅԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՄԼԲ (1783):

65. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՕՎԱՆԷՍԻ ՈՐԴԻ ԹԱԹՈՍԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՍԲ (1793):

66. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ նախորդի մոտ, նմանաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՂՂՈՒԲ(Ի)| ՈՐԴԻ ՏԱԼԼԱԲ ՀԱԳՈԲ(ԻՆ), | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՍԷ (1798):

67. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅՕՍԵՓԻ ԴՈՒՍՏՐ ՄԱՅՐԵԱՆԻՆ ԿՈՒՐՃՈՒՎԱՆՑԻ, ԹՎԻՆ ՌՄՁԵ (1836):

ԲԶԱՎԱՆԴ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, ներկայումս գյուղատեղի շրջկենտրոնից 32 կմ հարավ արևմուտք, Կոկիսոն (Գյոկչայ) գետի ձախ ափի քարճրության վրա: Գյուղը 1861թ. ուներ 35, իսկ 1890-ին՝ 37 տուն (201 մարդ) հայ բնակչություն:⁵⁷ 1914թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությամբ գյուղում բնակվում էին 440 մարդ (բոլորն էլ հայեր):⁵⁸

Գյուղատեղում պահպանվել են բազմաթիվ տնատեղեր: Նկատվում է նաև ձորի պոնտիկ կառուցված երբեմնի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու տեղը: Եկեղեցատեղից ոչ հեռու, քարճրաղի տափարակի վրա տարածված է ընդարձակ գերեզմանոցը: Այստեղ մեծաթիվ են XIX դարին վերաբերող արձանագիր տապանաքարերը, որոնցից ուշագրավ են հետևյալները.

55. Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

56. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 95:

57. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:

58. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 100:

68. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 29). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԶԻԵԱԼԻՆ ՈՐԴԻ | ԶԱՍՊԱՐԻՆ, ԹՎ (ԻՆ) ՌՄԿԳ. (1815):

69. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄԻ | ԿՈՂԱԿԻՑ ԱՆԹԱՌԱՆ(ԻՆ), | 1816 ԱՄԻ:

70. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԻԼԻՂԵՑԻ | ԲԱԽԻՇԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՄԱՐԵԱՆԻՆ, | ՈՐ Է ԴԻԼՏԱՐԵԱՆՑ, Ի 1871 ԱՄԻ:

71. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԵՐԱՅՈՒ | ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ | ԱԴԱՄԻՆ, ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏԵՐ | 1868 ԱՄԻ:

72. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 30). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱԼԱԿԵՑԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻՆ, ՈՐԻ Է ՈՐԴԻ ՅՕՀԱՆԻՆ, 1873:

73. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ՈՒՇՏԱԼԵՑԻ ԱՆԱԻՆ, ՈՐ Է ՏԸԿԻՆ | ԴԱԻԹԻՆ ԱՍԿԱՐԵԱՆՑ, ՎԱԽՃ. | 1871 ԱՄԻ, ՎԵՐԴԻՆ ԶԱՐՆ Շ(Ի)ՆԵՑԻ | ՍՈՐՆ, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ճ ՈՂՈՐՄԻ ՀՈՐՆ:

74. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 31, 31ա). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԱՂԱՋԱՆԻ, ՈՐ Է | ՈՐԴԻ ԱՎԱՆԻՄԻ | ԲԱԲԱԵԱՆՑԻՆ ՎԱԽՃ. 1904 Թ., 47 Տ.: Մյուս երեսին փորագրված է. ԱՂԱՋԱՆԸ ՄԵՌԱԻ ՍՊԱՆՎԱՍԲ | ԳՆԴԱԿՈՎ ԶԱՂԱԶԸ, ՏԵՐԸ ՊԻՏԻ | ՊԱՅԻ ՏՈՒՆԸ, ՏԵՐԸ ՊԻՏԻ ՇԻՆԻ, | ԵԹԷ ՏԵՐԸ ՉԻ ՊԱՀԷ ԱՎԻՐԱԿԻԳԻ ՄԸՆԱ, ԶԱՂԱԶԸ ՈՒՆԱԻՆ Է, | ԱՇԽԱՐՀԸ ՍԱԵԱ ԵՐՋԱՆԻԿ ՏՈՒՆԸ:

ԲԻԼԻՍՏԱՆ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 30 կմ հարավ-արևելք, Գարդման գետի ձախ կողմում, բարձրադիր հարավահայաց սարալանջին: 1861թ. ուներ 20, իսկ 1890-ին՝ 31 տուն (155 մարդ) հայ բնակչություն:⁵⁹ 1914թ. այն կազմում էր 141 մարդ:⁶⁰

Գյուղի Սր. Աստվածածին եկեղեցին հիմնավերվել է Գերեզմանոցում, որը տարածվում է գյուղի արևելյան կողմում, հարավահայաց ձորալանջին, XIX դարից ավելի հին տապանագրեր չգտանք: Պահպանված շուրջ 45 տապանագրերից հետաքրքրական էր մեկը, որում հիշատակություն կար մինչև 1918թ. հայաբնակ Ադրուլաղ գյուղի մասին:

59. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:
60. "Кавказский Календарь на 1915г". Тифлис, 1914, էջ 100:

75. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԸՆԴ ՇԻՐՄԱԻՍ ԴՆԻ ՄԱՐՄԻՆ ԵՂԻՍԱԲԷ | ԹԻ, ԴՍՏԵՐ՝ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՌՈՒՇԱՆԵԱՆՑԻՆ, | ԿԻՆ՝ ԱՂԲՈՒԱՂՑԻ ՆԵՐՍԷՍԻ ԳՐԻԳՈՐ ՕԼՎԻՆ:

ԳԱՆՉԱԿ

Գավառի հիմնավորց, մարդաշատ ու բարեշեն գյուղերից մեկն էր: Գտնվում է շրջկենտրոնից 29 կմ հարավ, անտառապատ սարերով շրջապատված բարձրադիր գեղատեսիլ վայրում: 1861թ. գյուղն ուներ 99,⁶¹ 1865-ին՝ 120,⁶² 1890-ին՝ 145 տուն (1031 մարդ) հայ բնակչություն:⁶³ Երկրամասի շատ հայկական գյուղերի օրինակով Գանձակը ևս մեծ կորուստներ է կրել 1918թ.: 1981թ. գյուղն ուներ 20 հայ բնակիչ:⁶⁴ Մեր այցելության ժամանակ (1985) Գանձակում բնակվում էին 6 հայ ընտանիք՝ 10 շնչով:

Գյուղում կիսավեր վիճակով, խիստ ձևափոխված ու վերակառուցված (տարիներ առաջ օգտագործվել է որպես պահեստ, ներկայումս չի օգտագործվում) դեռևս գոյատևում են եկեղեցու մնացորդները: Պահպանված չորս պատերը կառուցված են անտաշ քարերով, կրաշաղախով: Մրբատաշ են մուտքերի (հարավից և արևմուտքից), լուսամուտների անկյունաքարերը: Հայտնի է, որ եկեղեցին կառուցվել է 1842թ. և կոչվել Սր. Աստվածածին:⁶⁵ Հիմնավեր վիճակում է ուսումնարանի շենքը, որի շինարարական արձանագրությունը ընկած է եկեղեցուց հարավ, Բայան Սմբատի տան բակում:

Ուսումնարանի մոտ եղել է հին գերեզմանոց, ուր իբր պահպանված էին եղել VIII դարին բնորոշ զարդարվեստով խաչքարեր: Դրանցից միայն մեկի վրա Մ. Բարխուտարյանցը նկատել ու ընդօրինակել է հակիրճ արձանագրությունը:

Գանձակի հարավային կողմում, մի բլրի գագաթին տարածվում է մի հին գերեզմանոց: Այդտեղ տապանաքարերն ու խաչքարերը մեծ մասամբ խրված են հողի մեջ: Հնավայրը ուխտատեղի էր շրջակա հայ բնակչության շրջանում: Այն հայտնի է «Սուրբ Գանձակ» անվամբ:

Գյուղի հյուսիսային կողմում, բարձր տեղում տարածվում է հիմնական գերեզմանոցը: Այստեղ ևս կան հնաոճ տապանաքարեր (անարձանագիր) և մի քանի խաչքարեր: Պահպանվում են նաև ավելի քան 500 արձանագիր XIX-XX դարերին վերաբերող տապանաքարեր:

76 ԽԱՉԶԱՐ, ոճը բնորոշ VIII դարին. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԷԽԱՐԻՆ. ՄԹ (760): Հրատ. Բարխուտարեանց, 196:

61. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:
62. Գանիել արքեպիսկոպոս, նշվ. հոդվածը, էջ 263:
63. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:
64. «Աղբրեջանական Սովխտական Հանրագիտության», հ. 6, Բարու, 1982, էջ 82:
65. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 195:

Շանոք. *հրատարակչի ներկայացված ՄԹ քվականը, իբրև 760 քվական՝ կասկած է հարուցում:*

77. ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ-ԴՊՐՈՅԻ (այժմ՝ հիմնավեր) շինարարական քառատող արձանագրությունը Քալան Սմբատի տան բակում (նկ. 32).

ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌ)-Ն 1889 ՇԻՆԵՅԱԻ ԴՊՐՈՅՍ ՕԺԱՆ-ԴԱԿՈՒ(ԹԵԱՄ)Բ ՀԱՅՈՅ | ՀԱՍԱՐԱԿՈՒ(Թ)Ե(Ա)Ն ԳԱՆՉԱԿ ԵՒ | ԹՕՓԻ ՇԷՆ ԳԻԻՂՕՐԷԻՅ:

Շանոք. 1889թ. *Շամախու բեմի առաջնորդ Մ. Սմբատյանը օրհնել է Գանձակի եկեղեցական-ծխական արական միդասյա դպրոցի շենքի հիմքը (Ֆ. 56, ց. 4, գ. 104, ք. 23), որը կառուցվել է քարվեցի Հայրապետ Բոչարյանցի ջանքով և նրա հանգանակությամբ հավաքված դրամով (Ֆ. 56, ց. 3, գ. 978, ք. 2): 1893թ. դպրոցը գտնվում էր նյութական կարիքի մեջ (Ֆ. 27, ց. 1, գ. 49, ք. 58), ուսուցիչն էր Ջարարիա Ջալիյանցը: Մինչև 1896թ. դպրոցը մի կերպ պահպանել է իր գոյությունը և փակվել (Ֆ. 27, ց. 1, գ. 206, ք. 1): Գործել է նաև 1911-12 թթ., վերստին փակվել 1912-13 ուս. տարում, վերարացվել (54 աշակերտով) 1913-14թթ. (Ֆ. 27, ց. 1, գ. 206, ք. 3):*

ԳԻՐՔ

Հին գյուղ է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 23 կմ հարավ-արևմուտք, զոգավոր հարավահայաց տեղում՝ երեք կողմից շրջապատված անտառապատ սարերով: Հնում գյուղն ուներ ճանապարհային հանգուցակետի նշանակություն: Այդտեղից էին ճյուղավորվում դեպի Կուզոան⁶⁶ (արևմտյան կողմում), Փաքակլո⁶⁷ (հյուսիս-արևելյան կողմում), Քալրանդ⁶⁸ (հարավ-արևելյան կողմում) գյուղերը տանող հնագույն ճանապարհները:

Գիրք գյուղի վերաբերյալ մատենագրական տեղեկություններ չեն պահպանվել, սակայն տեղում գտնված հուշարձանների, վիմագրերի քննությունը ցույց է տալիս, որ այն առնվազն միջնադարում հայաբնակ մեծ գյուղ էր գավառի բազմաթիվ այլ գյուղերի հետ մեկտեղ:

XIX դարի կեսերին Գիրքն ուներ 100 տուն հայ բնակչություն:⁶⁹ 1861թ. ուներ 130 տուն,⁷⁰ իսկ 1890-ին՝ 227 տուն (1285 մարդ):⁷¹ 1914թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությամբ գյուղն ուներ 1860 հայ բնակիչ:⁷²

1918թ. ամռանը գիրքեցիները ուժերի գերագույն լարման, անսասան կամքի ու մեծ խիզախումների գնով օսմանյան հրոսակներին կարողա-

ցան պատասխանել բավական ուժեղ ու կազմակերպված ինքնապաշտպանական մարտերով: Դրա շնորհիվ Գիրքի հայերը կարողացան զերծ մնալ մասսայական բնաջնջումից,⁷³ և մինչև 1988-ի բռնագաղթը, ի տարբերություն գավառի տասնյակ այլ գյուղերի, Գիրքը շարունակում էր մնալ իբրև հայաբնակ գլխավոր բնակավայրերից մեկը:⁷⁴

Գիրք գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են բազմաթիվ պատմաճարտարապետական հուշարձաններ: Դրանցից առավել արժեքավոր են

Սր. Աստվածածին եկեղեցին (1831 թ.), աղբյուրը (1840թ.), գերեզմանոցը (XV-XX դ.) և այլն: Մեր հետազոտության տեսանկյունից առանձնապես հետաքրքրական է գերեզմանոցը, ուր պահպանվել է արձանագրական հարուստ նյութ: Գերեզմանոցը տարածվում է գյուղի արևելյան կողմում, քեր սարալանջին: Առավել հին մասը զբաղեցնում է հնավայրի հարավային մասը: Այդտեղ պահպանվում են բազմաթիվ հնաոճ տապանաքարեր (արձանագիր-թվագրվածները միայն XV դարից են): Պակաս ուշագրավ չէ նաև նոր՝ հյուսիսային մասը (առավել նոր, ժամանակակից մասը տարածվում է գերեզմանոցի արևմտյան կողմում), ուր պահպանված տապանագրերում նշված են հանգուցյալների ծնունդով որ տեղից լինելը: Դրանցում զգալի թիվ են կազմում Արցախի զանազան գյուղերի հիշատակումները: Գիրք գյուղի տարածքից (ներառյալ գերեզմանոցը, որտեղից հավաքած տապանագրերում կատարել ենք խիստ ընտրություն, որովհետև միայն XIX դարի տապանագրերի թիվն անցնում է 600-ից) ստորև ներկայացնում ենք 12 արձանագրության վերձանությունները, որոնցից 3-ը նախկինում հրատարակել է Մ. Բարխուտարյանցը (վերջիններիցս 2-ը՝ ներկայումս կորած են):

78. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին եռատող փորագրված է (նկ. 33).

ՍՈՂՐԱԹՄԻՇ ՈՐԴԻՆ | ԻԻՐ ՂԱՊԱՅ
ՊՈՒՇ, ԹՎ(ԻՆ) | ՋԻԳ. (1474):

66. Կուզոանի հայ բնակչությունը ոչնչացվել է 1918թ., որից հետո գյուղն ցայսօր անմարդաբնակ է: Մրա մասին մանրամասն տես իր տեղում:

67. Փաքակլուն նույն վիճակումն է ինչ նախորդը: Մանրամասն տես իր տեղում:

68. Քալրանդը մինչև 1988-ի բռնագաղթը հայաբնակ գյուղ էր (42 տուն՝ 1984թ.) և ուներ միջնակարգ դպրոց (44 աշակերտ, որից 13-ը՝ Գիրքից, 1984թ.):

69. Ս. Ջալալյանց, էջ 390:

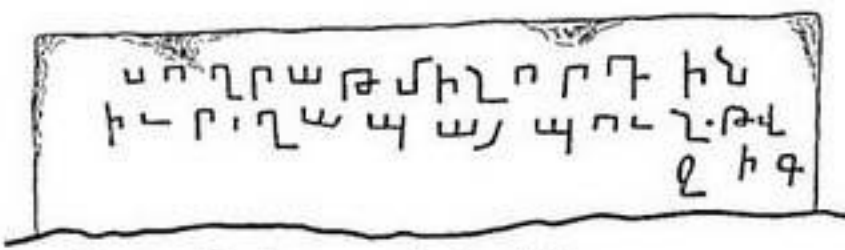
70. Մ. Սմբատյանց, էջ 139:

71. Նույն տեղում:

72. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 142:

73. ՀՀՊՊԿԱ, ֆոնդ 278, ցուցակ 1, գործ 8, քերք 45-48: Փատարդի մի հատվածում կարդում ենք. «Գիրք գիրք վերահաս աւերմունքից ազատում է շնորհի մի խումբ զինուած գիւղացիների, որոնք զալիս են եղել Բագուից իրենց տները, դրանց մեծ մասը փոռնտից եկած զինուորներ էին: Ահա այդ խումբը պատահելով գիւղում գիւղացիներին՝ հարձակումները ետ մղելիս շրջապատում են քուրքերին ու կոտորած տալով յետ շարտում գիւղից և ազատում գիւղը, օգնութիւն տալով և միս գիւղերին»:

74. 1985թ. Գիրք գյուղն ուներ շուրջ 50 տուն հայ բնակչություն:

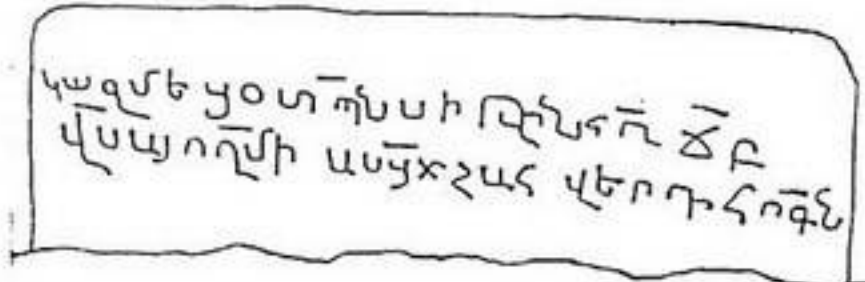
Հրատ. Բարխատարեանց, 198:
Ծանոթ. Անձնանուններից երկրորդը հրատարակել է՝ ՂԱՅՊԱՅՊՈՒՇ ձևով:

79. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ԱՅՍ ԲԱՐ ՄԵԼԻՔ ՀԱՍԱՆԻՆ ՀԱՐԱԶԱՏ ՊԱՐՄԱՄ ՄՈՒՐԱՏԻՆ ... ՈՐ Է ՈՐԴԻՆ, ԱՆՈՆՍ ԱՐԱՆ ՇԱՀՎԱՐԴԻ, ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՀՈԳ. ԹՎ. Ո. (1551):

Հրատ. Բարխատարեանց, 198:
Ծանոթ. Երկար որոնումների արդյունք չտվեցին, տապանարարը հնավայրում չգտնվեց:

80. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին (նկ. 34).

ԿԱԶՄԵՅՕ Տ(Ա)Պ(Ա)ՆՍ Ի ԹՎԻՆ ՌՃԲ Հ(ԱՅՈՅ) (1653), | Վ(Ա)Ս(Ն) Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ՈՂ(ՈՐ)ՄԻ ԱՍ(Ա)Ց(Է)Ք ՇԱՀՎԵՐԴԻ ՀՈԳ-(ՈՒ)Ն:

81. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, երկու երկայնական երեսներից փորագրված է (նկ. 35).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒ ԳԵՂՆՆ|ՆԸՆԿԻ, ՏԷՐՕՅԱՆԷՆՅ ՊՕՂՈՍԻ ՈՐԴԻ ՏԻՐԱՅՈՒ | ԲԱՂՏԱՐԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԸ (1809), ԴԵՔՏԵՄԲ Ա(1): || ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊՈՂՈՍԻ ՈՐԴԻ | ՊԱՂՏԱՍԱՐԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԸ (1809):

Ծանոթ. Ննկի Ննգի գյուղը ԼՂՀ Մարտունու շրջանում է:

82. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՈՒ, Ի ԳՈՒՂՆՆ|ՅԸԿԱԿՈՒԱ ԳՐԻԳՈՐԱՅ ... | Ա Տ(Է)Ր ՍԷԺԼՈՒՄԻ ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻ, ԹՎ(ԻՆ) Է ՌՄԿԱ (1812):

Ծանոթ. ՅԸԿԱԿՈՒԱ = Հկակվեցի: Հկակուն՝ պատմական Գաք գյուղն է, որը գտնվում է ներկայիս Հաղարոբի շրջանում, Տող գյուղի մոտ:

83. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՈՒ Ի ԳԻԻՂՆԸՆԿԷՑԻ Տ(Է)Ր ՍԱՐԳՍԻՆ ԴՈՒՍՏՐ ՍՕՆԵ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿ (1811):

84. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԸՐԸԽԴԻԿԷՑԻ ՕՀ|ԱՆԻ

ՈՐԴԻ ԴԱԼԱՔ ԱՎԱՔԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)| ՌՄԿԱ (1812), ՓԵՏՐՎԱՐԻ ԻԷ (27):

Ծանոթ. ՏԸՐԸԽԴԻԿԷ-ը՝ Հաղարոբի շրջանի Դրախտիկ գյուղն է:

85. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև. ՍԱ ԵԱՅ, ՈՐ ԱՍԱՅ ԹԷ ՈՒՍՏԻ ԾՆԱԻ |ԵԻ, ՈՒՐ Է ԹԱՂԱԾ: ՂԱՐ(Ա)ԲԱՂ ԾՆ|ԱՅ ԵԻ ԳԻՐՔ ԹԱՂԵԱ: ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ | ԷԻ Տ(Է)Ր ԵԹԷ ՅԱՐԵԱ ՏԵՍՈՂՔ ՇԻՐՄԻՍ ԱՍԷՔ ՈՂՈՐՄԵԱ Ի ՍՐԱ Է ԼՐԱՆԻ | ՇՐԵՍՈՒՆ ԱՍԵԱՅ, ԹՎ(ԻՆ) 1848, Ի 20 ՍԱՐԴԻ:

86. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԱԻԱԳ| ԲԱՀԱՆԱՅԻ ՏԷՐ ՍԱՐԿՈՍԵԱՆՅ,| ՈՐ ՎԱՐԵԱԼ ԶՊԱՇՏՕՆ ԲԱՀԱՆԱ|ՅՈՒԹԵԱՆ ԶԱՍՍ 47, ՎԱԽՃԱՆԵՅԱԻ Ի 1-Ն ՈՒԼԻՍԻ, 1883 ԱՍԻ, Ի ՀԱՍԱԿԻ 73 ԱՍԱՅ:

Ծանոթ. Բաղդասար ավագ քահանա Տեր-Մարկոսյանցը ծնվել է 1810թ., քահանա է ձեռնադրվել 1836 թ. և մինչև իր մահը՝ 1883թ. քահանայագործել Գիրք գյուղի Սր. Պողոս-Պետրոս եկեղեցում: Նրա մասին 1842, 1851, 1858, 1864, 1869 թթ. քաղաքիսկ հիշատակումներով փաստաթղթեր են պահպանվել ՀՀՊՊԿ արխիվում (ֆ. 56, գ. 3558, ք. 1, գ. 2596, ք. 65, գ. 3758, ք. 1, գ. 4469, ք. 1, գ. 5519, ք. 1):

87. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նմանաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԱՐԻԱՍԻ |ՏԷՐ ՍԱՐԿՈՍԵԱՆՅ, ՈՐ ՎԱԽՃԱՆԵԱՅՅ ՀԱՐԻԻՐ ԱՍԱՅ, Ի | 26 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, 1890 ԱՍԻ, Ի ԳԻԻՂՆ ԳԻՐՔ:

88. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ շինարարական արձանագրությունը.

ԿԱՌՈՒՅԱԻ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՅԻՇԱՍԱԿ ԳԻՐՔԵՑԻ ԵՐԻՅ ԵՂԲԱՐՅՆ ՊԵՏՐՈՍԻ, ՊՕՂՈՍԻ ԵԻ ԲԱՂԴԱՍԱՐԻ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ՅՈՎՍԵՓԵԱՆՅ ԵԻ ՄՕՐՆ ԻԻՐԵԱՆՅ ԱԶԻԶԻՆ, ԹՎ. 1831:

Հրատ. Բարխատարեանց, 197:

Ծանոթ. Համաձայն 1839թ. գրված մի փաստաթղթի, Գիրքի եկեղեցին կառուցվել է 1832-1837 թթ. ընթացքում Բարխատ քահանայի ծագումով գիրքեցիներ, հարագատ եղբայր-իշխաններ՝ Պողոս, Պետրոս և Բաղդասար Հովսեփյանների սեփական միջոցների հաշվին (ծախսվել էր մինչև 5000 ոտրիկ) և օծվել 1838թ. հուլիսի 23-ին Շամախու քեմի առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի կողմից՝ Պողոս-Պետրոս Առաքյալների անունով (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, գ. 1, գ. 545, ք. 1-2.6): Կարծում ենք, եկեղեցին Սր. Աստվածածին անունով է կոչվել ավելի ուշ ժամանակներում, որևէ հիմնավոր վերանորոգման ենթարկվելուց հետո: 1902թ. օգոստոսի 11-ին օծվել է հիմնովին վերակառուցված եկեղեցին («Մշակ» 1902, № 183, էջ 2):

89. ԱՂԲՅՈՒՐ, գտնվում է գյուղի հարավային ծայրում: Կառուցված է սրբատաշ քարերով: Ճակատին մի քարի վրա փորագրված է (նկ. 36).

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՂԲՈՒՐՍ ԱՂԱ ՊԵՏՐՈՍ ԽԵՒ
ՄՕՍԷՍ ՆԷՐՍԷՍԵԱՆՅ, | 1840 ԹՎ. Ի 1
ՍԵՔՏԵՄ.:

ԶԱՐԿԱՐԱՆ

Բնության գեղատեսիլ ու ամենաշոշափ տեսա-
բաններով շրջապատված այս գյուղը գտնվում է
Մեծ Կովկասի հարավահայաց անտառածածկ
ստորոտին, շրջկենտրոնից 30 կմ հարավ-արևելք,
Իսմայիլի-Շամախի մայրուղուց 0,5 կմ հյուսիս:
1861թ. Չարկարանն ուներ 119 տուն հայ բնակ-
չություն:⁷⁵ 1890-ին այն կազմում էր 163 տուն (1025
մարդ):⁷⁶ 1914թ. հունվարի 1-ին գյուղում բնակվում
էին 1558 հայեր:⁷⁷ 1918թ. Չարկարանը ենթարկվել
է ավերածության և թալանի: Նրա բնակիչները խու-
սափելով քիթջանցիների հարձակումներից (մոտա-
կա գյուղն է, ուր բնակվում են սյուննի մահմեդա-
կաններ) ապաստանել են հարևան Բասխալ գյու-
ղում (շիա պարսիկներ են, ներկայումս՝ թրքախոս),
ուր մեկ ամիս զոյատևելուց հետո ի վերջո փրկվել
են Ամիրովի (ծնունդով Գիրքեցի) զորքերի զախտ-
յամբ: Տարագրության ժամանակ զարկարանցի
հայերը, որոնք հասել էին մինչև Բաքու և Աշխա-
բադ, սովի ու հիվանդությունների պատճառով մեծ
կորուստներ են տվել: Խորհրդային կարգերի հաս-
տատումից հետո զարկարանցիների մնացորդները
վերստին համախմբվել են այրված հայրենի գյու-
ղում և շենացրել այն: 1986թ. Չարկարանն ուներ 8
տուն բնակչություն, որից 3-ը (5 շունչ) հայեր: 1988-
ից հայաթափ է:

Գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են վեց
գերեզմանոցներ, եկեղեցի, սրբատեղեր և այլն:
Գյուղամիջի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին ներկա-
յումս խիստ ձևափոխված է: Այն տարիներ առաջ
օգտագործվել է որպես պահեստ (ավելացվել է
երկրորդ հարկը և այլն): Անփոփոխ մնում են չորս
պատերը մարդահասակ բարձրությամբ (ներքին
չափերը՝ 18.50X6.70մ):

Եկեղեցուց փոքր ինչ հարավ-արևմուտք մի
հաստարուն չորացած ծառի բնի մոտ մի քանի քա-
րերով պատրաստված է սրբատեղի, ուր հավա-
տացյալները մոմ էին վառում:

Գյուղամիջի փողոցները և տների բակերը
ամբողջապես սարահատակ են:

Գյուղից 2 կմ արևմուտք, Թրջան տանող ճա-
նապարհի եզրին տարածվում է «Վարի Բաղի» կոչ-
ված միջնադարյան գերեզմանոցը: Այստեղ պահ-
պանվել են բազմաթիվ անտաշ, անարձանագիր
սալակերայ տապանաքարեր:

Նույնպիսի գերեզմանոց կա «Օհան բլուր»
(թափա) կոչված տեղում (գյուղից 2 կմ հեռու):
Գյուղամիջում են «Բուղաղանց հանգիստ» և «Ե-
րամի տանի տակի հանգիստ» կոչված տոհմական
գերեզմանոցները: Հիմնական ու գլխավոր գերեզ-

մանոցը գտնվում է գյուղից հարավ-արևմուտք, 1,5
կմ հեռու, ասֆալտապատ մայրուղու ճախ կողմում
(շրջկենտրոնի ուղղությամբ): Ներկայումս այս
հսկայածավալ մի քանի հազարի հասնող տապա-
նաքարերով ծածկված տեղանքը, հայտնի է «Էր-
զան հողի հանգիստ» անունով՝ պատված է անան-
ցանելի մացառներով ու ծառերով: Դրանց տակ
թաքնված շատ տապանաքարեր արձանագիր են
(թվագրվածներից մեզ հանդիպածները XIX դարից
էին): Գերեզմանոցի մի ծայրում մինչև 1988-ը քա-
ղումները շարունակվում էին:

Ըստ տեղական ավանդության՝ հին Չարկա-
րանը գտնվում էր Բիլիստան և Գյուրջևան գյուղե-
րի միջև, խոր ձորում՝ «Շամնան» կոչված տեղում:
Յայսօր այդտեղ ևս պահպանվում են գյուղատեղի
և գերեզմանոցի մնացորդները:

Չարկարանի հարավային ծայրում, ճանա-
պարհի եզրին տարածված գերեզմանոցում պա-
հանվել են շուրջ 30 արձանագիր տապանաքարեր:
Դրանցից թվագրվածները վերաբերում են XVIII-
XX դարերին:

90. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, վերոհիշյալ գերեզմանո-
ցում, ուղղանկյունաձև, պահպանվում է շրջված
դիրքով (նկ. 37).

ԱՅՍ Է ԽԱՊԱՆԸՆ ԳՎԱՆՃԷԻՅԻ ԿԻՈՐԿ
...|...|...| ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԻԲ (1773):

91. ԳՅՈՒՂԱՄԻՋԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎՐԱ ԵՂԵԼ Է
այս արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՅՍ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՄՎԱՂՆ ...
ՈՐԴԻ, ՌՄՂԷ (1848):

Հրատ. Բարխատարեանց, 184:

Ծանոթ. Եկեղեցու կառուցման ստույգ քվականը
հայտնի չէ: Այն մեզ է հասել խիստ ձևափոխված: Չի
պահպանվել նաև վերահրատարակվող սույն արձա-
նագրությունը: Արխիվային փաստաթղթերում Չարկա-
րան գյուղում Սբ. Աստվածածին անվամբ եկեղեցի հիշ-
վում է դեռևս 1844 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3426, ք. 39): Հայտնի
է նաև, որ 1870 թ. եկեղեցու տանիքը գտնվում էր քայ-
քայված վիճակում, և այն նորոգելու բույրավորյունը
ստանալու նպատակով գրագրության էր սկսվել (Ֆ. 56,
ց. 1, գ. 5419, ք. 9):

ԹՈՓԻՇԵՆ

Գտնվում է շրջկենտրոնից մոտ 14 կմ հարավ-
արևելք, բարձրադիր սարահարթի վրա: Գյուղի վե-
րաբերյալ մատենագրական տեղեկություններ
հայտնի չեն: Իբրև հայաբնակ գյուղ թոռցիկ հիշ-
վում է 1806թ. վրացական ուղեգրություններում.
«... գնում են հայկական Թորուշեն գյուղը և իջևա-
նում այնտեղ»:⁷⁸ 1861թ. գյուղն ուներ 57, իսկ 1890-

75. Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 139:
76. Նույն տեղում:
77. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлисе, 1914, էջ 125:

ին՝ 80 տուն (675 մարդ) հայ բնակչություն:⁷⁹ 1914թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Թուփիշենը ուներ 1016 հայ բնակիչ:⁸⁰ Հարևան հայաբնակ գյուղերի օրինակով սա ևս մեծ կորուստներ է տվել 1918-1919թթ.: 1985թ. գյուղում հայերը կազմում էին շուրջ 10 ընտանիք: Նրանք բնագաղթվեցին 1988-ին:

Գյուղի հին քաղամասում կանգուն է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին: Այն ունի եռանավ բազիլիկի հորինվածք: Երկբեր ծածկի տակ առնված քաղակապ տանիքը ներքուստ պահում են երկու զույգ սրբատաշ բլուրածև սյուները: Ունի XIX դարի նմանատիպ բազմաթիվ այլ կառույցներին բնորոշ հիմնական բլուր առանձնահատկությունները:

Կառուցված է անտաշ ու կոպտատաշ տեղական սալիտակ քարերով: Մուտքի անկյունաքարերը, սյուները, քաղակիր կամարները իրականացված են սրբատաշ քարերով: Եկեղեցու արտաքին չափերն են 9.74X14.18 մ.:

Հայտնի է, որ 1889թ. Թուփիշեն և հարևան Գանձակ գյուղերի բնակիչների միացյալ ուժերով երկու գյուղերի երեխաների համար Գանձակում հիմնվել է դպրոց (սրա արձանագրությունը տես Գանձակ գյուղի բաժնում):

Գյուղի մոտ պահպանվել են Հին Թուփիշենի ավերակները: Այդտեղ մինչև XIX դարի սկզբները բնակվում էին ներկայիս գյուղի բնակիչների նախնիները. «... Թուփի շենս հիմնում է եղել Ավանաշինի հովտի արևմտեան բերանում, օղի և ջրի վնասակարության պատճառաւ փոխադրուած են բնակիչներն այժմեան տեղս: Բայց կիսաւեր եկեղեցին դեռ մնում է հին զիւղատեղում»:⁸¹

92. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավից բացվող միակ մուտքի բարավորին փորագրված է (նկ. 38).

Յ(ԻՍՈՒ)ՄԻ Զ(ՐԻՍՏՈ)ՄԻ | Ս(ՈՒՐ)Բ ԽԱԶ
|ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆ-
(Ա)Յ| ԵԿԵՂԵՑԻՍ, ՇԻՆԵՑԱԻ| ԹՕԲԻ ԳԻԻ-
ԴԻ ԲՈԼՈՐ | ՀԱՍԱՐ(Ա)Կ ԺՈՂՈՎՈ(Ի)Ր-
ԴՆ, | ԹՎԻՆ ՓՐԿՉԻ 1851 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Թուփիշեն գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու տանիքը երկու անգամ ենթարկվել է նորոգման: Աշխատանքների իրականացման բույրավորությունը

ստանալու ակնկալիքով երկու դեպքում էլ, այն է 1867թ. և 1896թ. Էջմիածնի Մինողին գրվել են համախոսական խնդրագրեր: Առաջին անգամ ցանկանում էին նորոգել տանիքը, ծածկելով այն նոր տախտակամածով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4981, ք. 3), իսկ երկրորդ անգամ մտադիր էին կրկին նորոգել տանիքը և այն ծածկել քիթեղով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 9213, ք. 1): Երկու դեպքերում էլ հոգևոր իշխանություններից ստացել են վերանորոգումները կատարելու և դրանց համար համապատասխանաբար 450 և 300 ուրլի ծախսելու բույրավորությունը:

ԿԱՐՄԱԽԱՆ (ԽՈՅԼԻ)

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, ներկայումս գյուղատեղի շրջկենտրոնից 6-7 կմ հարավ-արևելք: Գյուղը 1861թ. ուներ 36, իսկ 1890թ. 47 տուն (230 մարդ) հայ բնակչություն:⁸² 1914թ. գյուղն ուներ 242 հայ բնակիչ:⁸³

Հիմնավորց գյուղ էր, սակայն XVII-XVIII դարերում ավերվել է և վերստին բնակեցվել ի հաշիվ 1832թ. Թեհրանի Լար գյուղից գաղթած հայերի,⁸⁴ բայց գյուղի անվանման 2-րդ՝ Խոյլի տարրերակը կարծել է տալիս, քե վերաբնակիչները խոյեցիներ էին:⁸⁵

Գյուղատեղի տարածքը ներկայումս հերկված է: Չեն պահպանվել ինչպես տնատեղերը, այնպես էլ Սբ. Աստվածածին եկեղեցին: Խիտ անտառով ծածկված գերեզմանոցից ժամանակին հայտնաբերվել ու հրատարակվել է 4 տապանագիր:

93. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, 5 թիզ երկարությամբ և մեկ ու կես թիզ լայնությամբ, աջ երեսին քանդակված են 6 խաչեր և հակիրճ արձանագրությունը (նկարագրությունը՝ Մ. Բարխուտարյանցի):

ԹՎԻՆ ՀԲ. ՍԱԹԻ ՄԻՇ:

Հրատ. Բարխուտարյանց, 193:

Ծանոթ. Կարծում ենք, որ քվականի մեջ գրիչը բաց է բողել հարյուրավորը (եթե իհարկե ընթերցումը ճիշտ է):

94. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ.

ՍՈՒՐԲ ԳԷՈՐԳ ՓՈՒՆԵՑԱԻ Ի ԳՈՏԻՇԱՅՍ
Ի ԶՐԻՍՏՈՍ, ՈՎ ՈՐ ԿԱՐԴԱՅ, ԱՍՏՈՒԱԾ
ՈՂՈՐՄԻ:

Հրատ. Բարխուտարյանց, 193:

Ծանոթ. Գոտիշայս տեղանունը մեզ անծանոթ է: Թվում է, քե հրատարակիչը ճիշտ չէ վերծանել:

95. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, խոյածև, զուխը կոտրված է: Վրան քանդակված են 2 մարդկանց պատկերներ, թուր և գավազան:

ԹՎ. ՈՒ (1171) ԱՄՐԻՆ ՓՐԽՈԼԻՆ;

Հրատ. Բարխուտարյանց, 193:

96. ԽԱԶԶԱՐ, կից է մի տապանաքարին, վրան միայն քվականը.

78. Պ. Ա. Չորանյան, Վրացական ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին, Երևան, 1981, էջ 151:

79. Մ. Սմբատյանց, էջ 139:

80. «Кавказский Календарь на 1915г.», էջ 190:

81. Մ. Բարխուտարյանց, էջ 195:

82. Մ. Սմբատյանց, էջ 139:

83. «Кавказский Календарь на 1915г.», էջ 109:

84. Մ. Բարխուտարյանց, էջ 191:

85. «Մշակ», 1902, № 176, էջ 3:

ԹՎ. ՊԿԸ (1419):
Հրատ. Բարխուտարեանց, 193:

ԿՈՒՉՈՒՆ

Մինչև 1918թ.՝ հայաբնակ գյուղ, ներկայումս՝ գյուղատեղ՝ շրջկենտրոնից 22 կմ հարավ-արևմուտք, Գիրք գյուղից 2 կմ արևմուտք: 1861թ. ուներ 21, իսկ 1890-ին՝ 46 տուն (208 մարդ) հայ բնակչություն:⁸⁶ 1914 թ. ուներ 268 բնակիչ:⁸⁷ Գյուղատեղը ծածկվել է մացառներով ու ծառերով: Մրանից շուրջ 1,5 կմ հյուսիս, Թաղթասան կոչված բարձրադիր վայրում պահպանվում է ընդարձակ գերեզմանոցը: Տեղում պահպանվել են շուրջ 15 արձանագիր տապանաքարեր, որոնք վերաբերում են XVIII-XX դարի սկզբներին:

97. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, երկու ծայրերում քանդակված են խաչեր, միջնամասում երկտող արձանագրությունն է (նկ. 39).
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Տ(Է)Ր ԳԱԶՍԻՐԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԿ (1711):

98. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ՝ նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿՈՒՉՈՒՆ ԿՈՂԻ ԲՆԱԿԻՉ ՊԱՂԻ ԱԲՐ(Ա)ՀԱՄԵԱՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՀԴ (1825):

ՂԱԱԿԱ

Այս գյուղը Շամախու Գարդման գավառի ամենամարդաշատ ու բարգավաճ գյուղերից մեկն էր: Չառ XIX-XX դարերի վիճակագրական տարրեր տվյալների, այն միշտ էլ իր բնակչության թվով գերազանցել է գավառի մյուս հայաբնակ գյուղերին, զիջելով միայն Մատրասային: 1861 թ. Ղալական ուներ 111 տուն հայ բնակչություն:⁸⁸ 1865թ. 170 տուն:⁸⁹ 1883-ին ուներ 1205 բնակիչ:⁹⁰ 1890 թ. 298 տուն (1591 մարդ):⁹¹ 1914թ. հունվարի 1-ին 2466 հայ բնակիչ:⁹² Գյուղը մեծ կորուստներ է տվել 1918 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին, երբ բուրքական կանոնավոր զորքերը ներխուժել էին հայկական բնակավայրերը: Այդ իրավիճակում Ղալական նշանավորվեց իբրև կազմակերպված ինքնապաշտ-

պանության կենտրոն: Մեկօրյա հերոսամարտից հետո բուրքերին հաջողվել է մտնել գյուղ,

ուր բնակիչները մատնվել են փախուստի ու ցրվել զանազան վայրեր: Գյուղն ամբողջովին այրվել է:⁹³ Այդ անհավասար կռվում զոհված անմեղ համագյուղացիների հիշատակը հավերժացնում է գյուղում կառուցված փոքրիկ հուշարձանը: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո հրաշքով փրկված դալակեցիները վերստին համախմբվել են հայրենի գյուղում ու շենացրել այն: 1978 թ. Ղալական ուներ 731 բնակիչ:⁹⁴ 1984 թ. գյուղն ուներ 460 հայ (121 տուն) և 196 լեզգի բնակչություն:⁹⁵ Գյուղի ռուսաց միջնակարգ դպրոցում սովորում էին 135 հայ և 40 լեզգի երեխաներ:

Գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են քաղմաթիվ հնագիտական, պատմաճարտարապետական հուշարձաններ: Գյուղի հին քաղամասում կանգուն է Սր. Աստվածածին եկեղեցին: Վերջի-

նիս մասին ամենաին հիշատակությունը պատկանում է Դանիել արքեպիսկոպոսին: Սա նշում է, որ եկեղեցին 1865 թ. փայտածածկ էր և ուներ երեք քահանա:⁹⁶ Մինչև 1893 թ. եկեղեցու շենքը մնացել է անփոփոխ: Այդ մասին վկայում է Մ. Բարխուտարյանը, նշելով. «Եկեղեցին Ս. Աստուածածին, ընդարձակ, ձեղունն փայտաշեն, որ ունի երկու քահանայ, ...»⁹⁷:

1893 թ. հոկտեմբերին Ղալակայում բռնկված հրդեհին զոհ են գնացել Սր. Աստվածածին եկեղեցին, դպրոցը և շուրջ 90 բնակելի տներ: Դեպքից

86. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:
87. "Кавказский Календарь на 1915г.". Тифлис, 1914, էջ 142:
88. Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 139:
89. Դանիել արքեպիսկոպոս, նշվ. հոդվածը, էջ 319:
90. "Кавказский Календарь на 1885г.". Тифлис, 1884, էջ 212: Միաժամանակ նույն տեղում նշված է, որ գյուղը տալիս էր բրուտագործական հայտնի արտադրանք:
91. Մ. Սմբատեանց, նույն տեղում:
92. "Кавказский Календарь на 1915г.". Тифлис, 1914, էջ 131:

93. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 8, թերթ 46: Միայն այդ օրվա ընթացքում դալակեցիները տվել են 60-ից ավելի զոհված ու վիրավոր:
94. «Աղբյուրեջանական Սովետական Հանրագիտարան» (աղբյուրեջաներեն), հատոր 3, Բաքու, 1979, էջ 14:
95. Ըստ գյուղախորհրդի մատյանների:
96. Դանիել արքեպիսկոպոս, նշվ. հոդվածը, էջ 319:
97. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 207:

հետո բարվեցի ու քիֆլիսեցի հայերի շրջանում կազմակերպված դրամական հանգանակության շնորհիվ վերաշինվեցին բազմաթիվ շենքեր, և որ կարևորն է՝ սկսեց կառուցվել նոր, այս անգամ արդեն ցարդ կանգուն եկեղեցին: Վերջինս եռանավ զմբերավոր բազիլիկ է կառուցված համակ սրբատաշ գորշ գույնի քարերով: Ամենայն հավանականությամբ նոր եկեղեցին կառուցվել է հին փայտածածկ եկեղեցու տեղում:

Ղալակա գյուղի տարածքում խիստ արժեքավոր է հին գերեզմանոցը, որն զբաղեցնում է բավական ընդարձակ մակերես, միաժամանակ փաստելով այն իրողությունը, որ Ղալական հնում ևս մարդաշատ ու ծաղկուն գյուղ է եղել:

Այստեղ պահպանվել են շուրջ 2000 տապանաքար, որոնցից ավելի քան 400-ը արձանագիր է: Դրանցից հները XV-XVI դարերից են:

Գյուղի տարածքում պահպանվում են նաև Շինատեղ, Կեով, Ջմանա Խուր հնավայրերը: Վերջինիցս գտնված հնագիտական իրերը հազարամյակների պատմություն ունեն:

99. ԽԱՉԲԱՐ, կանգնեցված տապանաքարի արլ. ծայրում՝ երեսով դեպի արևմուտք.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ ԹՎ. ԼԴ (585):

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 209:*

Ծանոթ. *Երև հրատարակիչը չի սխալվել ընդօրինակման մեջ, սակայն կարծում ենք գրիչը բաց է քողել հարյուրավորը, գուցեև հազարավորը նույնպես:*

100. ԽԱՉԲԱՐ, նախորդի օրինակով. ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՍԱԹՈՍԻՆ ԹՎ. Հ (621):

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 209:*

Ծանոթ. *տես՝ նախորդ ծանոթագրությունը:*

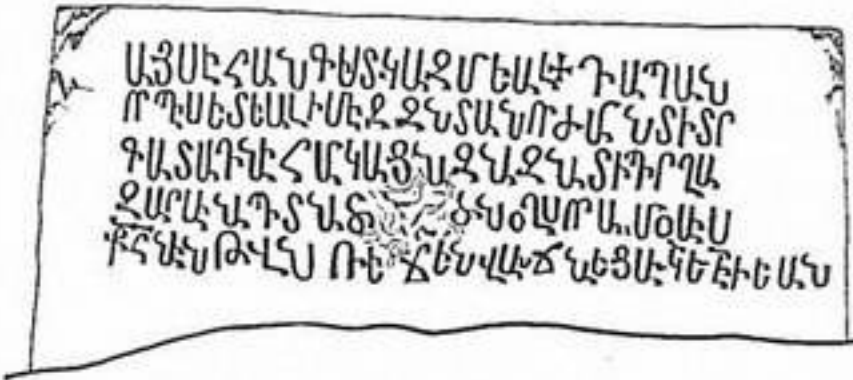
101. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, վրան քանդակված է նետ ու աղեղ և խաչ (նկ. 40). ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԾ (1501):

102. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ ուղղանկյունաձև, վերնամասը երկբեր հորինվածքով (նկ. 41).

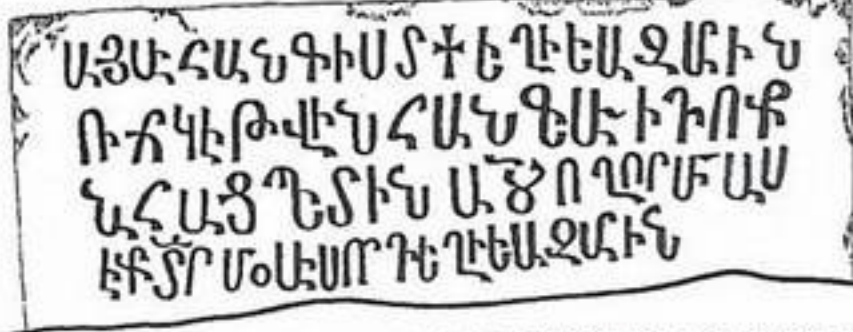
ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԿԱԶՄԵԱԼ ԴԱՊԱՆ | ՈՐՊԷՍ ԵՏԵԱԼ Ի ՄԷՋ ԶՆՏԱՆ ՈՐ ԺԱՄՆ ՏԻՏՐ | ԳԱՏԱԴՆ Է ՀԱՐԿԱՅՆ ԶՆԱԶՆԱ ՏԻՊԻՐ ՂԱԶԱՐՍ Է ԱՆՊԻՏԱՆ ԾՊԱՌԱՊ, ԾՆՕՂ ՍՈՐԱ ՄՕՍԷՍ | Զ(Ա)Հ(Ա)ՆԱՆ, ԹՎ(Ի)Ն ՌԵ(Ի)ՃԵՆ ՎԱՍԾԱՆԵՑԱԻ ԿԵ(ՍԱ)ԻՐԷԻԵԱՆ:

Ծանոթ. *հասկանալի չեն (քեզ հստակ ընթերցվում է) ՏԻՏՐ ԳԱՏԱԴՆ բառերը: Թվականը՝ որոշ վերասպահումով վերծանում ենք 1656:*

103. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ նախորդի մոտ, նույնաձև (նկ. 42).

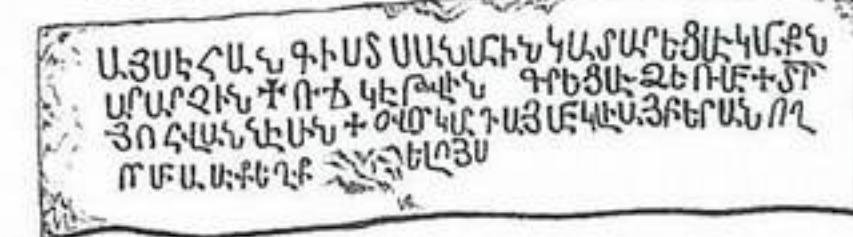
ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԵՂԵԱԶԱՐԻՆ | ՌՃԿԷ (1718) ԹՎԻՆ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ԴՈՔ | ՆԱՀԱՅ ՊԵՏԻՆ, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԷՔ Տ(Է)Ր ՄՕՍԷՍ ՈՐԴԻ ԵՂԵԱԶԱՐԻՆ:

Ծանոթ. *հասկանալի չէ «Ի ԴՈՔՆԱՀԱՅ ՊԵՏԻՆ» արտահայտությունը:*

104. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ձգված, ուղղանկյունաձև (նկ. 43).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՍԱՆԱՄԻՆ, ԿԱՏԱՐԵՑԱԻ ԿԱՄԸՆ | ԱՐԱՐՉԻՆ ՌՃԿԷ (1718) ԹՎԻՆ, ԳՐԵՑԱԻ ՉԵՌԱՄԲ Տ(Է)Ր | ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻՆ, ՕՎ ՈՐ ԿԱՐԴԱՅ ՄԷԿ ԼԻԱՅ ԲԵՐԱՆ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԷՔ ԵՂԵԼՈՅՍ:

105. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԶԱՐԳԱՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՎԱՌԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՀԱ (1822):

106. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ԲԱԼԱՄԻ ՏԷՐ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ, ՏԷՐ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆՑ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏԷՐ 1892 Ա. 11 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, 38 ԱՄԱՅ ՀԱՍԱԿԻ || ՏԵՍԱՆՈՂՔ ԱՅՍ ԱՆՇՈՒՆՉ ՏԱՊԱՆԱԿ ԵՂԻՑԻ ՉԵՋ ԷԼ ՅԱՅՏԻ ՕՐԻՆԱԿ, ՈՐ ԱՇԽԱՐԹԻՍ ՓԱՌՔԸ ՓՈՒՉ Է ԵՎԴԱՐՏԱԿ, ՄԻԱՅՆ ԲԱՐԻ ԳՈՐԾ, ԲԱՐԻ ԱՆՈՒՆ ԿՄՆԱՅ ԱՆՄԱՀ ՅԻՇԱՏԱԿ:

107. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԷ ՏԷՐ ՆԷՐՄԷՍ ԲԱՀԱՆԱԻՆ ՏԷՐ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆՑԻՆ, ՎԱՍ. 1899 Թ. | ԱՄԱՅ 57 ՀԱՍԱԿԻ, ՕՎ ՏԷՐ ՀԱՅՐ ՄԵ-

ՈՒՐ, ԹՈՂԻՐ ԱՆՍԱՀ ԱՆՈՒՆ ՅԻՇԱՏԱԿ
ՔՈ ԳՈՐԾՔԵՐՈՎ ԴԱՐՉԱՐ ԲԱՐԻ ՕՐԻ-
ՆԱԿ, ԴՈՒ ՍՈՒՐԲ ԳՈՐԾԻ ՀԱՍԱՐ ԵՂԱՐ
ՆԱՀԱՏԱԿ:

Ծանոթ. *Ղալակեցի Հարություն Տեր-Գարրիկյան Տեր-Գասպարյանցը ծնվել է 1842 թ.: 1860-68 թթ. սովորել է Շամախու հոգևոր դպրոցում: 1888 թ. Շամախու բեմի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսից ձեռնադրվել է քահանա և վերանվանվել՝ Տեր Ներսես Տեր-Գարրիկյան Տեր-Գասպարյանց: Զահանայագործել է Ղալակայի Սր. Աստվածածին եկեղեցում՝ 11 տարի: Մահացել է 1899 թ. (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8365, ք. 1, 4, 7):*

108. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը.

ԿԱՌՈՒՑԱԻ ՏԱՃԱՐՍ ԱՅՍ ԱՐԴԵԱՄԲԸ
ԵՎ ՋԱՆԻԻՔ ՀԱՅՈՅ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
ՂԱԼԱԿԱ ԳԵՂՁ, ԻՄԿ ԾԵՓՆ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՄԻՔԱՅԵԼԻ
ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ 1867:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 207:*

Ծանոթ. *Այս արձանագրությունը վերաբերում է գյուղի ներկայիս եկեղեցու տեղում եղած հին եկեղեցու կառուցմանը, որը այրվել էր 1893թ. հոկտեմբերի 8-ին բռնկված հրդեհի ժամանակ: Նշենք նաև, որ Ղալակայում 1867 թ. շատ առաջ էլ եկեղեցի եղել է և այս արձանագրությունը հավանաբար փորագրվել է կատարված հիմնավոր նորոգումներից մեկի առթիվ: Արխիվային փաստաթղթերում միևնույն Սր. Աստվածածին անվամբ եկեղեցի Ղալակայում հիշվում է օրինակ 1824 թ. (ֆ. 56, ց. 1, գ. 3617, ք. 7): Հայտնի է նաև, որ 1858թ. եկեղեցին գտնվում էր քայքայված ու խախտված վիճակում և այդ առթիվ նախատեսվում էին վերանորոգման աշխատանքներ: 1862 թ. Շամախու կոնսիստորիան էջմիածնի Սինդոնի գեկուցել է, որ Ղալակայի եկեղեցու վնասված տեղերն ու բերությունները վերացված էին (ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 1, 18):*

109. Սր. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, նվիրատվական արձանագրություն փորագրված այժմյան եկեղեցու հարավային պատին (նկ. 44).

Ա(ՍՏՈՒԱԾ)ՈՂՈՐՄԻ ՂԱԼԱԿԱՎԵՆԱԿ
ԳՐԻԳՈՐ ԲԱՐԴԱՆԵԱՆՅԻ ՀՈԳԻՈՅՆ, ՈՐ
ՆՈՒԻՐԵՑ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱԾ)ՏԱԾՆԱՅ
ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ | ԵՒ ՋԳԵՍ-
ՏԻ 300 ԲՈՒԲԵԼԻ:

Ծանոթ. *Արձանագրությունը փորագրվել է 1902 թ. կամ նրանից հետո, քանի որ նոր եկեղեցու կառուցումը, որ սկսվել էր 1899 թ. ու շարունակվել կարճ ժամկետ ընդմիջումներով, ավարտվել էր 1902 թ. (ֆ. 56, ց. 1, գ. 8958, ք. 23): Նորաշեն եկեղեցին օծվել է 1903 թ. նոյեմբերի 3-ին («Նոր-Դար», 1903, № 195, էջ 1):*

110. ԽԱՉՔԱՐ, Կեով գերեզմանոցում:
ԹՎ. ՊՀ (1421):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 209:*

111. ԱԾ. ՈՂՈՐՄԻ ԶԱՐԱՄԻՆ:
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 29:*

ՆՈՐՇԵՆ ԿԱՄ ԽՈՒԹԱՇԵՆ

Գյուղը անցյալում կոչվել է նաև Ենգիբենդ (քուրբերեն բարգմանությամբ): Խորհրդային տարիներին այն վերանվանվել էր Կրմզի Օկտյարր (Կարմիր Հոկտեմբեր): Գտնվում է շրջկենտրոնից 18 կմ հարավ-արևմուտք, անտառներով շրջապատված արևմտահայաց տարալանջին: 1861 թ. գյուղն ուներ 70 տուն, իսկ 1890-ին 132 տուն (828 մարդ) հայ բնակչություն:⁹⁸ Նորշենի հայ բնակչությունը մեծ կորուստներ է տվել 1918 թվականին: 1984թ. գյուղում բնակվում էին շուրջ 30 տուն լեզգիներ և միայն երկու հայ ծերունիներ:

Գյուղամիջի Սր. Աստվածածին եկեղեցին այժմ գտնվում է հիմնավեր վիճակում: Եկեղեցատեղի շուրջ տարածվում է գերեզմանոցը: Այդտեղ տապանաքարերը (արձանագիրները՝ մոտ 180 հատ) վերաբերում են XIX-XX դարերին:

Գյուղից 1,5 կմ հարավ-արևմուտք անտառածածկ բլրի գագաթին գտնվում է Սր. Ծիլիպ ուխտատեղին: Տեղում պահպանվում են հիմնավեր եղեկեցին և կոթող-մահարձանը:

Նորշենի հյուսիսային կողմում տարածվում է մի հին գերեզմանոց, ուր պահպանված գերեզմանաքարերից Մ. Բարխուտարյանցն ընդօրինակել է 4 արձանագրություն:

112. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՍՈՒԼԹԱՆ ԽՈՒԼԻՆ ԹՎ(ԻՆ) ԴԷ (648):

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 200:*

Ծանոթ. *Թվականի մեջ հնարավոր է, որ գրիչները բաց են քողել հարյուրավորը:*

113. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՆԻԿԱՐԻՆ ...:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 200:*

Ծանոթ. *Եղծված է քվականը:*

114. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԱՐՈՒԹԻՒՆԻՍ ԹՎ. ՋԳ. (1454):

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 200:*

115. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՋԱՆՈՒՆ ԹՎ. ՋԿՁ (1517):

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 200:*

Ծանոթ. *Դժվար է որոշել, քե այս մի քանի վիճագրերը խաչքարի՞ վրա են եղել փորագրված քե՞ տապանաքարի:*

ՇՈՒԲՈՒՐՉԻ

Շուրուրչի գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 16 կմ հարավ-արևմուտք, Դավա-բաքան ձորի արևելյան կողմում, անտառներով շրջապատված գեղատեսիլ վայրում: Մ. Բարխուտարյանցը վկայում է, քե շուրուրչեցիների նախնիները գաղթել են Արցախի Խաչեն գավառի Բալլուջա, Դաշրուլաղ, Խանձր և Գլխաղ գյուղերից:⁹⁹ Եթե այս ճշմարիտ է,

98. Մ. Սնքատեանց, էջ 139:
99. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 199:

խակ դրա օգտին է խոսում գյուղի տարածքում հին հուշարձանների բացակայության հանգամանքը, ապա Շուքուրչին հիմնված պիտի լինի XVIII դարի վերջին կամ XIX դարի սկզբին: Գյուղը 1886թ. ուներ 24 տուն, 224 շունչ հայ բնակիչ:¹⁰⁰ 1912թ. այդ քիվը աճել էր ու հասել՝ 54 տան, 335 մարդու:¹⁰¹ 1918թ. Գանձակի թուրքերի ղեկավարությամբ տեղի թուրքերը (հարևան գյուղերից) Շուքուրչին նախավերել են, ապա կատարել սպանություններ, գերեզմաններ՝ կանանց ու աղջիկների:¹⁰² Գյուղի երկրորդ ու վերջնական ավերումը տեղի է ունեցել նույն քվի հունիսի վերջին, երբ օսմանյան կանոնավոր բանակը հասել էր Կարամարյան-Ղարամարզան: Բնակիչների մեծ մասը կարողացել էր հապճեպ միանալ դեպի Շամախի նահանջող հայկական զորքին:¹⁰³ Մինչև 1950-ական թթ. Շուքուրչիում քիչ քվով հայեր էին բնակվում: Դրանից հետո գյուղը բնակեցվեց լեզգիներով:

Շուքուրչի գյուղում կիսավեր դրության մեջ պահպանվում է եկեղեցին ու գերեզմանոցը: Եկեղեցին կառուցվել է ծնունդով շուքուրչեցի՝ Շամախի քաղաքում վերաբնակված Հովհաննես և Պետրոս Ջավադյան Խալաֆյանց եղբայրների սեփական միջոցներով 1862-1865 թթ.: Ներկայումս նրա հարավային կողմում քայքայված, քայց կանգուն վիճակում է եկեղեցին կառուցված եղբայրներից մեկի՝ Պետրոսի տապանաքարը:

116. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ունի կոթողի ձև, քառանկիստ է, մի երեսին փորագրված է բազմատող ընդարձակ արձանագրությունը (նկ. 45).

ՄԵՆԱՐԷ ԾՆԱՐ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՄՇԱԿԻ ԴԱՐՉԱՐ: | ԱՆԴՈՐՐՈՒԹԻՒՆ՝ | ԲԱՐԻ ԳՈՐԾԻ ՈՒ ՍԷՐԻ | ՍԷՋ ՄԻԱՅՆ ԳՏԱՐ, ԱՐԴ, | ՈՐ ԹՈՂՆԵՍ ՓՈՒՇԻ-ՏԱՏԱՍԿՈՎ ԼԻ ԱՅՍ | ԱՇԽԱՐՀ, ԲԱՐՈՒԹԻՒՆՔԻ | ԺԼԱՏ ՇԱՏԵՐԻՆ ՊԻՏ | ՍՏԻՊԷՆ ՍԱՂԹԵԼ ՀՈՂՈՅԴ | ԱՆԱՆՅ ՀԱՆԳԻՍՏ ՈՒԿԵԱՆՔ ԽԱՂԱՂ: | ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇՈՒՔՈՒՐՉԵՑԻ ԼՈՒՍԱՀՈԳԻ ՊԵՏՐՈՍ ՋԱՎԱԴԵԱՆ ԽԱԼԱՎԵԱՆՑԻ: ԾՆԱԻ Ի 1846 ԱՄԻԻ ԵՒ ՎԱՆՃԱՆՆԵՑԱԻ Ի 20|ՅՈՒՆՈՒԱՐԻ 1888 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Պետրոս Ջավադյանը ոչ միայն օժանդակել է եկեղեցու կառուցմանը, այլև միջոցներ է տրամադրել նրա հետագա վերանորոգումների համար: 1888թ. նաև նրա միջոցների հաշվին է իրականացվել եկեղեցու տանիքի նորոգումը: Իր մանկանից հետո զործը ավարտին է հասցրել եղբայրը՝ Հովհաննեսը (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6880, ք. 1, գ. 8379, ք. 1, «Արարատ» ամսագիր, 1888, օգոստոս, էջ 511):

100. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 9287, ք. 9-10:
101. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1921, ք. 13: Տես նաև՝ ֆ. 56, ց. 1, գ. 11686, ք. 9:
102. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 8, ք. 46,52:
103. Նշված զործը, ք. 45: Ա. Հ. Հարությունյան, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Երևան, 1984, էջ 230-231:

Գավառի հին ու նշանավոր գյուղերից մեկն է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 13 կմ արևմուտք, զոգավոր անտառազուրկ սարահարթի վրա: 1861 թ. ուներ 105, իսկ 1890-ին՝ 62 տուն (420 մարդ) հայ բնակչություն:¹⁰⁴ 1914թ. Ռուշանն ուներ 601 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹⁰⁵ Ռուշանի հայությունը հարևան Վանքի և մոտակա այլ գյուղերի օրինակով մեծ կորուստներ է տվել 1918թ. ամռանը:

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո գյուղի բնակչության չնչին մնացորդները, վերստին համախմբվելով հայրենի գյուղում, շենացրել են այն: Վերջին 2-3 տասնամյակներում գյուղի բնակչությունը համարվել է նաև զգալի քվով լեզգիներով ու աղբրեջանցիներով: Մինչև 1988-ի բռնագաղթը գյուղի միայն մի փոքր մասն էին կազմում հայերը (շուրջ 25 տուն):

Ռուշանը հարուստ է հայկական պատմա-ճարտարապետական հուշարձաններով: Գյուղամիջում կանգուն է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին:

Սա ունի երկու մուտք՝ հարավից և արևմուտքից: Հարավային մուտքի ճակատակալ քարը կրում է 1872 թ. շինարարական արձանագրությունը:

Գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրում, բլրի բարձրության վրա տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոց: Այդտեղ պահպանված արձանագիր գերեզմանաքարերից հները վերաբերում են XIX դարի սկզբներին (ավելի հներն անարձանագիր են): Տապանագրերի քիվը (մինչև XX դարի սկզբներին) անցնում է 150-ից:

Գյուղում ուշագրավ են բնակելի մի քանի հին տները: Դրանցից մի քանիսն ունեն շինարարական արձանագրություններ:

Ռուշանից ցած, հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան կողմերում՝ միմյանցից 2-4 կիլոմետր հեռավորության վրա, խիտ մացառներով ու ծառերով ծածկված, մեղմաքեր հյուսիսահայաց լանջերին պահպանվել են մի քանի հին գյուղատեղեր իրենց գերեզմանոցներով: Դրանք հայտնի են՝ Մուրատ խան, Բեշ քյանդ, Շոր Աղբյուր, Դղպորի (Ընկուզենյաց) անուններով:

117. ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ Մուրատ-Խան կոչված գյուղատեղի գերեզմանոցում.

104. Մ. Սմբատյանց, էջ 139:
105. "Кавказский Календарь на 1915 г.", էջ 176:

ԹՎ(ԻՆ) Շ (1051):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

118. ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ, նույն տեղից.
ԹՎ(ԻՆ) Ո (1151):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

119. ԹՎ(ԻՆ) Չ (1251):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

120. ԹՎ(ԻՆ)
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

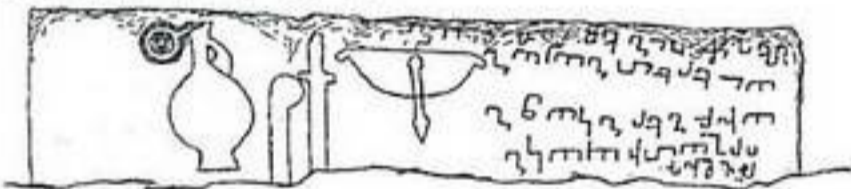
121. ԹՎ(ԻՆ) ՊԱ (1352):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

122. ԹՎ(ԻՆ) ՋԻԳ (1474) ԳԱԼՍՏԵԱՆ:
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

123. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԴԱԻԴԻՆ ՀՈ-
ԳԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՋԼ (1481):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

124. ԳԼԽԱԿԱԼ ՄԵՇ ԶԱՐԻ ՎՐԱ՝ ԲԵՉՔՅԱՆՂ
ԳՅՈՒԴԱՏԵՂԻ ԳԵՐԵԳՄԱՆՈՅՈՒՄ.
ԹՎ(ԻՆ) ՊՁԳ (1435), ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ
ՍԱՐԳԻՍ ԶԱՀԱՆԱՅԻՍ:
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

125. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հա-
րավային երեսին գլխավայր փորագրված է (նկ. 46).
ԹՎ(ԻՆ) ՋԽԴ (1495), | ՈՐ ՇԱՏԻՊԱԿՆ |
ԱԽԲՆԵՐՆ ԿԱՅՆ|ԱԻ ԵՐԵՏ ՆԱՅԱՆ
ՄԵՂԶ ՈՒՆԵՐ ...:
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202 (ընդօրինակել է
փորք ինչ աղավաղված):*

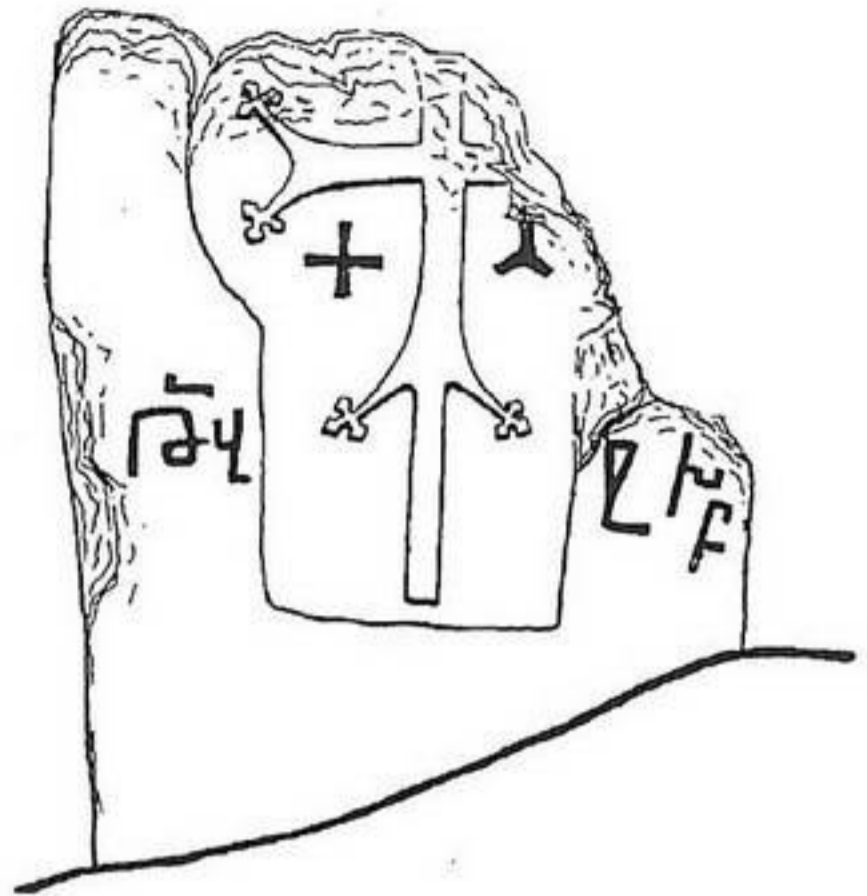
126. ԽԱՉԶԱՐԻ վրա՝ Շոր աղբյուր գյուղա-
տեղի գերեզմանոցում.

ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՆՈՒՆՋԱՐԻՍ, ԹՎ-
(ԻՆ). ՊԺԸ (1369):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

127. ԽԱՉԶԱՐԻ վրա.
ՍԱՌԱՅ, ԹՎ(ԻՆ) ՋԱ (1452):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

128. ԽԱՉԶԱՐԻ վրա.
ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՇԱՀՈՒՄԻՍ, ԹՎ(ԻՆ)
ՋԽԷ (1498):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 22:*

129. ԽԱՉԶԱՐ, վերնամասից ջարդված
(նկ.47).
ԹՎ(ԻՆ) ՋԽԸ (1499):

130. ԽԱՉԶԱՐ գտնվում է ճղպորի (ԸՆԿՈՒ-
ԳԵՆՅԱԳ) կոչվող գյուղատեղիի գերեզմանոցում.
ԿԱՆԳՆԵԱՅ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ՄՏԵՓԱՆԻ
ԿՈՂԱԿԻՅՆ ԿՈՒԼՈՆ, ԹՎ. ՇԽԴ (1095):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 202:*

131. ԽԱՉԶԱՐ, նույն տեղում.
ՍՈՒԼԹԱՆ ...:
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 203:*

132.
ՆԻԿԱՆԼԱՅ, ԹՎ(ԻՆ) ՋԽԱ (1499):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 203:*

133.
ՈՒՄԻՏ ... ՋԽԱ (1499):
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 203:*

134. ԶԱՐԻ վրա
ԼՈՒՆ ԶԱՆԴԵՅ ՄԵՐ ԳԵՂԸ:
Հրատ. *Բարխուտարեանց, 203:*

135. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարա-
վային մուտքի բարավորին փորագրված շինարա-
րական արձանագրությունը (նկ. 48).

ՅԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ | ՈՌԻՇԱՆԱՇԷՆՈՒ
ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱ | ԵԳԵՂԵՑՈՒ 1872
ԱՄԻ:

Ծանոթ. Արխիվային տարրեր փաստաթղթերից
երևում է, որ Ռուշան գյուղում 1872 թ. առաջ էլ մինևույն
Սր. Աստվածածին անվամբ եղել է եկեղեցի: Կատար-
ված զանազան նորոգչական ու վերակառուցման աշ-
խատանքների վերաբերյալ պահպանվել են զգալի քվով
փաստաթղթեր (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4581, 3684,
5340):

136. ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՈՒՆ, երկհարկ, առաջին
հարկի մուտքերից մեկի բարավորին փորագրված

է կառուցման թվականը (1985-ին անբնակ էր) (նկ. 49).

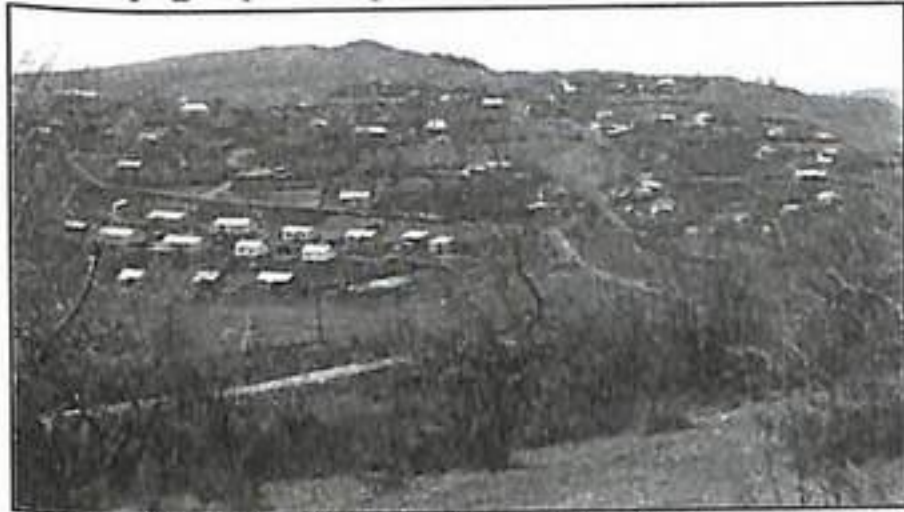
1886 ԹԻՎ | ԸՍՏԵՓԱՆ | ՍԱՓԱՐՕՎ:

137. ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՈՒՆ, գտնվում է եկեղեցու հյուսիս-արևմտյան կողմում, տան տերն էր Մակիյան Գեոնադին: Տան հարավային ճակատին, պատշգամբի ներսում փորագրված է շինության թվականը (նկ. 50).

ԿԱՌՈՒՑԱԻ ՏՈՒՆՍ Ի ՎԱԵԼՈՒՄՆ | ՅՈՎ-ՀԱՆՆԻՍԻ ՊՈՂՈՍԵԱՆՅ, 1896 ԱՄԻ:

ՎԱՆՔ (ՎԱՆՔԱՇԵՆ)

Գավառի հինավուրց գյուղերից է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 20 կմ արևմուտք, Կոկիսոն (Գյուլչայ) գետի ձախ կողմի բարձրության վրա, ձորագրված լին, գետափից մոտ 4 կմ հեռու: 1850-ական թթ. գյուղն ուներ 60 տուն հայ բնակչություն:¹⁰⁶ 1861թ. այն կազմել է 140, իսկ 1890-ին՝ 182 տուն (1015 մարդ) հայ բնակչություն:¹⁰⁷ 1904 թ. հունվարի 1-ին Վանքաշենն ուներ 195 տուն՝ 1063 բնակիչ:¹⁰⁸ 1914թ. գյուղն ուներ 1131 հայ բնակիչ:¹⁰⁹ Հայտնի է, որ 1918 թվականին, բուրքերի ներխուժման ժամանակ գյուղն ուներ 1300 հայ բնակիչ:¹¹⁰ Նույն

թվականի ամռանը Վանքաշենը նշանավորվել է որպես կազմակերպված ինքնապաշտպանության կենտրոն: Այդտեղ հավաքվել են գավառի հայկական շուրջ 10 գյուղերի բնակիչները «Հաւաքուածների թիւը հասնում է 10-12 հազարի, որով կազմակերպում են ինքնապաշտպանութեան զօրքը: Դիմադրութիւնը լինում է օրհասական. արդէն շրջապատուած բուրք զօրքի և տեղական ամբոխի կողմից:

Դիմադրութիւնը տևում է չորս օր, որի ընթացքում հայերը միշտ յաղթող են լինում»:¹¹¹ Նույն թվականի օգոստոսին, երբ հարևան գյուղերի հայ բնակչությունը ցրվել էր իրենց տեղերը, բուրքերը նորից են հարձակվում Վանքաշենի վրա. «Օգոստոսի սկզբներումն էր բուրք չաուշը գալիս է Վանք գիւղը հրամայում է բոլորին հաւաքուել եկեղեցու

բակը, յայտարարելով, որ կարևոր խօսելիք կայ յօգուտ գիւղացիներին: Գիւղի երիտասարդները վատ բանի հոտ են քաշում և ուզում են պատասպարուել անտառները, բայց մեծերը հակառակ են լինում (կասկածելով) առարկելով թէ դրանով կասկածի և կոտորածի առիթ կտան և այլն: Գիւղացիք չեն հաւատում չաուշին, բայց և այնպես հաւաքում են մեծ ու փոքր եկեղեցու բակը: Մի տեղ որից փախչելու ոչ մի հնար չկայ, երեք կողմը անդունդ է մի տեղ ունի, որի դեմն էլ չաուշի մարդիք են պահում: Մինչև այդ հաւաքում է նախօրոք հրախրուած զազանացած ամբոխը: Սկսում են իրենց դժոխային ծրագիրը: Նախ ջօկում են գիւղի եղած գեղեցիկ կին, աղջիկ և փոքրահասակ երեխաներին ու սկսում են կապուել մնացողներին, որպես թէ տանում են Իւանովկայ գիւղը փաշի մոտ և հազի դուրս բերելով գիւղից սկսում են սոսկալի ու չտեսնուած զազանութիւնը տանջելով ու ծաղրելով կոտորում են բոլորին, շատ քչերին է յաջողում ազատուել այդ սպանդանոցից, որից յետոյ թալանում են ամբողջ գիւղը: Ազատուածներից շատերը մահանում են սովից: Նույն վիճակին են ենթարկում և միս չզնացած գիւղերը (բայց ինչ-որ տեսել է Վանք գիւղը Աստուած հեռու տանի)»:¹¹² Աղբրեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո հրաշքով փրկված վանքաշենցիները վերստին համախմբվեցին հայրենի գյուղում: 1985թ. գյուղում բնակվում էին լեզգիներ, աղբրեջանցիներ և քիչ թվով հայեր (շուրջ 12 տուն): Վերջիններս հայրենի գյուղը հարկադրաբար լքեցին 1988-ի հայտնի բռնազաղթի օրերին:

Վանքաշենը հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Գյուղի հին թաղամասում, որը տարածվում է տեղանքի ամենաբարձր մասում, նկատվում են հիմնավեր Սր. Հովհաննես եկեղեցու մնացորդները:

Գյուղի հյուսիս-արևմտյան բարձրադիր ծայրում տարածվում է հին գերեզմանոցը, ուր թաղումները ցայսօր շարունակվում էին մինչև 1988-ի բռնազաղթը:

Վանքաշենից նույն ուղղությամբ 0,5 կմ հեռու, քեր անտառածածկ սարալանջին պահպանվում են ընդարձակ գյուղատեղի, հիմնավեր եկեղեցու և գերեզմանոցի մնացորդները: Հնավայրը հայտնի է Ավերակ Հին Վանք անվամբ:

Կարևոր են նաև Ծաբլու կամ Ծաբուլու գյուղատեղին իր գերեզմանոցով գյուղից 2 կմ հյուսիս-արևմուտք և Կարմիր Զերձ հնավայրը: Գյուղի տարածքում են գտնվում նաև Նահատակ սրբավայրն ու Ջիվանշիրապատ քաղաքատեղիի ավերակները:

Հնավայրերում պահպանված գերեզմանաբարերից նախկինում ընդօրինակվել ու հրատարակվել է 15 արձանագրություն: Դրանց մի զգալի մասը ներկայումս չի պահպանվել կամ անցել է հողի շերտի տակ: Տեղում մեր հետազոտության շնորհիվ հայտնաբերվեց ևս 10 նախկինում չհրատարակված

106. Ս. Ջալալեանց, էջ 389:

107. Ս. Սմբատեանց, էջ 139:

108. "Кавказский Календарь на 1907г.", Тифлис, 1906, отдел II, էջ 176:

109. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 103:

110. ՀՀՊԳԿԱ, ք. 278, ց. 1, գ. 8, քեր 45:

111. ՀՀՊԳԿԱ, նույն տեղում:

112 Նույն տեղում:

րակված արձանագրություն (գյուղամիջի գերեզմանոցի ավելի քան 200 տապանագրերից, որոնք վերաբերում են XIX-XX դարին, ստորև ներկայացնում ենք միայն 2 առավել ուշագրավ տապանագրերը):

138. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գյուղի հյուսիս-արևմտյան ծայրում տարածված գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, հարավային և հյուսիսային լայնական երեսներին փորագրված է ընդարձակ արձանագրություն.

ԹՎԻՆ ՌՃԿԶ (1717) ԷՐ: | ԱՅՍ Է ՏԱ(ՊԱ)Ն ՄԷԼԻՍԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ ՄԷԼՔԻՍԻՆ | ԵՂՔԱԻՐ ՕՀԱՆԻՆ, ՄՕՐՆ ՆՈՐԱՅ ՄԱՐԵԱՆԻՆ | (Ս)ԱՀՆ, ՈՐ ԵԿԱԻ ՎԱ(Ն)ՔՆ ԵՍՐԱՔՍ ԿԱՊԱԾ | ՄԵՌԱՅ, ՈՐ ՔԱՀԱՆԱՅ, ՈՐ ԿԱՐԴԱՅ ՀՈԳՈՅ |ԱՄԻ: || ԼԱԿՉԻՆ, ՈՐ ՎԵՐ ԿԱՅԱԻ ԶՕՌ ԵԼԱԻ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 206 (վրիպումներով):

Ծանոթ. *Ըստ Մ. Բարխուտարյանցի կողմից արված մեկնաբանության՝ տապանաքարը կերտվել է Մելիսի եկեղեցու համար, որը «մեռու մահտարածամ հիւանդությանը: Բայց մեռնելուց առաջ յաղթեց երկրիս վերայ արշառող Լեկզիներին, կապտեց գերիներ (երանքս) և բողնելով մեռու այս քաջն. ԶՈՐ ԷԼԱԻ նշանակում է յաղթուեց Լեկզին»:*

139. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև.

ՊԱՅՍ Է՛ ՏԱՊԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ Տ | ... ԹՎ(Ի)Ն ՌՃԿԷ (1718):

140. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, աչքի է ընկնում իր մեծ չափերով.

ԱՅՍ Է ՏԱՄԲԱՐԱՆ ՊԵՏՐՈՍ ԻՇԽԱՆԻՆ | ՔԱԶԱԲԱՆ ՈՐԴԻՈՅ ԻԻԶԲԱՇԵԱՆ ՏՈՀՄԻՆ | ՈԳԵԼԻՑ ԶԱԻԱԿ ՄԱՅՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ | ՊՄԱԿԵԱԼ ՅԱՐՔԱՅԵՆ ԱՍՊԵՏԻ ԽԱՉԻՆ, | ՈՐՈՅ ՔԱԶ ԱՆՈՒԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿ ԲԱՐԻՆԻ ՄԷՐՏՍ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ԱՆՄՈՌԱՅ ՊԱՀԻՆ | Վ(Ա)ԽՃԱՆԵԱԼ ԾԵՐՈՒՆԱԶԱՐԴ ՀԱՍԱԿԻՆ | Ի 13 ՄԵՊԴԵՄԲԵՐԻ 1859 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ:

141. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԿԱԻԱԼԵՐ ՌՈՒՍՏԱՍԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՈՐԴԻ ՊԵՏՐՈՍԻՆ ԱՌԱՎԵԼԵԱՆՑ, ՎԱԽՃ. 1860 ԱՄԻ:

142. ՍԲ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը (չի պահպանվել).

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՏԷՐ ԱԲՐԱՀԱՄԻՆ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ ԳՐԻԳՈՐԻՆ, ԹՎ. ՌՄՀԵ (1826), ԳԱԲԱԼԱՅ: Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 203:

Ծանոթ. Մի աղբյուր վկայում է, թե եկեղեցին իր ծախսով Տեր Արրահամ Գրիգորյանը կառուցել էր 1820թ. («Նոր-Դար», 1888, № 85, էջ 1): Ինչպես տեսնում ենք քվականի մեջ 6 տարվա տարբերություն կա: Հայտնի է, որ Վանքաշեն գյուղի եկեղեցին 1858 թ. նորոգության կարիք ուներ: 1862 թ. Շամախու հոգևոր իշխա-

նությունները Էջմիածնի Սինոդին զեկուցել են Սբ. Հովհաննես եկեղեցու նորոգման աշխատանքների բարեհաջող ավարտի մասին (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 3684, ք. 1, 18): 1875թ. եկեղեցին կրկին նորոգման կարիք ուներ: Այս անգամ հարկավոր էր նորոգել փտած փայտածածկ տանիքը (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 6558, ք. 1): Նույն քվին հոգևոր իշխանություններից ստացել են աշխատանքները սկսելու քույտվությունը (նշված գործը, ք. 2): Վիճակը բարդացավ 1876թ. ապրիլի 2-ի երկրաշարժի հետևանքով, երբ խախտվեցին եկեղեցու որմերը (Ֆ. 56, 1, գ. 7393, ք. 1): Միայն 1888թ. վանքաշենցիները կարողացան ավարտել եկեղեցու վերանորոգման մեծածավալ աշխատանքները: Նույն քվի նոյեմբերի 6-ին այն օժել է Շամախու քեմական առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 7393, ք. 5: «Նոր-Դար», 1888, № 205, էջ 2):

143. ԽԱՉԶԱՐ, Հին Վանքաշենի (ավերակ) գերեզմանոցում.

ԹՎԱԿԱՆ Ծ. (601):

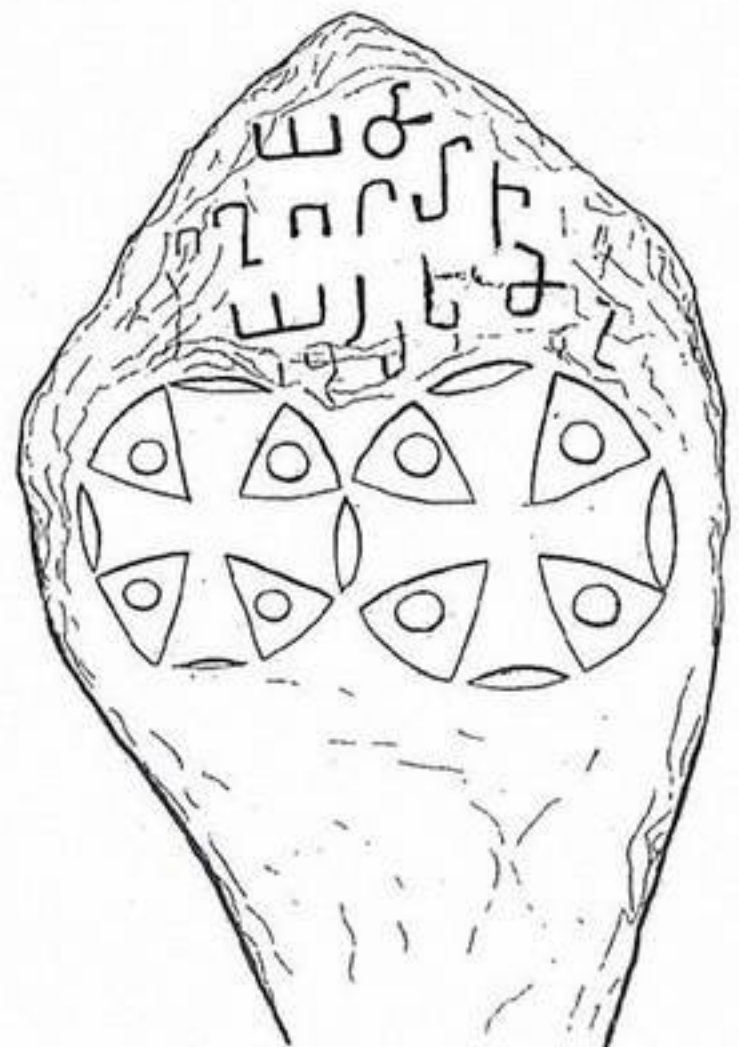
Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 204

Ծանոթ. կարծում ենք, գրիչը բաց է բողել հարյուրավորը:

144. ԽԱՉԶԱՐ, սրածայր ավարտվող վերնամասում 3 եղծված տողով (նկ. 51)

ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԱՅ ԲԱՄԱԼ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 204:

145. ԽԱՉԶԱՐ.

ԸՍՊԸՆԴԻԱՐ ՄԼՔԴԱՐ, ՎԱԹԱՆԴ ԱՐ ԿԱՐՄՐԱԳԵԼ, ՄՍԶԱՐԱՅ ՈՐԴԻ, ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ...:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 204 (մրդար=կարվածատեր):

146. ԽԱՉԶԱՐ.

ԹՎ(ԻՆ). Կ(611):

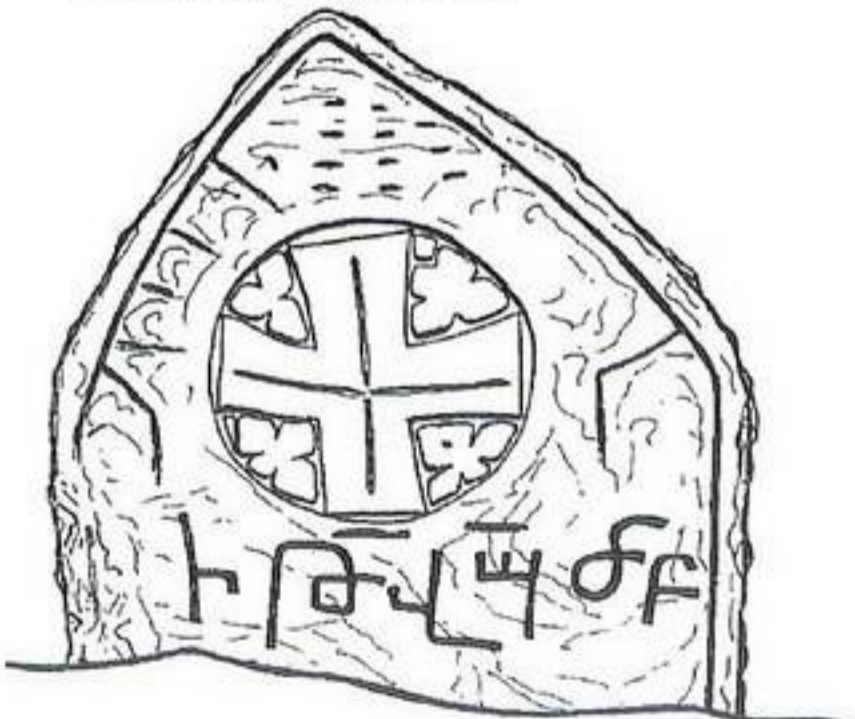
Հրատ. Բարխուտարեանց, 204:
 Ճանոթ. Երե ընդօրինակման մեջ սխալ չկա, ապա
 մեր կարծիքով քվականի մեջ գրիչը բաց է բողկ հարյու-
 րավորը:

147. ԽԱՉԲԱՐ, արևմտահայաց երեսին մանր
 խազավոր գրությունը (նկ. 52).
 ԵՄ ԳԻԳՈՉ ՈՒ ԲԵԿԱՅ ԿԱ(Ն)՝ ԳՆԵՑԱԲ
 ՉԽԱՉՍ ԳԻԳԵՐԻ, ԹՎ(ԻՆ)Ս ՉՃԽԸ (1399)
 ԽԵ: Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

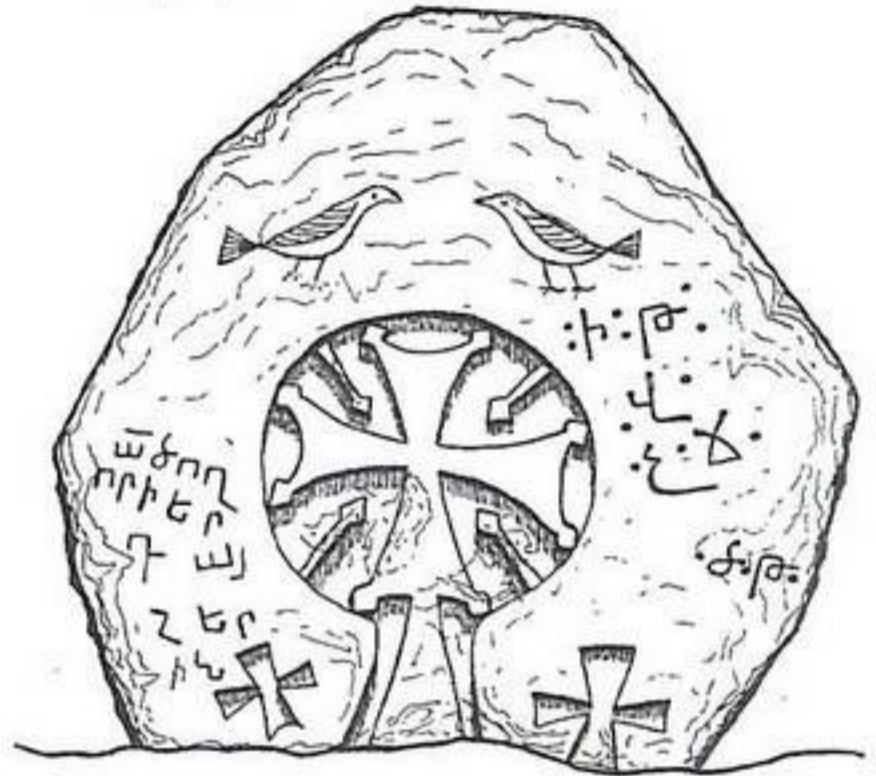
Հրատ. Բարխուտարեանց, 204 (ունի բազմաթիվ
 աղավաղումներ):

148. ԽԱՉԲԱՐ, շրջանագծի մեջ առնված
 հավասարաթև խաչի տակ փորագրված է միայն
 քվականը (նկ. 53).
 Ի ԹՎ(ԻՆ) ՊԾԲ (1403):

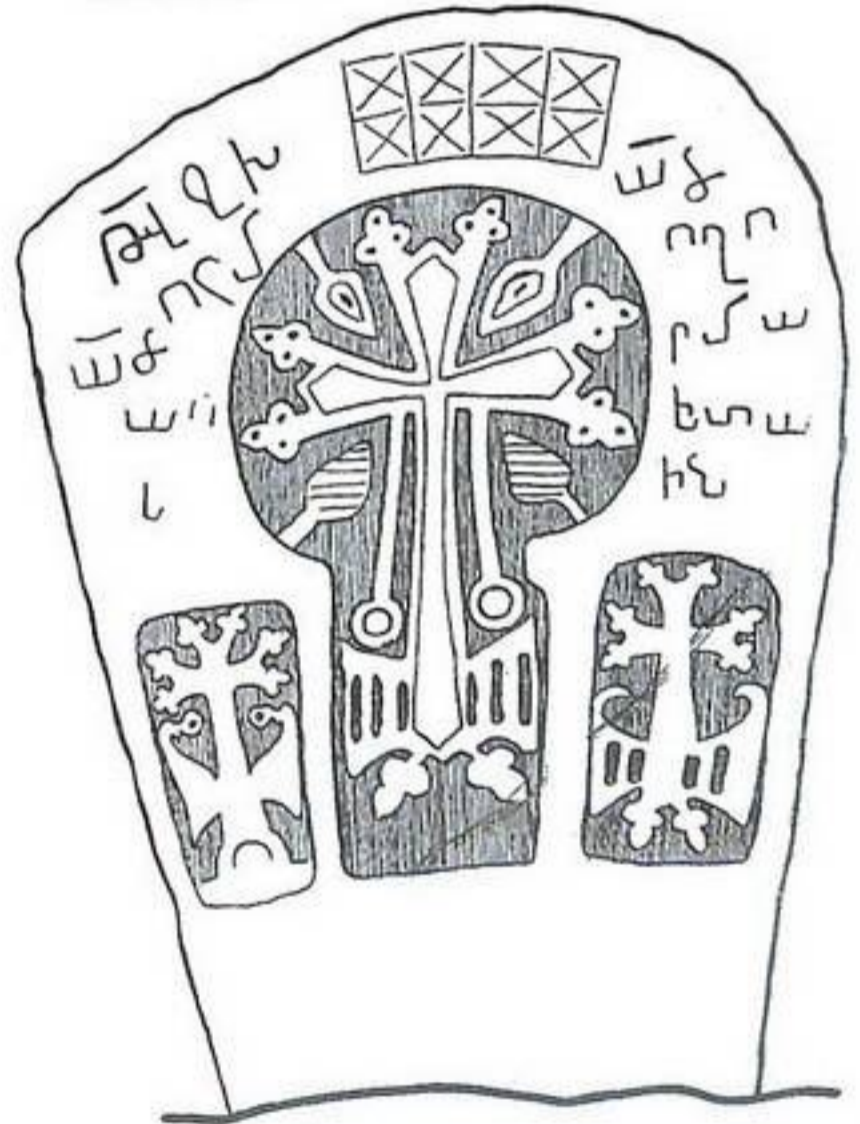

Հրատ. Բարխուտարեանց, 204 (բաց է բողկ
 սկզբի Ի տառը):

149. ԽԱՉԲԱՐ, արևմտահայաց երեսին՝ խա-
 չի շուրջ (նկ. 54).
 Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐ(Մ)Ի ԵՐԳԱՅՉԵՐԻ: Ի
 ԹՎ(ԻՆ) ՉՃԾԹ (1410):

150. ԽԱՉԲԱՐ (նկ. 55)
 Ի ԹՎ(ԻՆ)ՁԽ (1491) Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐ-
 ՄԱԾ ՈՂՈՐՄԱ Ե...ԻՆ:

151. ԽԱՉԲԱՐ, կիսով չափ խրված հողի մեջ
 և քերված արևմտյան կողմի վրա (նկ. 56).
 ԹՎ(ԻՆ)ՊԺԵ (1366):

152. ԽԱՉԲԱՐ, գեղաքանդակ, արևմտյան ե-
 րեսին (նկ. 57).

ԴՆԱԶ(Ա)Ր, ԸՍՏԻ Ի ԹՃՍՇԽՅ (անհասկանալի - Ս.Կ.), Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՒ ՇԱԶԱՐԻՆ, ԲԱՆԴԻԶԱՅ ՆՈՐԱՅ ԶԱՄ:

153. ԽԱՉԶԱՐ, ճակատին մեկ եղծված տող. ԱՅ...ԼԱ...ԻՍ:

154. ԽԱՉԶԱՐ, ստորին մասում. ԹՎ(ԻՆ)ՋՂԵ (1546):

Վանք գյուղից 1,5-2 կմ հյուսիս, Շաքլու կամ Շաքուլու գյուղատեղի գերեզմանոցից Բարխուտարյանցը հրատարակել է 3 արձանագրություն: Տեղում գտանք դրանցից միայն մեկը և մեկ ուրիշն էլ՝ նորահայտ:

155. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐԻ վրա. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՊԸՈՆԸՆԴՈՒԽԻՆ, ՓՈԽԵՑԱԻ Ի Բ(ԲԻՍՏՈ)Ս Ի ԹՎ. ՊԾԷ (1408): Հրատ. Բարխուտարյանց, 205:

156. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐԻ վրա. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԱԼԱՀԴԱՏԻՆ ԹՎ. ՋԽԲ (1493): Հրատ. Բարխուտարյանց, 205:

157. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐԻ հարթ երեսին, ունի անկանոն եզրագիծ.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԽՈՆԴՇԱՅԻՆ, Ի ԹՎ. (ԻՆ) ՊԾԸ (1409): Հրատ. Բարխուտարյանց, 205:

158. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԻ ... ՇԻՆ: Վանք գյուղի տարածքում Քոռ Աղբյուր կոչված գյուղատեղիի գերեզմանոցից Բարխուտարյանցը ընդօրինակել է 5 արձանագրություն:

159. ԹՎ. Ճ. ԽԱՉԱՏՈՒՐ: Հրատ. Բարխուտարյանց, 205:

160. ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՄԵԼԻԶԻՆ ԹՎ. ՊԾԳ (1454): Հրատ. Բարխուտարյանց, 205:

161. ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԱՂԱՃԱՆԻՆ, ԱԾ. ՈՂՈՐՄԻ ՆՄԱ, ԹՎԻՍ ՊԻԳ (1374): Հրատ. Բարխուտարյանց, 205:

162. ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՇԱՀՐՄԱՆԻՆ: Հրատ. Բարխուտարյանց, 205:

163. ԹՎ. ՌՃ (1651). ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՆԱՊԱԹԻՆ: Հրատ. Բարխուտարյանց, 206:

ՈՒՇՏԱԼ

Ղալալկա գյուղից 3 կմ արևելք, զոզավոր սարահարթի վրա տարածվում է գավառի հինավուրց ու մինչև 1988-ը հայաբնակ գյուղերից մեկը՝ Ուշտալը: Մա 1861թ. ուներ 60 տուն հայ բնակչությամբ: 1890-ին այն կազմում էր 139 տուն (1071 մարդ): 194 թ. ուներ 203 տուն՝ 1297 (754 արական, 543 իգական) բնակիչ: 1914 թ. հունվարի 1-ին գյուղն ուներ 1465 հայ բնակիչ: 1984թ. գյուղն ուներ 294 բնակիչ, որից 291-ը հայեր (125 արական, 166 իգական), մնացածը աղբյուրացիներ: 117

Գյուղի Սր. Աստվածածին եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Ուշտալի հարավային ծայրում, թեք լանջին տարածվում է ընդարձակ, հին գերեզմանոցը: Սրա մի կողմում թաղումները շարունակվում էին մինչև հայերի բռնազաղթը: Տեղում պահպանվել են բազմաթիվ տապանաքարեր, որոնց մեծ մասն ունի XIX-XX դարերին վերաբերող արձանագրություններ: Դրանց թիվն անցնում է 200-ից: Գերեզմանոցի հին մասում պահպանվում են մի քանի հնաժող տապանաքարեր (այդ թվում մեկ խոյաձև գերեզմանաքար), որոնցից մեկն ուներ XVIII դարի սկզբի արձանագրություն:

164. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին երկտող փորագրված է (նկ. 59). ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ԳՈՒԼՆԱԶԱՐԻՆ, ՈՐ ՄԱՀՕՔՆ ՓՈԽԵՑԱԻ ԱՌ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ, ՌՃԿԶ (1717) ԹՎԻՆ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԷՔ, ԱՍԷՆ:

113. Մ. Սմբատեան, էջ 139:
114. Նույն տեղում:
115. "Кавказский Календарь на 1907г". Тифлис, 1906, отдел II, էջ 176:
116. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 193:
117. Ըստ գյուղխորհրդի մատյանների:

ԱՅՍԷՂԱՆԻ ԳՆԱԶԱՐԻ ՄԱՆԿԻՆ ՓՈՒԵ
ՅԵԱՌԱՅԻՆ ԹՎԱՆՈՂԵՐ՝ ԱՍԷՔԸՆ

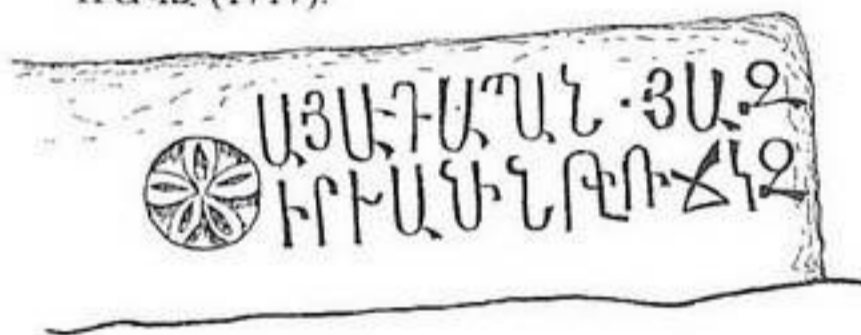
ՓԱԹԱԿԼՈՒ¹¹⁸

Մինչև 1918 թ.՝ հայաբնակ գյուղ, այնուհետև գյուղատեղ՝ շրջկենտրոնից 18 կմ հարավ, Գիրք գյուղից 4 կմ հյուսիս-արևելք, անտառապատ սարերով շրջապատված գեղատեսիլ վայրում: 1861 թ. ուներ 27, իսկ 1890 թ. 46 տուն (317 մարդ) հայ բնակչություն:¹¹⁹ 1914 թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությանը Փարակլուն ուներ 470 հայ բնակիչ:¹²⁰

Գյուղում գտնված պատմական հուշարձաններից Սր. Աստվածածին եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Գյուղատեղի հյուսիս-արևմտյան ծայրում, բարձրադիր, խիտ անտառածածկ սարալանջին պահպանվում է երբեմնի գյուղի գերեզմանոցը: Այստեղ կա XVIII դարից մինչև 1918 թ. վերաբերող արձանագիր շուրջ 60 տասյանաբար: Առավել հները անարձանագիր են:

165. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին միատող փորագրված է.
ՈՒՍԳԱ ՂԱՍՈՒՄԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԿԶ (1717):

166. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նույնաձև, հարավային երեսին երկտող (նկ. 60).
ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ՅԱԶԻՐ ԽԱՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԿԶ (1717):

ՔԱՎԱՆԴ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից շուրջ 24 կմ հարավ-արևելք, անտառազուրկ սարահարթի վրա: 1861 թ. ուներ 101, իսկ 1890-ին՝ 84 տուն (566 մարդ) հայ բնակիչ:¹²¹ 1904թ. ուներ 84 տուն՝ 850 (400 արական, 450 իգական) հայ բնակիչ:¹²² 1914 թ. գյուղն ուներ 676 բնակիչ:¹²³ Բռնագաղթից առաջ

118. Ըստ զիբրեցի հայերի վկայության՝ գյուղի էին անունը եղել է Փերակ: Այն բացատրվում է տեղում մեղվաբուծության շատ զարգացած լինելու հանգամանքով: Հետագայում այլազգիներից աղավաղվել ու դարձել է Փարակլուն:
119. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:
120. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 193:
121. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:
122. "Кавказский Календарь на 1907г", Тифлис, 1906, отдел II, էջ 176:
123. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 139:

գյուղում հայերը կազմում էին չնչին մասը՝ 6 տուն (1986 թ.):

Գյուղում վերակառուցված և ձևափոխված վիճակով գոյություն ունի Սր. Գևորգ եկեղեցին: Դրա հարավային մուտքի ճակատակալ քարին փորագրված է շինարարական արձանագրությունը: Գերեզմանոցում պահպանվել են XVIII-XIX դարերին և XX դարի սկզբներին վերաբերող ավելի քան 150 արձանագիր տասյանաբար: Գերեզմանոցի ծայրում կան նաև քիչ քվով նոր ժամանակների շիրմաքմբեր:

167. ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը ազուցված հարավային մուտքի ճակատում (նկ. 61).
ԳԱՌՈՒՅԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ Գ(Ե)ՒՈՐԶ ԵԿ(Ե)Ղ(Ե)ՑԻ Ի ՔԵԽԱՆԴ ԳԻՒՂԻ | ՀԱՍԱՐԱԿ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ, 1846:

Ծանոթ. Ուշագրավ է, որ եկեղեցու մասին պահպանված երկու հիշատակություններում (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2914, ք. 10 և գ. 5293, ք. 1), որ կան 1853 և 1868 թթ. վերաբերող տեղեկություններ, այն նշված է Սր. Աստվածածին անվամբ: Ենթադրելի է, որ անվանափոխությունը տեղի է ունեցել եկեղեցին հիմնադրող վերանորոգման ենթարկված լինելու պատճառով:

168. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, 3 երեսներին փորագրված է արձանագրություն (զիսավորապես հարավային երեսին), իսկ վերնամասի հարթության վրա քանդակված է նեո ու աղեղ (նկ. 62).

ԱՅՍ ՀԱՆԳՍԻԿԷՉԱՆՇ ՄԷՏՐԱԿԻ | ՄՕՍԷՍԷՆՅ:

Ծանոթ. Գրչությունը և քանդակները բնորոշ են XVIII դարին: Մյուս երկու երեսների գրությունները քերի են պահպանված: ԿԷՉԱՆՇ-ն արդյո՞ք կիլանեցի ի մասան ունի (գյուղ՝ ներկայիս Մարտակերտի շրջանում):

ՔԵՇԽՈՒՐԴ

Գտնվում է շրջկենտրոնից 28 կմ հարավ, մի խոր ձորի մեջ:

Գավառի մարդաշատ ու նշանավոր գյուղերից մեկն էր: Հայտնի է, որ 1861 թվականին գյուղն ուներ 115 տուն հայ բնակչություն, իսկ 1890-ին 170 տուն (917 մարդ):¹²⁴ 1904 թ. ուներ 173 տուն՝ 985 (525 արական, 460 իգական) հայ բնակիչ:¹²⁵ 1914 թ. Քեշխուրդն ուներ 1104 հայ բնակիչ:¹²⁶ 1918-19 թթ.

124. Մ. Սմբատեանց, էջ 139:
125. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 176:
126. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 140:

Քեշխուրդը ևս մեծ կորուստներ է տվել: 1984 թ. գյուղում բնակվում էին ընդամենը 9 տուն (միայն հայեր): Նրանք բոլորն էլ 1988-ին ենթարկվեցին բռնագաղթի:

Քեշխուրդում պահպանված ուշագրավ հուշարձաններից է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, կառուցված գյուղի հյուսիսային կողմում: Եկեղեցին

ունի եռանավ բազիլիկի հորինվածք: Կառուցված է անտաշ և սրբատաշ քարերով (վերջիններով՝ մուսքերը, անկյունաքարերը, սյուները և քաղակիր կամարները): Հիմնական առանձնահատկություններից է ուղղանկյունաձև լուծված ավազ խորանը: Ունի երկու մուտք արևմուտքից և հարավից: Վերջինիս բարավորին փորագրված է շինարարական արձանագրությունը:

Քեշխուրդի արևմտյան կողմում, արևելահայաց թեք լանջի վրա, տարածվում է գյուղի ընդարձակ գերեզմանոցը: Այդտեղ պահպանվել են հարյուրավոր անտաշ ու սրբատաշ գերեզմանաքարեր: Մեր գտած բոլոր արձանագիր տապանաքարերը վերաբերում էին XIX-XX դարերին: Դրանց թիվը անցնում է 350-ից:

Գյուղամիջում պահպանվում է նաև 1893 թ. կառուցված և ցայսօր անխափան գործող քարաշեն աղբյուրը:

Գյուղում կան բազմաթիվ ուշագրավ և ժողովրդական ճարտարապետության ուսումնասիրության առումով խիստ կարևոր կանգուն կամ արդեն կիսավեր բնակելի տներ (բոլորն էլ, առանց բացառության ներկայումս անօգտագործելի են և արագորեն շարունակվում են քայքայվել ու փլչել):

Դրանցից հները վերաբերում են XIX դարի կեսերին:

169. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի բարավորին փորագրված է (նկ. 63).
ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾՄԱԾՆԱ
ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՇԻՆԵՑԻՆ ԲԵՇԽՈՒՐԴ

ԳՈՒՂԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒ(ԹԻ)ԻՆՆ:

Վիմագրից ձախ, շրջանակից դուրս փորագրված է.

ԵՒ ՎԱՂԶԸՆ Է՛| 8040 | ՄԱՆԷԹ|:

Շրջանակի աջ կողմում փորագրված է.

Ի 1860 ԱՄԻ:

Շրջանակից դուրս, չորս անկյունների մոտ փորագրված է.

Յ(ԻՍՈՒ)Ս Ն(Ա)Զ(ՈՎՐԵՑԻ)| Թ(Ա)Բ(ԱՒՈՐ)
ՀՐ(ԷԻՑ):

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 196 (մանր վրիպումներով):*

Ծանոթ. Ցայսօր կանգուն այս եկեղեցու կառուցումից առաջ էլ Քեշխուրդ գյուղում գոյություն է ունեցել ավելի հին եկեղեցի, որը 1858 թ. գտնվում էր քայքայված ու խախտված վիճակում (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 4): 1865 թ. բեմի առաջնորդ Դանիել արքեպիսկոպոսը զննուցել է նոր եկեղեցու կառուցման ավարտի մասին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4183, ք. 3): Թերի էր մնացել միայն տանիքը, որի ծածկը շինվեց 1867 թ.: Այդ քվին Շամախու հոգևոր իշխանությունները Սինոդին զննուցել են նոր եկեղեցու հիմնավոր կառուցման ավարտի մասին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 21): 1885թ. դուրսյամբ նախատեսվում էր կրկին եկեղեցու քայքայված տանիքը նորոգել, քիթեղապատել ու այդ նպատակի համար ծախսել մինչև 1000 ռուբլի (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7942, ք. 1): Նույն քվին հոգևոր իշխանությունները տվել են վերանորոգման աշխատանքները սկսելու քույրությունը:

170. ԱՂԲՅՈՒՐ, ճակատին քանդակված է խաչ, որի քների միջև և ստորին մասում՝ ուղղանկյունաձև շրջանակի մեջ փորագրված է (նկ. 64).

ՅՈՐԴՈՐՈՆՈԳ ԵԻԿԱՐԳԱԴՐՈՒ(ԹԵ-ԱՍ)Բ | ԾԽ(ԱԿԱՆ) Բ(Ա)Հ(ԱՆԱ) ԹԱ-ԴԷՈՍՄԵՐ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆՅ | ՇԻՆԵՑԱԻ ԱՂԲԻՐՍ ԾԱԽԻԻԸՆ ՇՂԱԲԷԳ ՄԵՀՏԻ ԲԷԳՂՈՂԻ ... 1893 ԱՄԻ :

Ծանոթ. Թաղևոս Հովհաննիսյան Տեր-Մարգարյանցը (կամ Միրայեյանցը) 1867-1872 թթ. սովորել է Շամախու քեմական դպրոցում: Քեշխուրդ գյուղի համար Շամախու Սբ. Աստվածածին մայր եկեղեցում քահանա է ձեռնադրվել 1886թ. հուլիսի 27-ին, 29 տարեկան հասակում (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7969, ք. 3-4, 26): Հայտնի է, որ Թաղևոսը մինչ ձեռնադրությունը ապրում էր Բազում և բավական քարձր աշխատավարձով (ամսական 60ռ.) աշխատում մի հայտնի տպարանում, բայց ընդատաջ գնալով համագյուղացիների քախսանձանքին հայրենի գյուղի համար ձեռնադրվում է քահանա («Նոր - Դար», 1886, N133, էջ3):

Կ Ո Ւ Տ Կ Ա Շ Ե Ն Ի Շ Ր Ջ Ա Ն

Շրջանի ներկայիս տարածքը համապատասխանում է պատմական Բուն Աղվանքի Կապաղակ գավառի տարածքին: Այն զբաղեցնում է 1548 քառ. կմ մակերես և տարածվում է Մեծ Կովկասի հարավահայաց լանջերին ու հովիտներին: Սահմանակից է հարևան Վարդաշենի, Շաքիի, Աղդաշի, Գյուլչայի, Իսմայիլի, Դուբայի Դուսարի և Դաղստանի հանրապետությունից Ախտիի շրջաններին: Շրջանի տարածքում զգալի թիվ են կազմում XVIII դարում կրոնափոխ եղած (մահմեդականացած) հայերի գյուղերը

(Վանդամ, Բում, Մեխուրավախ, Կուտկաշեն և այլն): Մինչև 1988-ի բռնագաղթը կային նաև մայրենի լեզուն կորցրած, սակայն արյան գնով հարազատ կրոնը պահած՝ այսպես կոչված թրքախոս-հայերի գյուղեր (Սուլթան-Նուխի, Միրզաբեկլու): Կարևոր էր նաև գլխավորապես ուտիախոս հայերով բնակեցված Նիժ գյուղը, որի բնակիչները ևս բռնագաղթվեցին 1988-89 թթ.: Երջանի ներկայիս տարածքում մինչև 1918 թ. հայաբնակ էին 12 գյուղեր, Գիրդաղյուլ, Չանաղբուլաղ, Ամուրավան, Բլեղշեն, Բեկլար քյանդ, Միրքենգիջա, Թոսիկ, Ծիրիկ, Սուլթան-Նուխի, Ջորլու, Միրզաբեկլու, Նիժ: Դրանց մի մասը ներկայումս վեր է ածվել գյուղատեղերի, իսկ մյուս մասն էլ աղբբեջանաբնակ է կամ լեզգիաբնակ: Մինչև 1988-ը քիչ քվով հայեր բնակվում էին Սուլթան-Նուխի, Ամուր-ավան, Միրզաբեկլու և որ գլխավորն է Նիժ գյուղերում (դրանցից ոչ մեկում չկար հայկական դպրոց կամ բաժին):

Պատմական հուշարձաններից մեծարժեք են՝ Կապաղակ քաղաքատեղին, Նիժ, Սուլթան-Նուխի գյուղերի եկեղեցիները, Վանքասարի եկեղեցին, Ամուրավանի խաչքարերով հարուստ գերեզմանոցները և այլն:

Երջանի ներկայիս տարածքից նախկինում արձանագրություններ հավաքել ու հրատարակել է միայն Մ. Բարխուտարեանցը (թվով 21 միավոր): Ցավոք դրանցից մեզ հասողվել է վերագտնել ու ստուգել միայն 2 արձանագրություն: Մնացածները կամ կորած են և կամ վրիպել են մեր տեսադաշտից: Դրանցից զատ տեղում կատարված աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերվել են ևս 62 արձանագրություն, որով և ներկայացվող ընդհանուր հավաքածուն կազմում է 83 արձանագրություն:

ԱՄՈՒՐԱՎԱՆ

Գավառի հին ու նշանավոր հայկական գյուղերից մեկն էր: գտնվում է շրջկենտրոնից 25 կմ հարավ-արևելք, Կոկխոն (Գյուլչայ) գետի աջ կողմում, բարձրադիր սարահարթի ծայրում, ձորագրվախին: 1914 թ. ուներ 1174 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹²⁷ 1918 թ. երկրամասի բազմաթիվ այլ հայաբնակ գյուղերի շարքում մեծ կորուստներ տվեց նաև Ամուրավանը: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո ի տարբերություն հարևան Բլեղշեն, Բեկլարքյանդ, Չանաղբուլաղ, Միրքենգիջա, Ծիրիկ և Թոսիկ գյուղերի՝ Ամուրավանում վերահաստատվեցին կոտորածներից հրաշքով փրկված համագյուղացիները և մասամբ շենացրին այն: 1985 թ. հայերը կազմում էին գյուղի բնակչության մի փոքր մասը՝ շուրջ 10 ընտանիք:

Ամուրավանը հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Գյուղամիջում կանգուն է 1891 թ. նորոգված Սր. Ամենփրկիչ եկեղեցին: Սա ունի երկու մուտք՝ արևմուտքից և հարավից: Վերջինիս

բարավորին պահպանվում է շինարարական արձանագրությունը:

Գյուղի հարավային ծայրում տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոցը: Այստեղ պահպանվում են XVIII-XX դարերին վերաբերող շուրջ 200 արձանագիր տապանաքարեր: Գյուղից 3-4 կմ հյուսիս-արևելք, Կոկխոն գետի աջ կողմում, լայնատարած հարթավայրում, որը ներկայումս ծածկը-

ված է խիտ անտառով ու դժվարանցանելի մացառով, տարածված են ընդարձակ գյուղատեղի ավերակները: Հնավայրը հայտնի է «Պառավի բաղ» անվամբ: Առավել ուշագրավ է գյուղատեղի գերեզմանոցը: Այստեղ պահպանվել են բազմաթիվ խաչքարեր ու տապանաքարեր (մի մասն՝ արձանագիր):

Գյուղատեղի հյուսիսային կողմում, խիտ անտառի մեջ, հիմնավեր եկեղեցու շուրջ տարածվում է մեկ այլ հին գերեզմանոց, ուր ևս պահպանվել են շատ խաչքարեր ու տապանաքարեր: Այս հնավայրն էլ հայտնի է «Ուզուխի գերեզմանոց» անվամբ:

171. ՍՔ. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի կիսաշրջանաձև եզրագծով բարավորին քառատող կամարաձև փորագրված է (նկ. 65).

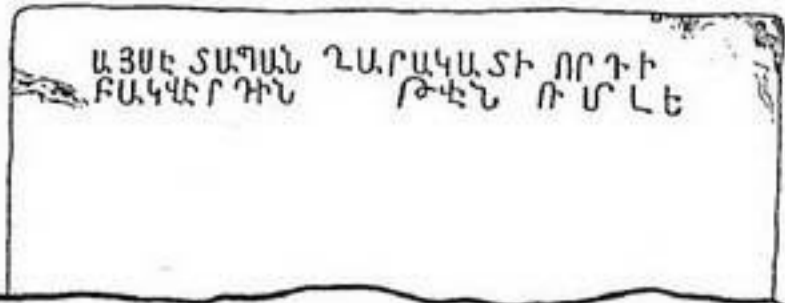
ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉԻ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԱՐԳԵԱՄԲԸՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆԻՎ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵ(Ա)Ն ԱՄՈՒՐԱԻԱՆՈՒ, Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԶԱՀԱՆԱՅԱԿՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ՏԵՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵ(Ա)ՆՅ, 1891 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Ամուրավանում դեռևս 1850 թ. հիշվում է Սր. Գևորգ անվամբ եկեղեցի (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2649, ք. 1): 1888-1889 թթ. գյուղում Սր. Գևորգյան անվամբ հիշվում է 1883 թ. բացված եկեղեցական-ժխական դպրոցը (Ֆ. 27, ց. 1, գ. 72, ք. 3: Ֆ. 27, ց. 1, գ. 35, ք. 14): Մրանից հետևում է, որ այդ ժամանակ եկեղեցին ևս դեռևս կոչվում էր Սր. Գևորգ: 1986թ. դրությամբ դեռևս կանգուն եկեղեցու սույն արձանագրությունից պարզվում է, որ այն 1891 թ. ենթարկվելով հիմնավոր նորոգության միաժամանակ վերստին օծվել է և վերանվանվել Սր. Ամենփրկիչ:

172. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, (գյուղի գերեզմանոցում) ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին երկտող փորագրված է (նկ. 66).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱԿԱՏԻ ՈՐԴԻԹԱԿՎԵՐՏԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՄԼԵ (1786):

¹²⁷ "Кавказский Календарь на 1915г". Էջ 88:

172ա. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, նախորդի մոտ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽԱՉԱՆԷՍԻ | ՈՐԴԻ ՀԱՅ ԲԱՊԷՏԻՆ, Թ(ՎԻ)Ն ՌՄԾԲ (1803):

173. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽԱՉԱՆԷՍԻ | ՈՐԴԻ ՅԱՐՈՒԹԻՆ, ՕՎ ՈՐ | ԿԱՐԹԱ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՍԻ ԱՍԻ, Թ(ՎԻ)Ն ՌՄԾԸ (1809):

174. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ Պատավի բաղի գերեզմանոցում.

ՀԱՆԳԻՍՏ ՈՒՍՏԱ ՍՈՒՐԱՏԻՆ, ԹՎ. ՉԱ (1252):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 215:

175. Նույն տեղում.

ԹՎ. ՊԵ (1356) ՍՈՒԼԹԱՆ ՇԱՀ:

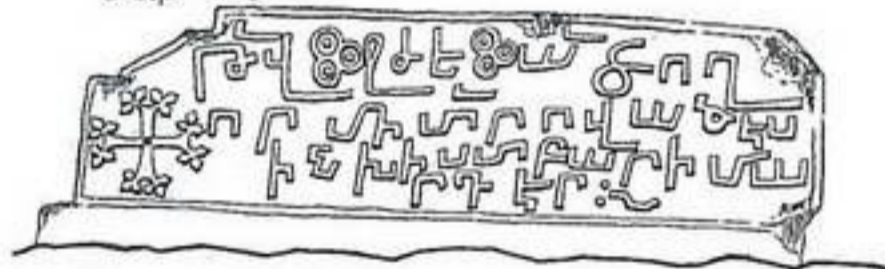
Հրատ. Բարխուտարեանց, 215:

176. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՍԻ ԴՈՒԲԱԹԻՍ ԹՎ. ՀԱՅՈՅ Ջ(1451):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 215:

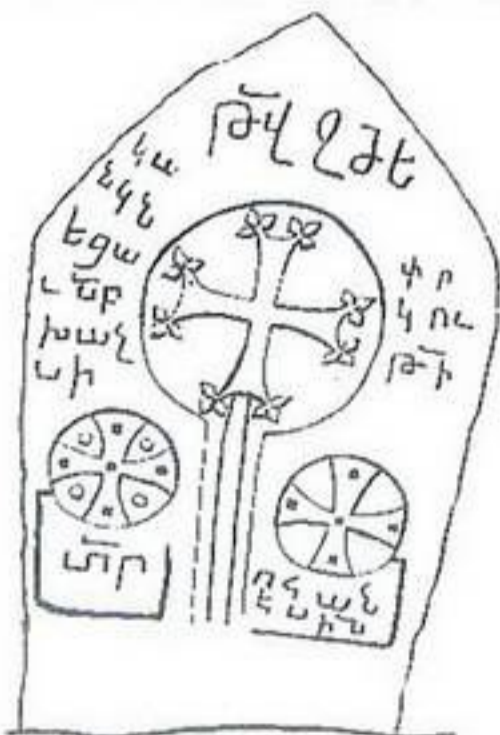
177. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին ուռուցիկ տառերով քառատող փորագրված է (նկ. 67).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԺԵ (1466): Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՍԻ Տ(Է)Ր ՈՎԱՆԷՍԻՆ, ԽԻՍՏ ԲԱՐԻ ՍԱՂԳ ԷՐ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 215 (միանգամայն անսխալ):

178. ԽԱՉԶԱՐ, կանգնեցված է նախորդ տա-

պանաքարի արևելյան կողմում՝ երեսով դեպի արևմուտք, միևնույն հանգուցյալի հիշատակին (նկ. 68).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԺԵ (1466) | (ԿԱ)ՆԳՆ|ԵՅԱ|ԻՍ(ՈՒՐ)Բ | ԽԱՉ|Ս Ի | ՓՐ|ԿՈՒ|ԹԻ(ԻՆ)| Տ(Է)Ր ՈՎԱՆԷՍԻՆ:

179. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին ուռուցիկ տառերով քառատող փորագրված է.

ԹՎ(ԻՆ) ... Գ: Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ | ՈՂՈՐՍԻ ... ԱՉԱ... | ԽԻՍՏ ԲԱՐԻ ՍԱՂԳ ԷՐ:

Ծանոթ. № 177 արձանագրությունը կրող տապանաքարի օրինակով այս տապանաքարը ևս իր արևելյան ծայրում ունի մոտավորապես նույն բովանդակությունը սլարունակող արձանագրությամբ խաչքար:

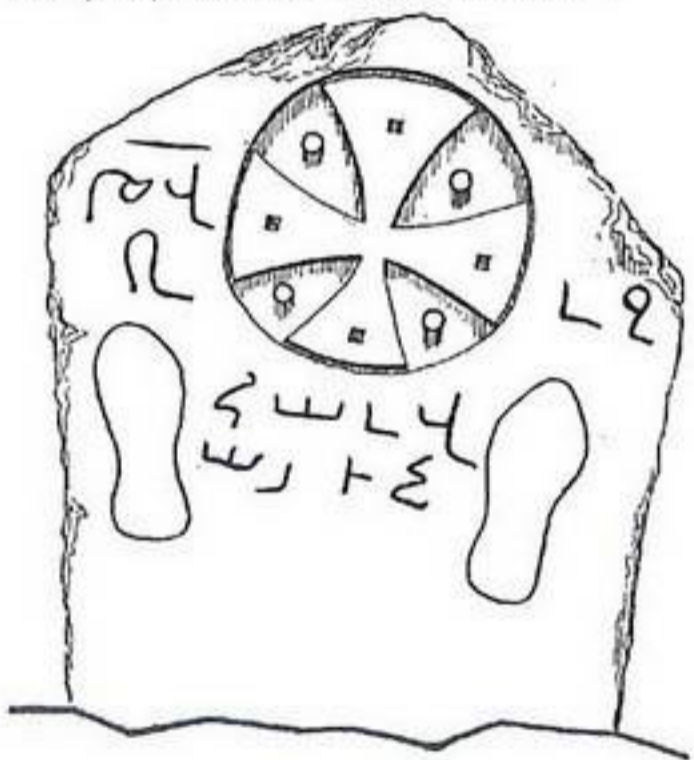
180. ԽԱՉԶԱՐ, կից է նախորդ տապանաքարին արևելյան կողմից՝ երեսով դեպի արևմուտք (նկ. 69).

ԹՎ(ԻՆ) Ջ...: Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՍԻ ... ԱՉԱ...:

Ծանոթ. Ինչպես տապանաքարի, այնպես էլ խաչքարի արձանագրություններում եղծված է և քվականի, և անձնանվան մասը: Իրար լրացնող արձանագրություններից պարզ է միայն քվականի հարյուրավորն ու միավորը, այն է՝ Ջ և Գ տառերը: Հետաքար անկախ տասնավորի ինչ լինելուց արձանագրությունները կարելի է քվագրել XV դարի երկրորդ կեսից մինչև XVI դարի առաջին կեսը:

181. ԽԱՉԶԱՐ, արևմտահայաց երեսին փորագրված է.

ԹՎ(ԻՆ) ՋԻԵ (1496) ... ԱՉԿԱՐ:

182. ԽԱՉԶԱՐ, նույն կերպ (նկ. 70). ԹՎ(ԻՆ) ՈՒԶ (1587) | ՀԱԻՎ|ԱՅԻՆ:

183. ԽԱՉԶԱՐ, նախորդի օրինակով. ԹՎ(ԻՆ) ՋԻՍ (1491) ՊԱՄԱՅ:

184. ԽԱՉԶԱՐ, նախորդի օրինակով. ԹՎ(ԻՆ) ՋԻՍԱ (1492) ՆԿՈՒՐԻՆ:

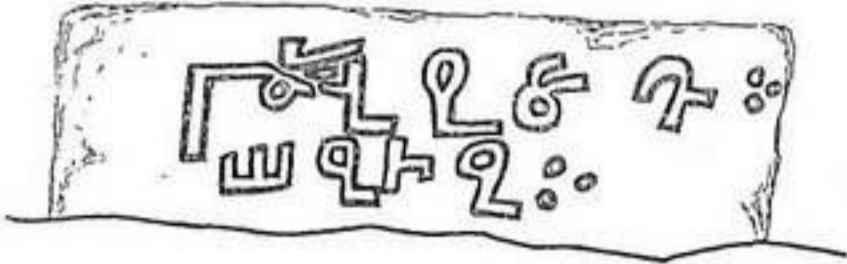
185. ԽԱՉԶԱՐ, նախորդի օրինակով.

(Հ)ԱՅՈՅ ԹՎ(ԻՆ) Ջ (1451) Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՇԱՅՂՈՒԲԱԹԻՍ:

Ծանոթ. Թվում է, թե սա Մ. Բարխուտարյանցի հրատարակած և մեր վերահրատարակած № 176 արձանագրությունն է (համեմատիր):

186. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ողղանկյունաձև, հարավային երեսին երեսին փորագրված է (նկ. 71).

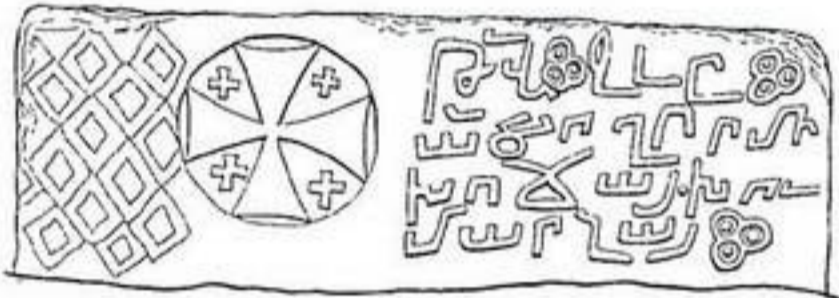
ԹՎ(ԻՆ) ՋԾԳ (1505) ԱԶԻԶ:

187. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի օրինակով. Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՅՈՎԱՂԵՍՄ՝ Ս(Ա)Ր (ԿԱՎԱ)Գ(Ի)Ն, ԹՎ(ԻՆ) ՈՂ (1555):

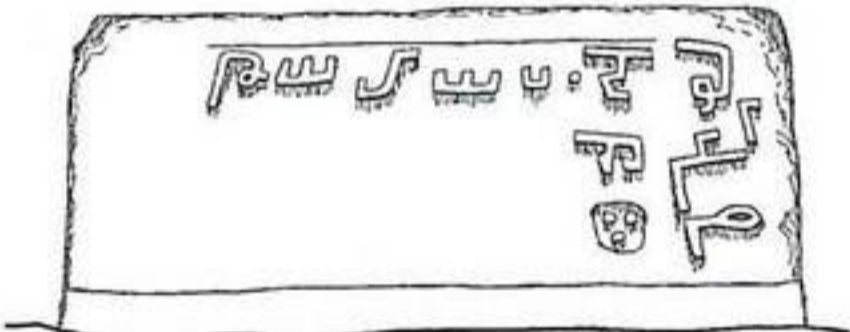
188. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի օրինակով (նկ. 72).

ԹՎ(ԻՆ)ՋԼԸ (1489) Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ |

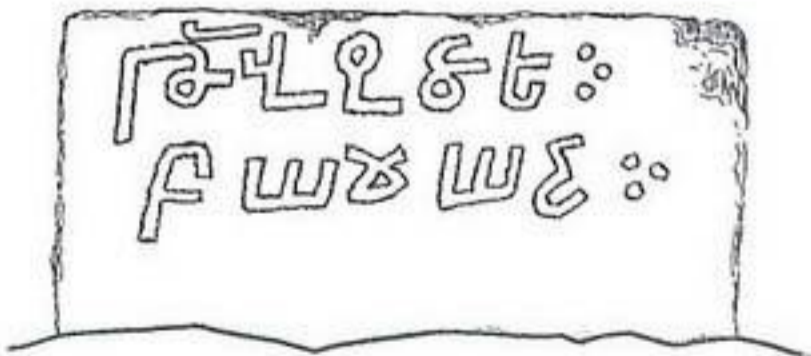
Խ(Ո)ՃԱՅ ԽՈՒՍԱՐՇԱՅ:

189. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի օրինակով (նկ. 73).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԼԲ (1493): ԹԱՍԱՍ:

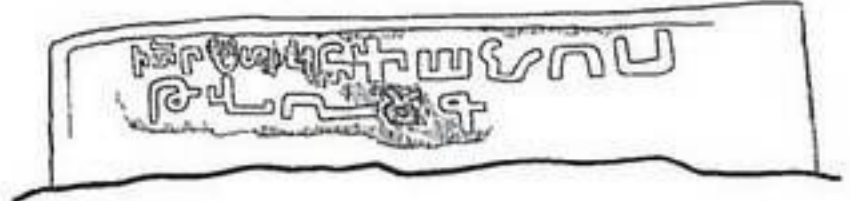
190. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի օրինակով (նկ. 74).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԾԵ (1506) ԲԱՃԱՆ:

191. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի օրինակով (նկ. 75).

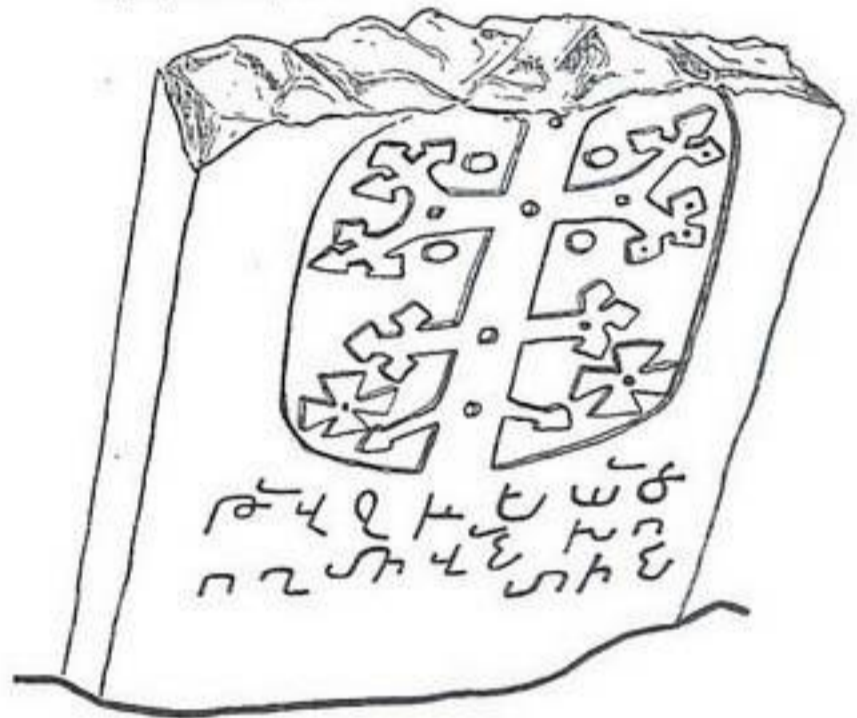
Ի ԹՎ(ԻՆ) ՈՇԳ (1604)Ս(Է)Ր ԴՍԵՒՓԱՆՈՍ:

Ծանոթ. Թվականի մեջ տասնավորը՝ Ծ-ն խիստ հողմնահարված է և ներկայացնում ենք որոշ վերապահումով: «Ուղուխ» կոչված գերեզմանոցում գտանք միայն մեկ արձանագրություն: Նույն հնավայրից Բարխուտարյանցը ժամանակին հավարել ու հրատարակել է 7 արձանագրություն:

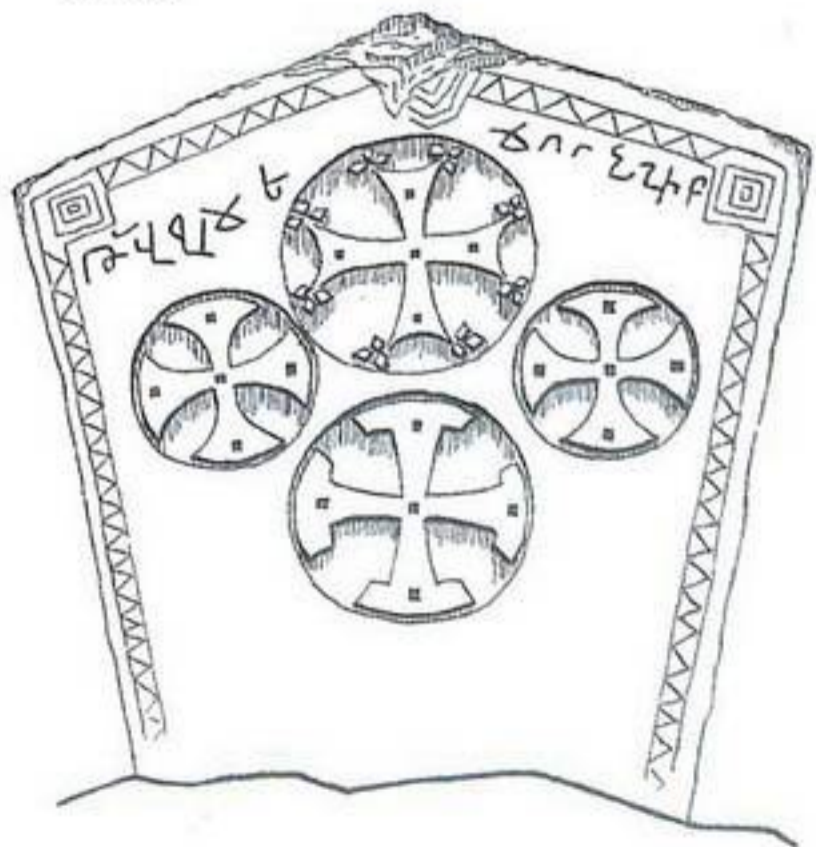
192. ԽԱՉԲԱՐ (նկ. 76).

ԹՎ(ԻՆ)ՋԸ (1459): Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐ)ՄԻ Վ(Ա)ՆԽՈՍԻՆ:

193. ԽԱՉԲԱՐ, սրածայր (երկթեք) վերնամասի տակ և ստորին խաչաքերի երկու կողմերում (նկ. 77).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԼԳ(1494) Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ...:

194. ԽԱՉԲԱՐ, վրան քանդակված են հավասարաթև չորս խաչեր, վերնամասի ամբողջ երկարությամբ ձգվում է միատող հակիրճ արձանագրությունը (նկ. 78, 78ա, 78բ).

ԹՎ(ԻՆ) ՋԱՃԵ (1556), ՃՈՒՆՇԻԲ:

195. ԹՎ. ՃԻ (671) ՍՈՏՈՒՄԱԿ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215:*

Ծանոթ. *Երե վերծանությունը ճիշտ է, սակայն գրիչը ակնհայտ կերպով բաց է բողեղ հազարավորը՝ Ռ-ն:*

196. ԹՎ. Մ (751) ԲԱՅՈՒՄ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215:*

Ծանոթ. *մեր հավաքած նյութի ուսումնասիրությունը մեզ ենթադրել է տալիս, թե Մ. Բարխուտարեանցի ընդօրինակություններում սխալապես գրիչներն են բաց բողեղ հազարավորները (երե հրատարակման մեջ սխալ չկա), որն էլ պատճառ է դարձել դրանց բվագրությունները VII-VIII դարեր հասցնելու համար:*

197. ԹՎ. ՇԻԲ (1073) ՋՈՆՏԱՐ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215:*

198. ԹՎ. ՉԽ (1291) ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ

ԽՈՏԲԱՇԽԻ ՀՈԳՈՒՆ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215:*

199. ԹՎ. Ջ (1451) ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ

ԱՍԼԱՆԻՆ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215:*

200. ԱՐՏԱՇԻՐ ՋՈՒՇԵՐԻ ՈՐԴԻ ԹՎ. ՋԼԲ. (1483):

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215:*

201. ԹՎ. ՋԿԱ (1512), ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ

ՃՈՒԱՆՇԻՐԻ ՀՈԳՈՒՆ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց, 215:*

Ի դեպ «Նոր-Դար» օրաթերթի թղթակից՝ Սյունեցին անձամբ լինելով Ամուրավանում և նրա շրջակայքում, գրել է, որ «Խմհատ» անունով տեղում, որն ընկնում էր Ամուրավանից հյուսիս, պահպանվում էին պարիսպների, աշտարակների, գերեզմանների ավերակներ, իսկ «Ղայարաշի» կոչված տեղում, որն էլ նույն հնավայրի մի մասն էր, կար նաև եկեղեցի. «... կայ մի եկեղեցի, որի քարերի վերայ արձանագրություններ կան: Այդ արձանագրությունները հայերեն չեն, այլ մնացած է արաբերենի և քրդերենի, իսկ ճակատին նկարուած են խաչեր և մի քանի հայոց տառեր Հ. Ա. Ե. և այլն: ...այստեղի մի քարի վերայ կարդացի հետևյալ գրությունը հայերեն ...» («Նոր-Դար», 1887, № 86, էջ 2)

202. ԱՅՍ ԳԵՐԵՉՄԱՆՈՅԻ ԸՆՏԱՆԻՔՈՒՄ ՕՐԱԿԱՆ ԱՂ Է ԳՆԱՅԵԼ 20 ԳՐՎԱՆՔԱՅ ԵՎ ՏԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐՆ ԵՆ 210-Ը, ՈՐԻ ՄԷՉ ՏԻՐԵԼ Է ՄԷՐ ԵՎ ԽԱՂԱԳՈՒԹԻՒՆ:

Ծանոթ. *Խիստ կասկածում ենք մի այսպիսի բովանդակությամբ արձանագրության գոյության վրա:*

Թվում է, թե սյուն. Սյունեցին ժողովրդական ասույթը վիճագրի տեղ է ընդունել:

ԲԼԵՂՇԵՆ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, այնուհետև գյուղատեղի շրջկենտրոնից շուրջ 24 կմ հարավարևելք, Ամուրավանից 3 կմ հյուսիս: 1888 թ. գյուղն ուներ 42 տուն (301 մարդ) հայ բնակչություն:¹²⁸ 1914թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությամբ գյուղում բնակվում էին 265 հայեր:¹²⁹ 1918-19 թթ. Բլեղշենի բնակչությունը ամբողջապես զոհ է գնացել երկրամաս ներխուժած թուրք ջարդարարների կազմակերպած կոտորածներին: Ներկայումս անբնակ գյուղի տարածքը հերկված է: Բազմաթիվ տների և Սբ. Մինաս եկեղեցու հետքերն անգամ չեն երևում: Գյուղատեղի մի տեսարանավոր ծայրում պահպանվում է միայն գերեզմանոցը, ուր մնացած բազմաթիվ տապանաքարերից շուրջ 30 արձանագրվածները՝ բոլորն էլ վերաբերում էին XIX-XX դարերին:

203. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև.

ԱՆՓՈՓԵԱԼ ԿԱՅ ԱՍՏ ԲԼԵՂՇԻ | ՀԱՅՐԱՊԵՏՆ ՏԷՐ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, | ՈՐ ՎԱՍԾԱՆ ԸՆԿԱԼԱԻ ԱՈ | ՀԱՅՐ 1857 ԱՄԻ:

204. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ԲԼԵՂՇԻ | ՄԱՐԳԱՐԱ ԲԱՀԱՆԱՅԻՆ ՏԷՐ | ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, ՈՎ ՈՔ ՀԱՆԳԻՊԻ | ԽՆԳՐԷ ԱՍԵԼ Ա(ՍՏՈՒԱԾ)ՈՂՈՐՄԻ 1860 ԱՄԻ:

205. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԵԱԼ Է ԲԼԵՂՇԻ ԳՐԻԳՈՐՆ ԳԱՀՐԱՄԱՆԻԵԱՆ ՕՀԱՆԵԱՆՅ, 1872 ԱՄԻ:

206. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ՅԱՅՄ ՏԱՊԱՆԻ ՀԱՆԳՉԻ | ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, | ՈՐԸ ՎԱՍԾԱՆՎԵՑԱԻ 1874 | ԱՄԻ 15 ՍԵՊՏ. Ի Գ(ԻՒՂՆ) ԲԼԵՂ:

207. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԻԼԻՂՇԻ ՏԷՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ|ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԳԱՎԻԹԵԱՆՅ, ԾՆԵԱԼ 1830 ԱՄԻ|ՎԱՍԾ. 1898 ԱՄԻ, ՆՈՅ. 15, Ա(ՍՏՈՒԱԾ)ՈՂՈՐՄԻ:

Ծանոթ. *Հայտնի է, որ 1870 թ. Բլեղ գյուղը քահանա չունեի: Նրա բնակիչներին հովվում էր Ամուրավանի շրջիկ քահանա Տէր-Հարություն Հակոբյանը: Բլեղիցիների պահանջով իրենց համար քահանա է ձեռնադրվել համագյուղացի Հարություն Գրիգորյան Տեր-Դավթյանը, որի ձեռնադրության րոյտվությունը հոգևոր կառավարությունից ստացվել էր 1873 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5575, ք. 8):*

128 Մ. Բարխուտարեանց, 215

129 "Кавказский Календарь на 1915г.". էջ 100

ԲՈՒՄ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 7 կմ արևմուտք, համանուն գետի ափին: Աղբյուրներից հայտնի է, որ Բումի հայ բնակչությունը կրոնական հալածանքներից ստիպված դավանափոխ է եղել XVIII դարի կեսերին: Գեոևա 1725 թվականին Պետրոս Մեծին օգնության խնդրանքով դիմած հայկական գյուղերի շարքում հիշատակվում են նաև Բումի ներկայացուցիչները՝ քահանա Տեր Մինասը և ոմն Պայրամ:¹³⁰ Գավառի այլ գյուղերի հետ մեկտեղ Բումի հայ բնակչությունը ֆիզիկական բնաջրնջումից փրկվելու հույսով ուրացավ հարազատ կրանն ու ընդունեց մահմեդականությունը: Թեև սկզբնական շրջանում այդ երևույթը որոշակի ձևական բնույթ էր կրում և ինչպես իրենք բնակիչներն էին խոստովանվում. «...ցերեկն թրթուրին ենք անում, գիշերն հայութին...»¹³¹ այնուամենայնիվ մշտական հալածանքներն ու սարսափը, դաժան մահապատիժները տարիների ընթացքում կամաց-կամաց ավելի արմատացրին մահմեդականությունը և ընդհակառակը դուրս մղվեց քրիստոնեությունը: Հավատափոխությանը, ինչպես և բնական էր հաջորդեց մայրենի լեզվի կորուստը, իսկ ավելի ուշ անգամ ազգային շատ հնավանդ սովորույթների մոռացումը:

1851 թ. Բում գյուղն ուներ 768 մահմեդական ծագումով հայ բնակչություն:¹³² 1874 թ. գյուղի բնակչության քիվն աճել էր մինչև 1208 շունչ:¹³³ 1890-ական թթ. Բումը հիշվում է իբրև ավան՝ 416 ծուխ բնակչությամբ:¹³⁴ 1976 թ. Բումն ուներ 3808 բնակիչ:¹³⁵

Բում գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են հին գերեզմանոցներ, եկեղեցիներ, բերդեր: Գյուղի հյուսիսային ծայրում պահպանվում են «Գյավուր դալա» (Քրիստոնեի բերդ) կոչված ամրոցի մնացորդները (IX-XIV դարեր): Բերդի արևելյան և արևմտյան կողմերով գետակներ են հոսում: Համեմատաբար լավ վիճակում են բերդի հարավային և արևելյան կողմերի պարսպապատերը՝ շինված անտաշ գետաքարերով, կրաշաղախով: Բերդից արևելք, գետակի ձախ ափում տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոց, ուր պահպանվել են բազմաթիվ տապանաքարեր: Հնավայրում Մ. Բարխուտարյանցը գտել է միայն մեկ տապանագիր: Գերեզմանոցի արևմտյան ծայրում, գետակի նույն ափին («Մուրթուգա-բեկի ջրաղացի հիսիսային կողմում» Մ. Բարխուտարյանց) պահպանվում է մի ստորգետնյա սրբատաշ քարերով շինված մատուռ-դամբարան:¹³⁶ Բումից հյուսիս, գետակի ձախ կողմի քարձրության վրա պահպանվում են մեկ այլ քարուկիր ամրոցի ավերակները:

130. Գ. Ա. Эзов, Сношения Петра Великого с Армянским народом. СПб. 1898, էջ 427-428:

131. Մ. Բարխուտարյանց, Աղուանից պատմություն, Կ. Բ. Թիֆլիս, 1907, էջ 85:

132. "Кавказский Календарь на 1852г.", Тифлис, 1851, էջ 79:

133. "Кавказский Календарь на 1885г.", Тифлис, 1884, էջ 215:

134. Մ. Բարխուտարյանց, Աղուանից երկիր և դրացիք, էջ 291:

135. Աղբյուրներից Մովսեսիան Հանրագիտարան (աղբյուրներից), Կ. 2, Բարս, 1978, էջ 350:

136. Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 255:

Բումի հյուսիսային ծայրում, լեռնաճյուղի վերջավորության վրա պահպանվում է «Եղիշ Առաքել» հայտնի սրբավայրը: Ըստ ավանդության այդտեղ էր գտնվում այն փոսը, ուր չարագործները նետել էին Սբ. Առաքյալի մարմինը՝ նահատակելուց հետո: Հետագայում Վաչագան բարեպաշտ թագավորը Եղիշե Առաքյալի սուրբ մասունքները փոխադրում է Արցախ (Ջրվշտիկ վանք), իսկ այդ հորի մոտ կանգնեցնում սյուն. «Իսկ յետ թագում ժամանակաց բարեպաշտն վաչագան՝ Աղուանից արքայ, կանգնեաց սին ի գրի նահատակութեանն Եղիշայի»:¹³⁷ Արդեն XIX դարի վերջերին այդ սյունը պահպանված չէր, իսկ հորը մեծ մասամբ լցված էր հողով. «Այսու ամենայնիվ յաճախում է հայերից և մահմեդականներից (նկատի ունի կրոնափոխ հայերին Ս. Կ.) ուխտատրաց մեծ բազմութիւն»:¹³⁸

Հետաքրքրական է, որ միայն XIX դարի երկրորդ կեսում (մահմեդականություն ընդունելուց ավելի քան 100 տարի հետո) Բումի (ինչպես նաև նույն ճակատագրին արժանացած հարևան այլ գյուղերի) մահմեդական ծագումով հայ բնակիչները սկսեցին կառուցել նոր կրոնից պահանջված աղոթատեղիներ՝ մզկիթներ: Այդպիսի աղոթատեղիներ 1874 թ. դրությամբ Բում գյուղում երեքն էին:¹³⁹

Հայտնի է, որ այդ աղոթատեղիից գլխավորի մոտ գտնվում էր. «Աանիս եկեղեցին...»:¹⁴⁰

208. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ,

ԹՈՒԻՆ ՄԱ (752):

Հրատ. Բարխուտարյանց, 255:

ԳԻՐԳԱԴՅՈՒԼ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, ներկայումս գյուղատեղի շրջկենտրոնից 33 կմ հարավ, Կոկիսուն (Գյուկչայ) գետի աջ կողմում, Բզավանդ գյուղին դեմ հանդիման (միավորված է Մելիքի գյուղխորհրդին): 1890-ական թթ. գյուղն ուներ 140 տուն՝ 985 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹⁴¹ 1914 թ. մարդահամարով Գիրդաղյույում բնակվում էր 1140 մարդ:¹⁴²

Գյուղի արժեքավոր հուշարձաններից էր Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (չի պահպանվել), գերեզմանոցը: Մ. Բարխուտարյանցը գյուղի տարածքից հավաքել ու հրատարակել է 4 արձանագրություն:

209. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը.

ՇԻՆԵՅԱԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵՆԷ ԳԻՐԳԱԴԻԼԵՑԻՈՅ 1881:

137. Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, բնական բնագիրը և ներածությունը՝ Լարսզ Առաքյալի, Երևան, 1983, էջ 12:

138. Մ. Բարխուտարյանց, էջ 256:

139. "Кавказский Календарь на 1885г.", Тифлис, 1884, էջ 215:

140. Մ. Բարխուտարյանց, նույն տեղում:

141. Նշված աշխ., էջ 213:

142. "Кавказский Календарь на 1915г.", Тифлис, 1914, էջ 110:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 213:

Ծանոթ. հայտնի է, որ 1881 թ-ից առաջ էլ Գիր-
դադյուլ գյուղում եկեղեցի կար: Սա միևնույն Սր. Աստ-
վածածին անվամբ հիշվում է դեռևս 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1,
գ. 2596, ք. 100):

210. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գերեզմանոցում, վրան
քանդակված մեծ, հնաձև խաչ ու նախշեր և միայն
մեկ տառ.

Հ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 213:

211. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ,
ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՍՈՂՈՍՄՈՆԻՆ, ԹՎ.
ՃԳ(654):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 213:

Ծանոթ. Թվում է, գրիչը բաց է բողել հազարավորը՝ Ռ-ն:

212. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ.

ՕՎԱՆԷՍ, ԹՎ. ՌՃԽԸ (1699):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 213:

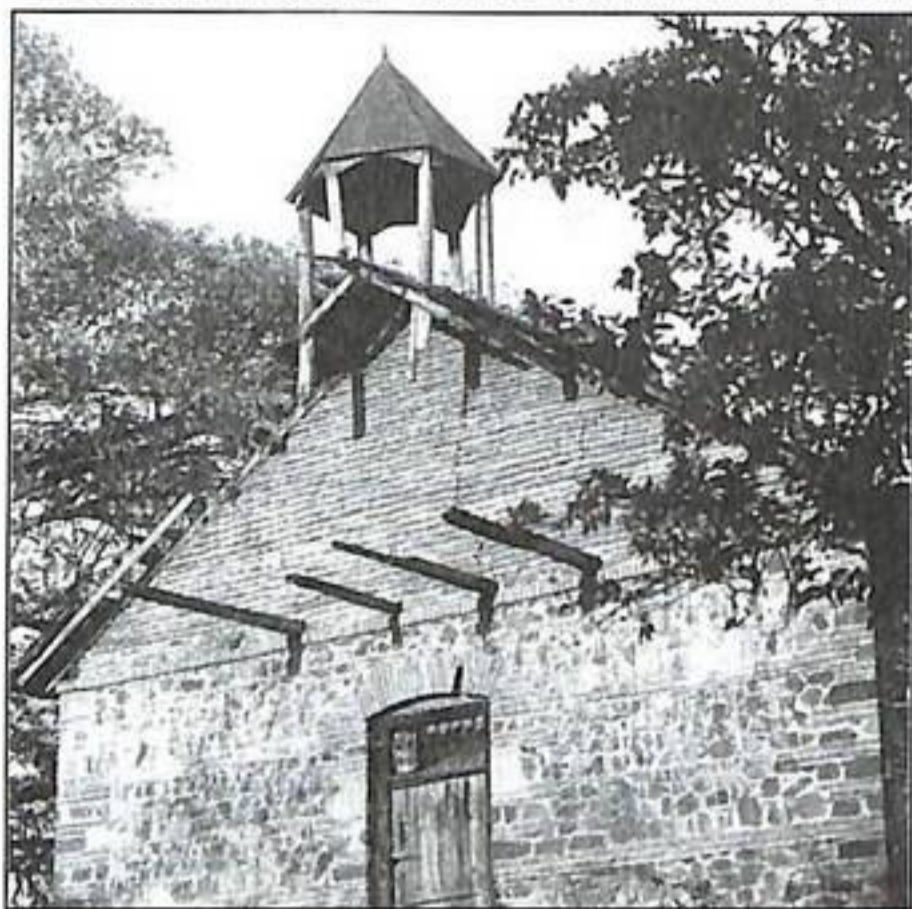
ՄԻՐՉԱԲԵԿԼՈՒ

Այս գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 13 կմ
հարավ-արևմուտք, կից՝ Ջորլու գյուղին: 1888թ.
ուներ 35 տուն (300 շունչ) հայ բնակիչ:¹⁴³ 1914 թ.
հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղի բնակչության թիվը
կազմում էր 361 մարդ:¹⁴⁴ Միրզաբեկլուն գավառի
թրքախոս հայերով բնակեցված նշանավոր գյուղե-
րից մեկն էր: 1918-19թթ. թուրքական ագրեսիայի
ժամանակ միրզաբեկլուցիները և՛ թեև թրքախոս,
սակայն, որպես քրիստոնյա հայեր գերծ չեն մնա-
ցել կոտորածներից: Մինչև 1988-ի բռնագաղթը
գյուղում, բացի թրքախոս հայերից (շուրջ 30 ըն-
տանիք), բնակվում էին նաև լեզգիներ և ադրբե-
ջանցիներ: 1981 թ. գյուղի ամբողջ բնակչության
թիվը կազմում էր 628 մարդ:¹⁴⁵

1988-ին Միրզաբեկլուի հայերը գաղթեցին դե-
պի Ռոստովի մարզ: Գյուղում պահպանվում է Սր.
Աստվածածին եկեղեցին (փայտածածկ), որի արև-
մտյան ճակատի վրա կանգուն է փայտաշեն զան-
գակատունը: Եկեղեցին ունի երկու մուտք (հարա-
վից և արևմուտքից): Կառուցված է գլխավորապես
աղյուսով և մասամբ անտաշ ու կոպտատաշ քարե-
րով, կրաշաղախով: Ըստ հորինվածքային ու ոճա-
կան առանձնահատկությունների բնորոշ է XIX
դարի երկրորդ կեսում կառուցված եկեղեցիներին:

Միրզաբեկլու գյուղի պատմության ուսումնա-
սիրության առումով խիստ արժեքավոր են գյուղի
գերեզմանոցում պահպանված տապանագրերը:
Այստեղ բազմաթիվ են անտաշ սալանման տապա-
նաքարերը: Կան նաև շուրջ 20 սրբատաշ ուղղանկ-
յունաձև տապանաքարեր: Վերջիններիցս միայն 5-
ը արձանագրված գտանք: Տեղում նշենք, որ ավելի

ուշ շրջանի և ընդհուպ մեր օրերը հասնող տապա-
նագրերում հայերեն արձանագրություններ չկան:

Դրանք բոլորն իրականացված են ոռուսերեն կամ
որ ավելի գերակշռող է, ադրբեջաներեն:

213. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գյուղի հարավային ծայ-
րում տարածված գերեզմանոցում, ուղղանկյու-
նաձև.

Ի ՅԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆՍ ԱՆՓՈՓԵԱԼ Է ՄԻՐ-
ՉԱԲԱԿԼՈՒԻՅԻ ԽԱՂԻ ՅԱԿՈՒԲԵԱՆ ՍԱՐ-
ԳԻՍԵԱՆՅ, ՈՎ ՌՔ ՀԱՆԴԻՊԻ, լԱՍԷ Ա(Ս-
ՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, 1869 ԱՄԻ:

Ծանոթ. այս և հաջորդ մի քանի արձանագրու-
յունները առաջին անգամ հրատարակել ենք «Լրաբեր
հասարակական գիտությունների» ամսագրում (1988,
№ 1, էջ 40-52):

214. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նույնաձև, նախորդի մոտ.
ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆԸՆ ՄԻՐՉԱԲԵԿԼՈՒ-
ԻՅԻ ՅՕՎՍԷՓ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ ՍԱՐԳԻ-
ՍԵԱՆՅ, 1870:

215. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մոտ.
Ի ՇԻՐՄԻՍ ԵԴԵԱԼ ՄԱՐՄԻՆ ՍԱՀԱԿԱՅ՝ |
ՍԱԳԻՆԵԱՆՅ ՏՈՀՄԵՆ, ՈՐԴԻՈՅ ՅԱԿՈՎ-
ԲԱՅ, | ՅԱՅՅԷ ՅԱՆՅՈՂԱՅ Ի ԽՈՐՈՅ ԿԱՐ-
ԴԱՅ | ՓՈԽԵԱԼ ՀՈԳԻՈՅՆ ԱՍՏՈՒԱԾ Ո-
ՂՈՐՄԵԱ | 1897 ԱՄԻ 15 ՄԱՐՏԻ Ի ԳԻՒՂՆ
ՄԻՐՉԱԲԵԿԼՈՒ:

Ծանոթ. Սահակ Սագինյանը գյուղական դատա-
վոր էր, բարեգործ և հարուստ անձնավորություն (ջորդ-
ուցի Ղազար քահանայի հարազատ մոր քեռին): Տես
Ղազար քահանա Յովսէփեանց, Ակնարկներ ոտիացի
և մահմեդական հայերի մասին, Թիֆլիս, 1904, էջ 29:

216. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մոտ ուղղանկ-
յունաձև.

ԱՍՏ ՏՆԻ ՄԱՐՄԻՆ ԲԱԼԱՍԱՆ ՍՏՈՒՍՐ
ՏԷՐ ԳԱՆԻԷԼ | ԱԶԳԱԻ ՏԷՐ ԱԲԱԳԵԱՆՅ,
1899 Թ.:

143. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 244:

144. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 158:

145. Ադրբեջանական Սովետական Հանրապետության (ադրբե-
ջաներեն), Բաքու, 1982, հ. 6, էջ 591:

217. **ՏԱՊԱՆԱԹԱՐ**, ուղղանկյունաձև, նախորդի մոտ.

Ի ՍՄԻՆ ՏԱՊԱՆԻ ԱՄՓՈՓԵԱԼ ԴՆԻ | ՍԱՐՄԻՆ ՎԱՐԴԱՆԻ, ՈՐԴԻ ՄԻՆԱՍԵԱՆԻ | ԱԶԳԱԻ ՊԵՏԻԵԱՆՅԻ, ՎԱՍՏԱՆԵՑԱԻ | 1909 ԱՄԻ, 28 ԻՆ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ:

ՆԻԺ

Կապաղակ գավառի հինավուրց ու նշանավոր գյուղերից է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 20 կմ հարավ-արևմուտք, լայնատարած աղբյուրաշատ դաշտավայրում, ծածկված փարթամ բուսականությամբ: Մատենագիր աղբյուրներում Նիժը հիշատակվում է սկսած 1724-1725 թթ.-ից (Պետրոս Մեծին օգնության խնդրանքով գրված նամակներում):¹⁴⁶ Նիժը հայտնի է որպես գավառի գլխավոր հայաբնակ գյուղերից, ուր մեծամասնություն են կազմում ուտիախոս հայերը: Կան նաև քիչ քվով կրոնափոխ եղած հայեր (ներկայումս իրենց համարում են աղբրեջանցիներ): XIX դարի կեսերին Նիժն ուներ 500 տուն բնակչություն:¹⁴⁷ 1890-ական թթ. Նիժն արդեն գյուղաքաղաք էր և ուներ շուրջ 800 տուն (5008 մարդ) բնակչություն:¹⁴⁸ 1914 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Նիժում բնակվում էին 10655 մարդ:¹⁴⁹ Նիժը հայկական այլ գյուղերի հետ մեկտեղ մեծ կորուստներ է տվել 1918-1919 թթ. ենթարկվելով բուրբակյան ագրեսիային: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո զանազան վայրեր ցրված Նիժեցիները վերադարձել են ամայացած հայրենի գյուղն ու վերստին շենացրել այն: 1982 թ. գյուղն ուներ 5929 բնակիչ:¹⁵⁰ 1988-89 թթ. ընթացքում գյուղի բոլոր քրիստոնյաները ենթարկվեցին բռնազաղթի:

Նիժը քաղկացած է չորս մեծ քաղամասերից: Սրանք էլ իրենց հերթին բաժանված են այլ ավելի փոքր մասերի: Ինչպես հիմնական քաղամասերը, այնպես էլ նրանց առանձին մասերն ունեն իրենց

146. Ա. Արրահանյան, Ուղիների դիմումը Պետրոս 1-ին, «Էջմիածին» 1952, ապրիլ, էջ 39-40: Դ. Ա. Эзов, Сношения Петра Великого с Армянским народом, СПб, 1898, էջ 427-428:

147. Ս. Ջալալյանց, նշվ. աշխ., էջ 381:

148. Մ. Բարխուդարյանց, նշվ. աշխ., էջ 245:

149. «Кавказский Календарь на 1915г.», էջ 165:

150. «Աղբրեջանական Սովետական Հանրագիտարան» (աղբրեջաներեն), հ. 7, Բարու, 1983, էջ 272:

առանձին անվանումները: Գյուղի ամենահին քաղամասը Միջին կամ Դարա-մահլա կոչվածն է:

Այստեղ պահպանվում է Սբ. Եղիշե եկեղեցին՝ կառուցված Եղիշե Առաքյալի գերեզմանի տեղում: Հայտնի է, որ եկեղեցին ավերվել էր XVIII դարի սկզբներին: Ներկայիս կանգուն եկեղեցին կառուցվել է ավերված հին եկեղեցու տեղում 1823 թվականին: Ըստ շինարարական արձանագրության քվագրության Նիժի հաջորդ եկեղեցին կառուցվել է 1869 թ. (հիմնվել է 1866թ.) գյուղի ներքին կամ Դարաքաղ քաղամասում Սբ. Աստվածուհին անվամբ: Եկեղեցու կառուցմանը մեծապես օժանդակել է տեղի իշխան Գալուստ հարյուրապետը. «Նիժ ա-

սացեալ գիւղում ուտիաքարքառ ազգասէր Գալուստ խզրաշին իւր հայրենի հետոց ընթացակից լինելով, ցոյց տուաւ նորերումս իւր ջերմեռանդութեան զովելի պտուղը, կանգնելով իւր սեպհականութիւնից մի գմբեթաձև փառատր կոփածոյ քարամբք եկեղեցի. այս ազգասիրի ջերմեռանդութեան, ցոյցը տեսնելով, եւ փոխանորդ արժանապատիւ Հայր Արիստակէս վարդապետը, նորա ազգասիրական եւ Աստուածահաճոյ ձեռնարկը օրհնելէն զկնի, յորդորեց, որպէս զի կատարելագործէ իւր քարեգործութիւնը, յաւելլով ի վերայ՝ եւ մի վարժարան նոյն իսկ եկեղեցոյ պարսպի մէջ ուտիախոս մանկտեաց դաստիարակութեան համար»:¹⁵¹ Հայտնի է, որ 1876 թ.-ից սկսած գործում էր նաև վերևում հիշատակված կառուցվելիք դպրոցը:¹⁵² Ի դեպ այն ստացել էր Սբ. Մեսրոպյան անվանումը և անխափան գործել շուրջ 75 տարի:¹⁵³ Թե եկեղեցին և թե նախկին եկեղեցական-ծխական Սբ. Մեսրոպյան դպրոցի շենքը ներկայումս պահպանվում են գրեթե անվնաս:

Նիժի Վերջին կամ Պիժելու քաղամասում, որը զբաղեցնում է գյուղի հարավային մասը, գոյություն ուներ Սբ. Լուսավորիչ եկեղեցին: Վերջինս ներկայումս հիմնավեր վիճակում է: Նրա քարերով կառուցված են այլ շենքեր: Սրա շրջակայքում տարածվում է գերեզմանոցը:

Գյուղի Վերին կամ Մալբել քաղամասում, որը տարածվում է Նիժի հյուսիսային ծայրում ցայտօր իր ողջ շրջաօրային կանգուն է Սբ. Աստվածածին

151. Յ. Մելքոնյան, Խնրագրութեան Արարատ անուագրոյ, «Արարատ», 1869, օգոստոս, էջ 81:

152. ՀՀՊԳՎԱ, ք. 56, ց. 3, գ. 62, pp. 42-43:

153. Ս. Իսրայելյան, էջեր ին օրագրից (անոխայ):

եռանավ գմբեթավոր բավական ընդարձակ ու շքեղ եկեղեցին: Մա գյուղի եկեղեցիների շարքում ամենից ուշ կառուցվածն է, որ և փաստում է սվյալ

ժամանակաշրջանում բնակավայրի խիստ բազմամարդության իրողությունը: Մա հիմնադրվել է 1890 թ. և ավարտվել XIX դարի վերջերին (արձանագրության մեջ ավարտի բավականի միավորը չի փորագրված): Եկեղեցու արևելյան և հարավային կողմերում տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոցը: Նիժ գյուղի գերեզմանոցներից և եկեղեցիների որմերից հավաքել ենք թվով 13 արձանագրություն, որոնք բոլորն էլ հրատարակվում են առաջին անգամ:

218. ՍԲ. ԵՂԻՇԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, քառատող շինարարական արձանագրությունը փորագրված է դռնագլխին (նկ. 79).

ԿԱՌՈՒՑԵԱԼ Ի ՅԱՅՍ ԵԿԵՂԵՑԻ ԱՆՈՒԱՄԲ Ս(Ր)ԲՈՒՆ ԵՂԻՇԵԻ, ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՄԲ ԵՆԳԻԲԱՐԵԱՆ Տ(Է)Ր | Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՏՈՒՐ Բ(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)Յ ԵՒ ԵՂԲԱՅՐ ՅՕՀԱՆԻ ԼՈՒՍԱՈՐՉԱԿԱՆ | ...:

Ծանոթ. 4-րդ տողում միայն մի կիսատ բառ է փորագրված: Սբ. Եղիշե եկեղեցու վերաբերյալ պահպանվել են արխիվային փափերագրեր: Այն հիշատակվում է 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 98), 1869 թ. կատարված գողության առիթով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5322, ք. 1), 1879 թ. նորոգման առիթով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7067, ք. 1), 1885 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8112, ք. 1), 1917 թ. (Ֆ. 56, ց. 4, գ. 816, ք. 1-3) և այլն:

219. ՍԲ. ԵՂԻՇԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրություն՝ փորագրված նախորդից քիչ բարձր, բարավորին (մոտավորապես կրկնում է նախորդ արձանագրության բովանդակությունը) (նկ. 80).

ԿԱՌՈՒՑԵԱԼ Ի ՅԱՅՍ ԵԿԵՂԵՑԻ ԱՆՈՒԱՄԲ ՍՐԲՈՅ | ԵՂԻՇԵԻ

ՀԱԼԱԼ ԱՐԴԵԱՄԲ | ԵՆԳԻԲԱՐԻ, ՈՐ Տ(Է)Ր Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՏՈՒՐ, ՈՐ Է ՅՈՀԱՆՋԱՆԻ ԻՒՐՈ ...:

220. ՍԲ. ԵՂԻՇԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում, ավագ խորանի մոտ արևմտահայաց պատին սվաղից դուրս մնացած մի քարի վրա մեծ մասամբ փակագիր ու անհասկանալի ոճով փորագրված է.

ԱՅՍ Է Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂ(Ե)ՑԻ | ՇԻՆՈՂ ԳՂՈՐԱՆՅ ... | ... ՋԱԲԱՐ, ԵՍ | ԱՎԵՏԻՍ ԳՐ(Ե)ՑԻ ԵՏ Թ(ՎԻՆ) | 1823:

Ծանոթ. Թվականի մեջ տասնավորը կասկածելի է (ծածկված է սվաղի շերտով):

221. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, Սբ. Եղիշե եկեղեցու հարավային պատի տակ, մուտքի առջև (նկ. 81).

Ի ՅԱՅՍ Է Ս(ՈՒՐ)Բ ԵՂ(Ի)ՇԵՑԻ ՇԻՆՕ(Ղ) ԱՅՍ Է ՀԱՆԳՈ(Ի)ՑԵԱԼ ՆԻՇԵՑԻ ՋՈՂԱՆԵԱՆՅ ԵՆԿԻԲԱՐԻ ՈՐԹԻ ՕՀԱՆՋԱՆՍ Է ԵՒ | ԻՐ ՈՐԴԻ ԱՆԻՇԱՏԱԿ Տ(Է)Ր ԱԵՏԻՍ ԻՍ | ԱՅՍ ԲԱՐՍ ԲԵՐԵԼ ԿԱՄ ԳԱՇԵԼ ԵՒ ԳԻՐ | ԳՐԵԼ, Օ(Վ) ՈՐ ԸՆԴԵՐՑԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԻՒՐԱՆ ԾՆՈՂԱՅՆ, Թ(ՎԻ)Ն ՈՍՉԹ (1840):

Ծանոթ. Արձանագրության մեջ հիշատակված Տեր Ավետիսը Նիժ գյուղի Միջին քաղի բահանաներից էր և մահացել է 1873 թ.:

222. ՆԵՐՔԻՆ ԹԱՂԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի բարավորին փորագրված է (նկ. 82).

ՈՍՏԱԿԵՍԵԱՆՅ ՅԻՇԱՏԱԿ ԿԵՆԴԱՆԵԱՅ ԵՒ ՆՆՋԵՑԵԼՈՅ | ԻՐԵԱՆՅ ՀԻՄՆԵՑԱԻ Ի ԹՎԻՆ | ՀԱՅՈՅ ՌՅԺԵ (1866), ԱԻԱՐՏԵՑԱԻ ՌՅԺԸ (1869):

Ծանոթ. Ինչպես Նիժի մյուս եկեղեցիները, այնպես էլ այս եկեղեցու կառուցումից առաջ էլ տեղում եղել է սվաղի հին եկեղեցի: Արխիվային փափերագրերում սրա մասին հիշատակություն կա 1839 թ., երբ այն ենթարկվել է կողոպտման ու հրդեհման (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 562, ք. 1, 12-13):

223. ՆԵՐՔԻՆ ԹԱՂԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, նույն ճակատում նախորդ արձանագրությունից քիչ բարձր (նկ. 83).

ԿԱՌՈՒՑԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑԻՍ | Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ(ԱԾՆԱՅ) ԱՐԴԵԱՄԲ ԵՆԻՇԵՑԻ ԳԱ | ԼՈՒՍՏ, ԽԱՉԱՏՈՒՐ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄ, ՉՈՐԻՑ ՀԱՐԱՋԱՏ ԵՂԲԱՐՅ, ՌՊՀ (1870):

224. ՆԵՐՔԻՆ ԹԱՂԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, նախորդ արձանագրությունից ձախ (արևմուտք) ուղղանկյունաձև շրջանակի մեջ փորագրված է (նկ. 84).

ԵՂԱՋԱՐԵԱՆ | ԽԱՉԱՏՈՒՐ | ԻՇԽԱՆՆ ՈՒՏԻ | ՅԵՐԿԱՆՅ ԻՐ | Ի ՇԻՆՈՒԹԻ(Ի)Ն | ՏԱՃԱՐԻՍ | ԵՏ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻՐ | ՌՈՒԲԼԻՍ:

225. ՎԵՐԻՆ ԹԱՂԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի բարավորին քանդակված է խաչ, որից ցած 6 տող շինարարական արձանագրությունը (նկ. 85).

Ի 1890 Թ(ՎԻ)Ն ՍԿՍՈՒԵՑ | ԱՅՍ ՆԻՇ ԳԻՒՂԻ ՎԵՐԻՆ ԹԱՂԻՍ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾԻՆ | ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹ(ԵԱ)Ն | ԾԱԽՔՈՎ, ԱԻ(ԱՐ)Տ 189. Թ.:

Ծանոթ. Մույն արձանագիրը կրող ներկայումս կանգուն եկեղեցու կառուցումից առաջ էլ տեղում եղել է սվաղի հին եկեղեցի: Վախերագրերից մեկում Նիժի վերին քաղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հիշատակվում է 1860 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4047, ք. 1): Վիճաբան կառուցման ավարտի բավականի վերջին տառը չի փորագրվել: Ամենայն հավանականությամբ փիմագիրը փորագրվել է մինչև ամբողջ եկեղեցու կառուցելը, իսկ երբ ավարտել են, մոռացել են ավելացնել բաց քոթած քիվը:

226. ՎԵՐԻՆ ԹԱՂԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵՎ ԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի ձախ կողմում պատի սվաղի շերտի վրա նկարված է Էջմիածնի Մայր տաճարն ու շրջակա շինությունները և երկու տողով նկարի վերին ու ստորին եզրերում սպիտակ ներկով գրված է հետևյալը (նկ. 86).

... ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՋԱՆԻ ԳԱ
ԼՈՒՍՏԵԱՆ | ... ՈՐԴԻ ԱՌԱՔԵԼ ՎԵՁԻ-
ԲԵԱՆԻՅ, 1914 Թ. ՅՈԿՏ(ԵՄԲԵՐ):

227. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍՕՐ ՓՈԽԱՏՐԻ ԼՈՒՍԱՓԱՅԼ ՀՈԳԻՍ
Ի ՅԵՐԿԻՆ | ԹՈՂԵԱԼ ՄԱՐՄԻՆ ԻՄ ԼՈԿ Ի
ՏԱՊԱՆԻՍ | ՋԱՆՈՒՆ ՄԵՂՍԱԼԻ ՅՈՎ-
ՀԱՆՆԷՍ ԶԱՀԱՆԱՅԻՍ, | ՈՐԴԻ ՄԱՀՏԵՄԻ
ԱԻԱՆ ԴԱԼԱՔԵԱՆՅԻՍ, ԵՄ Ի ԳԵՂՁԷՆ
ՆԻԺԵՑՈՅ ՈՒՏԻԱԽՈՍ ՅԵՂԷՆ | ԱՆՋԱ-
ԻԱԿ ԵՐԹԱՄ ԱՌ-ՏԵՐՆ ԱՄԵՆԻՍ | ՀԱՆ-
ԴԻՊՈՂ ԳԵՐԵՋՍԱՆԻՍ ՅԻՇԵՍՁԻՔ ՉՈ-
ՂՕՐՄԻՍ | ՎԱԽՃԱՆԵԱԼ ԴԵԿՏ. 27-ԻՆ
1910 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Իրրև քահանա հիշվում է 1898 թ-ից (Ֆ. 56, 9. 1, գ. 9351 թ. 6):

228. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև (նկ. 87).

ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԵԱԼ Ի ՇԻՐՄԻ ՀԱՆԳՉԻ
ՄԱՐՄԻՆ ՄԱՀՏԵՄԻ ԱԻԱՆԻՍ | ՆԻԺԵՑ-
ԻՈՅ ՊՈՂՈՍԵԱՆ ԴԱԼԼԱՔԵԱՆՅ ՈՒՏԻԱ-
ԽՈՍ ՅԵՂԻՍ | ԾԱՌԱՅ Զ(ՐԻՍՏՈ)ՄԻ, ՀԱՅ
ԼՈՒՍԱԻՈՐԻՉ ԱՐՏԵՆ ՏԱԻԱՆՈՂԻՍ | ՊԱ-
ՍԵՄ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՉՈՂ ՄԱՀՎԱՆ
ՀՐԵՇՏԱԿԻՍ, | ՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂՔ ՏԱՊԱ-
ՆԻՍ ՅԻՇԵՍՁԻՔ ՉՈՂՈՐՄԻՍ, ՎԱՃԼ.
1892 ԱՄԻ:

Ծանոթ, Արձանագրի սկզբի 3 տողերը առաջին անգամ հրատարակել է Հրանուշ Առաքելյանը՝ իր «Ուղիներ» հոդվածում («Իրան Նամե», 1994 թ, № 2, էջ 13):

229. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՋԱՌԱՍԵԱԼ ԾԵՐՈՒՆԻՆ
ԻՇԽԱՆ ՆԻԺԵՑԻՈՅ | ՊՈՂՈՍ ՄԱՏԹԷՈՒ-
ՍԵԱՆԻՆ, ԼՈԿ ԱՍՎԻ ԱՆՈՒՆ ԻՄ ԱՇ-
ԽԱՐՀԻՆ ԱՋԿԱԻ | ԼՈՒՍԱԻՈՐՉԻՆ, ՈՒ-
ՏԻԱԽՈՍ ՅԵՂԻՆ, ՉԳՈՂՆ Է ՏԱՊԱՆԻՍ
ՔԱՐԻՆ | ՄԻՆԱՍ ԹՈՌՆ ՍՈՐԻՆ ՎԱԽՃ.
1877 ԱՄԻ 2 ՄԱՐՏԻ:

Ծանոթ. Դարձյալ հրատարակված է նույն հոդվածում՝ քաղվածաբար:

230. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆԻ ԱՆՓՈՓԵԱԼ ԴՆԻ ՄԱՐ-
ՄԻՆ ՈՒՏԻԱՋՆ ԴԱԻԻԹ ԴԱՆԻԵԱՆ ՋԱՐ-
ԳԱՐԵԱՆՅ, ՎԱԽՃԱՆՎԱՅ 1909 ԴԻՆ, 50
ԱՄԱՅ ԵՒ ԻԻՐ ԵՂԱՅՐԸ Է | ԱՂԱԿՈՒՄ
ԴԱՆԻԵԱՆՅԻՆ:

231. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱՋԱՆԵԱ-
ՆԻՍ, ԻՇԽԱՆ ՆԻԺԵՑԻՈՅ ՈՒՏԻԱԽՈՍ
ՅԵՂԻՍ, ԱՋԳԱԻ ՀԱՅ ԴԱԻԱՆՈՂ ԼՈՒՍԱ-
ԻՈՐՉԻՍ ...

Հրատ. Հ. Առաքելյան (նշվ. հոդվածը):

ՋՈՐԼՈՒ

Մինչև 1918 թ. քրքախոս հայերով, ներկայումս աղբրեջանցիներով բնակեցված այս գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 13 կմ հարավ-արևմուտք, Կուտկաշեն-Վարդաշեն մայրուղու ձախ կողմում, Միրզաբեկլու գյուղին գրեթե կից: Գյուղի անվան ամենահին հիշատակությանը հանդիպում ենք 1725թ. օգնության խնդրանքով Հատրոս Մեծին գրված մի նամակում: Վերջինս գրված էր գավառի մի քանի նշանավոր գյուղերի ազդեցիկ անձանց կողմից: Դրանց թվում էր. «... Չորլուի Ալլահվերդի, ...»:¹⁵⁴ XIX դարի վերջերին Ջորլուն ուներ 45 տուն (345 մարդ) քրիստոնյա-քրքախոս հայ բնակչություն:¹⁵⁵ Գյուղի բնակչությունը մեծ կորուստներ է տվել 1918-19 թթ.:

Գյուղի պատմական հուշարձաններից կանգուն, սակայն մեծապես ձևափոխված վիճակով պահպանվում է Սր. Ասովածածին քարաշեն, փայտածածկ եկեղեցին: Առանձնապես կարևոր է հայաքաղի գյուղի գերեզմանոցը, ուր պահպանված շուրջ 50 գերեզմանաքարերից միայն 4-ի վրա գտանք արձանագրություն:

232. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև (նկ. 88).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱԲԱԼՈՒ ՋՈՐԼՈՒՎԷՑԻ
Տ(Է)Ր ԱԲՐՀԱՄԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿԴ (1815):

233. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐՏՐՕՍԻ | ԿՈՂԱԿԻՅ
ՍՈՒՐՄԱՅԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿՁ (1817):

234. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԵԼՔՈՒՄԻՆ, ՈՐ Է | ՈՐԴԻ
ՇԱՀՍՈՒՎԱՐԻ, ՕՎ ՈՔ | ԿԱՐԴԱ Ա(ՍՏՈՒ-
Ա)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԵՔ, | Թ(ՎԻՆ) ՌՅՁ (1857):

235. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, սալանման անտաշ քար է, հարթ երեսին փորագրված է.

ՏԱՊԱՆՍ Է ԱԼԼԱՀՎԵՐԱՆԻ, ՈՐԴԻ | ԷՐ
ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄ ՕՍՄԱՆԵԱՆՅԻ, | ՄԱՅՐ ԷՐ
ՆՈՒԲԱՐԸ, ԿԻՆՆ ԷՐ ՋԱՌՆ|ՇԱՆ, ՈՐԴԻՔ
ՍՈՐԱ՝ ԳՐԻԳՈՐ ՈՒ | ... ԳԻԼԿԵԱՋԱՐ:

ՄԻՐԹԵՆԳԻՋԱ

Մինչև 1918 թ. հայաբնակ, ներկայումս՝ աղբրեջանաբնակ գյուղ շրջկենտրոնից հյուսիս (միավորված է Լազայի գյուղխորհրդի հետ): 1890-ական թթ. գյուղն ուներ 50 տուն (245 մարդ) հայ բնակչություն:¹⁵⁶ 1914 թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությամբ գյուղում բնակվում էին 296 մարդ (բոլորն էլ հայեր):¹⁵⁷ Միրթենգիջայի արժեքավոր հուշարձան-

154. Դ. Ա. Զոս, նշվ. աշխ., էջ 427-428:

155. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 244:

156. Նշվ. աշխ., էջ 216:

157. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 181:

ներից էին Սր. Գևորգ եկեղեցին (չի պահպանվել) և հին գերեզմանոցը, ուր բացի տապանաքարերից (արձանագիրները հասնում են մինչև XX դարի սկզբները) պահպանվել են նաև խաչքարեր:

236. ԽԱՉԶԱՐ, գերեզմանոցում.
ՀԳ. (624) ԹՎ. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՇՈՂԱ-
ԲԱԹԻՆ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 217:

237. ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ...:
Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 217:

238. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գյուղից արևելք, ձորի մեջ.
ԹՈՍԱՍ ԺԲ ԹՎԻՈՋ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 217:

Ծանոթ. «Բայց բն այդ բուսկանում գործածական էին այս ձև տղազորություն և տառերն» (Մ. Բարխուտարեանց, էջ 217):

ՍՈՒԼԹԱՆ-ՆՈՒԽԻ

Գտնվում է շրջկենտրոնից 14-15 կմ հարավ-արևմուտք, Կուտկաշեն - Աղղաշ մայրուղու վրա: Այն բաղկացած է երկու թաղամասից՝ արևելյան և արևմտյան: Սրանք համապատասխանաբար տարածվում են մայրուղու աջ ու ձախ կողմերում: 1874 թ. գյուղն ուներ 746 հայ (առաքելական) և 281 քաքար (սյուննի) բնակչություն:¹⁵⁸ 1888 թ. գյուղում բնակվում էին միայն հայեր (առաքելական, քրքախոս) 152 տուն՝ 1019 մարդ (521 արական, 498 իգական):¹⁵⁹ 1914 թ. գյուղի բնակչության թիվը կազմում էր 1110 մարդ (բոլորն էլ հայեր):¹⁶⁰ Գյուղը մեծ կորուստներ է տվել 1918-1920 թթ. ենթարկվելով երկրամաս ներխուժած օսմանցիների և տեղի մուսավաթականների համատեղ կազմակերպած հայաջինջ կոտորածներին: 1985 թ. հայերը կազմում էին գյուղի բնակչության մի փոքր մասը և բնակվում էին միայն արևմտյան թաղամասերում (25 տուն): Նրանք հայրենի գյուղը հարկադրաբար լքեցին 1988-ի հայտնի բռնազաղրի օրերին:

Մ. Բարխուտարյանցը նշում է, որ գյուղի արևելյան թաղում էր շուկան, իսկ արևմտյանում. «Նորաշեն և փառաուր եկեղեցին՝ ս. Աստուածա-

ծին»:¹⁶¹ Սա ունի եռանավ բազիլիկի հորինվածք: Այն քարաշեն է, փայտածածկ: Սրա որմերին երկու տեղ պահպանվել են արձանագրություններ:

Գյուղի արևելյան թաղամասերում կիսավեր վիճակով պահպանվել է մեկ այլ եկեղեցի: Սա հորինվածքով կրկնում է նախորդին: Այս եկեղեցու կարևոր առանձնահատկություններից է ուղղանկյունաձև ավագ խորանը (փայտաշեն ծածկը այստեղ չի պահպանվել, ներկայումս օգտագործվում է իբրև ամառային կինոթատրոն): Ըստ ոճական, շինարարական, ճարտարապետական առանձնահատկությունների եկեղեցին կառուցվել է XIX դարում: Հայտնի է, որ 1874 թվականին արդեն գյուղում գոյություն ուներ 2 եկեղեցի, հետևաբար, երևի արևմտյան թաղի եկեղեցու շինության թվականը ստույգ հայտնի է (1873), ապա արևելյան թաղի վերոհիշյալ եկեղեցին էլ կառուցված պետք է լիներ առնվազն մինչև 1874 թ.:

Գյուղի արևմտյան թաղում, Սր. Աստվածածին եկեղեցուց քիչ հարավ-արևմուտք տարածվում է գյուղի ընդարձակ գերեզմանոցը: Տեղում պահպանվել են XVIII-XIX դարերի և XX դարի սկզբներին վերաբերող բազմաթիվ ուշագրավ տապանագրքեր: Գերեզմանոցի մի ծայրում թաղումները շարունակվում էին մինչ 1988-ի բռնազաղրը: Վերջիններիս տապանագրերի լեզուն ի տարբերություն հենրի՝ հայերեն չէ, այլ աղբյուրներն են կամ ռուսերեն:

Արևելյան թաղում, արքայակաղնու մի այգում Մ. Բարխուտարյանցը ժամանակին տեսել ու ընդօրինակել է, մի տապանագիր: Քարի վրա քանդակված է եղել թուր, նեո ու աղեղ, ձեռնափայտ (զավազան) և մկրատ: Տապանաքարին կից եղել է մի խաչքար, որի արձանագրությունն էլ հրատարակել է երախտաշատ գիտնականը: Ցավոք, մենք այն տեղում չենք գտել և առնելով Մ. Բարխուտարյանցից անփոփոխ վերահրատարակում ենք:

Արձանագրություններ պարունակող գյուղի տարբեր հնավայրերից ստորև ներկայացնում ենք 19 արձանագրություն, որից նախկինում հրատարակված են եղել միայն 2-ը:

239 ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային մուտքի ճակատակալ քարին փորագրված է հնգատող շինարարական արձանագրությունը (նկ. 89).

Բ(Ե)ՐԻ ԶԱՐՆ ԱՅՍ Խ(Ա)Չ(Ա)Տ(ՈՒ)Ր ԱԹ-(Ա)Բ(Ե)Կ(ԵԱՆՅ)| Ի 1873 ԱՄԻ, 10 ԻՆ ՍԷԿ-ՏԷՄԲ(Է)ՐԻ ՇԻՆԷՅ(Ա)Ի | Ս(ՈՒ)ՐԲ ԱՍՏՈՒ-ԱԾ(Ա)ԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԾԱԽՈՒՔ | ՀԱՍԱ-ՐԱԿՈՒԹ(Ե)ԱՆ, Ի ԺԱՍԱՆԱԿԻ ԶԱՀԱ-ՆՈ(Ի)Մ Է| ԱԻՏԻՍ Զ(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա) Տ(Է)Ր ԻՍՐԱԷԼԵ(Ա)ՆՅ, ՍՕԼԹԱՆ (Ն)Ո(Ի)ԽԻ:

Ծանոթ. շինարարական բնույթի այս վիճակի կրող ցայսօր կանգուն եկեղեցու տեղում հնում եղել է ավելի հին եկեղեցի: Վերջինիս վերաբերյալ արխիվային փափկագրերում հիշատակություններ կան 1839 թ. (եկեղեցին ենթարկվել է կողոպտման ֆ. 56, ց. 1, գ. 562, ք. 11).

158. "Кавказский Календарь на 1885г.", Тифлис, 1884, էջ 216:

159. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 242:

160. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 183:

161. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 241:

1843 p. (հիշ. նույն առիթով ֆ. 56, ց. 1, գ. 1374, ք. 1): 1895 p. նախատեսվում էին նորոգչական աշխատանքներ (ֆ. 56, ց. 1, գ. 9130, ք. 3): Ինչ վերաբերում է վիճագրի վերջում հիշատակված ծխական քահանա Տեր-Ավետիսին, որը ձեռնադրվել էր 1870 p. ապրիլի 19-ին (ֆ. 56, ց. 1, գ. 5567, ք. 2), ապա սա, որպես գյուղում քահանայագործող երկու հովիվներից մեկը, հիշվում է նաև 1877 p. (ֆ. 56, ց. 1, գ. 6886, ք. 40): Մրան հիշում է նաև Մ. Բարխատարյանը մոտ 1890 p., որը քահանայի տանը տեսել էր մի հին «Հայսմալուր» գրված քանդակի քրքի վրա (նշվ. աշխ., էջ 241): Մեկ այլ անբավակիր փակերագրից պարզվում է, որ քահանան մահացել է մարտի 29-ին (տարեթիվը չի նշված) մոտ 65 տարեկան հասակում: Մահվանից դեռ 6 տարի առաջ արդեն չէր քահանայագործում, քայց միշտ անշահախնդիր ծառայում էր ժողովրդին: Հայոց դպրոցների փակվելուց հետո էլ նա մասնավոր կերպով ծրի հայերեն էր սովորեցնում երեխաներին (ֆ. 227, ց. 1, գ. 72, ք. 62):

240. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներսում՝ հյուսիսային պատի մեջ ազուցված մկրտարանի սրբատաշ քարի հարավահայաց երեսին փորագրված է.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ ԱԻԱԶԱՆՆ ԷՐ | ԷՐԵՑԻ ՈՐԴԻ ԳԱԼՈՒՍՏԻՆ ԵՒ ԻՐ ԿՈՂԱԿԻՑ ՍԱՆԴՈՒՍՏԻՆ Ե(Ի) ՈՐԴՈՅՆ ՂԱՐԱԶԻՆ, ՕՀԱՆԻՆ, ԱԲՐ(Ա)ՀԱՍԻՆ:

Ծանոթ. Էրեր գյուղը, կարծում ենք, Վարանդայի շրջանն է (այժմ՝ ԼՂՀ, Մարտունու շրջանում):

241. ԽԱԶՔԱՐ, արևելյան քաղում արքայակաղնու մի այգում, կից մի տապանաքարի.

ՔՐԻՍՏՈՍ ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԵԱ ԻՌՍԱՄԻՆ, ԹՎ. ՄԷ (758):

Հրատ. Բարխատարյանց, էջ, 242:

Ծանոթ. Նկարագրված տապանաքարի քանդակները (քուր, նետ ու աղեղ, ձեռնափայտ կամ ավելի ճիշտ գավազան և այլն) ճշտությամբ կրկնված են գավառի ուրիշ հին գյուղերի գերեզմանոցներում պահպանված տապանաքարերի վրա (Ռուշան, Ամուրսիան, Գյանդխան, Ղարակա և այլն): Ի դեպ արձանագրվածները XIV-XVI դարերից են: Տվյալ դեպքում Մուրան-Նուխի տապանաքարը՝ կից խաչքարով, մենք տեղում չենք գտել և վիճագիրը, որը քվագրված է ՄԷ-758 p. ստուգելու հնարավորություն չենք ունեցել:

242. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, արևմտյան քաղի մեծ գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Տ(Է)Ր ԻՍՐԱԷԼԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ԱՆՆԱԻՆ Է, ԹՎ(ԻՆ) ՌԲՃԽԳ (1795):

Ծանոթ. «Թ. Փ.» ստորագրությամբ մի ուշագրավ հոդվածում, որը 1889-ին տպագրվել է «Նոր-Դար» օրաթերքում (№ 65, էջ 3), կարդում ենք. «...Տեր Դանիելի որդի Տեր Իսրայելը բռնակալ խաների, սուլթանների հալածանքներից խոյս տալու համար, բոլոր ժողովրդով փախել է Կոպկասեան լեռների անտառներն, որտեղ գիշերը սաստիկ քամուց մի ահագին ծառ արմատախիլ լինելով՝ իր տակ կոտորում է շատ շատերին և Տեր Իսրայելի կին՝ Աննային օրօրոցի երեխայով (դրանց գերեզմանները եկեղեցու քակումն են): Տեր Իսրայելը փախճանուել է ՌՄԾԶ p. (82 տարի է), իսկ կինը - ՌՄԽԳ p. ...»:

243. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՊԱԼՈՒ ՆՈՒՍԵՑԻ ԱՔԱՐԻ ՈՐԴԻ ՄԻՆԱՍԻՆ Թ(ՎԻՆ)ՈՒՄԿԳ (1815), ՄԱՀԻՍԻ Ժ (10):

244. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՊԱԼՈՒ | ՆՈՒՍԵՑԻ ՃԱՆԱՆԻՆ, ՈՐԴԻ | ՅՕՀԱՆԵՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿԳ (1815):

245. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐՄՆՈՅ ՏԵՂԻ ՄԵԾ | ԻՇԽԱՆ ԱԹԱՔԻՇԻ ԻԻԶԲԱՇԻՆ, ՈՐ Է | ՈՐԴԻՊԱՏԱԼԻ, ԲՆԻԿ ՍՈ(Ի)ԼԹԱՆ

246. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՔԱԼԱԽԱՆԵՑԻ ԽՈՉԱ ԸՍՏԵՓԱՆԻՆ, ԹՈՌՆԸ | ԱՌԱՔԵԼԻՆ, ՌՄԿԵ (1816):

247. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՊԱԼՈՒ ՆՈՒՍԵՑԻ | ԴՈՒՐՄԻՇԻՆ, ՂԱՐԱԿԱՏԻՆ, Թ(ՎԻՆ) ՌՄԿԵ (1816):

248. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՊԱԼՈՒ ՆՈՒՍԵՑԻ ՍԱՐԳԻՍԻ ՈՐԴԻ|ՅՕՍԷՓԻՆ Ե, ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ՍՍԱ ՄԷԿ | ՈՒՂԻՂ ՍՐՏԻԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԱՑԷՔ ԵՒ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՉԵԶ ՈՂՈՐՄԵՍՑԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿԸ (1819):

249. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆՈՒՍԵՑԻ Տ(Է)Ր ԱԼԻՔՍԱՆՆ ԿԱԼՈՒՍՏԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄՉԷ (1838):

250. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆՈՒՍԵՑԻ Տ(Է)Ր ԿԱՐԱՊԵՏԻԿՈՂԱԿԻՑ՝ ԱՆԹԱՌԱՄԻՆ, 1840 ՅՈՒՆԻԱՐԻ ԺԷ (17):

251. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐԻԱՄԻ, ՈՐ Է ԴՈՒՍՏՐ Տ(Է)Ր ԶԱՔԱՐԻ, ԿՈՂԱԿԻՑ ԷՐ ՅՈՀԱՆԵՍԻ, ՈՐԴՈՅՆ ԿԱՐԱՊԵՏ | Ք(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)ՅԻ, 1844 ԱՊՐԻԼԻ 8-ԻՆ ՎԱԽՃԱՆԻ:

252. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏՈՒՐԱՄԻՇ|ՈՂԱԼԻ ԱՔԱՐԻ ՈՐԴԻ|ԲՈԼԻ ԻԻԶԲԱՇԻՆ, |1846 ԱՄԻ, ՄԱՐՏԻ 1:

253. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր ԻՍՐԱԷԼԻ, ԹՈՌՆ ԿՈՉԻ ՔԱՀԱՆԱՅԻ, ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ՏԷՐ ԴԱՆԻԷԼ, |ՍՈՔԱԵՆ ԱԶԳ ՔԱՀԱՆԱՅԻ, Ի ԲՆԷ ՍՈՒԼԹԱՆ ՆՈՒՍԻ, |ՅԱՍՍ 30 ՍԱ ՉԵՌՆԱԳՐԻ, ՎԱԹՍՈՒՆ ԱՄԻ ԱՌ ԳՈՒՂԻ ՏԷՐ ՓՈԽԻ, |ՈՐ ՀԱՆԴԻՊԻ ՍՈՅՆ ՏԱՊԱՆԻ ՄԻ ԶԱՆՅ ԱՌՆԷ ՀՈԳԻ(Ո)Յ ԱՄԻ, 1846 ԱՄԻ, Ի 4 ԱՒՈՒՐՆ

ՄԱՅԻՍԻ, ՅԱՍՍ Է ՎԱԽՃԱՆԻԿԸ ԱՆԴԻՊՕ-
ՂԱՅԴ ԱՂԱՉԵՄ ՏԵՐ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԵԼ ՄԱՂ-
ԹԵՄ, | ԻՍԿ ՈՐ ԱՌԸՆԹԵՐ ԿԱՆ ՈՒՇԻՄ
ՄՏՕՔ ՈՂՈՐՄԻ ԴԱՆ:

Ծանոթ. *Տասյանագրի ուշագրավ տվյալները ավելի
ևս լրացնելու համար մեջ ենք բերում մամուլից բաղված
հետևյալ նյութը. «...Ամուլլուեցիները հաստատ հայեր են
եղած, որովհետև նրանց մի ժամանակ հովուել է Սուր-
բան-Նուխու քահանայ Տէր Դանիէլը, որ այժմեան քա-
հանայ Տէր Աւետիսի պապի պապն է: Եփրեմ կարողի-
կոսն Տէր Դանիէլից Ամուլլի գիտացի մի ննջեցյալի հոգե-
բաժին փողն է պահանջել հրամանով. (այդ քողորը մինչև
անցեալ տարի մնում էր Տէր-Աւետիսի տանը, այժմ, ինչ-
պէս իրենք են ասում չկայ):...» (շարունակությունը տես՝
№ 242-ի ծանոթ., «Նոր-Դար», 1889, № 65, էջ 3):*

254. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՆ ԱՍԼԱՆ
ԲԷԿԻ, | ՈՐԴԻ(Ո)Յ ՂԱՐԱՊԱՂՅ(Ի) ՋՐԱ-
ԵՐԴԵՑԻ | ԱԹԱԲԷԿԵԱՆՑ ՅԱԿՈՎԲԷ
ԿԻՈՐ ՅԱՍՏԻՃԱՆԻ ԿՕԼԼԵՃՄԿԻՅ
ՍԵԿՐԵՏԱՐԻ | Ի ԿՁ (46) ԱՍԱՅ ԻՐ
ՀԱՍԱԿԻ 18⁸/₃₀ 47:

*Հրատ. Բարխուտարեանց, 242-243: Հրատարա-
կիչը բաց է բողել 4-րդ ամբողջ տողը, ունի նաև այլ վրի-
պումներ:*

Ծանոթ. *Մ. Բարխուտարյանցը նշում է, որ այս Աս-
յանքեկը Ջրաբերդի Կուսապատ գյուղի Մելիք-Վանու
բռն էր և այդ կողմերում վարել է դատավորի պաշտոն:*

255. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱԲԱԼՈՅ ՆՈՒԽԵՑԻ ՏԵՐ
ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՈՐԴԻ ԴՊԻՐ ՅՕՀԱՆՆԷ-
ՍԻՆ, ՈՐ ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ 1851 ԱՄԻ, Ի 26
ՓԵՏՐՎԱՐԻ, ԻՍԿ | ԹԱՂԵՑԱԻ ՄԵՐՉ ԱՌ-
ՀԱՅՐՆ ԻՐԵՆՈՒՄ:

256. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՈԼԹԱՆ ՆՈՒԽԵՑԻ ՆԱ-
ԶԱՐԵԱՆՑ ՂԱՆԻՊԵԿԻ ՈՐԴԻ ԱՆՅԻՇԱ-
ՏԱԿ ՅՈՍԷՓԻՆ, | 1860 ԱՄԻ, 24 ՅՈՒՆՎԱՐ:

257. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ողղանկյունաձև.

ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ՍՈՒԼԹԱՆ ՆՈՒ-
ԽԵՑԻ ՃԱՎԱՅԻՐԻՊԷՏՐՈՍԵԱՆ, ՈՐ Է |
ԿՈՂԱԿԻՅ ՄԱՐՔԱՐԱՅԻ(Ա)ՀԱՆԱՅԻ ՏԵՐ
ՍԱՐԳԻՍԵԼԱՆ Ի ԲԼԵԴԻՑԻ, 1861 ԱՄԻ:

Շ Ա Մ Ա Խ Ո Ւ Շ Ր Ջ Ա Ն

Ջրաղեցնում է Բուն Աղվանքի արևելյան մասը: Համապատասխանում է միջնադարյան Շիրվանի
կենտրոնական մասին: Ներկայիս շրջանը իր բռնած տարածքով ամենից ընդարձակն է Աղբրեջանի
հանրապետության տարածքում (զբաղեցնում է 3.9 հզ. քառ. կմ): Ունի մեկ քաղաք (շրջկենտրոն Շամա-
խին), 2 քաղաքատիպ ավան, 1 բանավան, 103 գյուղ: Սահամանակից է Աղսուի, Իսմայիլի, Մաշքաղայի,
Սայյանի, Մաքիրաբաղի և Զյուրդամիի շրջաններին: Մինչև 1918 թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հա-
յաբնակ էին 15 գյուղեր. Մատրասա, Քարքանջ, Քալախան, Արփավուտ, Խանիշեն, Դարա-Քարքանջ,
Միրիշեն, Մեյսարի, Չարխու, Մաղիան, Փախրաբուշ, Գյուրջիլար, Ղաջար, Տվարիշեն և Բալիշեն: Մեծ
թվով հայեր ապրում էին նաև Շամախի քաղաքում: Հայաբնակ բոլոր գյուղերն առանց բացառության տե-
ղաբաշխված են շրջանի նախալեռնային գոտում (իհարկե, հնում այդ ցանցը ձգվում էր շատ ավելի հյու-
սիս, մինչև Կովկաս լեռների փեշերը): Շրջանը հարուստ է հայկական պատմական հուշարձաններով: Ա-
ռանձնապես նշանավոր են Մաղիանի, Մեյսարու, Փախրաբուշի վանքերը: Մատրասայի, Քալախանի ե-
կեղեցիները: Մաղիան, Մատրասա, Մեյսարի, Քարքանջ գյուղերի հինավուրց գերեզմանոցները, որ
պահպանվել են խոյաձև տապանաքարեր, խաչքարեր: Հնավայրերի մեծ մասում պահպանվել են նաև
արձանագրություններ: Դրանց մի զգալի մասը, որ հավաքել ու հրատարակել էին նախկին ուսումնասի-
րողները, հուշարձանների ավերման, ոչնչացման հետևանքով ներկայումս պահպանված չեն: Այդպիսի-
ները ստուգման հնարավորություն չունենալու պատճառով վերահրատարակում ենք՝ առնելով հրատա-
րակված օրինակների համեմատական ուսումնասիրությանը դուրս բերված առավել վստահելիները: Ընդ-
հանուր առմամբ շրջանի ներկայիս տարածքից նախկինում հրատարակված են եղել 86 արձանագրու-
թյուն: Դրանցից տեղերում պահպանված գտանք միայն 6-ը, որոնց բերությունները վերացնելով ու ստու-
գելով՝ ներկայացնում ենք ստորև: Բացի այդ՝ ներկայացվում է նաև նախկինում չհրատարակված, նորա-
հայտ 56 արձանագրություն, ըստ որում շրջանից մեր ամբողջ հավաքածուն կազմում է 142 միավոր ար-
ձանագրություն:

ՄԱՏՐԱՍԱ

Շրջանի հին ու նշանավոր հայկական գյուղե-
րից էր: Գտնվում է շրջկենտրոնից (Շամախուց) 7
կմ հարավ-արևմուտք: Հայ մատենագրության մեջ
Մատրասան հիշատակվում է սկսած 1403 թվակա-
նից: Այդ թվականին գյուղում գրված մի ձեռագրի
հիշատակարանում կարդում ենք. «... ի յերկիրս
Շրվանայ, ի գեղջս որ հորջորջի վերածայնելով

Մատրասայ, ընդ հովանեաւ մօր լուսոյ սուրբ Աս-
տուածածնիս, ի նեղ և ի դառն և ի յանձկացեալ
ժամանակիս ...»:¹⁶² Մատրասան ինչպես հնում,
այնպես էլ մինչև 1988-ի բռնազաղթը մնում էր որ-
պես գավառի գլխավոր ու հայաշատ բնակավայ-
րերից մեկը: Այն 1861 թ. ուներ 340 տուն բնակչու-
թյուն:

162. «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ԺԵ դար,
մասն Ա, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 31-33:

յուն (բոլորն էլ հայեր):¹⁶³ 1874 թ. գյուղն ուներ 2187 հայ բնակիչ:¹⁶⁴ 1890-ին՝ 566 տուն (2810 մարդ):¹⁶⁵ 1914 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղում բնակվում էին 4611 մարդ (բոլորն էլ հայեր):¹⁶⁶ 1918 թ. ամռանը օսմանյան բանակի և մուսավաթականների համատեղ հարձակման ժամանակ Մատրասան նշանավորվեց, որպես կազմակերպված դիմադրության կենտրոն, ուր պատասպարվել էին շրջակա 16 հայաբնակ գյուղերի բնակիչները: Հերոսամարտը տևել է 3 օր, որից հետո քշմամիներին հաջողվել է գրավել գյուղն ու այն ենթարկել սոսկալի ջարդի ու քաղանի:¹⁶⁷ Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Մատրասան վերստին շենացավ ու դարձավ շրջանի ամենամարդաշատ ու բարգավաճ գյուղերից մեկը: 1988-ի բռնազաղրի նախօրեին ուներ շուրջ 1700 հայ բնակիչ:

Մատրասան հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Գյուղի հարավ-արևելյան ծայրում կանգուն վիճակով պահպանվում է Սբ. Աստվածածին եռանավ գմբեթավոր սրբատաշ քարերով կառուցված եկեղեցին: Վերջինիս արևմուտքից կից է եռահարկ, սյունազարդ ռոտոնդայով ավարավող զանգակատունը:

Գյուղի կենտրոնում պահպանվում է 1870 թ. ցայսօր գործող հայոց դպրոցի շենքը: Այն բավական ընդարձակ կառույց է, իրականացված համակ սրբատաշ քարերով:

Մատրասայի հյուսիս-արևմտյան կողմում ցայսօր անխափան գործում է քարաշեն բազմակն աղբյուրը՝ հիմնադրված 1867 թվականին:

Նույն ուղղությամբ գյուղի ծայրում տարածվում է ընդարձակ ու հին գերեզմանոցը: Այստեղ պահպանվել են մոտ 3000-4000 տապանաքարեր: Դրանց մեծ մասն անմշակ սալատապաններ են: Զիչ չեն նաև սրբատաշ ուղղանկյունաձև գերեզմանաքարերը, որոնց մեծագույն մասը (շուրջ 400) ունեն XIX-XX դարերին վերաբերող արձանագրություններ: Գերեզմանոցի մի ծայրում քաղումները ցայսօր շարունակվում են: Հնավայրում առանձնապես ուշագրավ են պահպանված մի քանի խաչքարերը, որոնցից մեկն ուներ նաև արձանագրություն, քվազրված՝ 1598-ով: Կարևոր է դրանց զարդարանդակների ունեցած խիստ ընդհանրությունը Հայաստանի տվյալ ժամանակաշրջանի շատ հնավայրերում պահպանված խաչքարերի զարդանուրբների ու ոճի հետ: Խաչքարային արվեստի

163. Մ. Ամրատեանց, էջ 139:
164. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 211:
165. Մ. Ամրատեանց, նույն տեղում:
166. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 157:
167. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 278, ց. 4, գ. 4, քերթ 56:

դասական օրինակների նմուշների զոյության փաստը Բուն Աղվանքի այս հեռավոր անկյունում, դասական օրինակների նմուշների զոյության փաստը Բուն Աղվանքի այս հեռավոր անկյունում, վկայությունն է այն իրողության, որ երկրամասի հայ բնակչությունն ապրում էր մշակութային աշխույժ կապերով Հայաստանի այլ շրջանների հետ:

258. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ, շինարարական արձանագրությունը.

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՍ ՇԻՆԵՔԻՆՔ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՍԱԴՐԱՍԱՅ. 1860 ԱՄԻ 30-ԻՆ ՍԱՅԻՍԻ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 167: Մմբատեանց, 547: Ծանոթ. Ըստ տեղացիների վկայության՝ այս արձանագրությունը վաղուց է, որ սնչացած է: Վերջին տարիներին մատրասեցի նկարիչ-գյուղագիր Սուրեն Ղասարյանի խորհրդով մոտավոր հիշողությամբ ու հաշվարկով եկեղեցուն կից զանգակատան արևմտյան ճակատին փորագրել են 1864, իբրև շինության քվական:

Ինչ վերաբերում է Մատրասայում եկեղեցու զոյության պատմությանը ապա վերևում նշվեց, որ 1403 թ. գյուղում հիշվում է համանուն եկեղեցի, իսկ XIX դարում, մինչև 1860 թ. նույնպես բազմիցս հիշվում է Սբ. Աստվածածին անունով եկեղեցի: Հայտնի է, որ 1843 թ. այն ենթարկվել էր կողոպտման (ֆ. 56, ց. 1, գ. 1391, ք. 1), 1859 թ. եկեղեցին գտնվում էր քայքայված վիճակում և մատրասեցիք առաջարկում էին կառուցել նոր եկեղեցի՝ հնի տեղում (ֆ. 56, ց. 1, գ. 3813, ք. 1): Ինչպես պարզվում է ներկայացված արձանագրությունից 1860 թ. նոր եկեղեցին իսկապես շինվել է, որը, սակայն, մեծապես վնասվել էր 1868 թ. երկրաշարժից (ֆ. 56, ց. 1, գ. 5538, ք. 1): 1874 թ. եկեղեցու տանիքն արդեն քիթեղածածկ էր (մինչ այդ սալատարված աշխատանքներ (գ. 5538, ք. 3): Վերջիններս ավարտեցին 1875 թ. (ֆ. 56, ց. 1, գ. 6214, ք. 3): Վերջին նորոգումները նախատեսվում էին կատարել 1901 թ. (ֆ. 56, ց. 1, գ. 9816, ք. 1-2): Մինչև 1988-ը եկեղեցին կանգուն ու անվնաս էր: Օգտագործվում էր որպես ցորենի պահեստ:

259. ԱՂԲՅՈՒՐ «Մեծ» գտնվում է գյուղամիջում, քարաշեն, ճակատի քիվագոտու տակ քանդակազարդ շրջանակի մեջ փորագրված է շինարարական 6 տողանոց արձանագրությունը (նկ, 90).

ԱՂԲԻՐՍ ՇԻՆՈՒՎԵՑԱԻ ԻՂ ԾԱՆԻՒՔ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒԻ ԺԱՍԱՆԱԿԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՏԵՐԻՍԱՀԱԿԵԱՆՑԻ ՏԱՆՈՒՏԵՐՈՒԹԵԱՆՆ ԵՒ ԲԱԼԱՍԻ ՂԱՍԱՐԵ(Ա)ՆՑԻ ՕԳՆԱԿԱ(Ն) Ի 1867 ԱՄԻ Ի 10 ԻՆ ՀՈԳՏԵ(ՄԲԵՐԻ), Ի ՍԱՏՐԱ(ՍԱ):

Գրակ. Արձանագրությունը մանր վրիպումներով ընդօրինակել է նաև Զաջրերունին (անտիպ է):

Տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 439, ք. 19:

Ծանոթ. Արձանագրության չորս անկյուններում փորագրված են ՎՐՊ, ՄՂ և ՎՐՊ, ԱՓ: Զաջրերունին դրանցից առաջինը վերծանել է. «ՎԱՐՊԵՏ Մ.Ղ (Մեյրոն Ղահրամանեանց)»: Կարծում ենք, որ երբայդ էլ վարպետի անուն է: Ի դեպ հայտնի է, որ տանտուներ Տեր-Սահակյանցի նախածեղնությամբ աղբյուրի կառուցման համար ժողովուրդը հանգանակել էր 2000 ո. («Նոր-Դար», 1887, № 130, էջ 2):

260. ՉԻՆԱՐԴԱՐԻ ԱՂԲՅՈՒՐԸ, գտնվում է Մատրասայից 1-2 կմ հյուսիս-արևելք, ճակատին ազուցված քարին փորագրված է հետևյալը.

1867 ԱՄԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱ | Հ(ՈՎ)ՍԵՓ ԿԻՆ
ԾԱՂԻԿ, | ՈՐԴԻՆ՝ ՍԴԵՓԱՆ | ՄԱՐԴԻՐՈՄ
ՍՈՒՐԱԴԵ(ԱՆ)Ց:

261. ԱՂԲՅՈՒՐ, գտնվել է Մատրասայից Շամախի տանող ճանապարհին.

ԱՅՍ Է ՅԻՇԱՏԱԿԱ ՄԱՏՐԱՍԱԲՆԱԿ ՄԱՐ
ՔԱՐԱՅ ԱՆՏՕՆԵԱՆՑ ՏԵՐ ՍԱՀԱԿԵԱՆՑ
1886 ԱՄԻ 6 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ:

Գրակ. *Քաղաքային (անտիպ է): Տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, ք. 57, ց. 1, գ. 439, քերթ 20:*

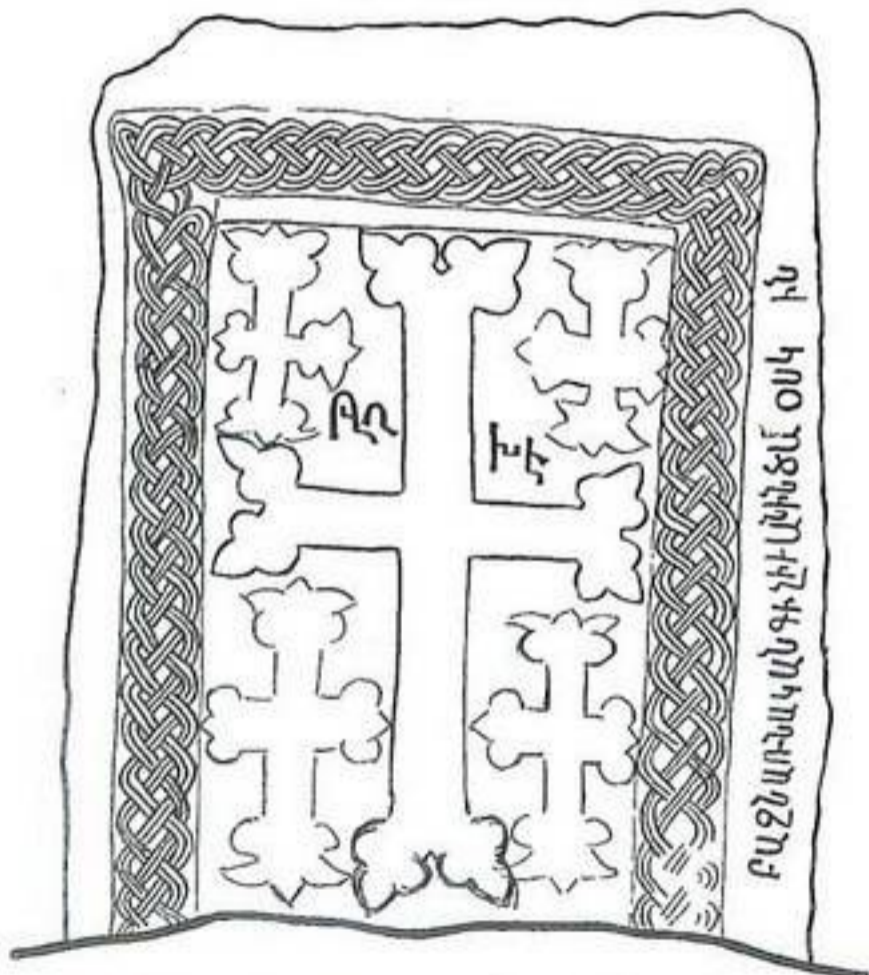
262. ԳԵՐԵՉՍԱՆԱՔԱՐ, սպիտակ մարմար, տեղահան է արված, ջարդված ու զլորված Սբ. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան կողմը, քերթանջին (սկզբնապես գտնվել է եկեղեցու բակում):

Ի ՏԱՊԱՆԻՍ | ԿԱՅ ՄԱՐՄԻՆ | ՍԱՐԳԻՍ |
ԴՕՆՂԱՐԵԱՆՑ Ծ. | 1805 Թ. + 1890 Թ. | ՍԱ
ՕՐԻՆԱԿ | ԵՂԱԻ ԲԱԶՄԱՅ | ... ԴԱՍԵԱՅ՝
| ԶՏՈՒՆՍ, ԶԱՅԳԻՍ | ԵՎ ԿԱԼՈՒԱԾՍ | ՆԱ
ԴՊՐՈՑԻՆ | ԿՏԱԿԵԱՅ:

Ծանոթ. *Հայտնի է, որ այս Մարգիս Ղոնդարյանցը մեծապես օժանդակել է նաև Սբ. Աստվածածին եկեղեցու շինությանը (տես՝ Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 546):*

263. ԽԱՉՔԱՐ, գերեզմանոցում, հիմնախաչի վերին երկու կողմերում (թվականը) և աջ եզրին փորագրված է հակիրճ արձանագրությունը (նկ. 91).

ԹՎ(ԻՆ) ՌԻԷ (1598), ԲԱԶՆ ԱՌՆԱԿԱՆ
ԳԻՉ ԻՒԱՆԻՆ, ԾԱՍՐՕՍԿԻՆ:

Ծանոթ. *Խաչքարը գտնվում է կիսով չափ հողի մեջ խրված վիճակում, սակայն դատելով դիրքից (երեսով դեպի արևելք է), այն գտնվում է ոչ իր սկզբնական տեղում, այլ միայն հետագայում են մատրասեցիները պահպանման նպատակով այն կանգնեցրել (ավանդականին հակառակ դիրքով):*

264. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԸՆԴ ՅԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆԻՍ ՀԱՆԿՉԻ | ՄԱՐ-
ՄԻՆՆ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ՍԱՍՈՒԷԼԻ | ՈՐԴ-
ԻՈՅՆ ՄԱՐՈՒԹԱՅԻ ԴՈՆՂԱՐԵԱՆՑԻ |
ՀՈԳԱԲԱՐՉՈՒԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ
ԳԵՂՋՍ ՄԵՐՈՅ ՄԱՏՐԱՍԱՅԻ | ՀԱՆԳԵԱԻ
Ի ՏԵՐ 15 Դ(Ե)ԿՏԵՄԲԵՐԻ | 1889 ԱՄԻ:

265. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև. ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ՄԱՏՐԱՍՈՒ-
ԵՐԵՎԵԼԻ ԲԱԶ ԵՎ ՊԱՏԻՒԱՌՈՐ ՏԱՆՈՒ |
ՏԵՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄՏԵՓԱՆԵԱՆ ԷՖԵՆՏԻ-
ԵԱՆՑԻ, ՎԱՍՏԱՆԵԱԼ Է 61 ԱՄԱՅ ՀԱՍԱ
ԿԻ, | Ի 1901 ԹԻԻ, 15-ԻՆ ՓԵՏՐՎԱՐԻ, ԱՍԷՔ |
Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

ՄԵՅՍԱՐԻ

Մեյսարին մոտակա վանքի շնորհիվ մի առանձին հոչակ ուներ ողջ գավառում: Սրա անվան ստուգաբանությամբ զբաղվողները տվել են տարբեր բացատրություններ:¹⁶⁸ Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից շուրջ 16 կմ արևմուտք: Ըստ ավանդության հնում գյուղն ունեցել է մինչև 70 տուն բնակչություն,¹⁶⁹ սակայն ստույգ վիճակագրական տեղեկությունները XIX դարից են: 1850-ական թթ. գյուղն ուներ 30 տուն հայ բնակչություն:¹⁷⁰ 1861 թ. գյուղն ուներ 40 տուն, իսկ 1890-ին՝ 80 տուն (500 մարդ) հայ բնակչություն:¹⁷¹ 1914 թ. հունվարի 1-ի մարդահամարով այստեղ ապրում էր 705 հայ:¹⁷² Մ. Բարխուտարյանցը, որը գյուղ է այցելել 1880-ական թթ. վերջին նշում է, թե եղած 88 տնից 25-ը՝ բնիկներ էին, իսկ մնացածը արցախահայ վերաբրնակիչներ՝ գաղթած Շոշու, Ավետարանոց (Չանախչի), Հաղրուք, Յոր և Տող գյուղերից:

Մեյսարին հարուստ է պատմաճարտարապետական հուշարձաններով: Գյուղամիջում կանգուն

168. Մ. Ջալալյանցը գրում է. «... գիղն Մեյսարի, որ առեալ է զանուն իր ի հեղիկ հողոնց, հանապազ հնչելոց ...» (նշվ. աշխ., էջ 397): Մ. Բարխուտարյանցը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Պարսկերեն մէյ նշանակում է գինի և սեւաբ՝ գլուխ, իսկ Մեյսարի՝ գլխատըր գինի» (նշվ. աշխ., էջ 169): Մ. Սմբատյանցը նշում է. «Մասերի և այժմ Մեյսարի բառը զանազան մեկնութեամբ են բացատրում գիղացիք. բայց ես կարծում եմ թէ ի պատի մասանց սրբոց որ այն վանքումն են եղել, անուանել են Մասերի վանք, կամ Մեսրափանք այն է Մեսրոբյայ վանք, ինչպէս Գողթանեաց գաւառի Մսրփան գիղը, իսկ թէ այլազգական բառ համարելով Մեյսարին այնպէս բացատրենք. հետեւեալը դուրս կը գայ:

Մահսերի՝ նշանակէ հանրախօսական ստորագրութեան բողք, բազմակնիք, զամեն մահսերագրութիւն, որպէս երեւի վանքի մօտի ժողովուրդ լինելով Մեյսարեցիք՝ սովորած են եղել միշտ մահսերագրութեամբ բողքել վանահօրից, որպէս եւ Մաղիանցիք եւ այլք» (նշվ. աշխ., էջ 142):

Մեզ առավել հավանական է քվում Մ. Սմբատյանցի առաջադրած առաջին տարբերակը: Ի դեպ, վանքը «Մասերի» ձևով է հիշատակում նրա առաջին գիտնական այցելուներից մեկը՝ Հ. Շահխարունյանցը (նշվ. աշխ., էջ 381):

169. Ջալալյանց, էջ 397: Սմբատեանց, էջ 144:

170. Նույն տեղում:

171. Սմբատեանց, էջ 139:

172. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 157:

վիճակով պահպանվում է Սր. Աստվածածին քա-
րաշեն, փայտածածկ եկեղեցին:

Մեյսարու հյուսիս-արևմտյան կողմում, 0,5-1
կմ հեռու, խոր կիրճի ձորաբերանում պահպանվում
են Մեյսարու վանքի ավերակները, ընդարձակ գե-
րեզմանոցը: Վանական հուշարձանախումբը, որը

Մեյսարու վանքի տեսքը դարասկզբին

Մեյսարու վանքի տեսքը 1980-ական թթ.

բաղկացած էր երկու միմյանցից փոքր-ինչ հեռու,
առանձին խմբերից ներկայումս գտնվում է հիմնա-
վեր վիճակում: Այն վերջին տարիներին պայթեցվել
է, իսկ սրբատաշ գրեթե բոլոր քարերը տեղափոխ-
վել են գյուղ այլ շենքեր կառուցելու նպատակով:
Ամենացավալին այն է, որ այդ քարաբարոսությանը
գոհ են գնացել նաև տեղում՝ եկեղեցիների որմերին
փորագրված XVII-XIX դարերին վերաբերող բազ-
մաթիվ արձանագրություններ:

Նախկին հետազոտողները բարեբախտաբար
ընդօրինակել ու հրատարակել են Մեյսարու վանքի
արձանագրությունները, սակայն դրանցում առկա
են բազմաթիվ տարրերություններ, տարրնեթրոմ-
ներ, որը հաճախ կասկածելի է դարձնում քե մեկ և
քե մյուս ընդօրինակության ճիշտ լինելու հարցը:
Ինչևէ, հնարավորություն չունենալով դրանք վերս-
տուզել, ստորև ներկայացնում ենք մեր կարծիքով
առավել վստահելի ընդօրինակությունները: Մեյ-
սարի գյուղից, վանքից, գերեզմանոցից նախկի-
նում հրատարակված է եղել 17 արձանագրություն:
Դրանց հավելելով նորահայտ 3 արձանագրություն՝
բոլորը միասին ներկայացնում ենք ստորև.

266. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, գյու-
ղամիջում, հյուսիսային մուտքի ճակատակալ քա-
րին փորագրված է.

ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ Ի ՀԻՄԱՆԷ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱ
ԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՄԵՅՍԱՐԻ ԳԵՂՁ
ԾԱՆԻԻՔ ԵՎ ԱՐԴԵԱՄԲՔ ՇԱՄԱԽԵՑԻ
ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՆ ՊԱՐՕՆ ԳԱԼԸՍ
ՏԵԱՆ ԵԱՆՑ,
ՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԾՆՈՂԱՑ ԻԻ-
ՐՈՅԻ ԹԱԴԷՈՍ
ԱՒԱԳ ԲԱՀԱՆԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԵՎ
ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

..... ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ ԻՆ ՀԱՅՈՑ

Ծանոթ. Մեյսարի գյուղի Սր. Աստվածածին եկե-
ղեցին հիշատակվում է 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք.
63): 1874 թ. մեյսարեցիք մի խնդրագրով դիմել էին
հոգևոր իշխանությանը՝ 1869 թ. երկրաշարժից մեծա-
պես տուժած իրենց եկեղեցին հիմնավորապես վերստին
շինելու (հնի տեղում) ցանկությամբ: Դրա քույրություն-
ներ ստացել էին նույն րվականին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 6442, ք.
1): 1895 թ-ին այն հիշվում է. «... խարխալ, հողէ կտու-
րով, ցած պատուհաններով ևս դռներով մի խոնար եկե-
ղեցի ...» («Նոր-Դար», 1895, № 160, էջ 3): 1902թ երկ-
րաշարժից. «... Նորաշեն եկեղեցին ստացել էր մեծ ճեղ-
քուածքներ ...» («Մշակ», 1902 № 32, էջ 1): Ստացվում
է, որ այս արձանագրությունը փորագրվել է 1895-1902
թթ. ընթացքում քայքայված հին եկեղեցու տեղում՝ նորի
կառուցման կապակցությամբ:

267. ՄԱՍԱՆՑ ԿԱՄ ՄԵՅՍԱՐՈՒ ՎԱՆՔ,
ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի վերնա-
մասում արտաքուստ փորագրված է եղել.

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԹՎԻՆ ՌՈՉ (1680): ԱՐԴ ԵՍ
ՀՈՒՍԿ ԱՆՏՈՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ ՆՈՐՈԳԵ
ՑԻ ՉԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔՍ, ՈՐՔ ՀԱՆ
ԴԻՊԻՔ ՍՄԱ ՅԱՂՕԹՍ ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՏԷՐ,
Ի ՌՃԻԹ (1680) ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՑ:

Հրատ. Շահխարունեանց, 381 (վերջից չունի րվա-
կանի մասը): Չարախանց, 399 (սկզբից և վերջից չունի
րվականները): Մմրատեանց, 147 (սկզբից րվականի
ՌՈՉ-ի փոխարեն ունի ՌՉՃՉ): Քաջբերունի, անտիպ է
(սկզբից չունի րվականը), տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1,
գործ 439, քերթ 37:

268. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներ-
սում քեմի արևմտահայաց երեսին եղել է.

ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ՉՋՈՒՂԱՅՈՑ
ԴԱՇՏԵՑԻ ԲԱՆԴՈՒՐԻ ՈՐԴԻ ԽՕՁԱՅ
ՇԱՀՎԷԼԻՆ, ՈՐ ՇԻՆԵԱՅ ՉԲԵՄՆ ԵԻ
ՉԴՈՒՌՆ ՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱՄՕՐԷՆ ՆՆՋԵՑԵ
ԼՈՅՆ, ԹՎ. ՌՃԿՁ (1717):

Հրատ. Չարախանց, 399 (խիստ աղավաղումնե-
րով): Մմրատեանց, 148 (որից և առնում ենք):

269. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, տանի-
քի վրա՝ գմբեթից բացվող մուտքի ճակատին եղել է.
ՇՆՈՐՀՕՔՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԿԱՌՈՒՑԱԻ
ՍՈՒՐԲ ԽՈՐԱՆՍ ԱՆՈՒԱՄԲ ՀՐԵՇՏԱԿԱ-
ՊԵՏԱՅՆ ԵԻ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ՉՕՐԱՅՆ, ԱՂՈ-
ԹԻԻՔ ԵԻ ԲԱՐԵԽՕՍՈՒԹԵԱՄԲ ՍՈՅԱ Ո-
ՂՈՐՍԵԱՅ ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾ ԱՆՏՕՆ ԵԻ
ՎԱՍՎԱՐԴԱՊԵՏԱՅՆ, ՄԱՆԱԽԱՆԴ

ՍՈՒՐԲ ՈՒՆՏԻՍ ԱՇԽԱՏԱՒՈՐԱՅՆ, ԵՒ ՆՈՒՆՏԻՐԲ ԵՒ ԸՆԾԱՅ ԲԵՐՈՂԱՅՆ ԵՒ ՀԱՎԱՏԱՅԵԼՈՅՆ Ի ՅԻՍՈՒՄ ԶՐԻՍՏՈՍ, Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՂՈՒԱՆԻՅ ՏԵԱՌՆ ՍԻՄԷՕՆԻ ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՏԵՐ ԵՐԵՄԻԱՅԻՆ, ԹՎ. ՌՃԼԷ (1688):

Հրատ. *Ջալալեանց, 399-4: Սմբատեանց, 149 (որից և առնում ենք):*

270. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, նույն մուտքի մոտ պատի վրա (այնտեղ, ուր 1680 թ. արձանագրությունն էր փորագրված) եղել է (նկ. 92).

ԵՍ ՄԵՍԵՐԵՑԻ ԱԲՐ(Ա)ՀԱՄԻ ՈՐԴԻ ՍԱՀ ՏԵՍԻ ՕՍԷՓՍ ՆՈՐՈԳԵՑԻ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԱՅ ՎԱՐԼԲԻ ԱՌ(Ա)ՋՆ, Թ(ՎԻ)Ն ՌՄԿԱ (1812):

Հրատ. *Սմբատեանց, 147 (գրեքե անսխալ):*

Ծանոթ. *Այս արձանագրությունը այն եզակիներից է, որը պահպանվել է տեղում՝ եկեղեցու ավերակների մեջ:*

271. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվել է եկեղեցու նույն կողմի պատի տակ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ. ՈՐ ԵՎ ԼԻՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՄԷՅՍԱՐՈՒ ՎԱՆԲԻ, ՌՄՀԱ (1822):

Հրատ. *Սմբատեանց, 147:*

272. ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԵՆՅԱԿՆԵՐ, գտնվում էին Սբ. Աստվածածին եկեղեցու շուրջ (այժմ սրանք ևս հիմնավեր են): Սրանց որմերին եղել են.

ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՍ ԳՐԵՑԻ Ի ՌՃԿ ԹՎ. (1711):

Հրատ. *Սմբատեանց, 149:*

273. ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԵՆՅԱԿՆԵՐ, նախորդի մոտ.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍԵՆԵԱԿՍ ԳԻԱՐԲԱԶՐԵՑԻ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ ՈՐԴԻ ՎԱՐԴԱՆԻՆ:

Հրատ. *Սմբատեանց, 149:*

Ծանոթ. *Ամենայն հավանականությամբ փորագրվել է սենյակների շինության առթիվ և հետևաբար (համեմատելով № 272 արձանագրության հետ) կարելի է րվագրել մինչև 1711 թ.:*

274. ԴԱՐՊԱՍ, պարսպի քանդված դռան մոտ ընկած քարի վրա եղել է.

ԵՍ ՄԱՏՐԱՍՅԻ ՏԵՐ ՍԱՀԱԿԻ ՈՐԴԻ ՊԵՏՐՈՍ ՇԻՆԵՑԻ ԴԱՐՎԱԶՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՄ ԿԵՆԱԿԻՅ ՍԱՐԻԱՍԻՆ ԵՒ ԻՄ ՈՐԴՈՒ ԵՒ ԹՈՌԱՆՅ:

Հրատ. *Սմբատեանց, 150:*

275. ՍԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, գտնվում էր հիմնական հուշարձանախմբից հարավ-արևելք (նույնպես հիմնավեր է): Սրա խորանի (քեմի) արևմտահայաց երեսին փորագրված է եղել.

Ի ԹՎԻՆ ՌՃԵԿԻ (1718) ՎԵՑԻՅ ՏԱՍԱՆՅ ԵՆԹԵԿԻ, Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԷՋՄԻԱԾՆԱՅ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ, ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ

ՓՈՒՆԱՆՈՐԴԻ, ԳԱՆՉԱՍԱՐԱՅ ԱՌԻԲ ԱԹՈՌԻ, ՏԵԱՌՆ ԵՍԱՅԵԱՅ ԵՒ ՏԵՐ ՆԵՐՍԷՍԻ, ՅԱՅՍՄ ԵՐԿՐԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ, ՊՕՂՈՍ ԱՆՈՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ, ՅՈՐԴՈՐԱՆՕՔ ԲԱՐԵՍԻՐԻ ԱՆՏՕՆ ԱՆՈՒՆ ԲԱՀԱՆԱՅԻ ՊԱՏՃԱՌ ԵՂԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ԱՍՏՈՒԱԾԸՆԿԱԼ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻ, ԴԱԹԻ ՈՐԴԻ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, ԻՒՐ ԿՈՂԱԿԻՅՆ ԳՈՒԼՆԱՐԻՆ, ԻՒՐԵԱՆՅ ՈՐԴՈՅՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐԻՆ, ՆՈՐԱԲՈՂԵՈՋ ՊՕՂՈՍԻՆ, ԱՅԼ ՅԻՇԱՏԱԿ ԹԱԳԷՈՍԻՆ, ԻՒՐ ԿՈՂԱԿՅԻՆ ՍԻՄԱՅԻՆ, ՈՐԴԻՈՅՆ ԻՒՐԵԱՆՅ ԱՐՋԱՄԱՆ ԿՕԿՉԻՆ, ԻՒՐ ԿՈՂԱԿՅԻՆ՝ ՏԱՍՏԱԳՈՒԼԻՆ, ԵՂԻՍԱԲԵԹ ԻՒՐԵԱՆՅ ՆՈՒՆ, ԴԱՏԵՐՆ ԻՒՐԵԱՆՅ ՄԱՆԻԵԱՅԻՆ, ԾԱՂԿԵԱԼ ՈՐԴԻՈՅՆ ԿՈԿՃԱՅԻՆ, ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, ԵՒ ՍԱՐԳՍԻՆ, ՋԻ ԱՅՍ ԷՐ ԻՂՉ ՄԵՐՈՅ ՍՐՏԻՆ ԵՒ ԿԱՏԱՐՈՒՄՆ ՀԱՍՈՒՑԻՆԷ:

Հրատ. *Շահխաթունեանց, 381-382: Ջալալեանց, 398-399: Բարխուտարեանց, 170-171: Սմբատեանց, 159: Ընդօրինակել է նաև Քաջբերունին (անտիպ է) ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 439, ք. 36 և «Շամ-Բէկզադէ»-ն («Նոր-Դար», 1896, № 14, էջ 3):*

Ծանոթ. *Ներկայացնում ենք նշված հրատարակությունների համադրությունից ստացված արձանագրության առավել ամբողջական ու փստառիկի պատկերը:*

276. ՍԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի վրա փորագրված է եղել.

ԹՎԻՆ ՌՃԿԸ (1719) ՇԻՆԵՑԱԻ ՍԲ. ՆՇԱՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՍԵՆԱՅՆ ԶՐԻՍՏՈՆԷԻՅ ՆՆՋԵՑԵԼՈՅ՝ ԵԿԱՅ ԵՒ ԲՆԱԿԱՅ, ԱՐԱՆՅ ԵՒ ԿԱՆԱՆՅ ԵՒ ԾԵՐՈՅ ԵՒ ՏՂԱՅՈՅ, ՄԱՆԱԻԱՆԴ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ ԳԷՈՐԳԻ ՈՐԴԻ ՊԱՐՈՆ ՊԵՏՐՈՍԻՆ ԵՒ ՇԱՄԱԽԵՑԻ ՅԱԿՈԲԻ ՈՐԴԻ ԹԱՍՈՒՐԻՆ ԵՒ ՕՀԱՆԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅՆ ԵՂԻՍԱՊԵՏԻՆ ԵՒ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՈՐԴԻՈՅՆ ՄԱՏԹԷՈՍԻՆ. ՈՎ ԸՆԹԵՐՑՕՂՔ ՅՈՐԺԱՄ ԸՆԹԵՌՆՈՒՔ ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՅԱՂՕԹՍ ՉԷՐ ԱՆԴՈՆ ԱՆԱՐԺԱՆ ԲԱՀԱՆԱՅՆ. ՅԻՇԵԱԼ ԼԻՋԻՔ ԱՌԱՋԻ ԱՆՄԱՀ ԳԱՌԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԱՄԷՆ:

Հրատ. *Շահխաթունեանց, 381: Ջալալեանց, 399: Բարխուտարեանց, 171: Սմբատեանց (վերցրել է Շահխաթունյանցից), 158, 161:*

Ծանոթ. *Ներկայացնում ենք նախորդ հրատարակությունների համադրմամբ:*

277. ՍԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան մուտքի մոտ, արտաքուստ ձախ կողմում եղել է.

ՆՈՐԱԿԱՌՈՒՑԵԱԼ ՏԱՃԱՐՍ ՄԵՍԱՐՈՒ ԳԻՒԴԻ, ՈՐ ԿՈՉԵՍՅԻ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆ Է ԱՆՍՈՌԱՆԱԼԻ ՄԻՐՈՅ ՅԻՇԱՏԱԿ ԲՆԱԿՉՈՒՀՈՅ ՇԱՄԱԽՈՒ ԲԱՂԱԲԻ ԱՆՆԱՅԻ, ԿՈՂԱԿՅԻ ՊԱՐՈՆ ՅՈՀԱՆՆԷՍ ԲԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆՅԻ, ՈՒՆՏԱՒՈՐԸՆ ԵՒ ՀԱՆԴԻՊՈՂՔՆ ԹՈՂ ՄԻԱԲԵՐԱՆ ՏԱՆ ՋՈՂՈՐ-

ՄԻՍ ԲԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆՅԻՆ, ԹՈՒԻՆ 1879,
ԱՄԻ, 29 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, Ի ԳԻՒՂՆ ՄԷՅՍԱՐԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 157: Առավել ամբողջական է
Քաջբերունու ընդօրինակածը, որից և առնում ենք
ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, քերք 37 (անտիպ է):

Ծանոթ. Այս փմնագրից տեղում միայն մի փոքրիկ
բեկոր է պահպանվել, սկզբի երկու տողերի քերքի մնա-
ցած արձանագրությամբ:

278. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻ, ներսում փորագրու-
ված է եղել.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽՈՐՀՐԴԱՆՈՅՄ ՉԱԼԱՊՈՒ
ՈՐԴԻ ՂԵՒԱՆԴԻՆ ԵՒ ԻՒՐ ԿՈՂԱԿՅԻՆ
ՓԱՐՈՒՆ, ՈՐԴԻՈՅՆ ԱԲԳԱՐԻՆ, ԴԱՆԻԷ-
ԼԻՆ ԵՒ ՉԱԼԱՊԻՆ:

Հրատ. Ջալալյանց, 399: Մմբատեանցը վերցրել է
նրանից (էջ 160): Մենք ևս առնում ենք Ջալալյանցից:

279. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻ, հարավային պա-
տի վրա եղել է.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽՈՐՀՐԴԱՆՈՅՄ ԽԱՐՓԵՐԹ-
ՅԻ ԸՍԱԶԻ ՈՐԴԻ ՈՂԱՆԻՆ, ՊՕՂՈՍԻ ՈՐ-
ԴԻ ՇԱՀԻՆԻՆ ԵՒ ԻՒՐԵԱՆՅ ԾՆՈՂԱՅՆ
ԳՈՂԱՐԻՆ:

Հրատ. Ջալալյանց, 399: Մրանից վերցրել է
Մմբատյանցը, 161: Մենք առնում ենք Քաջբերունու ըն-
դօրինակությունից (անտիպ է, ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստա-
թուղթը, ք. 37):

Ծանոթ. Ջալալյանցը «Խարփերթի Ըսազի որդի
Ռհանին» հատվածի փոխարեն ունի «Խամփերթի
Ռամազին որդույ Հանին» իսկ «Շահինին»-ի փոխա-
րեն «Շայնին»:

280. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻ, հյուսիսային սկի-
նի պատուհանի տակ.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ԽՈՐՀՐԴԱՆՈՅՄ ԳՈ-
ՏՈՒ ՈՐԴՈՅ ԱՐՈՒԹԻՒՆԻՆ, ԳՈՉԱԼԻ ՈՐ-
ԴԻ ԱՐԳԱՄԻՆ:

Գրակ. Ընդօրինակել է միայն Քաջբերունին, որից
և առնում ենք (ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, քերք 35):

281. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻ, ներքուստ հյու-
սիսային պատի վրա եղել է.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ԱՒԱԶԱՆՍ ԻՒՐ ԵՂ
ԲԱՅՐ ՈՒՎԱԶԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅՆ:

Գրակ. Վերցրել ենք Քաջբերունուց (միակ ընդօ-
րինակությունն է, անտիպ): Տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաս-
տաթուղթը, քերք 36:

282. ՄԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻ, արևմտյան դռան
վրա, խաչանիշ պատկերի քերքի միջև փորագրու-
ված է եղել.

ՌՃԿԸ (1719):

Գրակ. Ընդօրինակել է միայն Քաջբերունին, որից
և առնում ենք: Տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, նշված փաստաթուղթը,
քերք 37:

283. ԱՂԲՅՈՒՐ, գտնվում է Սբ. Նշան եկեղե-
ցու հարավային կողմում: Սրա ճակատին փո-
րագրված է եղել.

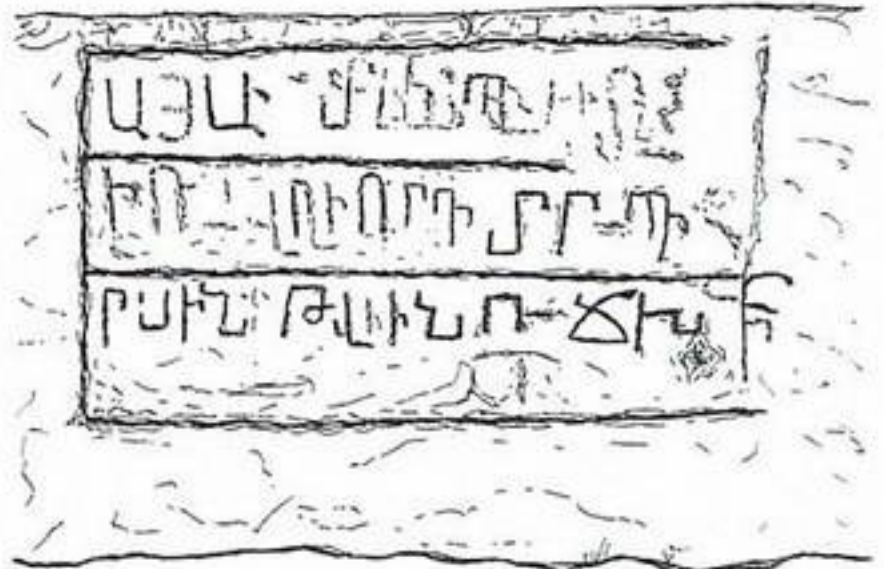
ՄԷՍԱՐՈՒ ԳԻՒՂԻ ՆՈՐԱԿԱՌՈՒՅԵԱԼ

ԱՂԲԻՐՍ Է ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ՄԻՐՈՅ ՅԻ-
ՇԱՏԱԿ ԲՆԱԿՉՈՒՀՈՅ ՇԱՄԱԽՈՒ ԲԱՂԱ-
ՔԻ ԱՆՆԱՅԻ, ԿՈՂԱԿԻՅ ՊՐ. ՅՈՂԱՆՆԷՍ
ԲԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆՅԻ, ԹՈՒԻՆ 1879 ԱՄԻ,
29 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, ԳԻՒՂՆ ՄԷՍԱՐԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 158: Քաջբերունի (անտիպ
է), ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, քերք 37:

284. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, գտնը-
վում է Սբ. Նշան եկեղեցու շուրջ տարածված գե-
րեզմանոցում (նկ. 94).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ... | ԻՍ ... ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր
ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԽԴ (1695):

285. ԽԱՉՔԱՐ, գտնվում է գերեզմանատան
նոր մասում: Այն տեղադրված է նոր հանգուցյալի
հիշատակին՝ մեջքի վրա պատկերված վիճակով:
Խաչքարի վերին և ստորին ծայրերում փորագրու-
ված է մեկական տող արձանագրություն (նկ. 95,
95ա).

ՊԵՏՐՈՍ ԿԱԶ(ՄՈ)ՂՍ(ՈՒՐ)Բ Խ(Ա)Չ(Ի)Ս:

Ծանոթ. *Գրչությունն ու զարդարանդակների ոճը բնորոշ է XVII-XVIII դարերին:*

Մեյսարու վանքը հայտնի գրչության կենտրոն էր: Այստեղ ստեղծված բազմաթիվ ձեռագրերից մի քանիսը հասել է մինչև մեր օրերը: Դրանցից 2-ը պահպանվում են Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Չեռագրերից մեկը «Աւետարան» է գրված 1695 թ. Կիրակոս երեցի կողմից (ստացող՝ Սալվար),¹⁷³ իսկ մյուսը՝ «Ժողովածու» (17-րդ դար, գրիչ՝ Վլաս):¹⁷⁴

ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԱՎԱՆ (ԽԱՆԻՇԵՆ)

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 12 կմ հարավ-արևմուտք, մի բարձրադիր ու տեսարանավոր սարալանջին: 1851 թ. ուներ 95 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):¹⁷⁵ 1890-ին այն կազմում էր 210,¹⁷⁶ իսկ 1914 թ. հունվարի 1-ին 392 հայ բնակիչ:¹⁷⁷ 1986 թ. գյուղում բնակվում էին 5-6 տուն հայեր, որոնք 1988-ին բռնագաղթվեցին:

Գյուղում պահպանվել է Սբ. Հարություն եկեղեցին: Այն մեզ է հասել խիստ ձևափոխված ու վերակառուցված տեսքով: Կառուցված է անտաշ քարերով, կրաշաղախով: Անկյունաքարերը իրականացված են սրբատաշ քարերով:

Գյուղի հարավային ծայրում, քեք սարալանջին կառուցված են երեք աղբյուրներ: Դրանցից մեկն ունի թվով 4 հակիրճ արձանագրություն:

XIX-XX դարերի արձանագիր տապանաքարերով առանձանպես հարուստ է գյուղի հյուսիս-արևելյան կողմում, քեք բլրալանջին տարածված գերեզմանոցը:

286. ԱՂԲՅՈՒՐ, կառուցված է համակ սրբատաշ քարերով, ճակատին փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը (նկ. 96).

ՉԱՅՍ ԱՂԲԻՐՍ ՇԻՆԵԱՅ | ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ԽԱՆԻՇԻՆ|ԵՅԻ ԳԱՄԻՐՉԻ ԳՐԻ-ԳՈՐ | ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ, ԹԻՒՆ 1869 ԱՄԻ:

Ծանոթ. *Դամուրյանց Հարություն Գրիգորյանը (այսպես է վկայված վավերագրում) ըստ երևույթին հայրենասեր ու բարեգործ անձնավորություն էր: Դրա օգտին է խոսում այն հանգամանքը, որ 1865 թ. (այսինքն՝ դեռ մինչև աղբյուրի կառուցումը) նա ձեռնամուխ է եղել*

հայրենի գյուղում սեփական ծախսով եկեղեցի կառուցելու գործին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4630, ք. 1):

287. ԱՂԲՅՈՒՐ, նախորդի մոտ փորագրված է (նկ. 96).

ՆՈՐՈԳԵՅ | ՋՐԻ ԱՄԲԱՐԸ ԽԱՐԽԻՇԻՆԱԲ-ՆԱԿԻՉ | ՀԱՅՐԱՊԵՏ:

288. ԱՂԲՅՈՒՐ, նախորդի մոտ, երկու ծայրերում փորագրված է քերի պահպանված արձանագրություն (լրացնում է 1869 թ. արձանագրությանը):

ԿԻՆ|ՍՈՐ(Ա)Յ ԱՂԱ|ՓԻՆ:|...| ՈՐԴ|ԻՔՆ| Ս(ՈՐԱ)Յ

289. ԱՂԲՅՈՒՐ, կից նախորդին՝ սրբատաշ այլ քարի վրա.

ԱՒԱՆԵՍԵԱՆ ԱՒԱՐԵՍԵԱՆՅԸ ԻՒՐ ՅԻՇԱՏ|(Ա)ԿԻՆ, 1912 ԹԻՒՆ:

290. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև (նկ. 97). ԱՍՏ ՀԱՆ(Գ)ՉԻ ՄԱՐՄԻՆԸ ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ ԳԻՒՂԱՅԻ | (ԽԱՆԻ ՇԻՆ) ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ԱԼԵՔՍԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ ՍԵՎՈՒՆՅ, ԿՆՔԵԱՅ ՋԿԵԱՆՍ ԻՒՐ 70 Ա|ՄԱՅ ՀԱՍԱԿԻ 1857-1927, ԱՍԷՔ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

Ծանոթ. *Տապանագիրը փաստում է, որ Խանի-Չեն գյուղի վերանվանումը տեղի է ունեցել 1920-ական թթ.:*

291. ԵՐԿԱԹԱՉՈՒՅԼ ԽԱՉ. ընկած է եկեղեցու պատի տակ (նկ. 98):

Երեք խաչաքերի ծայրում գրված է.

«Դ.Ա.Պ.» տառերը, իսկ մեջտեղում՝ «1894»:

ՇԱՄԱՆԻ

Երկրամասի հինավուրց ու զլխավոր քաղաքներից մեկն է: Ունի պատմական չափազանց հարուստ անցյալ: Այն հիշատակվում է դեռևս II դարում՝ Պտղոմեոսի կողմից՝ Սամելսիա ձևով:¹⁷⁸ Ըստ հայկական աղբյուրների՝ քաղաքը շինվել է (հավանաբար նորոգվել - Ս. Կ.) Շաք Խազրի (խազարների քազավորն էր) կողմից Աղվանից Վիրո կաթողիկոսի (595-629) գահակալության տարիներում. «Տեր վիրոյ ամս երեսուն և երեք: Սա զբազում ամս ի դիպահոջ լեալ ի դրան Խոսրովու Պարսից արքայի, և յետ մահուան նորա ազատեալ, եկն յերկիր իւր: Սա քափեաց զգերեալսն Հայոց, Վրաց և Աղուանից ի Շաքայ խազրէ, յորդոյն Ջերու խաքանայ՝ որ գերեաց զաշխարհս: Սա շինեաց քաղաքս հինգ յանուն Շաքայ՝ զՇաքառ, զՇաքնոր, զՇաքի, զՇիրուան, զՇամախի ...»:¹⁷⁹

Քաղաքի կառուցման վերաբերյալ ուշագրավ

173. «Յուցակ ձեռագրաց», հ. Ա, ձեռ. № 3187:

174. Նույնի՝ հ. Բ, ձեռ. № 5997:

175. "Кавказский Календарь на 1852 г.", Тифлис, 1851, էջ 92:

176. Սմբատիանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

177. "Кавказский Календарь на 1915 г.", Тифлис, 1914, էջ 195:

178. «Ասիայի երրորդ քարտեզը» ըստ Պտղոմեոսի: Քարտեզը վերականգնել է ՀՄՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ս. Տ. Երևնյանը (Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հատոր 9, Երևան, 1983, 416 էջից հետո ներդիր քարտեզ):

179. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությանը Կ. Ա. Մելիք Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 195:

տեղեկություններ են հաղորդում նաև օտար աղբյուրները: Դրանցից մեկում նշված է, քե այն կառուցել է իբն Շուջա Շիրվանի քաղափորը՝ Հարուն խալիֆի (786-809) օրոք:¹⁸⁰ Հետագա դարերում քաղաքը, որն ուներ վարչական կենտրոնի նշանակություն, ընկել է օտար տիրապետողների լծի տակ: Այն նվաճել են արաբները, պարսիկները (ողջ երկրամասի հետ մեկտեղ), մոնղոլ-քաքարները:

Վերջիններիս կողմից քաղաքի պաշարման ժամանակ 1220-1221թթ. քաղաքաբնակները ուժեղ դիմադրություն են ցույց տվել. «Երբ քաքարները վրաց (քուրջեր) երկրից վերադարձան, դիմեցին Դարբանդ-Շիրուան, պաշարեցին Շամախի քաղաքը, կովի բռնվեցին բնակիչների հետ, որոնք համառ կերպով դիմացան պաշարմանը: Սակայն քաքարները աստիճաններով բարձրացան պարիսպը: Ասվում է նաև, որ նրանք հավաքեցին ուխտերի, կովերի, ոչխարների և մեռածների դիակներ քե իրենցից, քե ուրիշներից և այս բոլորը իրար վրա զցելով ստեղծվեց մի բլուր, որի վրա բարձրանալով քաղաքի վրա տիրապետող դիրք ունեցան: Կովեցին բնակիչների հետ, սակայն սրանք դիմացան, և երեք օր սաստիկ կռիվ եղավ: Երբ արդեն քիչ էր մնացել, որ [քաքարները] գրավեին, նրանք իրար ասացին՝ սրից ազատում չկա, ուստի ավելի լավ է համբերել ու պատվով մեռնել: Այդ գիշեր նրանք դիմացան: Գիշերը դիակները նեխեցին ու [կույտը] նստեց և քաքարները այլևս պարսպի դիմաց բարձր դիրք չունեին և ոչ էլ գերակշռություն կովի մեջ: Սակայն նրանք կրկին գրոհեցին և սկսեցին կովել: Բնակիչները հոգնած, ուժասպառ ու բուլացած էին, ուստի ընկճվեցին, իսկ քաքարները գրավեցին քաղաքը, շատերին կոտորեցին, ունեցվածքը կողոպտեցին և այլանդակություններ գործեցին»:¹⁸¹

Շամախին հայաշատ է եղել հնագույն ժամանակներից, իսկ միջնադարում նրանք կազմում էին քաղաքի ամբողջ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը: Շամախին ծննդավայր էր ժամանակի մի շարք հայ ազդեցիկ մտավորականների: Հայտնի է, որ Գրիգոր Տաթևացու (1346-1409) 12 աշակերտներից մեկը շամախեցի էր. «... Յունան ի Շամախու ...»:¹⁸² Քաղաքի բնակչության ազգային կազմի վերաբերյալ առաջին տեղեկություններին հանդիպում ենք XV դարի աղբյուրներում: Դրանցում վկայված է այն իրողությունը, որ ստվար հայ բնակչություն ուներ ոչ միայն Շամախի քաղաքը, այլ նաև շրջակա գավառները:¹⁸³

180. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին» կազմեց՝ Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 181-182:

181. Իբն Ալ-Ասիր, արաբական աղբյուրներ Բ, քաղաքաբնակություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981 էջ 304-305:

182. «Մանր ժամանակագրություններ», կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, հատոր Բ, Երևան, 1956 էջ 352 (այսուհետև մեջբերումներ կատարելիս նշելու ենք ՄԺԲ, համապատասխան էջերով):

183. Ըստ երկրամասում պահպանված նյութական մշակույթի հուշարձանների ենթադրելի է, որ ավելի վաղ ժամանակներում էլ այդպես է եղել, միայն քե ձևերի տակ չունենք գրավոր տեղեկություններ:

Իտալացի ճանապարհորդ Ջոզեֆա Բարբարոյի 1471-1478 թթ. կատարած ուղևորության նկարագրություններում կարդում ենք. «... Շամախի, մի քաղաք Մարաստանում, Թեցիքիայի սահմաններում, որի իշխանը կոչվում է Շիրվան Շահ, որ քաղաքը ի պահանջել հարկին կարող է տալ իննը եւ տասը հազար ծիավոր: Գտնվում է դեպի Բագվի ծովը վեց օրվան ճանապարհի հեռու, ...: Այս շատ լավ քաղաք է, ունի չորս հազարից հինգ հազար տուն, եւ շինում է մետաքս, կտավ եւ ուրիշ բաներ իրենց եղանակով: Գտնվում է Մ:՝ Հայաստանում,¹⁸⁴ եւ բնակիչների մեծ մասը հայ են»:¹⁸⁵ 1488 թ. կարմրագույն սոֆիները (դարավիստիստ) հարձակվում են Շամախու վրա եւ խաբեությանը գրավում այն. «Որ եւ ժողովեաց յայսմ ամի արս իբրև ԽՌ (40000), եւ զնացեալ խաբեությանը եմուտ ի Շամախի, եւ զամենեսեան, որ ի ձեռն էած ի քրիստոնէից եւ ի տաճկաց՝ զարս եւ զկանայս սրով կոտորեաց, եւ զքաղաքն ամենայն հրով այրեաց ...»:¹⁸⁶ 1500-1501 թթ. Շամախին գրավել են պարսիկները. «Ռ-Շ (1500) քվին Սովին Շամախի էառ, զՇրվանշէն սպանեց»:¹⁸⁷ Ուշագրավ է նշված դեպքերին արձագանքած հետևյալ հիշատակությունը. «Յայսմ ամի, որ էր քուականն Հայոց ՋԾ (1501) եղև բազում ոճիր պատերազմի, զի դարձեալ գորացան ազգն Դանիշմանաց, որ Իմամայիք կոչին, ի յաշխարհէն Արտաիլու, որ Կարմիր գլուխ Սօֆիք [կոչին]: Եւ ելեալ բազում զօրօք յարևելից եւ եկեալ մտին յԵկեղեաց գաւառն, որ է Եզրնկայն եւ մնացին ի Վարդավառէն մինչ ի յաշուն: Եւ անտի ելեալ դիմեցին դարձեալ յարևելս ի յաշխարհն Ադուանից, որ է Շար եւ Շամախի եւ առին զբազաւորն, եւ զեւկիրն եւ բազում աւար արարին, եւ քազաւորեցին, եւ նստան բոլոր տարի մի»:¹⁸⁸ 1529 թ. քաղաքը ենթարկվում է նոր ավերածության «... եւ յետ ժամանակաց Տէրն Շամքարայ, այսինքն Շամախու ըմբոնէ գորդին Սքանդարայ, եւ կապանօք յղէ առ Շահուխն: Ուստի զայրացեալ Սքանդարն զօրս ժողովէ, եւ զնացեալ աւերէ զաշխարհն Շամախու, եւ մտեալ ի Շամքար գրազում ոգիս սրախողոս առնէ, տինա 360 մօլայից զգլուխս հատանէ»:¹⁸⁹

184. Ըստ հայտնի է, որ Շամախին գտնվում էր Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս, Կուրի ձախափնյակում տարածված Բուն Աղվանք երկրամասում: Սակայն այն հանգամանքը, որ նշված ժամանակաշրջանում երկրամասը իր քաղաքներով հանդերձ (այդ բովում Շամախին) ուներ հայ հոծ բնակչություն (կային նաև քիչ բովով պարսիկներ ու այլ ազգություններ) իտալացի ճանապարհորդին բույլ է տվել կարծելու, քե Շամախին գտնվում էր Մեծ Հայաստանում:

185. Հովի. Հակոբյան, Ուղևորություններ, հատոր Ա, Երևան, 1932, էջ 199:

186. «Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ», մասն Գ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1967, էջ 107 (այսուհետև մեջբերումներ անելիս նշելու ենք ԺԵԳ, համապատասխան էջերով):

187. Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հատոր Ա, Երևան, 1951, էջ 195 (այսուհետև՝ ՄԺԱ, համապատասխան էջերով):

188. ՄԺԱ, էջ 126:

189. Խաչատուր արևդայի Ջուղայեցուց, Պատմություն Պարսից (ԺԸ դար), աշխատությանը Բարզէն վարդապետի Աղակեանց, Վաղարշապատ, 1905, էջ 89:

1541 թ. Շամախին գրավել է պարսից Շահ Թահմազը. «Շահ Թահմազ, որդի շահ Իսմայիլին նստալ քախտ քվին ՋՀԵ (1526): Եւ քվին ՋՂՕ (1541) գնաց էառ Երևան, Գանջայ, Շամախի, ...»: ¹⁹⁰ XVI դարի 2-րդ կեսում, ինչպես վկայում են աղբյուրները, Շամախին բավական տուժել էր արշավանքներից և կիսավեր վիճակում էր, սակայն դարձյալ ուներ հոծ հայ բնակչություն, որոնք կազմում էին քաղաքաբնակների մեծամասնությունը: Այս մասին ուշագրավ է անգլիացի ճանապարհորդ Անթոնի Ջենքինսընի 1557-1572 թթ. կատարած ուղևորությունից հետևյալ հատվածը. «... այս քաղաքը (Շամախին - Ս. Կ.) ծովից ուխտով յոթը օրվան ճանապարհի հեռու է, բայց հիմա շատ ավերակ է, բնակված զլիսավորապես հայերից ...»: ¹⁹¹ 1578 թ. պարսից շահ Խուդաբանդայի ¹⁹² օրոք Անդրկովկաս ներխուժած օսմանցիները գրավել են նաև Շամախին. «Ռ-Ի-Է (1578) քվին Լալա փաշեն գՇամախի էառ»: ¹⁹³ Շամախին օսմանցիների կողմից նոր ավերման ենթարկվեց նաև 1580 թ. «Օսմանցուց քագաոր սուլթան Մուրատ, որդի Սելիմին. սերասքերք սորա առին զՆախչվան, և միս ամին էառ զՏենուր-Ղափուն, և զբազում զօրս առաքեաց աշխարհն Պարսին և էառ զԹեվրիզ, զԵրևան, և զԿենճե և զԱրաշ և զՇամախի. զՇրվան մինչ ի Թիֆլիս ...»: ¹⁹⁴ 1583 թ. ձեռնարկվում է Շամախու բերդի կառուցումը: Այդ աշխատանքները ավարտվում են 45 օրվա ընթացքում: Երկու տարի անց քաղաքը կրկին ավերվում է օսմանյան Օսման փաշայի զլիսավորությամբ. «Ի քվին Ռ-Լ-Դ (1585) Օսման փաշան անքիս հեծելոք գնաց իառ ... և տիրեց ... զՇիրան, զՇամախի ...»: ¹⁹⁵ Միայն XVII դարի սկզբներին պարսիկները ի վիճակի եղան լուրջ դիմադրություն ցույց տալ թուրքերին և 1607 թ. վերագրավեցին այն. «... ապա առեալ զամենայն զօրս իւր գնաց ի վերայ Շամախույ՝ և նստալ ի վերայ բերդին, շրջապատեալ և պաշարեալ գնա: Եւ որպէս պատմցար վասն Գանջայոյ՝ նովին օրինակաւ պատերազմեալ ընդ Շամախույ էառ գնա յՕսմանցուց: Եւ զօրսն Օսմանցուց սրով կոտորեաց. և զընտանիս զինչ աւարեալ յափշտակեաց: Եւ կարգեաց ի նմա իշխան զՋիֆիդար խանն, ...»: ¹⁹⁶ 1663 թ-ից Շամախու խան է հիշվում նախկինում Երևանի խան՝ Նաջաֆդուլին. «Յամի Ռ-ՃԺԲ (1663) որ Նաջաֆդուլի խանն Երևանայ մագուլ ելաւ, տարան Շամախի, խանութին տվին»: ¹⁹⁷ Մա մահացել է 1667 թ.: 1668 թ.

Շամախին մեծապես տուժել է ուժեղ երկրաշարժից: Աղբյուրները հայտնում են, որ արհավիրքը փլատակների տակ էր թողել 6-7 հազար բնակիչների. «Թվին Ռ-ՃԺԷ յունվարի դ (4) ումն Ազուլիս կամաց շարժ եկաւ: Այս շարժս էլ յունվարի դ (4) ումն Շամախի քաղաքն յենց եկաւ, որ մինչի գ, էո հոգի մեռան: Շատ սարայ, բերք ու պարիսպ փլաւ, վասն մեղաց մերոց»: ¹⁹⁸

Երկրաշարժի հետևանքների մասին հայտնի են նաև այլ վկայություններ. «Իսկ Շամախի քաղաքն հիմն ի վեր լեալ ամենեին տապալեցաւ, որ բնաւին ոչ մնաց շինուածք և անքիս մարդիկ մեռան, զորոց զքին աստուած միայն զիտէ»: ¹⁹⁹ Կամ. «Դարձեալ Ռ-ՃԺԷ (1668) յաւոր նաւակատեաց Յայտնութեան տեառն մերոյ ի լուսանալ առաւօտին, որ յասելն փառք ի բարձունս, ահագին որոտմամբ և սաչին դողաց երկիրն Շամախու, Գանճայու և Թիլիսու և Երևանա: Ապա ումնք երկրի վնաս ոչ եղև, բայց միայն Շամախու, տեսցուց եղբայրք և զգոշասցուք, որպէս ասէն մարգարէն՝ «ո հայի երկիր և տա դողալ սմա» և այլն. զի եղև յայտնի և մեծ հրաշք, որ աղօթից զօրութիւնն ցուցաւ յայտնապէս, զի որչափ ժողովուրդ, որ կային ի Շամախոյ քաղաքին յեկեղեցին բնաւին ոչ քար մի անկաւ, ոչ Ա (1) մարդոյ զարար եղև, այլ արտաքոյ եղեալքն ընդ հողով կորեան և կործանեցան»: ²⁰⁰ Կամ. «Ռ-ՃԺԷ (1668) ին շ(ա)րժ եղև և Շ(ա)մ(ա)խի խոր գնաց»: ²⁰¹

XVIII դարի սկզբներից սկսած հաճախակի են դառնում լեռնաբնակ լեզգիների ²⁰² ասպատակությունները: 1720 թ. ամռանը ²⁰³ լեզգիները հարձակվում են քաղաքի վրա, ութ օր պաշարած դրությամբ պահում այն, կոկում, սակայն գրավել չեն կարողանում. «... ի Ռ-ՃԻԱ (1722) թուին օգոստոսի տասն, զրոհ տուեալ առհասարակ միահաղոյն ազգս այս Լակզիք, որ ամենայն զլիսաւորօք իրեանց որք էին այսոքիկ, ... ամենայն զօրութեամբ իրեանց եկին ի վերայ քաղաքին Շամախու, և յաւորս ութ սաստիկ կոտեցան, և ոչ կարացին առնուք»: ²⁰⁴

Ապա լեզգիները մի գիշերվա մեջ հանկարծակի թողնում են պաշարումը և վերադառնում իրենց երկիրը: Օգտվելով առիթից «Եւ ապա քաղաքացիքն Շամախու սկսան ամրացուցանել զկողմանս քաղաքին ցանկովք խորագունիք, և շրջապատ որմովք»: ²⁰⁵ Հաջորդ՝ 1721 թ. Շամախին ենթարկվում է լեզգիների նոր հարձակման. «Դարձեալ ի սոյն քվին (1721-Ս. Կ.) և օգոստոսի ամսոյն

190. ՄԺԲ, էջ 427:

191. Հովի. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 372:

192. «Շահ Խուդաբանդայ, որ էր որդի շահ Թահմազին և եղբայր շահ Իսմայիլին ... նստալ քախտ քվին ռիէ (1578): ... ի սորայ ժամանակս առին Օսմանցիք զԹաւրիզ, զԵրևան, Գանջայ, Շամախի» (ՄԺԲ, էջ 428):

193. ՄԺԱ, էջ 145:

194. ՄԺԲ, էջ 516:

195. ՄԺԱ, էջ 173:

196. Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղաշապատ, 1896, էջ 97: Տես նաև՝ ՄԺԱ, էջ 145: Խաչատուր աբեղայի Ջուղայեցուց, Պատմութիւն Պարսից, էջ 126:

197. Չարարիա Ազուլեցու օրագրությունը, Երևան, 1938, էջ 62:

198. Նշվ. աշխ., էջ 74:

199. ՄԺԱ, էջ 251:

200. ՄԺԱ, էջ 243-244:

201. ՄԺԲ, էջ 272:

202. Վերջիններս սյունի մահմեդականներ էին, իսկ քաղաքաբնակ մահմեդականները՝ շիա պարսիկներ էին:

203. Պատմիչը բվականը նշել է Ռ-ՃՀԱ (1722), սակայն միաժամանակ նշել, որ դեպքերը տեղի են ունեցել լեզգիների կողմից Շամախու գրավումից (1721) մեկ տարի առաջ, օգոստոս ամսին:

204. Եսայի Հասան Ջալալեանց, Պատմութիւն Համաթուս Աղուանից երկրի, Յերուսաղէմ, 1868, էջ 30-31:

205. Նշվ. աշխ., էջ 31:

Կովկաս լեռնային բնակեալ Լազգիքն եկեալք առին զքաղաքն Շամախի եւ ամենայն Պարսիկքն սուր սուսերի մաշեցին եւ ամենայն մերձակայ գաւառս՝ եթէ Շաքի, Շրվան եւ Ղարալայ աւարի առեալ, քանդեալ քայքայեցին, որ է այժմ այս պէս»:²⁰⁶ Դեպքերն ավելի հանգամանորեն են նկարագրված Եսայի կաթողիկոսի պատմության մեջ. «Դարձեալ եկին վերոյ յիշեալ լեռնականքն քանգառաջինն յոյժ ամբոյսիւք, եւ պատերազմեցան ուժգնութեամբ զաուրս երկոտասան, եւ ապա առին զքաղաքն Շամախի ի Ռ-Ճ-Հ թուին Հայոց, օգոստոս ամսոյ, ի սուրբ Աստուածածնի պահոցն, յաւոր չորերշարքի»:²⁰⁷ Լեզգիները ոչնչացնում են շիա մահմեդականներին. «Իսկ հայ ազգ քրիստոնեայքն թէ բնակիչք քաղաքին, եւ թէ այլ զիւղօրէից՝ ոչ այնքան վնասեցան կոտորմամբ, այլ սակաւ ոմանք. զի խնայեցին ի նոսա ողորմութեամբն Զքրիստոսի. այլ աւարումն ընչիցն ոչ սակաւ եղես»:²⁰⁸ 1734 թ. քաղաքը նվաճում է պարսից Նադիր շահը և մեծ թվով զերիներ վերցնում քրիստոնյաներից:²⁰⁹

Մնացած փոքրաթիվ քաղաքաբնակ հայության համար 1735 թ. Աբրահամ կաթողիկոսը պարսից կառավարությունից թույլտվություն է ստանում ավերակ Շամախու մոտ, Գյուլիստան բերդից մեկ ժամվա ճանապարհ հեռու նոր բնակավայր հիմնել. «Այլ և վասն բնակութեան, զի զՇամախին ավերեալ էր եւ քակեալ զՎալինամաքն, յորժամ էաւ՝ յառաջ քան զգալն ի Կէնճէ, աւ Ը (8) ժամու ճանապարհ հեռու ի Շամախուցն հողէ բերդ մի շինեալ, հրամայեաց զմնացեալ շամախեցիքն անդ բնակեցուցանել: Եւ զի էր օդն ապականեալ, եւ տեղն՝ շողային եւ ջուրն՝ պակաս եւ տաճկունք, որք են լազկիք եւ սյուննիք, վշտացուցանէին եւ նեղացուցանէին գտառապետսն, այսինքն՝ զազգն մեր, վասն որոյ խնդրեցին բազում անգամ կրկին բնակիլ ի ավերեալ Շամախու քաղաքն, որ եւ բարկացեալ՝ իսպառ քանդեաց: Վասն որոյ անճարացեալ եկին առ իս աղերս: Որ եւ ես սրտապնդեալ արգ արարի մեծի Վալինամաքին եւ խնդրեցի ի նմանէ տալ հրաման՝ շամախեցի հայոց արտաքոյ նոր շինած բերդին, ժամու մի ճանապարհ հեռի ի բերդէն, ի տեղի մի վայելուչ, զոր նոքա խնդրեցին, զի շինեցեն վասն իրեանց բնակութիւն, եւ՝ հող ըստ պիտոյից զի տնկեսցեն այգիս եւ արասցեն արոս: Այլ եւ ի գետոյն, զոր գտանիւր արդ մերձ, առու մի ջուր, զի առոզանիցի գեղն եւ արտորայքն եւ այգիքն իրանց: Այլև՝ շինելոյ եկեղեցի մի, զի անհնար է հայոց ազգին առանց եկեղեցի(ւ)ոյ բնակիլ է տեղի մի՝ թեև դրախտ իցէ»:²¹⁰ Նադիր շահի մահից հետո (1747) հայերը թողնում են իրենց նորաստեղծ բնակավայրը և վերստին հաստատվում Շամախում 1750 թ.: 1752 թ. քաղաքին կրկին տիրում են լեզգիները:²¹¹

206. ՄԺԲ, էջ 430:

207. Եսայի Հասան Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 31-32:

208. Նշվ. աշխ., էջ 33:

209. Աբրահամ կաթողիկոսի Կրեոսացոյ Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նատր-շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 58: Տես նաև՝ Մ. Բարխուստարեանց, Աղուանից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893, էջ 157:

210. Աբրահամ կաթողիկոսի Կրեոսացոյ Պատմագրութիւն ..., էջ:

211. Խաչատուր արեղայի Ջողայեցոց, Պատմութիւն պարսից, էջ 287-288:

XVIII դարի վերջերին որոշ խանություններ և առաջին հերթին Շամախու Մուստաֆա խանը ոչ միայն չենքարկվեց պարսից կառավարությանը, այլև ապստամբություն բարձրացրեց. «... եւ միայն Շամախի էր ի միջի անդ ապստամբ: Վասնորոյ առաքեաց Աղայ Մահմատ խանն զքաջ զօրավարին իւր զԲեալպալի խանն բազում զերկիրն եւ պատեալ պաշարեաց զամբոցն՝ ուր էին արգելեալ՝ ինքն նախարարն Շամախոյ»:²¹²

Նույն քվականին Շամախի են մտնում ռուսական զորքերը: «Խանն Մատաւայ ըմացեալ (զենեալ Զուրովի գալու մասին - Ս. Կ.) առաքէ զառաջնորդն հայոց զՅօհան վարդապետն միջնորդ հաշտութեան առ Զուրովն բարեխօս ունելով զբարձր սրբազան Յովսէփ արքեպիսկոպոսն Արդութեան զգերեալն ընդ մեծին Զուրովայ հրամանաւ բազուիւոյն: Զուրով խոնարհի ի հաշտութիւն, բայց խնդրէ գյուսալի պատանդ խանն Մաղաւեայ տիաճեալ ընդ այս փախչի ի Ղարաբաղ, իսկ եղբայր նորա՝ տայ զորդին իւր ի պատանդ եւ ինքն զբաւեալ զպատիւ խանութեան նստի ի Շրուան ...»:²¹³ Զուրովի վերադարձից հետո Մուստաֆա խանը կրկին վերադառնում է Շամախի, հալածում խան հռչակված ու Շիրվանը կամավոր ռուսներին հանձնած իր եղբորը, ինչպես նաև Հովհան վարդապետին, որը իր միջնորդությամբ կարգավորել էր Շիրվանը Ռուսաստանին առանց կովի միացնելու հարցը. «... զՅօհան վարդապետն որպէս խանկարիչ այր միջնորդութեան չարաչար տանջէ եւ բրածեծ առնէ եւ առեալ ի նմանէ գտոյժս շնորհէ զկեանս եւ յինքն զբաւեալ դարձեալ զխանութիւն այնր աշխարհի (Շիրվանի-Ս. Կ.), բարեկարգէ գտուն եւ զհայսն միշտ պահէ ի խաղաղութեան»:²¹⁴ XIX դարի առաջին քառորդոն Մուստաֆա խանը հայերին փոխադրում է քաղաքից հյուսիս-արևմուտք, Կովկասի ֆիթ կոչված լեռան մոտ: Տարաբախտ հայերը այստեղ բնակվում են մինչև ռուսների կողմից Շամախու վերջնական գրավումը (1805) և խանի Պարսկաստան փախչելը (1818):²¹⁵ Դրանից հետո, մի վերջին անգամ, արդեն խիստ սակավաթիվ շամախաբնակ հայերը վերադառնում են հայրենի քաղաք: Շամախու և ամբողջ Շիրվանի ռուսական տիրապետության տակ անցնելուն պես (1805 թ., դեկտեմբերի 27) հայերն անցնում են խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքի: Կառուցում են բազմաթիվ քարաշեն հասարակական շենքեր, աղբյուրներ, կամուրջներ, տներ, նորոգում են հին եկեղեցին, կառուցում նորերը: Ցարական կառավարության նախաձեռնությամբ իրականացված արդեն առաջին վիճակագրական տեղեկություններից պարզվում է, որ XIX դարի կեսերին քաղաքում հայերը կազմում էին բնակչության փոքր մասը:

212. Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին, աշխատասիրությամբ Ռ. Տ. Տիտանյանի, Երևան, 1981, էջ 68-69:

213. Նշվ. աշխ., էջ 160-161:

214. Նշվ. աշխ., էջ 162:

215. Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 332:

Սա, ինչ խոսք, բնական էր, քանի որ հայերի քիվը սկսել էր նվազել դեռևս XVIII դարի սկզբներից՝ լեզգիների արշավանքների հետևանքով: Հինավուրց հայաշեն ու հայաշատ այս քաղաքը դառնալով անընդհատ պատերազմների թատերաբեմ, տալով արտագաղթ, անթիվ գերիներ, կոտորածներ, ենթարկվելով տեղի իշխողների կազմակերպած բռնի տեղահանություններին ի վերջո մեծապես հայաքափ է եղել: Մյուս կողմից կամաց կամաց ավելանում էր մահմեդական տարրը, որը հարյուրամյակներ շարունակ թիկունքում վայելում էր մահմեդական իշխողների հովանավորությունը: Տարածքի Ռուսաստանի հետ միավորվելուց հետո քաղաքում երևան եկավ նաև ռուս ազգաբնակչություն: Այսպես, 1851 թ. Շամախու բնակչությունն ուներ հետևյալ ազգային կազմը:²¹⁶

Մուսուլմաններ (գլխավորապես պարսիկներ)	արական	իգական	միասին
Հայեր (լուսավորչական)	6256	5492	11748
Հայեր (լյութերական)	3287	2951	6238
Հայեր (լյութերական)	11	13	24
Ռուսներ (ուղղափառներ)	1276	309	1585
Մալականներ, այդ թվում՝ Ստառոբրայդցի (հնածես)	276	212	488
Սկոպցով	3		3
Սկոպցով	96	38	134
Վրացիներ	67	43	110
Եվրոպացիներ (կաթոլիկ)	25	15	40
Հրեաներ	10	6	16

1916թ. քաղաքն ուներ 27752 բնակիչ, որից 4564-ը հայեր (2344 արական, 2220 իգական), 1737-ը ռուսներ:²¹⁷

1883 թ. քաղաքում կար 3 ուղղափառ եկեղեցի, 2 հայկական եկեղեցի և 2 մզկիթ:²¹⁸ 1890-ական թթ. սկզբներին Շամախին ուներ հետևյալ նկարագիրը. «Շամախի քաղաքը առանձին բերք ու պտուղ չունի բոլորը շրջակա գիւղերից, և առաելապես Ադսու գիւղիցն են բերում. որովհետև իբրև իբր թէ ազնիւ քաղաքացիք արժան չեն համարում այգեգործությամբ և երկրագործությամբ պարապել: Շամախու շրջապատումն կան միայն մի քանի այգիներ, որոնց մէջ նշանաւոր է արքունի ճանապարհի վրայ պարոն Եագոր Իւանիչ Քալանթարեանցի այգին, Շամախու նշանաւոր և յայտնի արհեստն է մետաքսագործութիւնը, որոյ համար կան արհեստանոցներ՝ բայց ասիական հին ձևով. սակայն բաւական լաւ գործուածներ են պատրաստում, գոր օրինակ՝ թաշկինակ, վերմակի երես, պարանոցապահ (շարֆ-վզի) և այլն:

216. "Кавказский Календарь на 1852г.," Тифлис, 1851, էջ 429:

217. "Кавказский Календарь на 1917г.," Тифлис, 1916, էջ 178-179:

218. "Кавказский Календарь на 1885г.," Тифлис, 1884, էջ 211:

Շամախու բարոյական բերքերն են՝ 1. Հայոց և Ռուսաց եկեղեցիքն. 2. Հայոց և Ռուսաց տղայոց ուսումնարաններն. 3. Հայոց օրիորդաց դպրոցն. 4. Հայոց գրադարան-ընթերցարանն և 5. Հայոց քաւրոնը»:²¹⁹ Հայտնի է, որ օրիորդաց ուսումնարանը երկդասյան էր և կոչվում էր Սբ. Սանդխտյան:²²⁰ Ուշագրավ է նաև քաղաքին վերաբերող մեկ այլ առավել հանգամանալից նկարագրություն շարադրված 1920թ. «Ներքին, հարաւային հարթ հրապարակի վերայ սփռուած է թաթարների թաղը իրենց տներով, խաչածև փողոցներով, մէջիղներով, աղբիւրներով, բաղնիքներով, պարտեզներով, կաշէ-գործական գործարաններով (տաբաղխանա) և քաղաքի գլխաւոր բազարով և առևտրական խանութներով ու մագազիններով:

Այնուհետև դեպի վեր, լանջի վերայ շարունակուած են քաղաքի հայկական թաղը և բազարի մի մասը իրենց տներով, փողոցներով, աղբիւրներով և այլն:

Իսկ վերի՝ երկրորդ հարթավայրի վերայ տարածուած է քաղաքի նոր մասը, աւելի գեղեցիկ և կանոնաւոր մասը, հայոց և խառն ռուսների հետ քրիստոնէայ թաղը, լայն՝ խաչածև փողոցներով: Այդտեղ են ռուս ուղղափառ եկեղեցին, հայոց եկեղեցին, հայ լիւտերականաց և ռուս մալականների ժողովարանները, քաղաքի այգին, պետական գանձարանը, բանտը, հասարակաց կլուբը, պետական վառողատունը, պոստ-հեռագրատունը, գորանոցը, հաշտարար դատարանը և այլ հիմնարկութիւնները:

Քաղաքի բոլոր փողոցները ծածկուած են քարով, միայն մի փողոց խճածածկ է և համարում է առաջին փողոց, և նա սկիզբն է Շամախի-Ադսու-Քիրտամիր խճուղու:

Նոր քաղումն են հայ և ռուս բնակչութեանց աչքի ընկնող տները. գոր օրինակ հանգուցեալ Ալեքսանդր Լալայեվի տունը իւր պարտեզով, որ խիստ բարձրությունից նայում է ներքի բազարի՝ թաթարների թաղի և մէջիղների վերայ: Նա շինած է տերութեան կողմից Շամախին նահանգական քաղաք եղած շրջանում և այդ տան մէջ բնակուած էր նահանգապետը: Հայոց եկեղեցուց քիչ ցած բարձրանում է Նագարեանների եռայարկ սրբատաշ ամուր տունը, որ իրեն գոյութիւնը անասան պահել է երկրաշարժերի դեմ:

Ապա գալիս են խճածածկ փողոցի վերայ Քալանթարեանների երկյարկանի քարաշեն տունը, Սարգսեանի և այլոց տները: Միւս փողոցների վերայ Տէր-Ստեփանեանի, Արզումանեանի, Եգանեանի, Գեանցեցեանի և այլոց բազմաթիւ տները:

Ապա գալիս են փողոցների վերայ հայոց խանութներ: ... Տեղում բոլոր աղբիւրներից անուանի է քարաշեն, ծորակահոս Բչարա բուլաղը, հայոց թաղի բարձրադիր հարթութեան վերայ: Սա շատ յարգի է և ծառայում է իբրև զբոսավայր, մանաւանդ շոգ եղանակների ժամանակ: Երբեմն լինում է մեծ բազմութիւն, մանաւանդ մայիսին, գատկին և

219. Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 281:

220. Մ. Բարխուտարեանց, Ադուանից երկիր ... էջ 162:

Համբարձմանը:

Միսն է նորաշէն բարաշէն բանտի աղբիւր կոչուած, քաղաքին բոլորովին մոտիկ, կալանատընների բանտի կողքին: Ուրիշ շատ տեղ կան աղբիւրներ, բայց շատերը շինուած չեն, ծորակ չունին, անյարմար են»:²²¹

Շամախին գտնվում է ակտիվ սեյսմիկ շրջանում և բազմիցս վնասվել է ուժեղ երկրաշարժերից: Հայտնի են 1668, 1806, 1828, 1859, 1869, 1872, 1875, 1886, 1888, 1902 թվականների ուժեղ երկրաշարժերը: Քաղաքն առանձնապես տուժել էր 1828 թ. հուլիսի 9-ի և 28-ի ուժեղ շարժից, որով փլվել են 247 տուն և 30 խանութ:²²² 1869 թ. օգոստոսի 21-ի կեսօրին տեղի ունեցած երկրաշարժից փլվել է 5000 տուն:²²³ Աղետաբեր էր մահավանդ 1902 թ. հունվարի 31-ի երկրաշարժը,²²⁴ որը խլեց շատ զոհեր:

Շամախու ճարտարապետական արժեքավոր կառույցներից էին հայկական երկու եկեղեցիները (ներկայումս հիմքից բանդված են և տեղերում նոր շենքեր կառուցված): Սրանք հանձինս որմերին փորագրված մի բանի ընդարձակ արձանագրությունների ունեին նաև պատմական մեծ արժեք և կարևոր էին քաղաքի պատմության ամբողջական ուսումնասիրության առումով: Եկեղեցիներից հինը, որն առավել հարուստ էր արձանագրություններով պարբերաբար կրկնված երկրաշարժերի հետևանքով մեծապես վնասվել էր և արդեն 1881 թվականից դարձել անգործածելի: Ըստ արձանագրությունների այն կառուցվել էր 1701 թ. ավելի հին եկեղեցու տեղում և մասամբ նրա քարերով:

Նոր եկեղեցին, որ նույնպես կոչվում էր Սբ. Աստվածածին, կառուցվել է 1845-1850 թթ. ընթացքում:

Շամախի քաղաքի եկեղեցիներում ու դրպրատներում ստեղծվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Դրանցից մեզ են հասել Մարտիրոս գրչի 1742 թ. ստեղծած «ժողովածու»-ն,²²⁵ գրիչ և քարզմանիչ Հարիմ Եաղուպ Բարբիջանի 1717-1720 թթ. հայատառ-պարսկերեն գրված «Անտարան»-ը,²²⁶ «Աղօթազիբը» 1765 թ. (ստացող Անտոն երեց, ավարտել

221. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գործ 439, քերք 3-7:
222. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 158:
223. «Արարատ» Բ տարի, 1869, սեպտեմբեր, էջ 104 (հողվածի հեղինակն է Անդրեաս արքեպիսկոպոսը):
224. Գալուստ Տէր-Սլյուշեան, Շամախու երկրաշարժը և քննական հատաանութեանց Բագու փոխադրելու խնդիրը, «Արարատ» 1902, փետրվար, էջ 133-135:
225. «Ցուցակ ձեռագրաց», հատոր Բ, ձեռ. հմբ. 8361:
226. Նույն տեղում, ձեռ. հմբ. 8492:

է Սադիանի վանքում)²²⁷ և այլն:²²⁸

Շամախին ունեցել է երեք հայկական գերեզմանոցներ. «մինը քաղաքի արեւելեան կողմին՝ կից քաղաքին՝ շատ հին. երկրորդը քաղաքի հիւսիսային՝ շատ նոր, որոյ մօտ է «Բէչարայ բուլար» անունով աղբիւրը. իսկ երրորդը 3-4 հարիւր տարուանից՝ հարաւային կողմումն՝ «Քալախանի» անունամբ, ...»:²²⁹ Մեզ է հասել միայն մեկը (հյուսիսային կողմում), ուր և քաղումները շարունակվում էին մինչև 1989 թ. վերջին հայերի բռնագաղթը:

Ներկայումս Շամախին Ադրբեջանի հանրապետության զխավոր քաղաքներից է: 1976 թ. ուներ 20 հազար բնակիչ:²³⁰

1986 թ. քաղաքն ուներ ընդամենը 60 տուն (շուրջ 200 մարդ) հայ բնակչություն, որոնք 1988-89-ին ենթարկվեցին բռնագաղթի:

Շամախին ծննդավայր է հայ մեծանուն շատ մտավորականների: Այստեղ են ծնվել գրողներ Կոստան Չարյանը, Ալեքսանդր Շիրվանզադեն, դերասան Հովհաննես Արեյանը և շատ ուրիշներ:

292. ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի ճակատին եղել է. Ի ՌՃԾ (1701) ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՅ. Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՇԱՀ ՍՈՒԼԹԱՆ ՀՈՒՍԵԻՆ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԱՐՔԱՅԻՆ ՊԱՐՄԻՅ, ՈՐ ԵՒ ԸՍՏ ԽՆԴՐՈՅ ԹԻՖԼԻՉԵՑԻ ՄԱՆԴԻՆԻ ՈՐԴԻ ԷԼՉԻ ԹԱՂԻՆ ՀՈՔՄ ԷՐ ՏՈՒԵԼ ՎԱՍՆ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ, ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾ ԻՐ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ՊԱՀԵՍՅԷ ԵՒ ԷԼՉԻ ԹԱՂԻՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՆՆՁԵՑԵԼՈՅՆ ՀԱՆԳԻՍՏ ԵՒ ԱՐՔԱՅՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐԳԵԻԵՍՅԷ, ԵՒ ԱՐԴ ՄԵՔ ԹԻՖԼԻՉԵՑԻՔՍ ...:

Հրատ. Մնրատեանց, 258-259: Բարխուտարեանց, 160: Արձանագրության արտագրության հեղինակ է նաև շամախեցի Սադա Ալեքսանդրյանցը, («Մեղու Հայաստանի», 1873, № 20, էջ 1) որը նշում է, որ այն փորագրված է եկեղեցու հարավային ստավել փորքիկ գավթի

227. Նույն տեղում, ձեռ. հմբ. 9729:
228. Մատենադարանում պահվում են նաև Շամախի քաղաքում ստեղծված հետևյալ ձեռագրերը. «Նորհրդատետր» 1825 թ. (ձեռ. հմբ. 2941), «Բրիտանիանուսի ճանապարհորդութիւնը» 1844 թ. (ձեռ. հմբ. 8499), գրիչ Առաքել Բիչարայով՝ ստացող Գեորգ Գեոկջանեանց, «Սէլեաղ Շամախեցի, երգարան» 1861 թ. (ձեռ. հմբ. 10005), գրիչ՝ Մսեր Մսերեանց, «Պետրոս Մաղաբեան (Սէլեաղ), Մատենագրութիւնը» գրիչ՝ հեղինակը (ձեռ. հմբ. 7655), ձեռ. հմբ. 9295 և այլն:
229. Մնրատեանց, էջ 227:
230. «Հայկական Մովսէսական Հանրագիտարան», հատոր 8, Երևան, 1982, էջ 439:

վրա: Մադայի 1873 թ. կատարած արտագրության և մեր երկու հրատարակիչների վերծանություններում կան առանձին տարբերություններ: Նախ քվականը ունի ՌՃԾԵ (1706) ձևով, սպա բոլոր ԵՒ շաղկապների փոխարեն ունի ՈՒ շաղկապը:

Ծանոթ. Կասկածից վեր է, որ Շամսիում հայկական եկեղեցի եղել է 1701 (կամ թե 1706) քվականից շատ առաջ: Գուցե և փաղ միջնադարից, սակայն դրա վերաբերյալ տեղեկությունները հասկապես առատ են սկսած XIX դարի սկզբներից: Հայտնի է, որ երբ քաղաքից արտարված հայերը 1820 թ. վերադարձել էին Շամսիսի, հին եկեղեցին գտել էին գոմի վերածած՝ տեղում հաստատված վրանաբնակ քուրքերի կողմից: Շուտով հայերը կարողացել էին քուրքերից ետ գրավել ու մարքել եկեղեցին (Ֆ. 234, ց. 1, գ. 9, ք. 1): Կարճ ժամանակ անց եկեղեցին վնասվում է երկրաշարժից՝ 1828 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2957, ք. 5): Հայտնի է, որ 1839 թ. եկեղեցին գտնվում էր խիստ քայքայված ու վրարային վիճակում (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 55, ք. 1): 1852-54 թթ. դիմումներ էին հղվել եկեղեցու նորոգման քույրություն ստանալու խնդրանքով: Դրա իրականացման համար հարկավոր էր 300 ռ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2957, ք. 4-5): Եկեղեցու նորոգման ժամանակ տանիքը ծածկել էին կայրածեղով, իսկ զանգակատան վրա կառուցել փայտյա գմբեք, ծախսվել էր 535 ռ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2957, ք. 15): 1857 թ. շամսիսցիները խնդրում էին հին եկեղեցու տեղում շինել նոր եկեղեցի (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3604, ք. 1): Եկեղեցու նոր խարխլումը տեղի էր ունեցել 1859 թ. մայիսի 30-ի ժամը 6-ի և մայիսի 31-ի ժամը 8-ի երկրաշարժերի հետևանքով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3844, ք. 1: Ֆ. 27, ց. 1, գ. 1, ք. 1): 1863 թ. խնդրվել, իսկ 1864 թ. քույրություն էր ստացվել եկեղեցու տանիքի նորոգումը իրականացնել 400 ռ. ծախսով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4373: Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4373, ք. 6): 1872 թ. նոր ուժեղ երկրաշարժից (հունվարի 16-ին) հետո եկեղեցին, թեև, մնացել էր կանգուն, սակայն բոլոր կողմերից ճարճրված ու խարխլված պատերով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 6041, ք. 1): Այս եկեղեցու վերջին հիշատակությունը (1889 թ.) համաձայն, այն գտնվում էր քայքայված և փաղուց ի վեր կիսակործան վիճակում: Համարադարացիները այդ ստրիվ ներկայացրել էին առաջարկություն՝ քանդել և վաճառել եկեղեցու տանիքի դռնա չիտած զերանները: Դրա քույրությունը ևս ստացվել էր նույն քվականին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 171, ք. 1-2):

293. Հին Եկեղեցի, արևմտյան մուտքի ճակատի հյուսիսային կողմում փորագրված է եղել.

ՀԱԻԱՏԱՐԻՄ ԱՆՏԵՍ ԲԱՆԻՆ, ՓՈՂԵԱԼ ԲԱՐՈՋ ԵՐԿՆԱԻՈՐԻՆ, | ՏԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՅՐ ԾԵՐՈՒՆԻՆ, ՎԱՌԵԱԼ ՄԻՐՈՎ ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ, | ՊԱՏՃԱՌ ԵՂԵՒ ԱՅՍ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ, ԵՒ ՅՈՐԴՈՐԻՉ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ: | ԿԱԶՍԵԱԼ ՏԱՃԱՐ ՄԵԾ ԱՐՔԱՅԻՆ, ՀՐԱԻՐԵԼՈՎ ՅԵԿԵՂԵՑԻՆ, | ԲԱԶՈՒՄ ԱՇԽԱՏ ԵՒ ՉԱՐՉԱՐԱՆՔ, ՀԱԶԻԿԱՐԱՅ ՈՒ ԿԱՏԱՐՄԱՆ, | ԱՍՏՈՒԱԾ ՏԱՅԵ ԻՐ ԵՕԹՆԱՐՓԵԱՆ, ԵՐԱՆԱԻՏ ՉԱՅՆԻՆ ԱՐԺԱՆ, | ԵՒ ՅԵՏ ԱՍՏԵԱՅՍ ԵԼԱՆԵԼՈՅ, ԱՐԺԱՆ ԱՌՆԵ ԱՐՔԱՅՈՒԹԵԱՆ, | ՀԱԶԱՐՈՐԴԻ ՀԱՐԻՐՈՐԴԻ, ԵՒ ՎԵՅ ՏԱՄԱՆ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴԻ: ՌՃԿԷ: (1718):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 159-160 (որոշ հաստատվածների բացթողումներով): Մմբատեանց, 258 (որից և առնում ենք):

294. Հին Եկեղեցի, ներսում մկրտարանի ալիագանաձև քարի վրա (պատկանում էր ալեյի հին եկեղեցու) եղել է.

ՍՈՒՐԲ ԱԻԱԶԱՆՍ ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ի ԲՐԻՍՏՈՍ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ՍԱՆԱԹԻՆ՝ ԲԱՐԵԽՕՍԵՑԵՔ ՎԱՍՆ ՀԱԳՈՅ ՏԵՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻՆ ԵՒ ԻՐ ԿՈՂԱԿՑԻՆ Ի ԲՐԻՍՏՈՍ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ՍՈՒԼԹԱՆ ԿԻԼԻՆ, ԹՎԻՆ ՌԼՁ (1587) ԻՆ:

Հրատ. Մմբատեանց, 259 (որից և առնում ենք): Բարխուտարեանց, 160 (ունի մանր վրիպումներ):

295. Հին Եկեղեցի, մուտքի մոտ ազուցված մի խաչքարին կարդացվել է միայն քվականը.

ՌՃԹ (1610):

Հրատ. Մմբատեանց, 259:

296. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ (ՆՈՐ) ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի մոտ գտնվում էր աղա Պետրոս Հակոբյանի զերեզմանը, որի միջոցներով կառուցվել էր այդ եկեղեցին՝ փայտածածկ, եռանավ, ներքուստ վեց սյունների վրա (այժմ թե եկեղեցին և թե ընդարձակ արձանագրությամբ տապանաքարը չեն պահպանվել):

ԱՂԱՅ ՊԵՏՐՈՍ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆՅ ՅԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ՏՈՀՄԷ ՄԵԼԻՔԵԱՆՅ ՀԱՅԱՏԱՆԻ ՊԱՏՈՒԱՆՈՒՆ ԲԱՂԱՔԱՅԻ ԵՒ ԱՍՊԵՏ ՍՐԲՈՅՆ ԱՆՆԱՅԻ ԵՐՐՈՐԴ ԱՍՏԻՃԱՆԻ, ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏԵՐ Ի 20 ԱՊՐԻԼԻ 1856 ԱՄԻ, Ի ՀԱՍԱԿԻ ԾԵՐՈՒ ԹԵԱՆ:

Չափածո շարունակվում է.

ԸՆԴԷ՞Ր ԿՈԹՈՂՔ ՀԻՄ ԵՒ ԱՐՉԱՆՔՎԷՄՔ ԲԱՐԱԿՈՓ՝ ՅԱՐԴԱՐԻՆ. | ԳԻՐՔ ԲԱՆԴԱԿԻՆ՝ ԳՈՎԵՍՏՔ ՏՈՂԻՆ՝ ԲԱՆՔ Ի ՆՈՍԻՆ՝ ՅԵՐԻՒՐԻՆ | ՁԻ ՁՄԵՈՒԵԼՈՅՆ, ՁԻ ՁԱՆՅԵԼՈՅՆ՝ ՄԻՇՏ ԱՌ՝ ՅԱՊԱՅՆ ԿԵՆԱՅ ՃԱՌ-|ՓՈՒՍԱՆ ԳՈՐԾՈՅ՝ ԳԻՐ ԽՕՍԵՍՅԻ՝ ԳՈԳ ՎԷՊ ԱՆԱՆՅ՝ ԿԱՅՅԵ ԲԱՐ: ԻՍԿ ԲԵՁ ԱՌ ԻՆՉ՝ ԱՐՉԱՆ ՎԻՍԱՐԴ՝ ԿԱՄ ՈՍԿԵԶՕԾ՝ ՆԵՐԲՈՂԵԱՆ | ԵԹԷ ԳՈՒ ԻՆՔՆ ԲԵՁ ԿԱՌՈՒՅԵՐ՝ ՉԱՄՐԱԿԱՌՈՅՅ ՄԱՀԱՐՉԱՆ. | ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԱՅՍ ՏԻՐԱՍՕՐ՝ ԲՈ ՊԵՐՃ ԱՆՈՒԱՆ՝ ՄԻՇՏ ԲԱՐՈՋ, | ԲԵՁ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ՝ ԱՌՈՒՐ ԱՌՈՒՐԻ՝ ՄԱ ԵՐԳԵՍՅԷ՝ ՅԱԻՏԵԱՆ: | ԵՐԹ ՎԱՃԱՌԵԱ ԱՍԱՅ ՅԻՍՈՒՄ՝ ՁԻՆՉՍ ԲՈ ՏՈՒՐ ԱՂՔԱՏԱՅ, | ԱՀԱ ԳԱՆՉՔ ԻՄ ՏԵՐ ԲԱՐԵԽՆԱՄ, ԿԱՐՕՏԵԼՈՅ ԱՀԱ ՀԱՅ, | ՉԱՅՍ ԱՍԱՅԵՐ՝ ՏՈՒՆ ՇԻՆԵՑԵՐ՝ ԳՈՒ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՀՈՅԱԿԱՊ, | ԵՒ ՉԿԱՅՍԵՐՆ ԵՏՈՒՐ ԿԱՅՍԵՐ, ՈՐ ՁՔԵՁ ԽԱՉԻՒ՝ ՊՍԱԿԵԱՅ: | ԱՂԷ ԲՈ ԳԱՆՉՔ՝ ԱՆԴ ԵՆ ՅԵՐԿԻՆՍ՝ ԱՆԱՊԱԿԱՆ՝ ԿԵՆԴԱՆԻ. | ՀԱԻԱՏՔ ԵՒ ԳՈՐԾՔ՝ ԱՆԴ ՉԵՈՆ Ի ՉԵՈՆ՝ ԲԵՁ ՉՈՒԳԸՆԹԱՅ ՅԱՏԵՆԻ | ԱՆՍԱՀ ԱՆՈՒԱՆԴ ԱԶՆԻՒ ՏՈՀՄԻԴ՝ ԳՈՐԾՈՅ ԲԱՐԵԱՅ՝ ՅԻՇԱՏԱԿ, |

**ՔՈՅԻՆԱՍՏԵՂԾ՝ ԴԱՐՈՒՅ Ի ԴԱՐ՝ ՏԱՅՅԷ
ՏԱՃԱՐՍ ԱՍՏ ՅԵՐԿՐԻ:**

Հրատ. *Բարխատարեանց, 160-161: Սմբատեանց, 259-261:*

Ծանոթ, Հայտնի է, որ Շամախու նորակառույց Սր. Աստվածածին մայր եկեղեցին օծվել է 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2807, ք. 1): Արդեն 1858 թ. եկեղեցու փայտաշեն զմբերթի վեղարն ու տանիքները կարտու էին նորոգման (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, ք. 4): Բաղարի համանուն հին եկեղեցու օրինակով մայր եկեղեցին ևս մեծապես վնասվել էր 1859 թ. մայիսի 30-ի և 31-ի երկրաշարժերից (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3844, ք. 1): 1870 թ. մայր եկեղեցու բիբելոյա տանիքը ներկելու, խողովակներն ուղղելու, շուրջը եղած պարսպապատը նորոգելու (հարավային և արևելյան կողմերում քանդվել էր երկրաշարժից) ծրագիր էր կազմվել, որի իրականացումը սպանացել էր 200ռ. արծար դրամ (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5419, ք. 11): Եկեղեցին նոր ավերման էր ենթարկվել 1872թ. հունվարի 16-ին, ժամը 10-ին տեղի ունեցած ուժեղ երկրաշարժից: Այս անգամ ամբողջապես փլվել է եկեղեցու և կից զանգակատան զմբերաները, աննորոգելի ճարել էր արևմտյան պատը և տեղ-տեղ այլ հատվածներում (Ֆ. 56, ց. 1, 6041:Ֆ. 234, ց. 1, գ. 44, ք. 1): 1894թ. մայր եկեղեցու բիբելոյա ծածկը բայրայված էր և նախատեսվում էր փոխարինել նորով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8987, ք. 1): 1902թ. դրությամբ նույն բլի հունվարի 31-ի երկրաշարժի հետևանքով մայր եկեղեցին շատ տեղերից խախտվել էր, գտնվում էր վրարային վիճակում, իսկ ժամերգությունը դադարեցվել էր (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 9874, ք. 3): Հետագայում այլևս այս եկեղեցին նպատակահարմար չեն գտել նորոգել, այլ 1908-10 թթ. կառուցել են նոր եկեղեցի սրբատաշ քարերով: Ի դեպ մինչ այդ, հենց 1902թ. կառուցել էին մի փայտաշեն մատուռ՝ ժամանակավորապես այդտեղ եկեղեցական արարողություններ կատարելու համար:

297. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գտնվում էր նույն եկեղեցու դռան արևմտյան կողմում.

ԸՆԴ ՎԻՍԱԻՍ ՀԱՆԳՉԻ ՍԱՐՄԻՆ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ ՔԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆՅ, ԾՆԵԼՈՅ Ի 19 ՓԵՏՐՎԱՐԻ, 1833 ԱՄԻ, ՎԱՆՃԱՆԵԼՈՅ Ի ՄՈՍԿՈՒԱ, Ի 15 ՆՈՅՏԵՄԲԵՐԻ 1879 ԱՄԻ:

Հրատ. *Բարխատարեանց, 161-162: Սմբատեանց, 261:*

298. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գտնվում էր «Բալախանի» կոչված գերեզմանոցում

Ի ՏԱՊԱՆԻՍ ԵՂԱԻ ՍԱՐՄԻՆ՝ ՀՈԳԻՆ ԴԱՐՉԱԻ ԱՌ ԱՍՏՈՒԱԾ՝ ՆԱԽՋԵՒԱՆՅԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ՝ ՏՈՀՄԻՆ ՊԱՏՈՒԵԱԼ ՍՄԲԱՏԵԱՆՅ, ԵՂԲԱՅՐ ԷՐ ՍԱ ԱՌԱՋ ՆՈՐԴԻՆ՝ ՄԵԾԻ ԱՐՀԻՈՅՆ ՄԵՍՐՈԲԱՅ. ԵՒ ԳՈՐԾԱՎԱՐ ԵՒ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ՝ ՆՄԻՆ ԳՈԼՈՎ ՅԱՐԱԿԱՅ:

Հրատ. *Սմբատեանց, 277:*
Ծանոթ. Սա Շամախու բնի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի եղբայրն էր, որ մահացել էր 1892 թ. համաճարակից:

299. ԿԱՄՈՒՐՋ, գտնվում էր քաղաքի մոտ Չողալա կամ Չանգալալա կոչված գետի վրա:

Այն միաթոփչ էր, կառուցված սրբատաշ քարերով: Սրա հյուսիսային ծայրում, արևելյան ճակատին «արարական գուցե պարսկական կամ տաճկական արձանագրության շարքում կարդում ենք կարճ, հայերեն գրութեամբ հետևյալը».

ՎԱՐՊԵՏ ՅԱԿՈՒՐ ՕՍՄԱՆՅԻ, 1828:

Գրակ. *Քաջբերունի, ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, քերք 3:*

Ծանոթ. *Քաջբերունին նշում է, քե. «Շամախի քաղաքի տնատեր բնակիչներից մինը պահում էր իր տանը, քաղաքում, լատ փողոցի վերայ ազոտ դեղատուն և ազգանունով կոչում էր Օսմանցով: Սա գուցե յիշեալ վարպետի սերունդն է» (նույն տեղում): Կարևոր է նաև, Մ. Սմբատյանցի վկայությունը. «կամուրջը Հաջի Ռահիմի ծախիւր շինել է հայ ազգի ուստայ Օհանը 1827 թուին, ըստ արձանագրութեանն» (նշվ. աշխ., էջ 297): Ինչպես տեսնում ենք ընթերցումները խիստ տարբեր են:*

300. ԱՂԲՅՈՒՐ «ՄՈՒՍԱԲՈՒԼԱՂ» գտնվում է քաղաքի կենտրոնական մասում: Կառուցված է

սրբատաշ քարերով, կամարակապ: Ներսում ազուցված սրբատաշ քարին փորագրված է վեց տողանոց շինարարական արձանագրություն (նկ. 99).

ԱՅՍ ՄՈՒՍԱԲՈՒԼԱՂԻ | ԱՂԲԻՐՍ ԿԱՌՈՒՍՋԻՆ | ... ՎԱՐՅՔԱՏՈՒՐ|ՈՒԹ-(ԵԱ)Ն ԻՐԵԱՆՅ ՇԱՄԱԽ|ՈՒ ՀԱՅ՝ՈՅ՝ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒ|ԹԻ(ԻՆ)Ն, Ի 1 ՅՈՒՆԻՍԻ, 1863 ԱՄԻ:

Ծանոթ. այս աղբյուրի ջուրը նվազել էր 1872 թ. երկրաշարժի հետևանքով. «Բաղարիս հայոց քաժնի մի աղբիւր (Մուսաբուլաղի) մեծ շարժի օրից գրեթէ կիսով չափ քարակած է այժմ: Ոմանք ասում են, քէ նոյն օրը յիշված աղբիւրի ջրից ծծմբի հոտ էր գալիս» («Մշակ», 1872, № 7, էջ 3)

301. ԱՂԲՅՈՒՐ, գտնվում էր քաղաքի քարանդակի քաղ կոչված մասում, ուներ հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՂԲԻՐՍ ԱՂԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏ Գ. ԹԱՌՈՒՀԵԱՆՅ, 1864:

Գրակ. *Քաջբերունի, ՀՀՊՊԿԱ, նշվ. փաստաթուղթը, քերք 3-5 (անտիպ է):*

302. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, քաղաքի նոր գերեզմանոցում, ողղանկյունաձև (նկ. 100).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՂԱՄԵՌ ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ ԼԵՒՕՆԻ | ՄԻԵԱԿ ՈՐԴԻՆ՝ ԳԱԼՈՒՍԻ

ՆԵՐՍԷՍԵԱՆՅ ՏՈՀՄԻՂԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՔՈՎ ՁՈՀ ԳՆԱՅԻ | ԹՈՂԻ ԾՆՈՂԱՅ Ի ՍՈՒԳ ՏՐԴՈՒՄ ԱՐՏԱՍՎԱԼԻ, | ՀԱՆԳԵԱՅ Ի ՏԷՐ 19 ԱՄԱՅ, 20 ՕԳՈՍՏՈՍԻ. | 1905 ԱՄԻ Ի ՇԱՄԱԽԻ, ԽՆԴՐԵՄ ԱՍԷՔ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

303. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ (նկ. 101). ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ՇԱՄԱԽԵՅԻ ԳԱ ԼՈՒՍՏ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆՅԻՆ, ՁՈՀԳՆԱՅ ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՔՈՎ | ԹՈՂԵԼՈՎ ԻՒՐ ԿՆՈՋՆ Ի ՍՈՒԳ ԵՒ ԱՆՄԵԽԻ-ԹԱՐ, ՎԱԽՃԱՆՎԵՑԱԻ 60 ԱՄԱՅ ՀԱՄԱԿԻ, 1905 ԱՄԻ, 20-ԻՆ ՕԳՈՍՏՈՍԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

304. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ. ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԻՐԱՍՈՒՆ ՄԱՐԻԱՄՆ | ԱՄՈՒՄԻՆ ՍԵՐԳԷՅԻ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆՅ ԴՈՒՍՏՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ԾԱՏՐԵԱՆՅ | ԿԵՆԴԱՆԻ ՎԿԱՅ ԿՈՐԾԱՆՄԱՆ ՇԱՄԱԽԻՈՅԻ ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՒ ՄԷԿՆ ՅՈՒՆԻԱՐԻ 1902 ԱՄԻ, | ՈՐ Ի ՔՍԱՆՄԻԱՍԵԱՅ ՀԱՄԱԿԻ ԵՐԿՆԱՍԼԱՅ, | ԹՈՂՈՒՅ ՁԻՒՐ ՄԻՐԵԼԻՍ ԱՆՄԵԽԻ-ԹԱՐ ԵՒ ՍՈՒԳ:

305. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նախորդի մոտ. ՀԱՆԳՉԻՄ ՍԵՒ ՀՈՂ Ի ՆԵՐՔՈՅ ՎԻՄԻՆ | ԾՆՈՂԱՅՄ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ՈՐԴԻՆ | ՍԵՐԳԷՅ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ՝ ԾԱՏՐԵԱՆՅ ԱԶԳԻՅ, | ՁՈՀ ԵՂԱՅ 1902 Թ. ԿՈՐԾԱՆՄԱՆ ՇԱՄԱԽԻՈՅ ԵՐԿՐԱՇԱՐ-ԺԻՅԳՆԱՅԻ ԱՇԽԱՐՀԻՅ ԵՐԵՍՈՒՆՄԻ ԱՄԱՅ, Ի 31-ԻՆ ՅՈՒՆՎԱՐԻ | ԴՍՏԵՐՑՄ՝ ՈՐԲԻԿ ՈՒ ԾՆՈՂԱՅՄ ՍՈՒԳԻ ՄԷՋ ԹՈՂԻԽԿ ԽԵՂՃ ԱՄՈՒՄՆՈՒՄ ԴԱՌՆԱԳԻՆ Ի ԼԱՅ|ԱՆՔՈՂՋ ՇԱՄԱԽԻՆ ԿԱՐԾԵՄ ԱՓՍՈՍԱՅ:

ՍԱՂԻԱՆ

Գավառի ամենահին ու պատմության փառավոր էջերով նշանավորված գյուղերից մեկն է: Գտնվում է Շամախի քաղաքից շուրջ 20 կմ արևմուտք, Աղսու-Շամախի մայրուղուց 2 կմ հարավ: Հնում Սաղիանը չափազանց մարդաշատ է եղել: Դրա վառ ապացույցն է գյուղի հին գերեզմանոցը, ուր պահպանվել են մինչև XVIII դարին բնորոշ մի քանի հազար տապանաքարեր: Պակաս ընդարձակ չէ նաև XIX-XX դարերին վերաբերող տապանաքարերով հարուստ գերեզմանոցի հատվածը: Ի տարբերություն շրջակա շատ բնակավայրերի՝ Սաղիանի վերաբերյալ, շնորհիվ իր հռչակավոր եպիսկոպոսանիստ վանքի, մատենագիր աղբյուրներում պահպանվել են բազմաթիվ հիշատակություններ: Այնուամենայնիվ խոր հնություն ունեցող այս գյուղի Սաղիան անվանումը անվանը աղբ-

յուրներում հանդիպում ենք միայն սկսած 1636 թվականից: Այդ թվականին ոմն Աբրահամ դպրի ձեռքով ստեղծված «Աղոթամատույց»-ի հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ՝ գրեցաւ Աղոթամատուցս ի յերկիրս Աղուանից, ի գեօղս որ կոչի Սաղիան, ձեռամբ Աբրահամ դպրի, ի խնդրո Շաքեցի Խուրիարի որդի Ռհանէս դպրի ...»: ²³¹ Հետագայում Սաղիանը հիշատակվում է մատենագիր ու վիճակագիր այլ բազմաթիվ աղբյուրներում: Գյուղի բնակչության թվի վերաբերյալ առաջին վկայություններին հանդիպում ենք սկսած XIX դարի կեսերից: Նշված ժամանակներում գյուղում արձանագրվել է 50 տուն հայ բնակչություն: ²³² 1861 թ. գյուղն ուներ 75 տուն, իսկ 1890-ին՝ 162 տուն (950 մարդ) բնակչություն: ²³³

1914 թ. հունվարի 1-ի վիճակագրությամբ Սաղիանի բնակչությունն աճել էր մինչև 1207 մարդու (բոլորն էլ հայեր): ²³⁴ Երկրամասի շատ գյուղերի օրինակով Սաղիանն էլ մեծ կորուստներ է տվել 1918 թ.: Գյուղը վերստին շենացել է խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո: Սաղիանը զուտ հայաբնակ էր մինչև 1970-ական թթ., որից հետո այնտեղ հաստատվեցին նաև աղբյուրանցի վերաբնակիչներ: Գյուղի վերջին հայերը 1988-ին ենթարկվեցին բռնազաղթի:

Սաղիանը չափազանց հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Առանձնապես կարևոր է գյուղի հյուսիս-արևելյան ծայրում տարածված խիստ ընդարձակ գերեզմանոցը: Այստեղ պահպանվել են ավելի քան 2 հազար գերեզմանաքարեր: Թաղումների ամենախիտ ու հին շարքերից մեկում ամբողջական տեսքով պահպանվել է նաև խոյածև մեկ տապանաքար: Թեև արձանագիր քարեր շատ կան (ավելի քան 600), սակայն մեր գտած ամենահին թվագրություն ունեցողները XVI դարից էին:

Սաղիանի հաջորդ կարևոր հուշարձանը գյուղամիջի հին եկեղեցին էր: ²³⁵ Ներկայումս այն հիմնավեր է, որի տեղում կատարվել են նոր կառուցապատումներ:

Սաղիանից շուրջ 2-3 հարյուր մետր հեռու, բլրակի գագաթին պահպանվում է Սր. Նշան կիսավեր մատուռը կառուցված համակ սրբատաշ դեղնագորշավուն տեղական քարերով:

231. «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ» մասն Բ, կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Երևան, 1978, էջ 859-860 (այսուհետև նշելու ենք՝ ԺԷԲ, համապատասխան էջերով):

232. Ս. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 394:

233. Մ. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 139:

234. «Кавказский Календарь на 1915г.» Тифлис, 1914, էջ 180:

235. Մ. Սմբատեանց, էջ 19: Ի դեպ, 1654 թ. ստեղծված մի ձեռագիր «Ժողովածու»-ի հիշատակարանում իբրև գրչության վայր նշված է. «ի գեաղս որ կոչի Սաղիան, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնիս» («Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ» մասն Գ, կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Երևան, 1984, էջ 624): Բանի որ գյուղում ու նրա տարածքում բացի այս եկեղեցուց, Սր. Ստեփանոս վանքից ու Սր. Նշան մատուռից այլ պաշտամունքային կառուցվածքներ չկան, ուստի և մնում է ենթադրել, որ խոսքն այս եկեղեցու մասին է, որն և կոչվել է Սր. Աստվածածին:

Գյուղի հյուսիս-արևմտյան ծայրում պահպանվում է Սաղիանի ամենանշանավոր ու արժեքավոր հուշարձանախումբը՝ Սր. Ստեփանոս Նախավկայի վանքը: Վանական համալիրը բաղկացած է մեկ եկեղեցուց, միաբանության ու տնտեսական բնույթի շենքերից, պարսպապատերից, դարպասից, աղբյուրներից, գերեզմանոցից:

Մի քանի հարյուրամյակ շարունակ այս վանքում էր նստում Շամախու քեմի առաջնորդը: Եպիսկոպոսանիսա Սր. Ստեփանոսի վանքը կառուցվել է 1660 թ., իսկ հետագայում ենթարկվել մի

Սր. Ստեփանոսի վանքը

Տեսքը դարասկզբին

Տեսքը մինչև 1988թ.

շարք վերանորոգումների: XIX դարի երկրորդ կեսին վանքի եկեղեցին զանվում էր կիսավեր վիճակում և հողերը իշխանությունները ստիպված են լինում ի հիման: քանդել այն և նույն տեղում կառուցել նոր եկեղեցի: Այդ աշխատանքները ավարտվում են 1893 թ. փայտաշեն զմբերի կառուցմամբ:

Սաղիան գյուղի ու նրա տարածքում եղած հուշարձաններից նախկին հետազոտողները հավաքել ու հրատարակել են 25 արձանագրություն: Դրանց հիմնական մասը ներկայումս չի պահպանվել (21 արձանագրություն), իսկ 4-ը՝ բարերախոտաբար հացողվեց վերագանել տեղում: Վերջիններիս նախկին հրատարակություններում նկատելի էին բազմաթիվ անճշտություններ: Բացի այս, գյուղի տարրեր հնավայրերից հավաքվեց թվով 23 նորոհայտ, նախկինում չհրատարակված արձանագրություն, որով և մեր ստորև ներակայացվող հավաքածուն կազմում է 48 միավոր:

306. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ (խոսքը հին շենքի մասին է, որը կիսավեր վիճակով կանգուն էր մինչև 1878 թ.: Դրա տեղում 1878-1887 թթ. ընթացքում կառուցվել է համանուն նոր եկեղեցին): Բեմի սեղանի ճակատին գրված է եղել.

ԱՐԴ. ԵՄ ՍԵՂԱՊԱՐՏՍ Ի ԾՆՈՒՆԴՍ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԿՐԿՈՍ ՊԻՏԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, ԲՆԻԿ ՅԵՐԿԻՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ, Ի ԳԵՂՋՆ ՍԱԳԻԱՆՈՒ ԾՆՈՐՀՕՔ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՏՈՒ ՇԻՆԵԼ ՁԵԿԵՂԵՑԻՍ ՎԱՅԵԼՉԱԿԵՐՏ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՅՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻՆ, Ի ՌՃԹ (1660) ԹՎԻՆ, ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏԵԱՌՆ ՅԱԿՈԲԱՅ, ԵՒ Ի ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳԱՆՉԱՍԱՐԱՅ ՏԵՐ ՊԵՏՐՈՍԻ ՋՈՐ ԵՒ ԱՂԵՐՍԵՄ ՋՀԱՆԴԻՊՕՂՍԴ ՅԻՇԵԼ ՋԻՍ ԵՒ ՋՏԵՐ ՂԱԶԱՐՆ ՀՈԳԱԲԱՐՉՈՒ ՎԱՆԻՑՍ ԵՒ ՋԱՄԵՆԱՅՆ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐՍ ՍՈՐԻՆ, ՈՐՔ ՅԻՇԵՆ՝ ՅԻՇԵԱԼ ԼԻՑԻՆ ԱՌԱՋԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԱՄԷՆ:

Հրատ. *Շահխարունեանց, 380: Ջարայեանց, 395:*

Ծանոթ. *Սմբատյանցի ժամանակ վիճագիրն արդեն գոյություն չուներ, այն ոչնչացվել էր տեղում նոր եկեղեցի կառուցելու հետևանքով: Միաժամանակ Սմբատյանցը նշում է, որ այդ արձանագրությունից միայն մի կտոր էր պահպանվում, ուր կարդացվում էին ՋԿՐԿՍ (Կիրակոս վարդապետ) ՌՃ. ԹՎԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ քառերը: Սմբատյանցը անփոփոխ վերահրատարակել է նախկին երկու ընդօրինակությունները (տես՝ նշվ. աշխ., էջ 50, 52): Ջարայանցի ընդօրինակության մեջ բաց են բողմված ՊԻՏԱԿ, Ի ԳԵՂՆ ՍԱԳԻԱՆՈՒ, ՋԻՍ ԵՒ քառերը, քվականը՝ ՌՃՂ: Կան նաև այլ մանր տարրերը:*

307. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ (խոսքը հին եկեղեցու մասին է), եկեղեցու հյուսիսային պատին փորագրված է եղել.

ՆՈՐՈԳԵՅԱԻ ՀԻՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՂՄՆ ՏԱՃԱՐԻՍ ՀԱՆԴԵՐՉ ԳԼԽԻ ՍԱԼԻԻՔՆ, ԱՇԽԱՏԱՆՕՔ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՈՍԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ԵՒ Ռ(1000) ԼԻՏՐ ԿԻՐՆ ԿԱՍ ԱՀԱԿԻ ՓՈՂՆ ԸՄԿԱՆԴԱՐԻ ՈՐԴԻ ՍԱՀՏԵՍԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆ ԵՏ, ՈՐ ՍԱՄՆԱԿԻՑ ԵՂԵԻ, ԹՎԻՆ ՌՍԼԵ (1786):

Հրատ. *Շահխարունեանց, 380-381: Ջարայեանց, 395:*

Ծանոթ. *Սմբատյանցի հետազոտման ժամանակ այս արձանագրությունը ևս ոչնչացված էր: Նրա պահպանված մի քանի կտորների վրա կարդացվել էին հետևյալ քառերը. ՀԻՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՂՄՆ, ԳԼԽԻ ՍԱԼԻԻՔՆ, ՈՍԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, ԸՄԿԱՆԴԱՐԻ ՈՐԴԻ: Սմբատյանցը անփոփոխ վերահրատարակել է նախկին երկու հրատարակությունները (էջ 50-53): Ջարայանցը ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՈՍԿԱՆ քառերի փոխարեն ունի ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ քառը, ԸՄԿԱՆԴԱՐԻ փոխարեն ՍՊԱՆԴԱՐ: Կան նաև այլ մանր տարրերը:*

308. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան ճակատից բացվող մուտքի բարավորին ուղղանկ-

յունաձև շրջանակի մեջ առնված սրբատաշ քարին 9 տողով փորագրված է (նկ. 102).

ՉԲՆԱԳ ՏԱՃԱՐՍ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՅԻՆ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՅՆ|ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ Ի ՀԻՍԱՆՅ ՆՈՐՈԳԵ|ՅԱԻ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՑ ՏԵԱՌՆ | ՍԱԿԱՐԱՅ ԱՌԱՋՆՈՅ. ՋԱՆԻԻԸ ԵՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ՇԱՍԱԽՒՆՅ ՏԵԱՌՆ | ԹԱԴԷՆՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ, ԱՐԴԵԱՄԲ ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԲԱԳՈՒ ԲԱԳԱՔԻ,| ԵՒ ՎԻՃԱԿԻ ՆՈՐԻՆ Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՑ 1335,| ԵՒ ՓՐԿՉԱԿԱՆ 1886 ԱՄԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 18:

Ծանոթ. 1878 թվականից սկսվել է Մաղիանի հին վանքի քայքայված շինությունների քանդումը և տեղում նոր եկեղեցու կառուցումը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8337, ք. 1): Այդ աշխատանքների ավարտման ժամանակը հստակ երևում է ներկայացված արձանագրություններից: 1899 թ. քարվարմակ Նիկողայոս Թաղեսայանի միջոցներով Մաղիանի վանքում սրբատաշ քարերով կառուցվում են երեք սենյակներ՝ գեղեցիկ սրահով: Մի սենյակ էլ կառուցում է սյարոն Թ. Այվազյանը իր միջոցներով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 373, ք. 52): 1903 թ. եկեղեցու արևմտյան դռան կողպերը կտրելով՝ անհայտ ոճրագործները գողացել էին գորգեր ու կարպետներ (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 476, ք. 1): 1906 թ. նախատեսվում էր ներկել վանքի քիթեղյա տանիքը, շուրջը սալահատակել և վանքասպառկան տան սյունները նորոգել (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 10638, ք. 1):

309 ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային ճակատից բացված մուտքի քարավորին փորագրված է 6 տողով (նկ. 103).

ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻՆ ՇԱՍԱԽՒՆՅ|ՍԵՍՐՈՎԲ ԵՊ(Ի)Ս(ԿՈՊՈՍ) ՍՄԲԱՏԵԱՆՅ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԱՅԻ | ԷՕԾ ՋՏԱՃԱՐՍ ՅԵՏ ԲԱՆԱԼ ՏԱԼՈՅ ՋՀԱՐԱԻԱՅԻՆ | ՆՈՐ ԴՈՒՌՆՍ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԾՆՕՂԱՅՆ ԵՒ ՅԱԻԱՐՏ|ԱՇԵԼՈՅ ՋՇԻՆՈՒ(Թ)Ի(ԻՆ) ՏԱՃԱՐԻՍ Ի ՀԱՅՐ(Ա)Պ(Ե)ՏՈՒ(Թ)Ե(ԱՆ) ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՑ | Տ(ԵԱՌՆ) ՍԱԿԱՐԱՅ. ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌՆ) 1887 ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4378:

Հրատ. Մմբատեանց, 19-20:

310. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային ճակատում, նախորդ արձանագրությունից փոքր ինչ բարձր, ձախ կողմում ուղղանկյունաձև շրջանակի մեջ առնված սրբատաշ քարին փորագրված է (նկ. 104).

ՕԺԱՆԴԱԿԵԱՅ ՇԻՆՈՒ(Թ)ԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻՍ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻԻՐ ԲՈՒԲԼԻ ԴՐԱՍՕՔ ԲԱԳՈՒԱԲՆԱԿ ԹԱԴԷՆՍ ԱԻԱԳ ԲԱՀԱՆԱՅՆ ԲՈՒԴԱՂԵԱՆՅ ԵՒ ԵՂԲԱՐՔ ՆՈՐԻՆ ՄՈՎԱԷՍ, ԵՂԻԱ ԵՒ ԵՆՈՎԸ, ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1880:

Հրատ. Մմբատեանց, 20:

311. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, նախորդ արձանագրության օրինակով մուտքից աջ, յոթ տողով փորագրված է (նկ. 105).

ՕԺԱՆԴԱԿԵ(Ա)Յ ՇԻՆՈՒ(Թ)Ե(Ա)Ն| Տ(Ա)Ճ(Ա)ՐԻՍ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻԻՐ Բ(ՈՒ)ԲԼԻ ԴՐԱՍՕՔ ԲԱԳՈՒԱԲՆ(Ա)Կ | ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԻՇԽԱՆ Պ. | ԳԷՆՐԳ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ|ԵԱՆ ԲԱԼԱՆԹԱՐԵ(Ա)ՆՅ| ՅԱՄԻ Տ(ԵԱ)ՌՆ 1881: Հրատ. Մմբատեանց, 21:

312. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հյուսիսային ճակատի արևելյան կողմում ուղղանկյունաձև քանդակազարդ խորշի մեջ, սրբատաշ քարին 6 տողով փորագրված է (նկ. 106).

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ՈՐՄՆ Ս(Ր)Բ(Ո)Յ(Ն) ՏԱՃԱՐԻՍ | ՇԻՆԵՅԱԻ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱ(Մ)Բ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՍԱՂԵԱՆՈՒԳԵՂՋ| ԸՆԴ ՎԵՐԱԿԱՅՈՒԹԵԱ(Մ)Բ ՍԱՀԱԿ| ԲԱՀԱՆԱՅԻ ՅՈՆԱՆԵԱՆՅԻ Թ(Ի)ԻՆ Հ(ԱՅՈ)Ց| 1335 ԵՒ ՓՐԿՉԱԿԱՆ 1886 ԱՄԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 20:

Ծանոթ. Մաղիան գյուղի քահանա Մահակ Հոնանյանը իր սեփական միջոցներից վանքի նորոգմանն էր հատկացրել 150 ռ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 8337, ք. 1): Նա վախճանվել է 52 տ. հասակում, որից 27 տ. քահանայագործել է Մաղիանում: Հանգուցյալի մարմինը 1889 թ. հոկտ. 7-ին ամփոփեցին Սր. Ստեփանոս եկեղեցու կրարկողմում («Նոր-Դար», 1889, № 174, էջ 2):

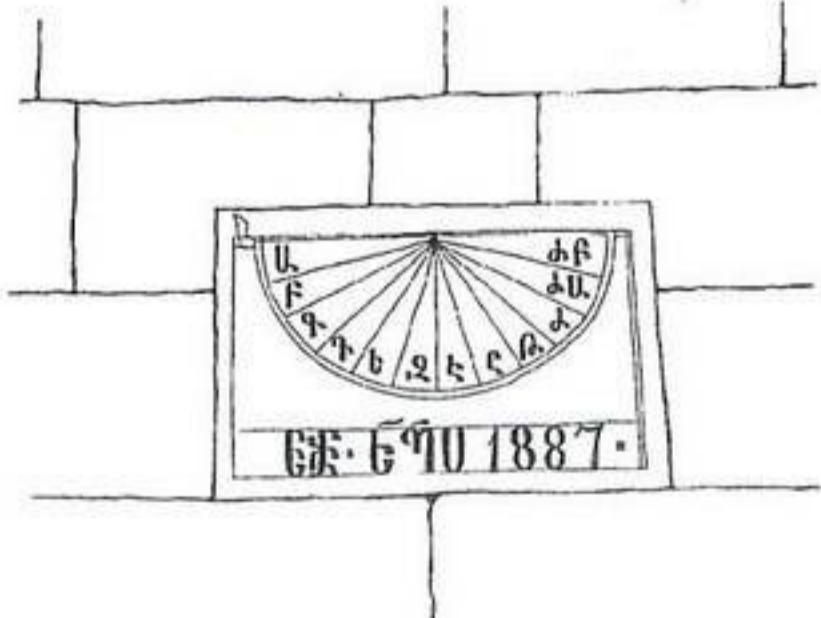
313. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևելյան ճակատին փորագրված է (նկ. 107).

ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1893 | ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4385| Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒ(ԹԵԱ)Ն ԱՍ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՑ| Տ. ՄԿՐՏՉԻ, ՏՆՕՐԷՆՈՒ(ԹԵԱՄ)Բ ԱՌ(Ա)ՋՆՈՐԴԻ ԹԵՄԻՍ ՍԵՍՐՈԲ ԱՐՔԵՊ(Ի)Ս(ԿՈՊՈՍ)Ի| ՍՄԲԱՏԵԱՆՅ ՇԻՆԵՅԱԻ ԿԱԹ(ՈՒ)Ղ(Ի)ԿԷՆ | ՎԱՆԻՅՍ 600 ԲՈՒԲԼԻ ՏՐՕՔ ԲԱԳՈՒԱԲՆԱԿ Պ(Ա)Ր(Ո)Ն ՆԻԿՕԼԱՅԻ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ ԹԱԴՆՍԵ(Ա)ՆՅ Ի ՅԻՇ(Ա)Տ(Ա)Կ ՀԱՆԳՈՒՅԵ(Ա)Լ ՍԱՐԻԱՍՄՈՒ ԴՍՏԵՐ ՀՕՐԵՂԲՕՐ ԻՐՈՅ| ԶԱԲԱՐԻԱՅԻ ԹԱԴՆՍԵԱՆՅ:

Հրատ. Մմբատեանց, 79:

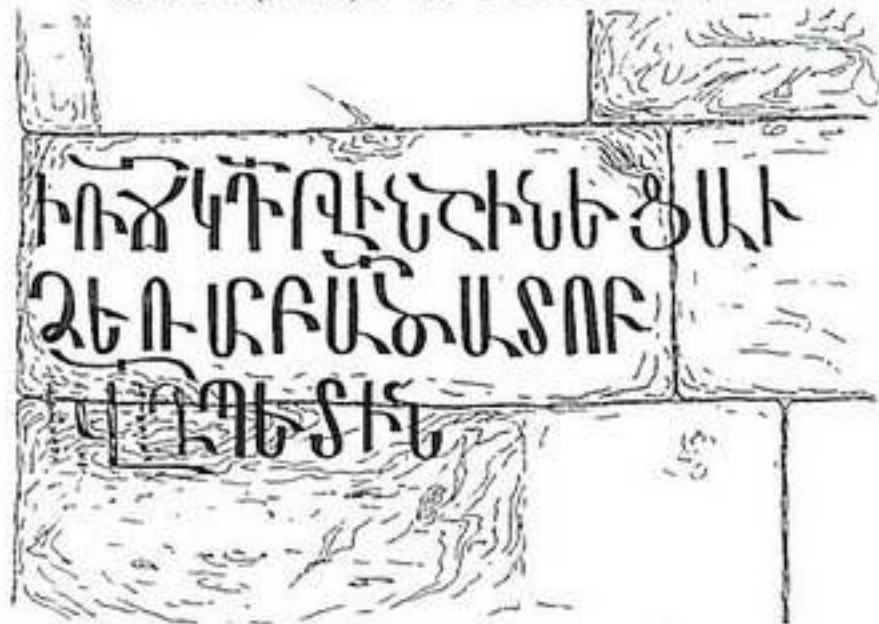
314. ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ, հարավային ճակատում, արևային ժամացույցի տակ, փակագիր (նկ. 108).

ԵՍ ԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, 1887:

315. ՇՏԵՍԱՐԱՆ, փորքիկ քաղածածկ ուղղանկյունաձև հատակագծով շենք է: Բացի արևելյան ճակատից, որն իրականացված է սրբատաշ քարերով, մնացած մասերը կառուցված են անտաշ քարերով, կրաշաղախով: Արևելյան ճակատից բացված միակ մուտքի աջ կողմում եռատող փորագրված է (նկ. 109).

Ի ՌՃԿԴ (1715) ԹՎԻՆ ՇԻՆԵՑԱԻԶԵՆԱՍԲ

Ա(ՍՏՈՒԱ)ՇԱՏՈՒՐԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ:
Հրատ. Մմբատեանց, 74:

316. ՏՆՏԵՍԱՏՈՒՆ, քառակուսի հատակագրով անտաշ և կոպտատաշ քարերով (անկյունաքարերը սրբատաշ են), կրաշաղախով կառուցված բավական ամրակուռ շենք է: Ներքուստ, չորս անկյուններում կան մեկական քաղածածկ սենյակներ: Շենքի կենտրոնական մասի ծածկը, որն այժմ մասամբ քանդված է, երդիկաձև է եղել: Սենյակներից բացվում են բազմաթիվ խորշեր, բուխարիներ, լուսամուտներ: Երկու մուտքերն էլ բացված են արևելյան ճակատից: Շենքի տանիքի մաքրման աշխատանքներ կատարելիս 1888 թ. հայտնաբերվել է տնտեսատան շինարարական արձանագրությունը.

ՇԻՆԵՑԱԻ ՏՆՏԵՍԱՏՈՒՆ, ՍՈՎԵԱԼ ՄԱՐԴՈՅ ՄՐՏԻՆ Է ՄԻՒՆ, ՈՎ ՍՈՐԱ ՄԷՋ ԼԻՆԻ Ի ԶՈՒՆ, ԱՂՕԹՔ ԱՌՆԷ ԳԻՇԵՐՆ Ի ԲՈՒՆ, ՄԱԳԹԵՄ ՅԻՇԵԼ ԵՒ ԶԻՍ Ի ՆՈՅՆ, ՎԼԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԻՏԱԿ ԱՆՈՒՆ, ՎԵՐԱՉԱՅՆԻ ՇԻՐՎԱՆԱՏՈՒՆ,
ԹՎԻՆ ՌՃԽ (1691):
Հրատ. Մմբատեանց, 73:

317. ՏՆՏԵՍԱՏՈՒՆ, արևմտյան պատի մեջ արտաքուստ ազուցված սրբատաշ քարին փորագրված է հետևյալ քառատող արձանագրությունը (նկ. 110).

ՀԱՅՅԷ ՀԱՐԿ ... ԲՈՂ ՅԱՅՍ ԶՈՒՐԵՆ | ՅԻՇԷ ՈՂՈՐՄԻ ՀԻՆ ՎԱՐՅԶ ԱՐԱՐԻ Վ(Ա)ՄՆ ԱՂ | ... ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻՆ

Ծանոթ. Հայտնի է, որ Շամախու քեմի առաջնորդ Դանիել արքեպիսկոպոսը, նպատակ ունենալով վերանորոգել ամբողջ փանրը, հասցրել էր նորոգել միայն տնտեսատան շենքը, ծախսելով դրա վրա 78ռ. 93 կոպ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4870, ք. 4): Ծրագրված մնացած աշխատանքները չեն իրականացվել:

տանքները չեն իրականացվել առաջնորդի մահվան պատճառով (1868 թ.): Կարծում ենք, որ տնտեսական այս արձանագրությունը փորագրվել է այդ նորոգման առթիվ և հետևաբար մինչև 1868 թ.:

318. ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ, գտնվում էր եկեղեցու արևելյան կողմում: Մրա մուտքի ճակատին եղել է.

Ի ԹՎԻՆ ՌՄԿԵ (1816) ԵՒ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՍԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ՏԵԱՌՆ ԵՓՐԵՄԻ ԵՒ Ի ՅԱՒՈՒՐՍ ԴԱՏԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՍԱՖԱՅ ԽԱՆԻՆ, ՇՆՈՐՀԻՒ ԱՍԵՆԱԶՕՐԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ՈՐ ՄԻՇՏ ՀԵՂՈՒ ԶՇՆՈՐՀՍ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՐԱՐԱԾՈՅՍ ԱՌԱԻԵԼ ԶԲԱՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿՍ ՇԻՆՈՂԱՅ: ՈՒՍՏԻ ԵՒ ԵՍ ՅՈՒՍԱՅԵԱԼ Ի ՏԷՐ ԵՏՈՒ ՇԻՆԵԼ ԶՇԻՆՈՒԱԾՍ Ի ՅԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ԿՈՂԱՆ ՏԱՃԱՐԻՍ ԵՒ ԹՈՂԱՈՎ Ի ՅԱՊԱԿԱՅՆ ԲԱՐԻ ՎԱՅԵԼՈՂԱՅ ՆԱԵԻՍ ՈՐՈՅ, ՈՐՔ ՈՒՆԻՆ ԶԱՇԽԱՏԱՆՍ ԵՒ ՏՈՒՐՍ Ի ՎԵՐԱՅ ՍՈՐԱՅ, ԶՎԱՐՉՍ Ի ՏԵԱՌՆԷ ԸՆԿԱԼՅԻՆ, ՈՐ ԵՒ ԻՄ ՎԱՌԵԱԼ Ի ՍՐԲՈՅ ՍՐԲՈՅՆ ԱՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ԵՒ ՇԱՌԱՅ ՆՈՐԻՆ ԵՒ ՅՕՐԻՆՈՂ ՇԻՆՈՒԱԾՈՅՍ ՅՕՀԱՆ ԽՈՆԱՐՀ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԱՄԱԽԻՈՅ Ի ԶԱՂԱԶԱՆԻՇ ԳԻՒՂԻՅՆ ԿԻԼԻՍԱՆՈՒ:

Հրատ, Չարալեանց, 395 (ունի բազմաթիվ վրիպումներ): Մմբատեանց, 73-74 (առավել ճշգրտված հրատարակությունն է, որից և առնում ենք):

Ծանոթ. Չարալեանցի մոտ բացակայում են ԱՍԵՆԱՅՆ, իսկ ավերացված են ՈՐՔ ՈՒՆԻՆ (ԶԱՇԽԱՏԱՆՍ ԵՒ ԲԱՆԵՐԻՅ ԿԵՆՈՒ), ՍՈՒՐԲ (ՍՐԲՈՅՆ ԲԱՆԻՅ ԿԵՆՈՒ) ԲԱՆԵՐԻ: Թյուր ընթերցման հետևանքով աղափարված են մի շարք բառեր: Այսպես՝ ԵՏՈՒ ՇԻՆԵԼ ԶՇԻՆՈՒԱԾՍ -ի փոխարեն կարդացվել է ԵՏՈՒ ՇԻՆԵԼ ԶՀՆՉԱՆՍ, ՅԱՊԱԿԱՅՆ ԲԱՐԻ ՎԱՅԵԼՈՂԱՅ ՆԱ ԵՒՍ ՈՐՈՅ-ի փոխարեն ՅԱՊԱԳԱՅՍ ՎԿԱՅԵԼՈՅ ԵՆ Ի ՆՈՅԱ, ՇԱՌԱՅ ՆՈՐԻՆ ԵՒ ՅՕՐԻՆՈՂ ՇԻՆՈՒԱԾՈՅՍ ՅՕՀԱՆ-ի փոխարեն ՇԱՌԱՅ ՆՈՐԱ ՕՀԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՇԻՆՕՂ ՇԻՆՈՒԱԾՈՅՍ ՕՀԱՆ, ԶԱՂԱԶԱՆԻՇ-ի փոխարեն ԶԱՂԱԶԱԳԻՒՂԻՅՆ և այլն: Օհան շամախեցի եպիսկոպոսը Մաղիանի փանրում առաջնորդ (հավանաբար նաև Շամախու քեմի) հիշատակվում է նաև 1811 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3558, ք. 2): Այս այն Օհանն էր, որի գործուն միջամտությամբ հնարավոր եղավ Շամախու գրավումը առանց պատերազմի՝ զենեքալ Չարալի կողմից, որի համար ինքը հետո խիստ պատժվեց Շամախուց փախած, սպա վերադարձած Մուստաֆա խանից (տես՝ Շամախու քաղաքի պատմության բաժինը, էջ 93):

319. ՎԵՐՆԱՏՈՒՆ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը (չեն պահպանվել և շենքը, և արձանագրությունը):

ՇԻՆԵՑԱԻ ՎԵՐՆԱՏՈՒՆՍ Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՍՈՒՍՏԱՅԱՅ ԽԱՆԻՆ, ՁԵՌԱՄԲ ՕՀԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՇԱՄԱԽՈՅ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ԵՂԲՕՐՆ՝ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅ ԴԱՐԱԲԱՂԵՑԻ ԴԱԶԱՐԻՆ ԵՒ ԹԱՄԱՐԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՄԿԶ (1817):

Հրատ. *Ջալալեանց, 395: Սմբատեանց, 53 (անփոփոխ վերահրատարակել է Ջալալյանցի հրատարակածը): Մենք ևս առնում ենք Ջալալյանցից:*

320. ԴԱՐՊԱՍ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը, որը փորագրել է տվել դալակեցի Սարգիս վարդապետը պարսպապատերի ու դարպասի նորոգման ու կառուցման առթիվ.

ՇԻՆԵՑԱԻ ՁԵՌԱՄԲ ՎԱՆԱՀԱՅՐ ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՍԻՐԶԱԲԷԿԵԱՆՅ, 1870 ԱՄԻ:

Հրատ. *Սմբատեանց, 74:*

Ծանոթ. Սարգիս վարդապետը տեղում վանահայրության պաշտոնը վարում էր 1852 թ. սկսած («Նոր-Դար», 1887, № 66, էջ 3): 1871 թ. մայիսի 6-ին Սաղիանի վանքի վանահայր Սարգիս վարդապետը գրել էր, որ վանքի շուրջ տարածված պարսպապատը հարկավոր էր նորոգել, մանավանդ դրա խաչառ ափերված արևմտյան ու հարավային հատվածները: Նույն քվին ստացվել էր քայքայությունը (Ֆ. 56, գ. 1, գ. 5848, ք. 1-2): Այս Սարգիս վանահոր վերատեսչությանը Սաղիանի վանքին կից 1869 թ. բացվել է վանական դպրոց («Արարատ» 1869, օգոստոս, էջ 80-82):

321. ԶԱՆԳ, կախված է կիսավեր դարպասից: Ստորին մասով միատող շրջանաձև ձգվում է նվիրատվական արձանագրությունը (նկ. 111).

ՅԻՇԱՏԱԿ ԵՏ ԶԱՆԳԱԿՍ ԴԱՐԱԲԱՂԵՑԻ ՀԱՇՏԱՐԽԱՆ ԲՆԱԿԵԱԼ Տ(Է)Ր ԱԻԵՏԻ ՈՐԴԻ ԲՈՅԱԽՉԻ ՍՏԵՓԱՆՆ, Ի ԴՈՒՌՆ ՇԱՄԱԽՈՒ ՎԱՆՔԻՆ՝ ՆԱԽԱՎԿԱՅ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ, Ի 1816 ԱՄԻ:

322. ԱՂԲՅՈՒՐ, կառուցված է սրբատաշ քարերով: գտնվում է եկեղեցու և տնտեսատան միջև: Ճակատին ազուցված քարին քառատող փորագրված է (նկ. 112).

ՅԻՇԱՏԱԿ | ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՇՏԱՐԱՎԵՑԻՈՅ 1903 ԱՄԻ:

Ծանոթ. 1903 թ. Եփրեմ վարդապետ Սուրիասյանի առաջնորդության վերջին տարին էր: Նույն քվին նրան փոխարինեց Ընծակ վարդապետը («Նոր-Դար», 1903, № 105, էջ 1):

323. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հուշարձանախմբի շուրջ տարածված գերեզմանոցում, եկեղեցու արևմտյան պատի տակ, սալաձև (նկ. 113).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆՆ ՍԱՐԿՈՍԻ, Ի ՀԱՆԿՈՒՅԵԱԼ ԸՆԴ. Բ(ՐԻՍՏՈՍ)ԻՂ ՈՐ Ի ԵՐԿՐԻՍ ՇԱՄ(Ա)ԽԵՑԻ ԱԶՆԱՎՈՒՐԻ Տ(Է)Ր ՓԻ-

ԼԻՊՊՈՍԻՂՈՍԻԱ (1792) ԹՎԻՆ, Ի ԱՄՍԵԱՆԸՆ ՄԱՅԻՄԻ ԺԵ(15):

ԱՅԼԷ ՏԱՊԱՆ. ՄԱԿԻՒՒՆԻ ԶԱԿԻՑԵԱԿ ԸՆԴԻՔԻ ՈՒՆԵՐԻՍ. ՉԱԽԵՑԻ ԱՂԲՅՈՒՐԻ ՏԷՐ ՓԻԼԻՊՊՈՒՆՈՒՄԱ ԲԻՒՄ ԲԻՒՄ | ԱՆՆԱԿՆԱ ԱՅԻՄ. ԺԵ

324. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև սալաքար, նախորդի մոտ (նկ. 114).

ԱՅՍ ՏԱՄՊԱՐԱՆ ԻՍ Տ(Է)Ր ՓԻԼԻՊՊՈՍԻՆ, | ՈՐ Է Ո(Ր)ԴԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)ՇԱՏՈՒՐԻՆ ՇԱՄ(Ա)ԽՈՒ ԱԻԱԲ ԲԱՀԱՆԱԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԻԵ (1776):

ԱՅՍ ՏԱՊԱՐԱՆԵՆ ՏՐ ՓԻԼԻՊՊՈՍԻՆ ՈՒՆԵՐԻՍ ԱՅ ԱՏՈՒՐԻՆ ՉԱԽԵՑԻ: ԱԻ ԱԿ. ԿԱՀԱՆԱԻՆ: Բ. Ռ. Մ. Ի. Ե

325. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդին կից, նույնաձև (նկ. 115).

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ՇԱՄ(Ա)ԽԵՑԻ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ՏԷՐՂ ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ՈՐԴԻՆ ... ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ Տ(Է)Ր ՕՀԱՆԻՆ, ԹԻՒՆ ՌՄԿԴ (1815):

326. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև սալատապան, եկեղեցու արևմտյան պատի տակ.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՂՄԷ (1758):

ԱՅԼԷ ՏԱՊԱՆ
ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱ
ՐԴԱՊԵՏԻ ԲՆՈՒ
ՄԷ

Հրատ. *Մմբատեանց, 75 (քվականի 4-րդ տողում եղած ՄԷ տառերը չի նկատել և 1758-ի փոխարեն ստացել 1551 ք.)*:

327. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, եկեղեցու արևմտյան մուտքի առջև, սալանման ուղղանկյունաձև (նկ. 116).

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ԹԸՓԼԻՉԵՑԻ ՂԱԶԱՐԻ (ՈՐԴԻՒՄԷԼԸՈՒՄԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃՁԶ(1737):

Հրատ. *Մմբատեանց, 76:*

328. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, եկեղեցու հարավային մուտքի առջև, կողքի շրջված դիրքով: Ունի 16 կարճ տողերով արձանագրություն: Կենտրոնում գավազանի բանդակն է: Պահպանվել է խիստ եղծված ու հողմնահարված (նկ. 117).

ԱՐՓԻ ՊԱՆԺԱԼԻ ՀՐԱՇԱՎԳԵՂ ԶԱՐՍԱՆԱԼԻ ՏԱՊԱՆ Տ(ԵԱՌ)Ն ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱՐՔԵՂ(Ի)Ս(ԿՈՊՈՍԻ)Ն ԷՐ ՍԱՍՆԱԶՆՈՐԴ ՍԱԴԻԱՆՈՒՄ ՈՒՍՏԻ, ՓՈՒՍԵԹԱԻ ԱՌՏԵՐ ՅՈՒՅՄՆ ԱՍԵՆԻ, 1832 ԹՈՒԻ ՅՈՒԼԻՍ ԱՍՏՈՅԻՐՍԱՆ ԵՒՈՒԹԻ:

Հրատ. *Մմբատեանց, 75 (արձանագրության առաջին վնասված ու անընթեռնելի հատվածները լրացրել ենք ըստ նախորդ հրատարակության):*

329. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը (այս և գերեզմանոցից ներկայացվելիք մնացած տապանագրերը ներկայումս տեղում չեն պահպանվել).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
.... ԹՎ. Ռ(1551):

Հրատ. *Մմբատեանց, 76:*

330. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԹԻՖԼԻՉԵՑԻ ՅԱԳԻՆԻ ՈՐԴԻ ՍՍԱՄՈՐԹ ԱՍԼԱՆԻՆ ԹՎ. ՌՃՁԶ (1737):

Հրատ. *Մմբատեանց, 76:*

331. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍԻԱՅՆԱԿԵԱՅ ՏԵՐ ՅՈՎ ՍԵՓ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ: ՌՄԽԸ (1798) ԹՎԻՆ:

Հրատ. *Մմբատեանց, 76:*

332. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գտնվում էր աղբյուրի ճանապարհի վրա.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐ ԱՐՔԵՂԻՍԿՈՊՈՍԻ, ՈՐ Է Ի ԳԻՒՂԷՆ ՏՈՒՏԱՅ, ԹՎ. ՌՄԹ (1760):

Հրատ. *Մմբատեանց, 74:*

333. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գտնվում էր հարավային մուտքի առջև.

ՎԻՃԱԿԱԲՈՐ ԱՌԱԶՆՈՐԴ ԹԵՄԻՆ ՀԱՅՈՑ ՇԱՄԱԽԻՈՅ ԴԱՆԻԷԼ ԱՐՔԵՂԻՍԿՈՊՈՍ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ ՏԱՐՕՆԵՑԻ, ՎԱՆՃԱՆԵՑԱԻ 41 ԱՍԱՅ, Ի 4 ՅՈՒԼԻՍԻ 1868 ԱՄԻ:

Հրատ. *Մմբատեանց, 75:*

Ծանոթ. *Երախտաշատ հոգևորականը, 1865 ք. այցելելով քեմի բոլոր հայաբնակ գյուղերն ու հուշարձանները, իր տպավորությունները շարադրել է մի ստիպարածախալ հողվածաշարում, որն էլ լայս է տեսել 1870 ք. մահվանից 2 տարի անց («Արարատ» 1870, էջ 229-231, 257-263, 318-323): Վանքի նորոգման գաղափարով ոգևորված առաջնորդը Բարվի, Ղուրայի, Դարբանդի հայերի շրջանում հանգանակություն էր կատարել ու հավարել 778 ռ. 93 կոպ.: Այդ նպատակին 300 ռ. էլ նվիրել էր կարողիկոսը: Սակայն արքեպիսկոպոսի անժամանակ մահը (1868ք.) խափանել էր ծրագրի իրականացումը (ֆ. 56, ց. 1, գ. 4870, ք. 4):*

334. ԽԱՉԲԱՐ, գտնվում էր արևմտյան մուտքի մոտ: Վրան անձև մանր գրերով գրված է եղել.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ՍԱԼԻՔՃԱՆԱՅ, ԱԻԱԲԱՅ, ՊԱՊԱՃԱՆԱՅ:

Հրատ. *Մմբատեանց, 75:*

335. ԽԱՉԲԱՐ, ունեցել է մեծ չափեր.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԹՈՒՍԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՒ ԲԱՐԵՆՍԱՄ ՏԵՐ ԵՓՐԵՄԻՆ:

Հրատ. *Մմբատեանց, 75:*

336. ԽԱՉԲԱՐ, կից է եղել նախորդին.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՆՍՕՍ ԵՂԻՍԱԲԷԹ ԿՈՒՍԻՆ, ՌՃԳ (1654):

Հրատ. *Մմբատեանց, 76:*

337. ԽԱՉԲԱՐ, գտնվել է վանքից վերև, «Նահատակ» կոչված ուխտատեղի-մատուռի մոտ.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԹՈՒԻՆ ՌՃԿԴ (1715):

Հրատ. *Մմբատեանց, 71:*

338. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, վանքի հյուսիս-արևմտյան կողմի քեք բլրալանջին տարածված գերեզմանոցում: Անկանոն եզրագծով սալատապան է (նկ. 118).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ՝ ՂԱՐՊՂԱ ՈՐԴԻ ՈՒՐՍԷՅԻ ԱՇԳ ՓԱՐՄԻՆ, ԹՎԻ(Ն) ՌԵ (1556):

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Ս(Ա)ՅԱԿԻ, Ի ԶԱՂԱԲԷՆ՝
ՄԵՐՏԻՆԵՑԻ, ԵԿԻ | ՍԱԳԻԱՆ Վ(Ա)Խ-
ՋԱՆԵՑԻ, ՌՃՁԵ (1736) | ԹՎ(ԻՆ) ՆՈՅԵ-
(Ս)ԲԻՐԻ | ՄԵԿԻ:

345. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև (նկ. 124).
Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ | ԱԹԱ ... ԵՒ ՈՐԳԻ |
ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) | ՌՄԻ (1771):

343. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև (նկ. 122).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅՈՒՈՍՄԻՄԻ, ՈՐ ԻՄ Գ-
ՈՒՍՏՐ Ս(Ա)ՅԱԿԻ, ՌՃՁԵ (1736) ԹՎ(ԻՆ):

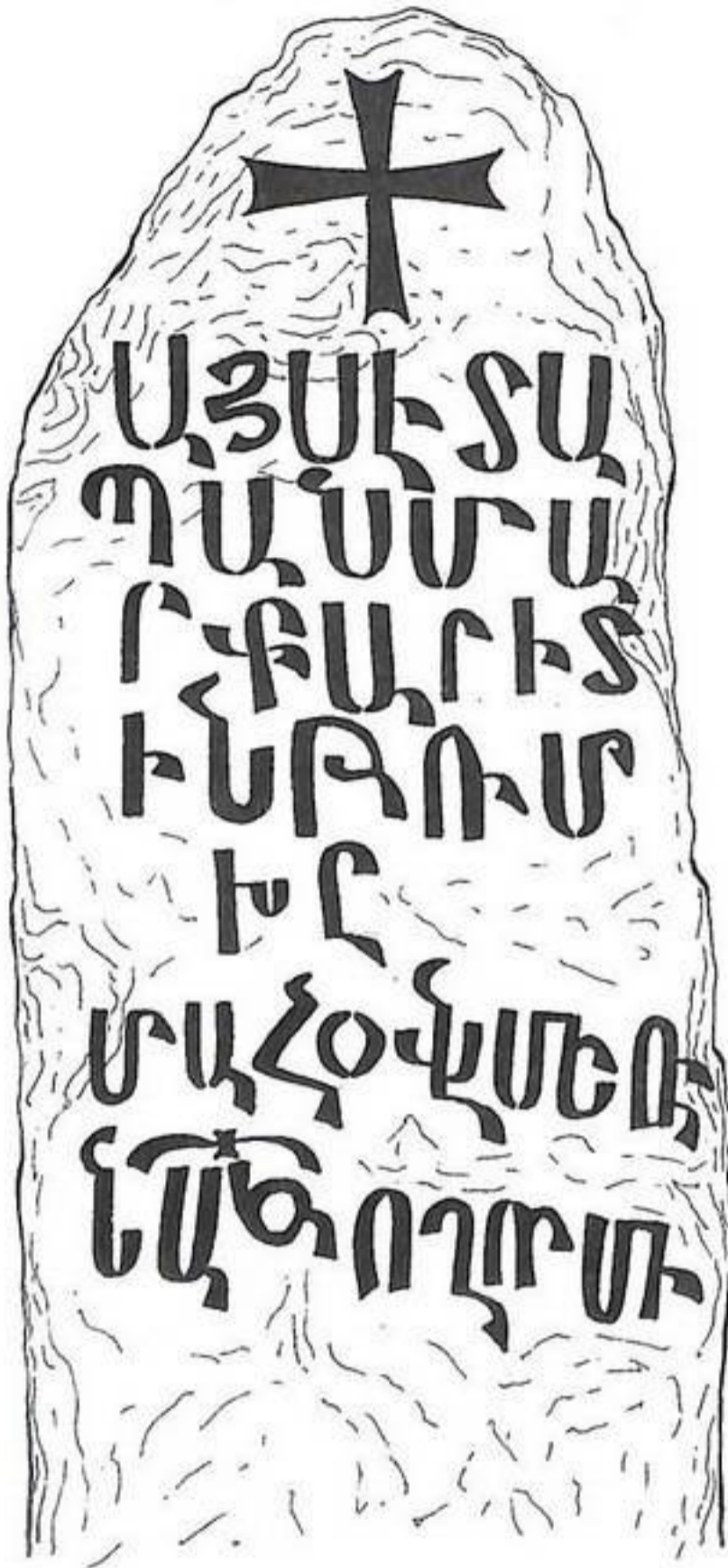

346. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև (նկ. 125).
Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ | ՊԵՏՐՈՍԻ ՈՐԳԻ
ԱՆԳՕՆԻՆ | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԻԲ (1773):

344. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև (նկ. 123).
Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ | ՊԵՏՐՈՍԻ ԿՈՂԱ-
ԿԻՑ ՄԱՐԶԱՐԻԴԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԻ (1771):

347. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև (նկ. 126).
 ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՐԶԱՐԻՏԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)
 ՌՄԽԸ (1799): ՄԱՀՕՎՆ ՄԵՌԵՆ, Ա(ՍՏՈՒ-
 Ա)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

№ 348-ի և 349-ի գրչանկարները

348. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև (նկ. 127).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)
 ՌՄԽԸ (1799):

349. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև (նկ. 128).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԵՏՐՈՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)|ՌՄ
 ԽԸ (1799), | ՈՐ Է ՈՐԴԻԶ| Տ(Է)Ր ՅՕՀԱՆԻ:

350. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև (նկ. 129).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊՈՂՈՍԻՆ, ԹՎ(ԻՆ)
 ՌՄԽԸ (1799):

№ 350-ի գրչանկարը

ՀԻՐՀԻՐԵՅԻ ՄԻՐՁԻ ՈՐԴԻ ԱՇՈՒՂ ՂԱ-
ՉԱՐԻՆ, | ՌՄՉ (1831):

ՓԱՆՐԱՔՈՒՇ

Մինչև 1918 թ. հայաբնակ փոքրիկ գյուղ, ներկայումս գյուղատեղի Սաղիանից 5-6 կմ հյուսիս: 1861 թ. Փախարաբուշն ուներ 10, իսկ 1890 թ. 16 տուն (70 մարդ):²³⁶ Գյուղատեղիում պահպանվում է փոքրածավալ գերեզմանոցը, ուր պահպանված արձանագիր տապանաքարերը (շուրջ 15 հատ) վերաբերում են XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին: Գյուղի հյուսիս-արևմտյան ծայրում, Աղսու գետի հովտին նայող քեթ անտառածածկ սարալանջին պահպանվում են միջնադարյան մի ավերակ վանքի մնացորդները:

Հնավայրը, ուր հայտնաբերվեցին նաև արձանագրություններ, հայտնի է Մխլու վարդապետի վանք անվամբ (Միրայել վարդապետի վանք): Ավերակների մեջ պահպանվել են մի քանի խաչքարեր, արձանագիր քարեր, որոնց մի մասը, երևում է, ազուցված են եղել երբևէ գոյություն ունեցած եկեղեցու պատերի մեջ: Հուշարձանախմբի ուսումնասիրությանը առաջինը զբաղվել է Մ. Սմբատյանցը. «Մի քանի Սաղիանցի եւ Փախարաբիւշցի մարդկանց հետ զնայով Մխլու վարդապետի վանքը, աշխատեցինք արձանագրեր գտնել, եւ սեղանոյ օձեալ վիմի (վեմ քարի) շրջապատը փորելով եւ եղած քարերը շրջելով՝ գտանք 15-ի չափ խաչքարեր զանազան բուերով եւ զանազան մարդկանց անունով, որ են հետեւեալքն»:²³⁷ Հնավայրում XIX դարի վերջին եղել է նաև Քաջբերունին, որը տեսել է արձանագրված միայն երկու բեկոր:²³⁸ Մեր այցելության ժամանակ գտանք միայն 7 արձանագիր քարեր և խաչքարեր: Տարօրինակ էր, որ նախկինում հրատարակածներից ոչ մեկը չվերագրումվեց: Այդպիսով, ստորև ներկայացվող հավաքածուն բաղկացած է 24 արձանագրությունից:

Դատելով պահպանված վիմագրերի բովանդակությունից XVI-XVII դարերում տեղում գոյություն է ունեցել բավական աշխույժ հոգևոր կենտրոն, որին զանազան անձինք կատարել են բազմաթիվ նվիրատվություններ: Ուշագրավ է նաև վիմագրերի բավական ինքնատիպ գրչությունը:

356. ԱՐՉԱՆԱԳԻՐ ԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, սրբատաշ (նկ. 130).

ԽԱՉԱՅԻՏՈՒՐ ԵՂԵՎԱՐՆ ԻՄ | ՊԱՂՈՒՄՆ
ԵԻՉՀԱՅՐՆ | ՄԵՐ ՆԻ ... | ... ԹՎ(ԻՆ) ՌՀ
... (1620-ական թթ.):

357. ԽԱՉԶԱՐ, փոքր ու պարզ (նկ. 131).
ՄԿՐԴԻՉ, ՄԱ(Ր)ԳԱՐԻՏ:

351. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, ուղղանկյունաձև, հարավային երեսին փորագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ճ ՈՂՈՐՄԻ ՂԱՐԱՐ(Ա)ՂՈՒ Ի
ԿՈՒՂԷՆ ԱՎՏՈՒՆՕՅԵՅԻ ՅՕՄԷՓԻ ԿՈ-
ՂԱԿԻՅ ՍԱՌԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԳ. (1805):

352. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ՂԱՐ(Ա)ՊԱՂՈՒ ԱՇԱՆ|Ե
ՅԻ ԳԱՆԵԼԻ ՈՐԴԻ ՉԱՎԱՏԻՆ, | ԹՎ(ԻՆ)
ՌՄԾԵ (1806):

353. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ,

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ՂԱՐԱՊԱՂՈՒ, Ի ԳՈՒ-
ՂԷՆ ԹԱՂԱՐԵՅԻ | ՊԱՂՏԱՍԱՐԻ ՈՐ
ԴԻ | ԱԽԱՔԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԿԵ (1816):

354. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ | ՂԱՐԱՊԱՂՈՒ Ի ԳԵՂԷՆ|
ԹԱՂԱՐ, ՓԻՐԻ | ՈՐԴԻ ՊԱՏԱԼԻՆ, | ԹՎ
(ԻՆ) ՌՄԿԵ (1816):

355. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, նույնաձև, վրան քանդակված է երաժշտական գործիք.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱՐԱՊԱՂՈՒ, ԳԻՒՂԷՆ|

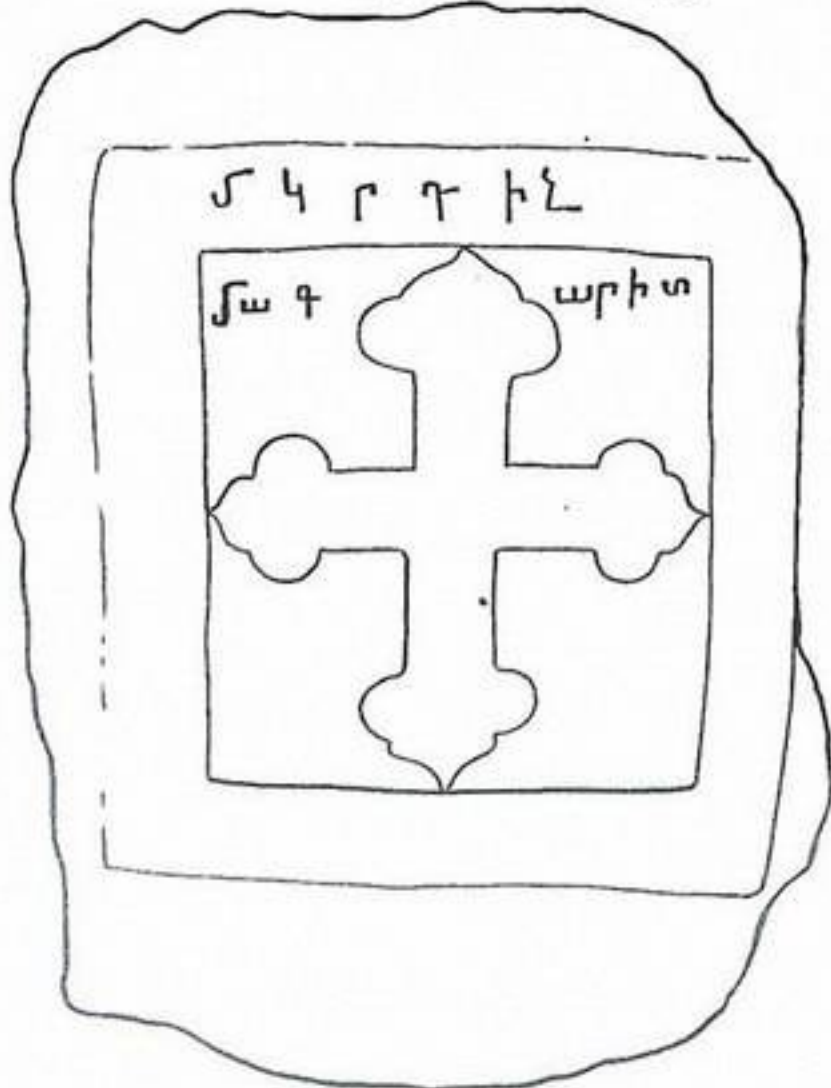
236. Մ. Սմբատյանց, էջ 139:

237. Մ. Սմբատյանց, էջ 186-187:

238. ՀՀՊՊԿԱ ֆ. 57, ց. 1, գործ 439, քերթ 31:

№ 356 և 357-ի գրչանկարները

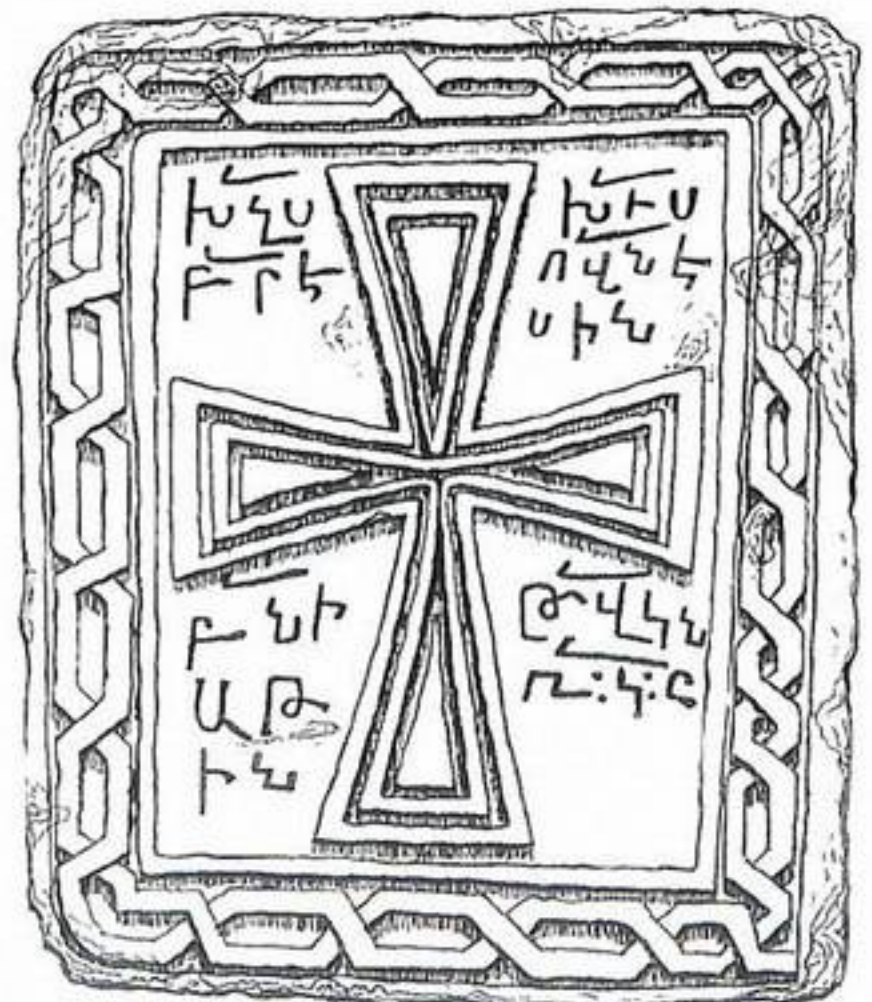

358. ԱՐՉԱՆԱԳԻՐ ԲԱՐ, քառակուսի, սրբատաշ (նկ. 132)
 ԵՍ ՅԱԿՈԲ ՍՄԱՐԳԱՒԱՅԳՍ ԳԻՐԵՅԻ,
 ԹՎ(ԻՆ) ՌՀԶ (1627):

359. ԽԱՉԲԱՐ, փոքր ու պարզ (նկ. 133).
 Ս(ՈՒՐ)Բ Խ(Ա)Չ:

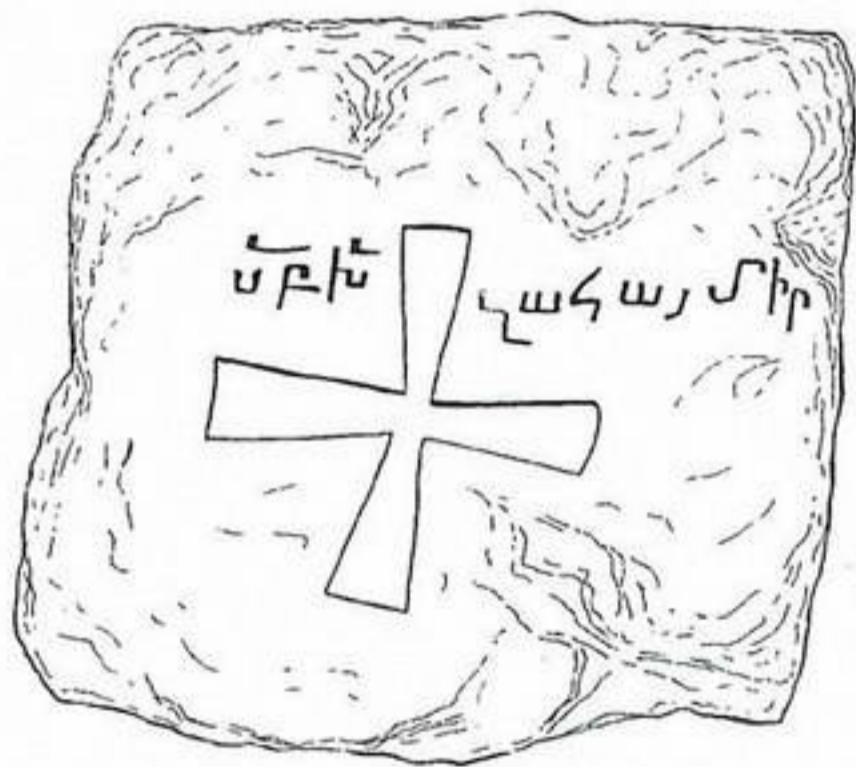
360. ԽԱՉԲԱՐ, փոքր (նկ. 134).
 Խ(Ա)ՉՍՄ Բ(Ա)ՐԷՄ Խ(Ա)ԻՍՄ ՈՎ(Ա)ՆԷՄ ԻՍԻՆ,
 Բ(ՈՒ)ՆԻՍԻԱԹԻՆ, | ԹՎ(Ա)Կ(Ա)Ն | Ռ:Կ:Ը:
 (1619):

361. ԽԱՉԶԱՐ (նկ. 135)
 Խ(Ա)ՉՍ Բ(Ա)ՐԷԽ(ԱԻ)Ս| ԳՐԻԳ(Ո)ՐԻՆ:
 Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ(ԱՏ)՝ՈՒՐ՝Ն Ա(ԻՐՀՆՈՒԱ)Ծ
 Է...: ԺԲ: (12)| ԱԻՐ...:

362. ԽԱՉԶԱՐ
 Ս(ՈՒՐ)Բ Խ(Ա)ՉՍ ԴԽԱՉԱՅՏԻՐ:

363. ՄԻՔԱՅԷԼ ԵՐԵՅ, ԹՎ. ՌԿԸ (1619):
 Հրատ. Սմբատեանց, 186:

364.
 ԽԱՉՍ ՏԷՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ:
 Հրատ Սմբատեանց, 186:

365.
 ԳՐԻԳՈՐԻՆ, ԹՎ. ՌԿԸ (1619):
 Հրատ. Սմբատեանց, 186:

366.
 ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԻՍ ՃԱՆՈՒՊՇԻՆ:
 Հրատ. Սմբատեանց, 186:

367.
 ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԻՍ ԹՈՍԱՍԻՆ:
 Հրատ. Սմբատեանց, 186:

368.
 ՉՈՒԹՈՒՐԻՆ:
 Հրատ. Սմբատեանց, 186:

369.
 ԴԻՆՈՒՇ ԱՂԱՅԻՆ Է:
 Հրատ. Սմբատեանց, 186:

370.
 ՇԱՀՈՒՄԻՆ, Թ. ՋԿԲ (1513):
 Հրատ. Սմբատեանց, 186:

371.
 ԹՎՆ ՌԿԸ (1619), ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱ-
 ՐԵԽԱԻՍ ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՐԴԻ ԽՈՋԱԻՆ:
 Հրատ. Սմբատեանց, 186:

372.
 ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԻՍ ԱԻԱՔԻՆ:
 Հրատ. Սմբատեանց, 186:

373.
 ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԻՍ ԳՐԻԳՈՐ
 ԶԱՀԱՆԱՅ, ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ,
 ԹՎՆ ՌԿԸ (1619):
 Հրատ. Սմբատեանց, 186:

374.
 ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽԱԻՍ ԿԻՐԱԿՈՍԻՆ:
 Հրատ. Սմբատեանց, 186:

375.
 ԱԻԱՆԷՍԻՆ:
 Հրատ. Սմբատեանց, 186:

376.
 ԱԼԹՈՒՆԻՆ, ՍՈՒՐԱՏԵԱՆԻՆ:
 Հրատ. Սմբատեանց, 186:

377. ԽԱՉԶԱՐ, փոքրիկ գրությունը.
 ՇԻՆԵՑԱԻ...:
 Հրատ. Սմբատեանց, 186:

Ծանոթ. Այս խաչքարը Մ. Սմբատյանցը իր ժա-
 մանակին տեղափոխել է տվել Սաղիանի վանք (մենք
 այն չենք գտել):

378. ԽԱՉԶԱՐ.
 ԽԱՉՍ ԲԱՐԵԽՕՍ...:
 Գրակ. Զաջրերունի, նշվ. փաստաթուղթը, քերթ 31:

379. ԽԱՉԶԱՐ.
 ... ԲԱՐԵԽՕՍ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, Թ. ՌԿԸ
 (1613):
 Գրակ. Զաջրերունի, նույն տեղում:

ՔԱԼԱԽԱՆ

Քալախանը գտնվում է շրջկենտրոնից մոտ 10 կմ հարավ, զոգավոր սարահարթում: 1861 թ. գյուղն ուներ 44, իսկ 1890-ին 86 տուն (375 մարդ) հայ բնակչություն:²³⁹ 1914 թ. գյուղն ուներ 717 հայ բնակիչ:²⁴⁰ Հայտնի է, որ Քալախանի բնակիչները բնիկներ էին:²⁴¹ Երկրամասի հայոց շատ գյուղերի նման սա ևս մեծ կորուստներ է տվել ու ամայացել 1918-1920 թթ.: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Քալախանը նորից դարձել է բարեշեն գյուղ: 1980 թ. գյուղն ուներ 263 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁴² Նրանք 1988-ին ենթարկվեցին բռնագաղթի:

Գյուղում և շրջակայքում պահպանվել են աղբյուրներ, եկեղեցի, գերեզմանոց: Առանձնապես արժեքավոր է գյուղամիջի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին: Այն ամբողջապես կանգուն է, կառուցված

սրբատաշ քարերով, փայտածածկ: Ունի երկու մուտք՝ հարավից և արևմուտքից: Ավագ խորանի երկու կողմերում կան ուղղանկյուն հատակագծով մեկական ավանդատներ: Հյուսիսային որմում, իր ավանդական տեղում պահպանվում է մկրտարանի ավագանը: Ծածկը պահում են երկու զույգ փայտե սյուները: Ըստ պահպանված արձանագրությունների այն՝ կառուցվել է 1833 թ. Քալախանեցի Մովսես Սկրտչյան Նիսիսյանցի միջոցներով:

Գյուղի հարավային կողմում գործում են մի քանի աղբյուրներ, կառուցված սրբատաշ քարերով:

Գյուղի հյուսիսային կողմի բարձրադիր սարավանդի թերթյան վրա տարածվում է գերեզմանոցը: Այստեղ մեր գտած ամենահին տապանագրերը վերաբերում էին XIX դարի երկրորդ կեսին:

Քալախանի հարավային ու հարավարևմտյան կողմերում տարածվում է բավական ընդարձակ պարսկական գերեզմանոցը: Այդտեղ պահպանվել են մի քանի գմբեթաձև դամբարաններ «քյումբազներ»: Հնավայրը քվազրվում է XVII դարի 2-րդ կեսով: Դամբարանների որմերին ու տապանաքարերի վրա պահպանվել են արարատառ արձանագրություններ:

239. Մ. Սմբառեանց, էջ 139:

240. "Кавказский Календарь на 1915г." Тифлис, 1914, էջ 139:

241. Մ. Բարխուդարեանց, նշվ. աշխ., էջ 166:

242. «ԱՄՀ», հ. 5, Բարտ., 1981, էջ 336 (աղբրեցաներեն):

380. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, հյուսիսային պատին մկրտարանից քիչ բարձր ազուցված սրբատաշ քարին վեց տողով փորագրված է.

ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌ)Ն 1833, ԻՍԿ Ի ԹԻԻՆ ՀԱՅՈՅ 1282, ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՍԵՓԱԿԱՆ ՍՈՒ(Յ)Ն ԳԻԻՂ ՔԱԼԱԽԱՆԻ ԲՆԱԿԻՉ ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՍՈՎՍԷՍ ՄԿՐՏՉԵԱՆ ՆԻԱԶԵԱՆՅՆ Ե(Ի) ԵՂԲԱԼ(Ր) | ԻԻՐ ԱՇԽԱՏՕՂ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՆԻԱԶՈՒ:

Ծանոթ 1863 թ. քալախանցիները քեկ կոնսիստորիայից ստացել էին իրենց եկեղեցու տանիքը նորոգելու քույրտվությունը, սակայն, տեսնելով որ եկեղեցու պատերը ևս խարխուլված են (երկրաշարժից), այդպես էլ ոչ մի նորոգում չկատարեցին: Համագյուղացի պարոն Մուսայել Միրզայանցը 1872 թ. հոգևոր կառավարությանը առաջարկել է իր սեփական միջոցներով այն նորոգել հիմնովին՝ սրբատաշ քարերով, որն արդեն քափական ժամանակ դարձած էր անօգտագործելի: 1875 թ. եկեղեցու քար նորոգչական աշխատանքները բարեհաջող ավարտին էին հասցված (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 6214, ք. 1, 3): 1895 թ. եկեղեցին դարձյալ գտնվում էր քայքայված վիճակում: Նորոգման նոր աշխատանքների կատարման համար գյուղացիները համախոսակամով դիմել էին հոգևոր կառավարությանը (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 9120, ք. 2): Եկեղեցու հաճախակի քայքայման պատճառը երկրաշարժերն էին:

381. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ԽԱՉՔԱՐ. ազուցված ավագ խորանի դեպի սրահ նայող՝ արևմտահայաց պատին.

Ի Ս(ՈՒՐ)Բ | ՍԵՂԱՆՆ | ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ | ՔԱԼԱԽԱՆՑԻ ՍՈՎՍԷՍ ՄԿՐՏՉԵԱՆ | ՆԻԱԶԻԱՆՑԻՆ:

382. ԽԱՉՔԱՐ, ազուցված նախորդի օրինակով.

ԹՎ(Ի)Ն ՌՄՉԲ, (1833) | ՅԻՇԱՏԱԿ Է Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԱՅ | ԵԿԵՂԵՑՈՒՅ:

383. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային մուտքից վեր 6 տողով արձանագրված է (նկ. 136).

ԱՅՍ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԱՅ | ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԻՆ | ՔԱԼԱԽԱՆՑԻ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԲԷԿՆ / ԵՒ ՈՐԴԻ ՆՈՐԱ ՍՈՒՍԱՅԷԼՆ | ՄԻՐԶԱՅԵԱՆՑ Ի Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ | ԻԻՐԱՆՑ: 1873 ԱՄԻ, ՅՈՒԼԻՍԻ 15:

384. ԱՂԲՅՈՒՐ, բխում է գյուղամիջում, եկեղեցու մոտ: Ճակատին ազուցված սրբատաշ քարին փորագրված է եղել.

ՅԻՇԱՏԱԿՍ ՔԵԱԼԱԽԱՆՈՒ ԲՆԱԿԻՉԸ ՀԱՅՐԱԿԱՆ ԱՂԲՈՒՐՍ ՇԻՆԵՑԻՆՔ ՄԿՐՏԻՉ, ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԵՒ ՄԵԶԼՈՒՍ ԱՂԱՍԱԼՕՎԸՍ, 1871 ԱՄԻ, ՕԳՈՍՏՈՍԻ 26:

Գրակ. Զաջրերունի, նշվ., փաստաբարդը, քերք 9:

385. ԱՂԲՅՈՒՐ, գյուղում (նկ. 137).

ԻՆՉ ԱԶԱԿՅ(ՈՒ)ԹԻՆ ՅՈ(Ի)ՅՅ ՏԱԼՈՒԻ ՀԱՍԱՐ ԽՈՐԻՆ ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՆՍ

ԵՄ ՀԱՅՏՆՈՒՄ ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ | ԵՒ ԲԵԼԱ-
ԽԱՆԻ Գ(ԻՒՂԵՐ)Ի ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ,
ԱԿՏԻՎԻՆ, ՆԱԽ(ԱԳԱՀ) Օ. ՊԱԳՎԱՆԻՆ,
ԲԲ(ԻԳԱԴԻՐ) Մ. ԻՇԽԱՆԻՆ Պ.Կ.Շ.Ն. ՍԵ-
ՐՈԺԱ, ՀԱՇՎԱՊ(ԱՀ) Մ. ՆԻԿՕԼԱՅ, ԲԱՐ-
ՀԱՏ Գ. ՖԻԻԴՈՆ, Մ. ԲԱԲԱ, ՎԱՐՊԵՏԸ՝
Գ. ՍԻՐԶԱԷԱՆ Մ.:

386. ԱՂԲՅՈՒՐ, հնգաբև աստղի քանդակի
աջ կողմում 13 տողով փորագրված է նորոգման
արձանագրությունը (նկ. 138).

ՀԻՇԱՏԱԿ Է ԱՂԲՅՈՒՐՍ | ՊԱՊՍ ՂԱԶԱ-
ՐԻՑ ԵՒ ՀԱՅՐԻԿՍ ՄԻՔԱԼԵԼԻՑ ՀԻՄԸԸ
ԴԻՐՎԱԾ Է 1850 Թ. | ԱՀԱ ՆՈՐՈԳՈՒՄ ԵՄ
1952 Թ. | ՎԱԵԼԵՑԵՔ ԶՈՒԻՐԸ ՈՂՈՐՄԻ ՏԻ-
ՎԷՔ ԻՆՉ ԶԵՐԻ ՀԱՐԱԶԱՏ ԳԻՒՂԱՅԻ ԳԱ-
ՆԱԶԵԱՆ | ՍԻՐԶԱԶԱՆ. ԲԵԼԱԽԱ(Ն):

387. ԱՂԲՅՈՒՐ, գտնվում է Քալախանից 2
կմ հյուսիս, գյուղից Մատրասա տանող ճանա-
պարհի աջ եզրին: Ամբողջապես քարաշեն է: Ունի
մի քանի գոեր՝ իրականացված միակտոր մեծա-
չափ քարակտորներից (նկ. 139).

ԻՇԱԳ(Ա)ԿՍ ՍԷԼԸՈՒՄ | ՂԱՐԱՍԱՆԵԱՆ-
ՑԻ, | 1861 ԱՄԻ, ՍԱԳՐ(Ա)Ս(Ա)Յ:

ՔԱՐՔԱՆՁ

Գավառի ծաղկուն ու մարդաշատ գյուղերից
մեկն էր: Գտնվում է շրջկենտրոնից (Շամախուց)
9-10 կմ հարավ-արևմուտք, զոգավոր բարձրադիր
սարահարթի վրա: 1861 թ. գյուղն ուներ 123, իսկ
1890-ին՝ 231 տուն (1312 բնակիչ):²⁴³ 1914 թ. Քար-
քանջ ուներ 1723 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁴⁴ Ըստ
Մ. Բարխուտարյանի. «Քարքանջի բնակիչք ամ-
բողջապես հայ են եւ բնիկ տեղացի»²⁴⁵, իսկ Մ.
Սմբատյանը նշում է. «Քարքանջ գիղի բնակիչքն
լեզուով. սովորությամբ եւ ամեն բանով երեսում են,
որ Պարսկաստանի Խոյ քաղաքիցը, կամ գիղե-
րիցն են գաղթել. մի քանի դար առաջ: Եւ իսկապէս
Թոռնաւան գաւառիցն են, որ այժմ Չորսայ մըհալ՝
հանդէպ Նախիջեւանայ՝ յայնկոյս Երասխայ»:²⁴⁶
Ակնհայտ է, որ հետազոտողների տեսակետները
իրարամերժ են: Սակայն հարցը լուծվում է գյու-
ղում պահպանված պատմական հուշարձանների
քննությամբ:²⁴⁷

243. Մ. Սմբատյան, էջ 139:

244. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 140:

245. Մ. Բարխուտարյան, էջ 164:

246. Մ. Սմբատյան, նշվ. աշխ., էջ 168:

247. Մինչև անգամ քարքանջիցիները գաղթած են համարվում
նաև Անիից, ըստ որում իբր տեղական ավանդությամբ. «...
Քարքանջը, ինչպես երեսում է եւ տեղական լեզուից, պիտի
գաղթ լինի Հայաստանից, տեղական աամբողջությամբ՝ Ա-
նիից...» (Մ. Սարգիսբեկյան, «Մշակ», 1902, № 62 էջ 2):

Քարքանջի արևելյան կողմում տարածվում է
հին ու խիստ ընդարձակ գերեզմանոցը, որի մի
ծայրում քաղումները ցայսօր շարունակվում են:

Տեղում պահպանվել են հարյուրավոր անար-
ձանագիր անտաշ սալածե և սրբատաշ ուղղանկ-
յունածե տապանաքարեր: Վերջիններից մի քա-
նիսն ունեն կենցաղային բեմաներով քանդակներ
ու զարդեր: Սրանք հար և նման են երկրամասի ու-
րիշ շատ հին գերեզմանոցներում պահպանված
տապանաքարերին, որոնց արձանագիր կամ թվա-
կիր օրինակները հանդիպում են առավազն XIV
դարից: Քարքանջի գերեզմանոցում կան նաև
XVII-XVIII դդ. բնորոշ բազմաթիվ տապանաքա-
րեր, որոնց թվում բարերախոտաքար կան նաև ար-
ձանագրվածները: Այսպիսով, եթե ականա անտե-
սենք գյուղում պահպանված մնացած կարևոր հու-
շարձանները, միայն այս գերեզմանոցի ուսումնա-
սիրությունն ապացուցում է, որ Քարքանջում հայե-
րը բնակվել են առավազն միջնադարից (ավելի
ճիշտ վաղնջական ժամանակներից): Հետևաբար
ուշ միջնադարում և առավել ևս XIX դարում այն
միայն համարվել է ի հաշիվ Պարսկաստանից ու
այլ վայրերից գաղթած հայ բնակչության:

Գերեզմանոցի հյուսիսային եզրին, բարձրա-
դիր տեղում պահպանվում է Սբ. Սահակ մատուռը:
Սրա որմերում կան ինչպես հին, այնպես էլ նոր
ժամանակների (XIX-XX դդ.) նորոգությունների
առթիվ փորագրված արձանագրություններ:

Ըստ ավանդության մատուռը կառուցվել է յու-
սավորչական դավանանքն ընդունած և այդ իսկ
պատճառով իր ցեղակիցներից նահատակված,
ազգությամբ պարսիկ, ոմն՝ Յուսուֆի (քրիստոնյա
օծվելուց հետո վերանվանվել է Սահակ) գերեզմա-
նի տեղում: Սրա նահատակումը տեղի է ունեցել
1417 թ. մի գետի ափին, որը հետագայում անվան-
վել է Սբ. Սահակ (քրքերեն՝ Փիր Սահաք): Այս նա-
հատակի պատմությունը արտացոլվել է հայ մա-
տենագրության մեջ: Աղբյուրներից մեկում կար-
դում ենք. «Եւ յուսուֆի էլեալ անտի՝ սկսաւ միսսան-
գամ շրջիլ ի քարոզութի ի հեռաւոր գաւառս գամս
ոչ սակաւ, եւ դարձոյց զքազումս յայլազգեաց ի
հաւատս ...: Չկնի ամի յետ բզմ ժմկաց զնաց յեր-
կիրն շրտանայ ի շամախի քաղաք եւ անդ կալեալ
եղեւ մաանեցաւ ի ձեռս դատաւորին. եւ հատաւ ի
վր նր վճիռ մահու: Յայնժամ ուտ յուսուֆի ցղատա-
ւորն. խնդիր մի հայցեմ ի քէն. եթէ կատարես, ինձ
մեծ երախտաւոր լինիս. եւ այս է, զի այրեացես զիս

իրով՝ ի նշանակ սիրոյն քսի, որ վառեալ կայ ի սրբտի իմում: Չայս իբրև լուսա մի ոմն ի շրջակայից՝ զայրացաւ եւ եհար բրով զգլուխ նր. մինչև պատառիլ զազաթան եւ հոսիլ արեան յորդուք եւ երեսս երանելոյն: Առեալ տարան ապա զնա եւ քարկոծեցին. եւ յետոյ այրեցին զմարմին սրյն. ի եւ զիշերի ծագեաց լոյս ի վր նորա: Եւ եղև կատարումն յուսիայ՝ իսահակ կոչեցելոյ՝ ի թուին հայոց. պկզ. (1417) ի ժա. ատուր ահեկի ամսոյն»:²⁴⁸

Մատուռի հիմնապատերը հին են, շինարվեստով բնորոշ XV-XVI դարերին: Նկատվում է նաև, որ այն շատ անգամ է ենթարկվել նորոգության: Ներկայում փայտածածկ է, կառուցված սրբատաշ ու կոպտատաշ քարերով, կրաշաղախով: Հատակագծում ունի միանավ քաղածածկ բազիլիկի հորինվածք: Միակ մուտքը բացված է արևմտյան ճակատից: Նույն կողմից, արտաքուստ ազուցված են սրբատաշ մի քանի արձանագիր քարեր, որոնք պատմում են շենքի կառուցման, նորոգումների հետ կապված պատմական կարևոր դեպքերի մասին:

Արձանագրություններ են ունեցել նաև Սր. Սահակ մատուռին նվիրված եկեղեցական տաքեր իրեր:

Քարբանջի նոր եկեղեցին հնի տեղում կառուցվել է 1848-ին. «Հոյակապ եւ զմբերաւոր ..., որ կրում է Ս. Աստուածածին ²⁴⁹ անունը, ...»:²⁵⁰

Քարբանջ գյուղից վերև, այգիների մեջ մի բլրակի վրա, Սարբու կոչված տեղում կա «Նահատակ» անունով սրբատեղ:

388. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, զերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, սալաձև, եզրերը զարդարված են քանդակազարդ շրջագոտիով: Կենտրոնում 8 կարճ տողերով փորագրված է (նկ. 140).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՍԿԸՄԹԻ, ԿՈՂԱՍԻՑ՝ ԲԻՆԵՄԹԻՆ, ՈՐ ԷՓՈՒԽԵՎՅԱԻ | ԱՌԱ(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԹՎ(ԻՆ)| ՌՃՁԵ (1736):

389. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նույնաձև (նկ. 141). ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱՐՔԱՆՃՅԻ | ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՈՐԴԻ ԴԱԻԹԻ, Թ(Վ)ԻՆ ՌՄԿԹ (1820). ՆՈՒՆՊՐԻ Գ(3):

390. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նույնաձև, ԱՅՍ Է Տ(Ա)Պ(Ա)Ն Կ(Ա)ՆՃԵՅԻ ԴՈՒՍՅՐ՝ ԳՐԻՔՈՐԻ ԵՒ (Շ)ԻՐՎ(Ա)ՆՅԻ Գ(Ա)ՋՄԻԲ ԿՈՂԱԿԻՑ՝ Հ(ԱՆ)Կ(ՈՒ)ՅԷԱԼ Խ(Ա)Ն(ՈՒ)ՄԻ, Թ(ՎԻ)Ն 1830:

391. ՍԲ. ՍԱՀԱԿ ՄԱՏՈՒՌ, արևմտյան ճակատում մուտքից աջ ազուցված սրբատաշ քարին 8 տողով փորագրված է (նկ. 142).

ԱՅՍ ՆԱՀԱՏԱԿՍ ՅԱՅԼԱԶԳԱՅ Է, Ի ԾՆԷ ԲՈՒՆՅԵՏՈՅ ԵԿԵԱԼ Ի ՀԱՒԱՏՍ ԼՈՒՍԱՈՐՉՈՅՆ | ՉԵՌՆԱՏՐԵՅԱԻ Ս(ՈՒՐ)Բ - ՎԱՐԴԱՊԵՏ Ս(Ա)ՀԱԿ ԱՆՈՒՆ, ՍՈՐՈՅ ՎԱՄՆ ՀՈՒՐԲ ՓՈՒԽԵՅԱԻ ԱՅՐԵԱԼ ԻՍԿՈՅՆ | Ի ՍԵՐ ՆՈՐԱՅ ԿԱՌՈՒՅ ԵՒ ՉԱՅՍ ՓՈՔՐԻԿ ՄԱՏՈՒՐ ՇԱՄԱԽԵՅԻ ԳԱՋԱՐԵԱՆ | ԱՅՐԸՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ, ՀԱՅՅԷ ԻՑԵՆՋ ՀԱՆԴԵՊՕՂԱՅ ՍՐՏԻ ՏԽՈՒՐ, | ՄԱԳԹԵԼ Ի Տ(ԵԱ)ՌՆԷ ՎԱՄՆ ԻՆՔԵԱՆ ԿԵՆԹԱՆԻ ՋՈՒՐ, 1817 ԹՎԻՆ, | ՄԱՅԻՍԻ Է:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 165-166: Մմբատեանց, 163: Քաջբերունի, նշվ. փաստաթուղթը, քերթ 15 (անտիպ):

392. ՍԲ. ՍԱՀԱԿ ՄԱՏՈՒՐ, արևմտյան ճակատում՝ մուտքից վեր ազուցված քարին 13 տողով փորագրված է (նկ. 143).

ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌ)Ն 1891, ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4382, | ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԵԱՄԲ ԱՌ(Ա)ՋՆՈՐԴԻՆ | ՀԱՅՈՅ ՇԱՄԱԽՈՒ ՎԻՃԱԿԻ | Տ. ՄԵՍՐՈՎԲ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ | ՍՄԲԱՏԵԱՆՅ ՆԱԽՋԵԻԱՆՅԻՈՅ | Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՄ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՅ | Տ.Տ. ՄԱԿԱՐԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՆՈՐՈԳԵՅԱԻ ՍՈՒՐԲ ՍԱՀԱԿԱՅ | ՆԱՀԱՏԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՄԱՏ(ՈՒ)ՌՍ | ՏՐՕՔ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԱՋԳԱՅՆՈՅ | ՄԵՐՈՅ, ՈՐ Ի ԲԱՔՈՒ ԲԱՂԱՔԻ: ՎԵՐԱԿԱՅՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ ԿԱՐԱՊԵՏ ԲԱՀ(Ա) ՆԱՅԻ | ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ԲԱՐՔԱՆՋՈՒ:

Հրատ. Մմբատեանց, 168: Քաջբերունի, նշվ. փաստաթուղթը, քերթեր 15-16 (անտիպ է):

393. ՍԲ. ՍԱՀԱԿ ՄԱՏՈՒՐ, ներքում՝ խորանի պատին հակիրճ փորագրված է. ԵՍ ՄԵԼՔՈՒՄՍ:

248. Միրայիկ Չամչյանց, Հայոց Պատմություն, հ. 3, Երևան, 1984, էջ 440-441:
249. Սր. Սահակ մատուռին նվիրված մի արձանագիր մոնակալից պարզված է, որ գյուղի հին եկեղեցին ևս կոչվել է Սր. Աստվածածին:
250. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 164:

394. ՄԲ. ՍԱՀԱԿ ՍԱՏՈՒՌ, նախորդի մոտ, նմանաճ.

Տ(Է)Ր ՕՀԱՆՍ:

Ծանոթ. Երկու կարճ հիշատակություններն էլ ունեն միևնույն սճն ու տատածները, բնորոշ XVII-XVIII դդ.:

395. ՄԲ. ՍԱՀԱԿ ՍԱՏՈՒՌ, արևմտյան ճակատում, արտաքուստ մուտքից ձախ (հյուսիս) ազուցված ուղղանկյունաձև սրբատաշ քարին փորագրված է (նկ. 144).

ԱՅՍ ՈՒՆՏԱՏՈՒՆԸ | ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՅԵՅ
ԽԱՉԱՏՈՒՐՈՎ | ԳԱՐԵԳԻՆ ԳՐԻԳՈՐԻ
ԵՒ ՎԵՐԱՂՈՒՐԱՍԱՆԻ 1971Թ.:

396. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվել է Սբ. Սահակ մատուռի ներսում (ներկայում տեղում չէ): Վրան կարդացված են եղել միայն հետևյալ երկու բառերը.
ՏԷՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ...:

Հրատ. Մմբատեանց, 164:

397. ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆ, այժմ պահպանված չէ: Սրա մուտքի ճակատին գրված է եղել.

ԵՍ ՏԷՐ ԱԻԱԳ ՇԱՍԱԽԵՅԻ, ՈՐ ԵՄ ՈՐԴԻ
ԿԱՐԱՊԵՏԻ, ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆՍ ՇԻՆԵՅԻ,
ՀԱՆԴԷՊ ՍՈՐԱ ՅՕՐԻՆԵՅԻ, ՏՆՏԵՍԱՏՈՒՆ
ՊԱՏՐԱՍՏԵՅԻ, ՈՎ ՈՐ ՍՈՐԱ ՍԷՋՆ
ԲԱԶՍԵՍՅԷ, ԹՈՂ ԲԱՐՈՎ ՎԱՅԵԼԵՍՅԷ,
ՌՍԼԲ (1783) ԹՎԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 164:

398. ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆ, այս արձանագրությունը և ներկայում պահպանված չէ.

ՅԱՍԻ ՏԵԱՌՆ 1891 ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4382,
ՀՐԱՍԱՆԱԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՄԵՍՐՈՎԲ ԱՐ-
ՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՇԻՆԵՅԱԻ ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆՍ
ՈՒՆՏԱՒՈՐԱՅ ՏՐՕՔ՝ ԲԱԳՈՒԵՅԻ
ՀԱՅՈՅ, ՎԵՐԱԿԱՅՈՒԹԵԱՍԲ ԲԱՐՔԱՆ-
ՋԱՅ ԿԱՐԱՊԵՏ ԲԱՀԱՆԱՅԻ ՏԷՐ ԿԱՐԱ-
ՊԵՏԵԱՆՅ:

Հրատ. Մմբատեանց, 168:

399. ԶԱՆԳԱԿ, նվիրված է եղել Սբ. Սահակ մատուռին: Ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՏԷՐ ԳԷՈՐԳԻ ԴՈՒՍՏՐ ԵՂԻՍԱԲԷԹԻՆ,
Ի ԴՈՒՌՆ ԲԱՐՔԱՆՋՈՒ ՍՈՒՐԲ ՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ.
ԹՎ. ՌՃԿԷ (1718):

Հրատ. Մմբատեանց, 170:

400. ՄՈՍԱԿԱԼ, նվիրված է եղել Սբ. Սահակ մատուռին.

ՅԻՇԱՏԱԿ ԱԻԱԲԻ ՈՐԴԻ ՄԿՐՏՉԻՆ, Ի ԴՈՒՌՆ
ՍԱՀԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ:

Հրատ. Մմբատեանց, 170:

401. ՄԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՅԻ, սրա մասին ամենաառաջին հիշատակությունը 1734 թվականից է (թեև առնվազն միջնադարից գյուղում եկեղեցի գոյություն է ունեցել): Հայտնի է, որ 1848 թ. Բարբանջում կառուցվել է նոր եկեղեցի, ըստ որում

հին ու ավերակ եկեղեցու տեղում: Սրա հիմքերը փորելիս գտնվել են հին եկեղեցուն պատկանած մի շարք իրեր, որոնցից մի քանիսն՝ արձանագիր: Նոր եկեղեցին իր հյուսիսային մուտքի ճակատին ունեցել է շինարարական արձանագրություն (արձանագրությունը չի պահպանվել, իսկ եկեղեցին մեզ է հասել խիստ ձևափոխված տեսքով):

ԿԱՌՈՒՅԱԻ ՍՈՒՐԲ ՏԱՃԱՐՍ ՅԱՆՈՒՆ
ՍՐԲՈՒՀԻՈՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ, ՀԻՄՆԱԴ-
ՐՈՒԹԵԱՍԲ Ի ՍԷՐ ԱԶԳԻ ՇԱՍԱԽԱԲ-
ՆԱԿ ՅԱՐՈՒԹԻՆ ՂԱԶԱՐԵԱՆԻ ԵՒ ԿԱՏԱՐԵՅԱԻ
Ի ՉԵՌՆ ԺԱՌԱՆԳԻ ՆՈՐԻՆ
ՍԱՐԳԱՐԷԻ ԼԱԶԱՐՈՎԻ Ի ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ
4 1848 ԱՄԻ:

Հրատ. Մմբատեանց, 169: Բարխատարեանց, 164 (վերջինիս մոտ արձանագրությունն առավել ամբողջական է հրատարակված, որից և առնում ենք):

Ծանոթ. 1865 թ. քարքանջցիները գրել էին, որ իրենց Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հնորյան պատճառով քայքայված էր և նորոգման անհրաժեշտություն էր զգացվել հատկապես տանիքի հատվածում (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4630, թ. 3): Նույն քվին թեմի առաջնորդը կարգադրություն էր արել եկեղեցին պարսպապատել (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 4368, թ. 20): 1867 թ. հարկավոր նորոգումները կատարված էին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3684, թ. 21): 1873 թ. օգոստոսի 16-ին քարքանջցիք նորից դիմել էին հոգևոր կառավարությանը եկեղեցու տանիքը դարձյալ կայրածեքով պատելու խնդրանքով (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 6380, թ. 1, 2): Թույլտվությունը ստացել էին նույն քվին: 1875 թ. մի զեկուցումով կոնսիստորիան սինոդին հայտնում էր, որ Բարբանջի եկեղեցու նորոգման աշխատանքները ավարտված էին (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 6214, . 3): 1880 թ. Մարտի Հայրապետյանի սինոդին գրած խնդրագրում ասվում էր, որ եկեղեցու մի քաղը նորոգելու համար հարկավոր ծախսը կազմում էր 150 ռ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7372):

402. ԲՇՈՅ, գտնվել էր Սբ. Աստվածածին եկեղեցին կառուցելու ժամանակ: Սրա երկու կողմերում գրված է եղել.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍԱՐՏԱՐԻՆ ԵՒ ԵԱՂՈՒՊԻՆ
ԱՅՍ ԲՇՈՅՍ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 165 (որից և առնում ենք): Մմբատեանց, 169 (ունի միայն «ՍԱՐԴԱՐԻՆ ԵՒ ԵԱՂՈՒՐԻՆ» բառերը):

403. ԽՆԿԱՏՈՒՓ, որի երեսին գրված է եղել.
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԹՈՒԽԻԿԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ ԲԱՐՔԱՆՋՈՒ
ԵԿԵՂԵՅՈՒՆ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 165 (ունի՝ ՅԻՇԱՏԱԿ
Է ԹՈՒԽԻԿԻՆ, ԵՏՈՒ ՌԹ. ԲԱՐՔԱՆՋԻ ԵԿԵՂԵՅՈՒՆ):
Մմբատեանց, 169 (որից և առնում ենք):

404. ԶՐԱՓԱՐՉ, (լվացվելու իբրուղ), երեսին գրված է եղել.

ԹՈՒՄԱՆԻ ՈՐԴԻ ՕՎԱՍԱՓԻՆ Ի ԴՈՒՌՆ
ԲԱՐՔԱՆՋՈՒ ԵԿԵՂԵՅՈՒՆ:

Հրատ. Մմբատեանց, 169: Բարխատարեանց, 165 (ունի՝ ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԹՈՒՄԱՆԻ ՈՐԴԻ ՕՎԱՍԱՓԻՆ,
ԵՏՈՒՐ ԲԱՐՔԱՆՋՈՒ ԵԿԵՂԵՅՈՒՆ ձևով):

405. ՄՈՍԱԿԱԼ, որի երեսին «լաւ գրով» գրված է եղել.

ԳԱԼՈՒՍՏԻ ՈՐԴԻ ՍԱՀԱԿԻՆ:

Հրատ. *Բարխատարեանց, 165: Սմբատեանց, 170:*

406. ՄՈՍԱԿԱԼ, վրան «անձեւ գրով» գրված է եղել.

ԱՅՍ Է ՅԻՇԱՏԱԿՍ ԹԱՐԻՂՈՒԼՈՒ ԿՈՂԱԿԻՑ ԿՈՒԼԻՆ, Ի ԴՈՒՌՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ. ՈՆ. ՇԱՊԻՔ:

Հրատ. *Սմբատեանց, 170:*

Ծանոթ. №. 399 և 400 արձանագրությունները միևնույն մոմակալի վրա են գտնված եղել:

407. ՄՈՍԱԿԱԼ, վրան եղել է.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՇԱՄԱԽԵՅԻ ՂԱԶԱՐ ԳՐԻ-ԳՈՐԵԱՆԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ՀՈՒՓՍԻՍԱՅ

ՅԱԿՕԲՈՎՆԱՅԻՆ 1819 $\frac{11}{6}$:

Հրատ. *Սմբատեանց, 170:*

408. ՉԱՆԳԱԿ, վրան եղել է.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՄԻՄԷՕՆԻ ՈՐԴԻ ՄԿՐԻՆ ԶԱՐԶԱՆՁԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ. ԹՎ. Ռ.ՃՁԳ. (1734):

Հրատ. *Սմբատեանց, 170 (որից և առնում ենք): Բարխատարեանց, 165 (ՄԻՄԷՕՆԻ փոխարեն մնի ՄԻՄԷՈՒՆ):*

409. ՊԱՏՎԱՆԴԱՆ, վրան փորագրված է եղել «հին և տձև տառերով».

ԿՈՒԼԻՆ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԵՏՈՒՐ ՍՈՐԱ Հ. ԻՆ: ԱՅՍ Է ՅԻՇԱՏԱԿՍ ԲԱՐԻՁՈՒ ԵՒ ՈՒՐ ԿՈՂԱԿԻՑ Ս.:

Հրատ. *Բարխատարեանց, 165:*

Շ Ա Ք Ի Ի Շ Ր Ջ Ա Ն

Շաքիի շրջանը կազմավորվել է 1930 թ. օգոստոսի 8-ին: Իր ներկայիս զբաղեցրած տարածքով համապատասխանում է պատմական Բուն Աղվանքի Շաքե գավառին: Շրջանը սահմանակից է Ադրբեջանի հանրապետության Կախի, Եվլախի, Աղդաշի, Կուտկաշենի, Վարդաշենի և Դաղստանի Ռուտուլի և Ախտի շրջաններին: Չբաղեցնում է 2.4 հազ. քառ. կմ մակերես: Շրջանում կա մեկ քաղաք՝ Շաքի շրջկենտրոնը, մեկ քաղաքատիպ ավան և 64 գյուղ:

Մինչև 1918 թ. շրջանի ներկայիս տարածքում գոտ հայաբնակ էին 17 գյուղեր. Գետաշեն (Չալքյանը), Գյոյբուլաղ կամ Գյոզբուլաղ, Ղայարաշի, Դոզլու, Սալիբեկ, Մեծլիս, Ջյուջամիշ, Աղփիլարյան, Ջաֆարավատ, Չարդաք, Գյոբեկլու, Ալյար, Մալդշեն, Այդինբուլաղ, Դաշբուլաղ, Սարաքլու, Օրաբան: Մեծ թվով հայեր բնակվում էին նաև Շաքի քաղաքում: 1918 թ. ամռանը օսմանցիների ու մուսավաթականների համատեղ կազմակերպած հայերի զանգվածային ջարդերից հետո վերը նշված բոլոր 17 գյուղերն էլ հայաթափ են եղել: Միայն մի քանի գյուղերից մազապուրծ փրկված հայերը (գլխավորապես Սարաքլու գյուղից) անցնելով Ալազան գետը երկար ու կործանարար դեգերումներից հետո (անտուն, սով, հիվանդություններ) ի վերջո միայն 1922 թ. հիմնադրում են նոր գյուղ (այժմ՝ Վրաստանի հանրապետություն, Ծիթելի-Շղարոյի շրջան, Կարմիր Սարաքլո գյուղ):²⁵¹ Շրջանի տարածքում մինչև 1988-ը չնչին թվով հայեր բնակվում էին միայն Շաքի քաղաքում (մայրենի դպրոց չունեին), իսկ վերոհիշյալ բոլոր գյուղերը կամ անբնակ էին և կամ՝ թրքաբնակ:

Շաքիի շրջանի տարածքում մեծ թիվ են կազմում նաև XVIII դարի կեսերից կրոնափոխ եղած (մահմեդականացված) հայերով բնակեցված (այժմ իրենց համարում են ադրբեջանցիներ) գյուղերը: Դրանցից են՝ Քիշ, Չալգիտ, Պարտեզ, Քունգյուտ (Բաշ և Ղշլաղ), Թուրք-Օրաբան և այլն: Շրջանի տարածքում հայ մշակույթի հուշարձանները սփռված են ամենուր, ինչպես 1918 թ-ից հայաթափ եղած գյուղերում ու դրանց շրջակայքում, այնպես էլ դավանափոխ բնակչություն ունեցող հին հայկական գյուղերում:

Առանձնապես արժեքավոր են՝ Քիշ գյուղի Սբ. Աստվածածին, Շաքիի Սբ. Հռիփսիմե, Քունգյուտի Սբ. Աստվածածին եկեղեցիները, Պարտեզ գյուղի Սբ. Գևորգ և Սբ. Գեղարդ վանքերը, Շաքի քաղաքի բնակելի ու հասարակական շենքերը, երեք եկեղեցիները, բազմաթիվ հին գերեզմանոցները, խաչքարեր ու տապանաքարեր: Պահպանվել են նաև վիմազիր արձանագրություններ: Ի դեպ նախկինում շրջանի տարածքում դրանց հավաքման ու հրատարակման գործով զբաղվել է միայն երախտաշատ Մակար Եպիսկոպոս Բարխատարյանցը, որի փորրիկ հավաքածուն՝ ընդամենը 13 արձանագրություն, գավառի պատմության ուսումնասիրության առումով մինչև օրս հանդիսացել է եզակի աղբյուր: Մեր կողմից շրջանի տարածքում կատարած համապատասխան աշխատանքների ընթացքում հավաքվեց ևս 24 արձանագրություն, որոնք բոլորը միասին՝ 37 միավոր արձանագրություն ներկայացնում ենք ստորև:

ԱԼՅԱՐ

Մինչև 1918 թ. հայաբնակ, ներկայումս ադրբեջանաբնակ գյուղ՝ շրջկենտրոնից 30 կմ հարավ: Միավորված է Այդինբուլաղի տնտեսության հետ: Հայտնի է, որ այս գյուղի բնակչությունը գլխավոր

ապես զաղթել էր նույն գավառի (շրջանի) հինավուրց ու նշանավոր Պասնճաղ²⁵² գյուղից: 1888-ին

251. Տե՛ս մեր՝ Հայաստանի հայերի միակ գյուղը Կախեթում. Սարաքլու, «ՀՀ», 1995, № 205, 17 օգոստոսի, էջ 2:

252. Մ. Կարապետյան, Պասնճաղ գյուղատեղի, որի անունը արժե հիշել, «ՀՀ», 1995, № 200, 12 օգոստոսի, էջ 3:

Մ. Բարխուտարյանցի այցելության ժամանակ ուներ 50 տուն՝ 299 բնակիչ (154 արական և 145 իգական):²⁵³ 1914 թ. Այսարն ուներ 291 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁵⁴ Գյուղի բնակչության մեծամասնությունը գոհ է գնացել 1918 թ.:

Գյուղի պատմական հուշարձաններից արժեքավոր էր Սր. Աստվածածին եկեղեցին՝ կառուցված 1885 թ.: Պահպանվում է հայկական գերեզմանոցը XIX-XX դդ-ին վերաբերող արձանագիր տապանաքարերով:

410. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, վրան եղել է հակիրճ հիշատակություն՝ միայն քվականը: 1885 - ԻՆ:

Հրատ. Բարխուտարյանց, 261:

Ծանոթ. Ըստ վավերագրերի Այսար գյուղում եկեղեցի գոյություն է ունեցել դեռևս 1851 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 95): Այն հիշվում է նաև 1870 թ. (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 5570, ք. 1): Հայտնի է, որ 1884 թ. այսարցիները ստացել էին իրենց քայքայված եկեղեցին նորոգելու քույրավորյուն (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 7849, ք. 1): Ստացվում է, որ 1885 քվականը, որը փորագրված է եղել եկեղեցու վրա, նորոգության ավարտի տարին է, որը սակայն Մ. Բարխուտարյանցը համարել է կառուցման տարի:

ԳՅՈՅԲՈՒԼԱՂ (ԳՅՈԳԲՈՒԼԱՂ)

Մինչև 1918 թ. հայաբնակ, ներկայումս աղբրեջանարնակ գյուղ շրջկենտրոնից 27 կմ հարավ: Ըստ գյուղում ու շրջակայքում պահպանված պատմաճարտարապետական հուշարձանների ուսումնասիրության սա ևս հնագույն ժամանակներից հայաբնակ է եղել, սակայն գավառի շատ գյուղերի նման XVIII դարի կեսերին խաների հայա-հայած քաղաքականությունից ստիպված լքվել է ու դարձել անբնակ: Բնակչությունը ցրվել է զանազան վայրեր: Նույն դարի վերջերին գյուղը վերըստին կենդանացել է ի հաշիվ արցախահայ վերաբրնակիչների: Հայտնի է, որ դրանց հիմնական մասը արտագաղթել էր Խաչեն և Ջրաբերդ գավառներից: Նորարնակ հայերը Արցախից իրենց հետ բերել էին նաև սուրբ մասունքներ, ձեռագրեր: 1874 թ. գյուղն ուներ 1223 հայ բնակիչ:²⁵⁵ 1886թ. այն կազմում էր 1206 մարդ:²⁵⁶ Մ. Բարխուտարյանցն արձանագրել է 184 տուն (500 արական, 375 իգական) բնակիչ:²⁵⁷ XIX դարի վերջերից գյուղի բնակչությունը նկատելի ավելացել է և արդեն 1914 թ. կազմում էր 1489 մարդ (բոլորն էլ հայեր):²⁵⁸ 1918 թ. գյուղի հայ բնակչությունը գոհ է գնացել օսմանյան և մուսավաքական հրոսակախմբերին:

Գյուղամիջի Սր. Աստվածածին եկեղեցին, որն հիշվում է դեռևս 1851 թ-ից²⁵⁹ ներկայումս գո-

յություն չունի: Պահպանվում է հայկական ընդարձակ գերեզմանոցը, ուր բազմաթիվ են XIX-XX դդ-ին վերաբերող տապանագրերը:

Գյուղի արևելյան կողմի ձորի արևելյան սարավանջի ստորոտում պահպանվում է մի ավերակ մատուռ, իսկ շուրջը գերեզմանոց: Վերջինս հարուստ է անտաշ սալանման տապանաքարերով: Մատուռը կառուցված է եղել սրբատաշ չեչ քարատեսակով: Հնավայրը հայտնի է «Եղիշ Առաքել» անվամբ:

411. ԵՂԻՇ-ԱՌԱԶԵԼ ՄԱՏՈՒՌ, խորանի ներսի կողմում, մի անտաշ որձաքարի վրա եղել է. ԽԱԶՍ ԱԼԹԱՐ ԿԱԶԻՆ Է. Ի:
Հրատ. Բարխուտարյանց, 236:

ԴԱՇԲՈՒԼԱՂ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ, ներկայումս՝ քրքարնակ գյուղ շրջկենտրոնից 26 կմ հարավ-արևմուտք: Միավորված է Ղարադաղլիի տնտեսության հետ: Հնում գավառի ամենահայտնի, մարդաշատ ու բարգավաճ գյուղերից մեկն էր: Ականատեսի նկարագրությամբ Դաշբուլաղի հայերը. «...գովանի քաջությամբ հոչակեալ կան ի մեջ շրջակայ գաւառաց, վասն որոյ լեռնականք չհամարձակին ամեննին մխիլ ի բնակութիւնս, ի հօտ եւ ի անդեայս սոցա, դիտելով թէ առաւել ունին վնասիլ քան թէ շահիլ... ինքեանք անձանձիր աշխատասէրք: Աստ բնակին ազնուական գերդաստանք Ասրի բեգեանց, զորութիւնն որոց դրդեցոյց զբանակս Պարսից անհնարին հարուածովք ի 1826 ամի»:²⁶⁰ 1850-ական թթ գյուղն ուներ 150 տուն հայ բնակչություն:²⁶¹ 1874 թ. այն կազմում էր 1914 մարդ:²⁶² Գյուղում կար մեկ եկեղեցի և 3 ձիթհան: 1886 թ. Դաշբուլաղի բնակչությունը զգալի չափով աճել էր և հասել 3135 մարդու:²⁶³ Մ. Բարխուտարյանցը արձանագրել է միայն 1355 մարդ, 200 տուն (707 արական, 648 իգական): Նշված ժամանակաշրջանում գյուղում կար նաև ձիթհան (քանակը չի նշված և հողմաղորի):²⁶⁴ 1914 թ. Դաշբուլաղն ուներ 2630 հայ բնակիչ:²⁶⁵ Գյուղի բնակչությունը գրեթե ամբողջապես ոչնչացվել է 1918-1919 թթ., համալրելով նշված տարիներին հայաթափ դարձած գավառի տասնյակ գյուղերի ցանկը:

Գյուղամիջի Սր. Գևորգ եկեղեցին ներկայումս գոյություն չունի: Ըստ շինարարական արձանագրության այն կառուցված է եղել 1828 թ.:

Գյուղի գերեզմանոցի հին մասում պահպանվում են բազմաթիվ տապանաքարեր, որոնք պատ

253. Մ. Բարխուտարյանց, էջ 261:

254. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 87:

255. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 215:

256. "Кавказский Календарь на 1894г.", էջ 156:

257. Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 236:

258. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 102:

259. Ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 95:

260. Մ. Ջալալիանց, նշվ. աշխ., էջ 375-376:

261. Նշվ. աշխ., էջ 375:

262. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 216:

263. "Кавказский Календарь на 1894г.", էջ 157:

264. Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 237: Ընդ որում մեջ բերված տների և մարդկանց քվերի հետ հաշված են եղել նաև Սոկյուրլու և Թերերա գյուղերի բնակիչները:

265. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 116:

կանում են Դաշրուլաղի հին ու բնիկ հայերին: Առանձնապես ընդարձակ է գերեզմանոցի նոր՝ XIX-XX դարերին վերաբերող հատվածը: Այդ մասում բազմաթիվ են արձանագիր տապանաքարերը:

Դաշրուլաղի շրջակայքում՝ Ղարա-ղարա, Բյուրյուլյու, Սոկյութլու (Ուռուտ), Մոլլա-ղարա, Ինջիլյու, Թերեքա և Օհան սար կոչված տեղերում պահպանվում են հին գյուղատեղերի, եկեղեցիների ու գերեզմանոցների ավերակները:

412. ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՅԻ, շինարարական արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳԵՎՈՐԳԱՅ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅՍ Ի ՀԱՍԱՐԱԿ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ ԴԱՇԲՈՒԼԱՂՈՒ, ՌՄՀԷ (1828):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 237:

413. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գերեզմանոցում. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՉԱՐԱԲԵՐԴՅԻ ՄԵԼԻՔ ԱՌԱՏԱՄԻՆ ...:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 237:

Ծանոթ. Սա օրինական մեկիքներից չի եղել (Մ. Բարխուտարեանց, էջ 237):

ՂԱՅԱԲԱՇԻ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ, ներկայումս քրքարեցանակ գյուղ՝ Արջկան գետի ձախ կողմի բարձրության վրա, Գետաշեն գյուղից գետի հոսանքով 6-7 կմ ցած, շրջկենտրոնից 60 կմ հարավ-արևելք: Գյուղը հնուց ի վեր հայաբնակ է եղել, սակայն XVIII դարում զրկվել է հայ բնակչությունից և միայն XIX դարի սկզբներին վերստին բնակեցվել Պարսկա-Հայքի Խոյ գավառից ու համանուն քաղաքից գաղթած հայերով: 1886 թ. գյուղն ուներ 1438 հայ բնակիչ:²⁶⁶ Նույն թվաքանակն է արձանագրել նաև Մ. Բարխուտարեանցը, այն է՝ 226 տուն (789 արական, 649 իգական):²⁶⁷ 1914 թ. Ղայաբաշին ուներ 3138 բնակիչ (բոլորն էլ հայեր):²⁶⁸ Գյուղի հայ բնակչությունը ոչնչացվել է 1918 թ. օսմանցիների և մուսավաթականների կողմից:

Գյուղամիջի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցին ներկայումս չի պահպանվել: Հայտնի է, որ այն հիմնավորապես նորոգվել էր 1890 թ., ըստ որում՝ 1830թ. ևս նորոգման ենթարկված եկեղեցու տեղում: Գյուղում գործում էր արական միդասյա Սբ. Ներսիսյան ուսումնարանը: Պահպանվում է գյուղի գերեզմանոցը բազմաթիվ տապանաքարերով:

Գյուղի հարավային կողմի դաշտակի բերանին պահպանվում են գյուղատեղի, ավերակ եկեղեցու և գերեզմանոցի մնացորդները: Հնավայրը հայտնի է «Շինատեղ» անվամբ:

414. ՍԲ. ՄՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՅԻ, մի քարի վրա.

ՆՈՐՈԳԵՅԱԻ ԱՐԴԵԱՄԲԸ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ Ս. ՄՏԵՓԱՆՆՈՍ ԵԿԵՂԵՅԻՍ ՂԱՅԱԲԱՇԻ ԳԵՂՁ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1830, 10 ԱՊՐԻԼԻ:
Հրատ. Բարխուտարեանց, 224:

415. ՍԲ. ՄՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՅԻ, այլ քարի վրա եղել է.

ԽՈՅԵՅԻՔ ՈՐ ԵԿԻՆ ՅԵՐԿԻՐՆ ՇԱԲԻ. ԷՐ ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՅ ՌՄՁԶ, ԵՒ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1807, ԵՒ ԱՅՍ ՂԱՅԱԲԱՇԻ ԳԻՒՂՆ ԳԱԼՆ ԷՐ ԹՎԻՆ ՀԱՅՈՅ ՌՄՀԳ, ԵՒ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1824:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 224:

Ծանոթ. Գ.Մ.Մ. ստորագրությամբ մի քրքակցության մեջ կարդում ենք. «Ժոյեցիք մեր կողմերը մտել են ճիշտ 1805 թուին: Ղայաբաշի տեղափոխությունը Ջաֆաբախուտից եղել է 1827 թուին...» («Նոր-Դար», 1895, № 73, էջ 3): Ինչպես տեսնում ենք, րվականների մեջ տարբերություններ կան, որը ճշտելու համար լրացուցիչ աղբյուրների ուսումնասիրություն է հարկավոր:

416. ՍԲ. ՄՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՅԻ, վերջին հիմնավոր նորոգությանը վերաբերող հակիրճ հիշատակությունը.

1890:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 224:

ՇԱԲԻ

Շարի քաղաքի, ինչպես նաև ուրիշ հին քաղաքների (Փայտակարան, Պարտավ, Կապաղակ) հիմնադրումը արարական աղբյուրները (օրինակ՝ Բելագորին) վերագրում են պարսից Կավաղ (ծն. թ. անհտ. - 531) քաղափորին: Շարին իրավամբ երկրամասի ամենահին քաղաքներից մեկն էր և իր բազմադարյան պատմության ընթացքում բազմիցս հիշատակվում է քն հայկական և քն օտար աղբյուրներում: Վաղ միջնադարում այն քնական եպիսկոպոսանիստ էր, որի առաջնորդներից մի քանիսը անգամ ընտրվել են կաթողիկոսներ: VI դարում Շարին հիշատակվում է Հովհաննես Գարեղենցի կաթողիկոսի (557-574) Աղվանից Արաս կաթողիկոսին (551-595) գրած նամակում՝ հավատարմ հաստատուն պահելու կապակցությամբ. «...Ամբակումայ՝ Շարոյ եպիսկոպոսի ...»:²⁶⁹ VII դարի երկրորդ կեսում Աղվանից կաթողիկոս է հռչակվում նախկինում Շարիի քնի եպիսկոպոս տեր Եղիազարը. «... Եղիազար՝ այր քարի և ազնուական: Սա էր եպիսկոպոս ի Շարոյ ...»:²⁷⁰

Կարգվելով կաթողիկոս սա գահակալում է 6 տարի՝ 683-689 թթ. «Տեր Եղիազար. ամս Զ, յեպիսկոպոսութենէն Շարոյ»:²⁷¹ Միննույն ժամանակաշրջանում Շարե անվամբ հիշատակվում է նաև շրջակա ողջ գավառը:²⁷² 764 թ. Շարին ինչպես նաև

269. Մ. Կաղանկատուացի, նշվ. աշխ., էջ 122:

270. Նշվ. աշխ., էջ 213:

271. Նշվ. աշխ., էջ 344:

272. Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Ա. Գ. Արքայանյան, Երևան, 1944, էջ 348:

266. "Кавказский Календарь на 1894г.", էջ 160:

267. Մ. Բարխուտարեանց, էջ 225:

268. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 138:

շրջակաները ավերվում են խազարների արշավանքի հետևանքով. «Բազում գորք գումարելով՝ (Խարանը) հանձնեց զորավարներից մեկին, որի անունն էր Ռ-աժքարխան՝ Խարիբիբբեր տոհմից, և առաքեց մեր աշխարհի վրա, որը Եգիպտի ձեռքում էր: Ասպատակ սփռելով Կուր կոչված հզոր գետի հյուսիսային կողմերում, առան բազում գավառներ՝ Հեջար, Քադա, Ոստան Մարգալանյան, Հարանդ, Գեդալու, Շաբե, Բեխ, Խենի, Կամբեխճան, Խողմազ: Այս գավառները Աղվանից աշխարհում են»:²⁷³ 775 թ. Տարոնի Աշոտ իշխանի (748 թ. կուրացվել է, իսկ 761-ին մահացել Գարույնը ավանում) եղբոր՝ Աարներսեհի երեք որդիները Տարոնից դիմում են Վրաստան և վրաց Արչիլ քաղաքից (այն ժամանակ Արչիլը գտնվում էր Կախետում) կալվածքներ ստանում Շաբե (Շաբի) գավառում: Այրի գետակի ավազանից սկսած մինչև Ալազանի վերին հոսանքում գտնվող Գավազնի քաղաքը (ներկայիս Թելավի մոտ):²⁷⁴ Տարոնի հայ բազրատունի իշխանների՝ Շաբիում հաստատվելու 775 թ. դեպքերը իրենց արձագանքն են գտել վրաց մատենագրության մեջ. «Աարներսեհ կույրի եղբոր որդիք՝ երեք եղբայրները, որոնք այրեցին հորեղբոր աչքերը, Տարոնից Լին եկել Շաբի ու հաստատվել այնտեղ Արչիլի հրամանով, քանի որ Կովկասի բոլոր ծայրերը Ռ-անի կողմից անբնակ էին դարձել ... և երեք եղբայրները հաստատվեցին մինչև Գուդգուլ (Գուդգուլ)»:²⁷⁵

IX դարի սկզբներին Շաբիին և շրջակա գավառներին տիրում էր վերոհիշյալ իշխանական տան ներկայացուցիչ Սմբատի որդի Սահլը. «... Սահլ իրն Սունրատը, քրիստոնյա մեկը հայկական բարոյակներից»:²⁷⁶ Սրան հաջորդում է որդին՝ Համամ-Հովհաննես (արարները անվանում էին Մուսավիա) քաղաքը: Վերջինիս հաջորդում է որդին՝ Աարներսեհ քաղաքը, որին էլ իր որդին՝ Իշխանիկ քաղաքը:²⁷⁷ Այսպիսով Շաբիի հայ Բազրատունիների իշխանությունը, որը հիմնվել էր 775թ. և հասել քաղաքական աստիճանի, այդ իսկ կոչումով զոյաակել է մինչև 962 թ. այսինքն շուրջ 200 տարի:²⁷⁸

1124 թ. Շաբին ազատագրում և իր տիրույթներին է միացնում վրաց Գավիք քաղաքը. «Գավիք քաղաքը պարսիկների դեմ մղվող պատերազմներում մեծ քաջություն ու կորով էր հանդես բերում: Նա բազմիցս պարտության էր մատնել այլազգի զորքերին, կտարել նրանց հզորությունը, գեների ուժով նա պարսիկների ձեռքից բազմաթիվ և

նշանավոր գավառներ էր գրավել: Նա գրավեց Տիխիս և Դմանիս քաղաքները, Շիրվանը, Շաբին և Շամբորը, նվաճեց բազում այլ գավառներ»:²⁷⁹

1160-ական թթ. հիշվում է. «...Երիսրավն Շաբեյ ...»:²⁸⁰ 1182 թ. Շաբիում հիշվում է Կյուրիկե քաղաքը. «Ի ՇԼԱ բուին Լիպարիտն տաճիկ եղև: Կիւրիկէ Շաբոյ քաղաւորն գնաց ի սուլտանն եւ դարձաւ անդրէն պատուով»:²⁸¹ XIII դարի սկզբներին Շաբին ազատագրում են հայոց Չարայան իշխանները. «...Արառին տիրել սէփական ժառանգութեանն՝ նախնեաց մերո՞ւ, եւ ի ձեռս մեր յառաջ զանառիկ դղեակն Անբերդ, եւ զքաղաւորանիստ քաղաքն Անի, ապա զամուրն Բջնի, զՄարանդ, Միչք եւ Գաւազանք, ի Թաւրէժ, զԿարնոյ քաղաք մինչեւ Խլաք: զՇաբի եւ զՇրուան, ...»:²⁸² Չարայանների կողմից Շաբիի ազատագրման մասին պահպանվել են նաև մատենագրական այլ տեղեկություններ:²⁸³ Ամբողջ XIII դարը ինչպես հայոց աշխարհի մնացած տեղերում, այնպես էլ օտարների լուծը բոքափած հայաշատ Շաբին ապրում էր ազատ, խաղաղ, բարգավաճ ու աշխույժ կյանքով: Այս ժամանակներում Շաբին նաև վաճառաշահ ծաղկուն քաղաք էր: Առանձնապես հայտնի էր իր բարձրորակ մետաքսով ու կաշեղենով. «Արմինիայում հայտնի նահանգ է (Շաբան-Ս. Կ.), որտեղի կաշեղենները հռչակավոր են»:²⁸⁴ 1497 թ. Շաբիում հիշվում է. «... Շահ-Հիսսին անուն Շաբու պարոնն ...»:²⁸⁵ 1548 թ. Շաբին ավերում է պարսից քաղաքը Շահ Թամազը:²⁸⁶ Նույն ժամանակներում Շաբիի տեր է հիշվում Հասան-բեկի որդի Գավրիշ-Մահմադը:²⁸⁷ 1598 թ. քաղաքը գրավում են օսմանցիները. «986 թ. (1598), երբ Ալեքսանդրե խանը հպատակություն ցույց տվեց, նրան հանձնարարվեց Շաբի բերդի գրավումը: ... Հետո հարմար առիթ գտնելով գետն անցան և պաշարեցին Շաբիի բերդը: Բարձրյալն Աստծո բարերարությամբ նրանք բերդը գրավեցին փաղիշահական պետության համար: Իր հոր այդ ծառայության փոխարեն Լեվենդի որդին Առաքել-Միրզան նշանակվեց այդ Էլայեթի իշխողը»:²⁸⁸ 1640 թ. դրությամբ Շաբին «Ունի 3000 տուն, 7 մեհրաբջամի: ... Ունի նաև խան, բաղնիք և շուկա: Այգիներից և պարտեզներից աննման մետաքս է ստացվում»:²⁸⁹ 1716 թ. Շաբին ենթարկվել է ավեր

273. Առնոյ, Պատմություն, բարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղեոնյանի, Երևան, 1982, էջ 108:
 274. Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 81:
 275. Լ. Մելիքսեր-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Ա, Երևան, 1934, էջ 196:
 276. «Արարացի մատենագիրները Հայաստանի մասին» հավաքեց և բարգմանեց Բազրատու Խալաթյանը, Վիեննա, 1919, էջ 92:
 277. Մանրամասները տես՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Արցախի, Շաբիի և Փատխասի իշխանությունները, «ՊԲՀ», 1971, № 1, էջ 58-72:
 278. Նույն տեղում:

279. Մատթեոս Ուտիայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 238-239:
 280. Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդցույ Պատմության Տիեզերական, ի լոյս բնծայեաց Սկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 127:
 281. Ժամանակագրության Ստեփաննոսի Օրբելեանի, Երևան, 1942, էջ 15:
 282. «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ 6, կազմեցին Ս. Ա. Ավագյան, Հո. Մ. Ջանիդյան, Երևան, 1977, էջ 22:
 283. Ստեփանոս Օրբելյան, Մյունիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 316:
 284. «Արարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 84:
 285. «ԺԵԳ», էջ 236:
 286. Լ. Մելիքսեր-բեկ, Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր Գ, Երևան, 1955, էջ 62:
 287. Նշվ. աշխ., էջ 16:
 288. «Թորքական աղբյուրներ», հ. Ա, Երևան, 1961, էջ 38-39:
 289. Էվիլյա Չելեբի, Երևան, 1967, էջ 88:

ման. «... ճարեցիք ... ավերեցին Ղարաբաղը, Շաքին»:²⁹⁰

XVIII դարի կեսերին Շաքիի խան է հիշվում Հաջի Չալաբը (Չալապ), որը 1753 թ. գրավել էր Շաքին և Շամախին:²⁹¹ Այս խանի հայրը տեղի այն հայերից էր, որոնք չդիմանալով դեռևս XVIII դարի սկզբներից սաստկացած կրոնական հալածանքներին՝ դավանափոխ էին եղել. «... այս Հաջի-Չալաբի հայրը հայ երեց էր, և ինքը Հաջի-Չալաբը մահմեդականացել էր»:²⁹² Սարսափելի հալածանքներից ու բռնություններից ազատվելու հույսով Շաքիի և համանուն ողջ գավառի քրիստոնյա բնակչությունը (այդ թվում մասամբ վրացիներ) օգնության խնդրանքով դիմումներ էին հղել ռուսաց Պետրոս Մեծ թագավորին, դրանցում նշելով իրենց օրհասական կացությունը:²⁹³ 1769 թ. գավառի քրիստոնյա բնակչության դրությունը նկարագրված է հետևյալ կերպ. «Այս երկրում բնակվում են շատ քրիստոնյաներ [դավանությանը] հայեր՝ բացահայտ, և վրացիներ՝ գաղտնաբար, մահմեդականներից երկյուղ կրելու պատճառով ...»:²⁹⁴ 1767 թ. Շաքի քաղաքում առավել ազդեցիկ հայերից հիշվում է Մահտեսի Ղուկասը:²⁹⁵ 1796 թ. Շաքին շրջակայքի հետ մեկտեղ առաջին անգամ անցավ ռուսական տիրապետության տակ. «Իսկ գրաֆ Չուրովն՝ յաղթել նուաճեալ զամենայն տիրողս Աղուանից, հնագանդեցոյց զխանսն Բաքուայ, Լանքեարանայ, Շամախու, Նուխուայ, ...»:²⁹⁶

1797 թ. ռուսների ահից Ճարու-Բելաբան էր փախել Շաքիի Սուլեյման խանը:²⁹⁷ 1806 թ. Յիցիանովը Շաքիի խան էր նշանակել Ջաֆար-Ղուլի-Խանին:²⁹⁸ 1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագրով վերջնականապես ամրապնդվում է Շաքիի միացումը Ռուսաստանին, սակայն, ի մեծ հիասթափություն հայերի, դրանից նրանց ծանր վիճակը բնավ չի փոխվում և անգամ այն հարկատեսակը, որ հայերը առաջներում վճարում էին խաներին իրենց քրիստոնյա լինելու պատճառով (հավատքի հարկ-դին-խպագի)²⁹⁹ չի վերացվում, իսկ նոր խանը հովանավորվում է ռուսական կառավարության կողմից: Միաժամանակ հայերի կողմից հակախանական յուրաքանչյուր ընդվզում դիտվում է իբրև հակացարական ու ավարտվում հալածանքներով, արսորով:³⁰⁰ Արդեն 1826 թ. անընդհատ կրկնվող

պատերազմների հետևանքով Շաքիի հայերը գտնվում էին ծայրահեղ անմխիթար վիճակում. «... ի 1826 ամի ոչ սակաւ կրեցին զգալի վնաս ի գորաց Պարսից, և համարեա իջին ի վերջին չքաւորութիւն»:³⁰¹ 1851-52 թթ. քաղաքում հայերը կազմում էին 288 տուն: Նրանք ունեին 2 ուսումնարան, 3 եկեղեցի: Գերակշռում էին մահմեդականները 1945 տուն սյունի և 412 տուն շիա: Կար նաև 1 տուն ռուս բնակչություն:³⁰² Ընդամենը 17945 մարդ,³⁰³ որից 14452 մահմեդական, 2003 հայ (1017 արական, 986 իգական):³⁰⁴ 1886 թ. վիճակագրությամբ քաղաքն ուներ 25894 բնակիչ, որից քաքարներ (մահմեդականներ)՝ 20972 (11704 արական, 9268 իգական), հայեր՝ 4666 (2616 արական, 2050 իգական), վրացիներ՝ 50 (33 արական, 17 իգական), ռուսներ 26 (8 արական, 18 իգական), գերմանացի 3 (1 արական, 2 իգական):³⁰⁵

1916 թ. քաղաքն ուներ 52243 բնակիչ, որից միայն 8009-ը՝ հայեր (4412 արական, 3597 իգական):³⁰⁶ 1918-20 թթ. ընթացքում Շաքին գրեթե ամբողջապես զրկվել է հայ բնակչությունից: Մասամբ բնաջնջվել են նաև քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների ներկայացուցիչները (ռուսներ, վրացիներ): 1921 թ. քաղաքն ուներ 21302 բնակիչ, իսկ 1923 թ. 19724 բնակիչ:³⁰⁷

Մեր օրերում քաղաքը բազմակողմանիորեն զարգացել է և հանդիսանում է Ադրբեջանի հանրապետության զլխավոր քաղաքներից: 1981 թ. քաղաքի բնակչության թիվը աճել ու գրեթե հասել էր նախախորհրդային մակարդակին: Այդ թվականի մարդահամարով քաղաքն ուներ 50700 բնակիչ:³⁰⁸ 1985 թ. քաղաքում բնակվում էին նաև շուրջ 80 տուն հայեր, որոնք արդեն մի քանի տասնամյակ է, ինչ գուրկ էին ազգային դպրոցից: Ի դեպ, Շաքիի հայ բնակչությունը այդ տեսակետից բավական առաջադեմ է եղել հնում: Օրինակ՝ 1883 թ. քաղաքի 21474 բնակչից ուսանողներ էին 1228-ը և դրանցից 400-ը հայեր (800-ը մահմեդական, 28 այլ ազգությու-

290. «Վրաց աղբյուրները ...», հ. Գ, էջ 69:

291. Նշվ. աշխ., էջ 225:

292. Նշվ. աշխ., էջ 154:

293. Գ. Ա. Յոս. Նշվ. աշխ., էջ 427-428:

294. «Վրաց աղբյուրները ...» հ. Գ, էջ 154:

295. «Դիվան հայոց պատմության» Միմեռն կարողիկոսի յիշատակարանը, կազմեց Գյուտ Աղանյանց, գիրք Գ, Թիֆլիս, 1894, էջ 611:

296. «Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի անդրկովկասյան արշավանքների մասին» աշխատասիրությամբ Ռ. Տ. Տիտանյանի, Երևան, 1981, էջ 193:

297. Նշվ. աշխ., էջ 194:

298. «Վրաց աղբյուրները ...», հ. Գ, էջ 206:

299. Մատենադարան, Կարողիկոսական Դիվան, քղթ. 27, վավ. 41:

300. Պ. Ա. Չոբանյան, Վրացական ուղեգրությունները ..., էջ 134:

301. Ս. Ջալալանց, նշվ. աշխ., էջ 369:

302. "Кавказский Календарь на 1856г.", էջ 324:

303. "Кавказский Календарь на 1853г.", էջ 123:

304. "Кавказский Календарь на 1856г.", էջ 322-323:

305. "Кавказский Календарь на 1897г.", Тифлис, 1896, էջ 52-53:

306. "Кавказский Календарь на 1917г.", Тифлис, 1916, էջ 52-53:

307. "Большая Советская Энциклопедия", том I, Москва, 1926, էջ 642:

308. «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», հ. 8, Երևան, 1982, էջ 474:

յուններ), այն դեպքում երբ հայ բնակչությունը տվյալ ժամանակ կազմում էր քաղաքի ամբողջ բնակչության 1/5 մասը:³⁰⁹

Սր. Աստվածածին և Սր. Մինաս եկեղեցիները

Շաքի քաղաքում պահպանվել են բազմաթիվ հայկական պատմական հուշարձաններ: Առանձնապես ուշագրավ են արևմտյան թաղի Սր. Աստվածածին գմբեթավոր եկեղեցին 1808-1833թթ. (ներկայումս օգտագործվում է որպես դեղատան պահեստ), կից՝ Սր. Մարիամյան օրիորդաց ուսումնարանի շենքը, արևելյան թաղի եռանավ բազիլիկ սրբատաշ քարերով կառուցված եկեղեցին, ընդարձակ հին գերեզմանոցը, միջնադարյան փոքրիկ եկեղեցին (XIII-XIV դդ.) գերեզմանոցի հարավային ծայրում, բազմաթիվ բնակելի և հասարակական բնույթի շենքեր XIX-XX դդ.:

Շաքի քաղաքում և տարածքում վիճազիր արձանագրությունների ուսումնասիրությամբ նախկինում զբաղվել է միայն Մ. Բարխուտարյանը, որն էլ հավաքել ու հրատարակել է թվով 4 արձանագրություն: Դրանցում առկա են բազմաթիվ վրիպումներ: Մեր օրերում դրանց հետազոտմամբ զբաղվել է նաև գրող Ս. Խանգաղյանը, որի հրատարակած արձանագրություններում ցավոք նկատելի է խիստ արտահայտված ստեղծագործական մոտեցումը, իսկ արդյունքում՝ անճանաչելիորեն աղավաղված և հորինված նախադասություններ:

309. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 215:

417. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, կառուցման առթիվ փորագրված է եղել.

ՄԿՍԵԱԼ Ի 1808 ԹՈՒԷՆ ՄԻՆՉԵՒ Ի 1833 ԹԻՒՆ ԵՒ ԱՒԱՐՏԵԱԼ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԱՐԴԵԱՄԲ ԴԱՐԻՐԱԿԱՆԱՅ:

Հրատ. Բարխուտարյանց, 264:

Ծանոթ. Սր. Աստվածածին եկեղեցին 1843 թ. հունվարի 20-ի գիշերը ենթարկվել էր կողոպտման: Հանցագործները կտրելով եկեղեցու դուռը, ներսից գողացել էին արծաթյա անոթներ (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 1278, թ. 1): 1858 թ. ճեղքված էր եկեղեցու սարակապ տանիքը երկու կողմերից (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 3890, թ. 2): 1913 թ. դրությամբ կառուցման ընթացքում էր եկեղեցուն արևմտյան կողմից կցված զանգակատան շենքը: Սրա կառուցումը հավանարար մնացել է թերի (Ֆ. 56, ց. 6, գ. 1004, թ. 1): Կառուցվելիք զանգակատան նախագծի հեղինակն էր Շաքի քաղաքի գլխավոր ճարտարապետ Բենթոյ Մելիք-Ալլահիերյանցը, որը 1916 թ. հունիսի 30-ի դրությամբ գտնվում էր ռազմաճակատում՝ որպես զինվոր (Ֆ. 56, ց. 6, գ. 1010, թ. 23):

418. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, Սր. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատի տակ: Հարթ ուղղանկյունաձև սալատապան է (նկ. 145).

Ի ՍՄԻՆ ՏԱՊ(Ա)ՆԻ ԱՆՓՈՓԵԱԼ ԴԸՆԻՍՈՐԴԻՆ ՄԱՀՏԵՄԻՒ ԸՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՍԱՐՏԻՐՈՍ(ԵԱ)ՆՑՍ, ԵՄ ՍԵՐՈՒՆԴ ՄԵԾ ԱԶԳԻ, ՅԱԶԳԷՆ ՓԱՆԻԵԱՆՑ ԱԳՈՒԼԵԱՅ ՅԵՐԿՐԻ, 1842 ԹՎԻՆ, Յ(ՈՒ)ՆՎԱՐԻ 1-ԻՆ:

419. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, Սր. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան կողմում, շուրջ 50 մետր հեռու, Դարիպականաց (օտարական պանդոխտների) գերեզմանոցում: Ուղղանկյունաձև: Հարավային և հյուսիսային երեսներին համապատասխանաբար 9-ը և 3 տողերով փորագրված է (նկ. 146, 146ա).

ՀԱՆԳՉԻՄ ԱՍՏԱՆՕՐ ԴԱԻԹՍ ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ | ԾՆՈՒՆԴ ԱՐՑԱԽՈՒ ԵՐԿՐԻՆ ԲԱԶԱԶԱՆՑ, ՍԵՐՈՒՆԴ ԻՇԽԱՆԱՅ ԲՇ ՏԱՂ ԳԱԻԱՌԿԻ, ՍԵԼԻԲ ՀԱՅԿԱԶԻՆ ԵՒ ԲՀԱՏՈՒՐ ԲԵԿԻ, ՊԱՆԴՈՒՍՍ ՏԱՐԱԲԱՂԴ ՄՏԻ ՅԱՅՍ ԴԱՄԲԱՆ | ԿԱՐՕՏ ԴԵՌԱՀԱՍ ՈՐԴԻՈՅՍ ՄԻՐԱԿԱՆ, ԿԵՂԵԼՈՎ ԶԱՐՏՕՍՐՍ Ի ԾԱՆՐ ՄԱՀՃԻ, ՅԱՆՉՆԵՑԻ ԶՆՈՍԱ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ՏԵՍՉԻ | ԵՐԵՍՈՒՆ ԱՍԵԱՅ ԿԵՆՕՔ ՎԱԽՃԱՆԵՑԱԻ, Ի ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1823:

Մյուս երեսին.

ԿԱՌՈՒՅԱԻ ՏԱՊԱՆԱԲԱՐՍ ԱՐԴԵԱՄԲԸՂ ՈՐԴԻՈՅ ՀԱՆԳՈՒՑԵԼՈՅՆ ԴԵՆԵՐԱԼ ՄԱՅՈՐԻ ԻՒԱՆԵԻ ԴԱԻԹԵԱՆ ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ:

Հրատ. Բարխուտարյանց, 264 (բաց է բողել հյուսիսային երեսին եղած երեք տողերը: Ունի նաև այլ մանր վրիպումներ):

420. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդին գրեթե կից հյուսիսային կողմում, նույնաձև.

Ի ՏԱՊԱՆԻՍ ՅԱՅՍՄԻԿ ԱՍՓՈՓԵԱԼ | ԵՍԱՐՄԻՆ ՇՈՒՇԱ ԲԱԳԱԲԱՅԻ | ԼՈՒՍԱՀՈ

ԳԻ ՅՕՀԱՆԻՍԻ ՅՕՍԷՓԵՂԱՆ ԽԱՆՈՒՆՅ
ՀԱՆԳՈՒՅՆԵԼՈՅ Ի ՏԵՐԻ Ի ԽՈՐԻՆ Ի ԲԱ-
ՐԻՈՔ ԾԵՐՈՒԹԵԱՆ, ՈՐՔ | ՀԱՆԴԻՊԻՔ

ԱՍԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ. | 18 . $\frac{10}{13}$. 27:

421. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, սալանման ուղղանկյու-
նաձև, գտնվում է նախորդ երկու տապանաքարերի
և Սր. Աստվածածին եկեղեցու միջև (նկ. 148).

ՕՎ ԱՅՐ ՊԱՆԴՈՒՆՏ ԳՈՒ ՉՍԱՅԼԻՍ | Ի
ՓԱՌՍ ՕՏԱՐ ԱՅՍ ԱՇԽԱՐՀԻՍՄԵՄ ՅՕՀԱ-
ՆԻՍ, ԻՍԿ ԽՈՅԵՑԻ | ԺԱՌԱՆԳՈՐԴ ՍԱ-
ՆՈՒԿՈՎԻ, | ՈՐՔ ՀԱՆԴԻՊԻՔ ԱՍՏ ՏԱՊԱ-
ՆԻ | ՈՂՈՐՄԻՍ ՏԱՔ ԱՆԱՐԺԱՆԻՍ, ՍԱՐ-
ՏԻ 8-ԻՆ, 1840:

422. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, կից նախորդին, նույ-
նաձև (նկ. 149).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՈՒՍՏԻԱՆԻ, ԴՈՒՍՏՐ ՊԱ-
ՊԻ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ | ԵՄ ԿՈՂԱԿԻՅ ՅՕՀԱ-
ՆԻՍ | ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՆ ՍԱՆՈՒԿՈՎԻ, |
ՀԱՆԴԻՊԻԼ ԾԵՐ ԱՅԳ ՇԻՐՄԻ | ՈՂՈՐՄԻ
ՏՈՒՔ ՄԻ ՀԱՅՐՄԵՐԻ, | ԶԻ ԵԻ ԾԵԶ ՏԵՐ Ո-
ՂՈՐՄԻԻ ՄԻԻՍ ԱՆԳԱՄԻԻՐ ԱՏԵՆԻ, 1841:

423. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդներից արև-
մուտք, տեղահան արած: Ընկած է կողքի վրա:
Ուղղանկյունաձև (մեր տեսած վերջին արձանա-
գիր տապանաքարն էր պանդուխտ հայերի գերեզ-
մանցում).

ԱՍՏ ՆՆՋԷ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ
| ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅ, 1865:

424. ՍԲ. ՀՈՒՓՄԻՄԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, հին գե-
րեզմանցում: Արևելյան ճակատում ազուցված
սրբատաշ քարին փորագրված է (նկ. 151).

ՂԱՐԱԲԱՂՑԻ|ՉԱՐՈՒԽՉԻ ՄՈՒՍԻՆ ՆՈ-
ՐՈԳ(Ե)Յ | Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՅՈՒՈՒՍԻՍԱՅ | ԿՈՒ-
ՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻ ՄՈՒՍՈՒՆ ՈՒՐ ԾՐ(Ո)ՂԱՅ
ՀՈԳՈՒՆ | 1282 Ն(1833):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 266 (ունի բազմաթիվ
աղավաղումներ, իսկ քիսկանը կամայաբար հրատա-
րակել է ՈՒՄՉԲ): Ս. Խանգաղյան, Ինչ են պատմում
քարերը..., «Մովսեսյան Հայաստան», ամսագիր, 1986,
№ 6, էջ 30 (աղավաղված):

425. ՍԲ. ՀՈՒՓՄԻՄԵ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան
ճակատին ազուցված սրբատաշ քարին քանդակ-
ված է խաչ և փորագրված քառատող հակիրճ ար-
ձանագրություն (նկ. 152).

ԽԱՉ(Ս) ԲԱԵԽՕՍ ԷՂԱՌ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ
ՎԱՄՆ ՓՐԻԿՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳՈՒ | ՉԱՐՈՒԽՉԻ
ՄՈՍՈՒ:

426. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է Սր. Հռիփսիմե
մատուռի արմ. պատի տակ, մուտքի աջ կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆԻԺ ԳԻՒԱՅԻ ՊԵՏՐՈՍ
ԱՆՈՒՆ ՆԱՀԱՏԱԿԻՆ, ՍԱ ԷՐ ՈՐԳԻ
ՔԱՀԱՆԱՅԻ, ՕՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂՔ ՏՈՒՔ Ո-
ՂՈՐՄԻ 1826 ԱՄԻ 13 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 266:

427. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հարթ անկանոն եզրագր-
ծով սալատապան, Սր. Հռիփսիմե եկեղեցու մոտ
(նկ. 153).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆԸՆ ԹԻՓԼԻՉՑԻ ԳԱԲ-
ՐԻԷԼԻՈՐԴԻ ՉԱՐԿԱՐ ԿԱՐՍՎԱՆԸՆ,
ՈՐ ԱՂ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՓՈԽԵՑԻՎՎ, ԹՎԻՆ
ՌՄԺ (1761):

428. Տապանաքար, նույնաձև.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ: ՎԵՐ(ԻՆ) ԱԳ(ՈՒ)ԼԷՑԻ
ԶՂԷՅԱՆՅ ԴԱՎԻԹԻ ՈՐԴԻ ԴԱՎԻԹԻՆ,
ԹԻՎՂ ՌՄՀ (1771):

429. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հարթ ուղղանկյունաձև
սալատապան: Գտնվում է Սր. Հռիփսիմե եկեղեցու
հյուսիս-արևելյան կողմում (նկ. 154).

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆՆԻ ԳԱՇՏՑԻ ՉԻԼՉԻԼ ԱԻԵՆ
ՏԻՔԻ ՈՐԴԻՆԻ ՀԱՅՐՈՒՄԻՆ, ՌՍԼԱ (1782):

430. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հարթ ուղղանկյունաձև:
Գտնվում է Սբ. Հովհաննես եկեղեցու հյուսիս-
արևելյան կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳԱՇՏՑԻ ԳՈԼԻՉՆԱՅ
ՀԱՅՐ(Ա)ՊԵՏԻ ՈՐԴԻՆԻ ՕՀԱՆԵՍԻՆ, ՈՐ
ԱՌ Ա(ԱՍՏՈՒԱ)Ծ ՓՈԽԵՑԱԻ, ՌՍԻԲ (1773):

431. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, հարթ սալաձև: Գտնվում
է Սբ. Հովհաննես եկեղեցուց հյուսիս (շարքով իրար
կողք դրված քարերից է).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳԱՓԱՆՑԻ ՈՂՈՐՄԱԾ ՀՈ-
ԳԻ ՆԵՐՍԵՍԻ ՈՐԴԻՆԻ ԱԲՐԱՀԱՄՆ, ՌՍԽԵ
(1796) ՄԱՐԴԻ Ա(1):

432. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Սբ. Հովհաննես եկեղեցու
հյուսիսային կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳԱՐ(Ա)ՊԱՂՅԷ ԳՈՂՅԷ
ՔԱՐՀԱՆՆԻ ՕՀԱՆ(ԻՆ), ԹՎ(ԻՆ), ՌՍԿ (1811):
Ծանոթ. Դողղե=Տողղի:

433. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Սբ. Հովհաննես եկեղեցու
հյուսիսային-արևելյան կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՔԱՍԱԼԵՆՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ
ՈՐԴԻՆԻ ԿԱՆՁՑԻ ՌՍՏԱՄԻՆ, ՌՍԿԲ (1813):

434. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Սբ. Հովհաննես մատուռի
հյուսիս-արևելյան կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅՕՀԱՆՆԵՍԻՆԻ ՈՐԴԻՆԻ ԼՈՒ-
ՍԱՀՈԳԻ ՏԻՐԱՅՈՒ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, ՌՍՀԲ
(1823):

435. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Սբ. Հովհաննես եկեղեցու
հյուսիսային կողմում.

ՏԱՊԱՆՍ ՈՒՆՕՂ Է ՆՈՒՍԵՑԻՆԻ ՊԱՐՈՆ
ՄԻՐՁԱՅ ԳԻԵԱՁԻՁՈՎԻՆ ՍԱ ԷՐ ՎԱՐՊԵՏ
ՈՐՄՆԱԳՐԻ, 1851|ՈՎ ՀԱՆԳԻՊՈՂՔ ՏՈՒՔ
ՈՂՈՐՄԻ:

436. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Սբ. Հովհաննես եկեղեցու
արևմտյան կողմում.

Ի ՆԵՐՔՈՅ ՎԻՄԻՍ ԱՆՓՈՓԵԱԼ Է ՅՕՎ-
ՀԱՆՆԵՍՆ ԳԼԵՁԵԱՆՑ՝ ՆՈՒՍԻ ՔԱՂԱՎ
ՔԱՅԻ, 75 ԱՍԱՅ ՎԱՍՏԱՆԵՑԱԻ 1862 Ա-
ՄԻՆ:

437. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Սբ. Հովհաննես եկեղեցու
արևմտյան կողմում, քեր բլրալանջին.

ԳԱՐԵԳԻՆԻ ԳԱՍՊԱՐԻ ԵԱՆ ԱՃՈՒՆՑ, |
1886 $\frac{8}{25}$:

438. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, եկեղեցու արևմտյան
կողմում.

ՅԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆԻ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆԻ
ԿՕԼԼԵԺԻԱԿԻ ԱՍՏԵՍՏՈՐ ԳԱՍՊԱՐԱՅԻ
ՏԷՐ ՅՕՍԷՓԵԱՆ ԹԱՐԽԱՆԵԱՆՑ, ԽՆԳ-
ՐԻՆԻ ՀԱՆԳԻՊ(Ո)Գ(Ա)ՑՆ ՅԻՇԵԼ Ա(ԱՍՏՈՒ-

Ա)Ծ ՈՂՈՐՄԻՆ ՎԱՍՏԱՆ(Ե)Ց(Ա)Ի Ի 21
Փ(Ե)ՏՐ(ՎԱՐԻ) 1873 ԱՄԻ:

439. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, եկեղեցու արևմտյան
կողմում.

Ի ՄՄԻՆ ՏԱՊԱՆԻ ԱՄՓՈՓԵԱԼԴՆԻ ՄԱՐ-
ՄԻՆ ՄԱՐԳԱՐՏԻՆԻ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ, ՈՐ Է
ԿԻՆ՝ ԲԱՂԻՇԻ Ս(Ա)ՀԱԿԵԱՆ Ի ՇԱՍԱՂ
ԽԵՑԻ, 1875 ԱՄԻ.

440. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի փոս.
ԱՍՏ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ ՎԱՂԱԹԱՌԱՍԻ
ԲԺԻՇԿ ԲԷՀՊՈՒՏԻ, ՈՐԴԻՆՑ ԱՆՄԻԻ-
ԹԱՐԻ ՏԷՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ԹԱՐԽԱ-
ՆԵԱՆՑ, ԾՆԵԱԼԻ 1853 ԱՄԻ ԵՒ ՎԱՍՏԱ-
ՆԵԱԼ 1876 ԱՄԻ, Ի 16 ՄԱՐՏԻ:

441. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Սբ. Հովհաննես եկեղեցու
արևմտյան պատի տակ, մուտքի առջև (նկ. 155).

Ի ՆԵՐՔՈՅ ՎԻՄԻՍ ՀԱՆԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆԻ
ՆՈՒՍԵՑԻ ԹՈՎՍԱՍԱՅ ՏԷՐ ԹՈՎՍԱՍԻ
ԵԱՆՑ, ՈՐ ՎԱՍՏՑ. 52 ԱՍԱՅ 3 ՅՆԻՐԻ 1884
Թ.:

Հրատ. Ս. Խանգաղյան, նշվ. հողվածք (անճանա-
չելիքներն աղավաղված):

442. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Սբ. Հովհաննես եկեղեցու
արևմտյան կողմում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՏԷՐ ՅԱՐՈՒԹ(ԻՒՆԻ)Ն
ԱՆՄԻԻԹԱՐ ՔԱՀԱՆԱՅԻ Տ(Է)Ր ՅՕՍԷ-
ՓԵ(Ա)Ն ԹԱՐԽԱՆԵԱՆՑ, ԽՆԳՐԷ Ի ՀԱՆ-
ԳԻՊՈՂ (Ա)ՑԴԻ ՅԻՇԵԼ Ա(ԱՍՏՈՒԱ)Ծ Ո-
ՂՈՐՄԻ ԵՒ Վ(Ա)ՍՏ(Ա)Ն(Ե)ՑԱԻ Ի:

443. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է քաղաքի հյու-
սիս-արևելյան կողմում, խառնակառու ապարանքի
տարածքում, փոքրիկ գերեզմանոցում (նկ. 156).

Ի ՄՄԻՆ ՏԱՊԱՆԻ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ
ՕՏՍԱՎՆՈՅԻ ՆԱՏՎՈՐՆԻ ՍԱՎԵՏՆԻԿ
ԵՒ ԿԱՎԱԼԵՐ ՊԱՎԵԼՍՏԵՓԱՆՈՎԻՉ
ՄՈՒՐԱՇԿՈՅ ԲՈԼԻԲԱՇԵՎ, ԾՆԵԱԼԻ 6-ԻՆ
ՆՈՅՏԵՄԲԵՐԻ, Ի 1816 ԱՄԻ, ՋՐԱԻԵԱԼ Ի
ԿԵՆԱՅ 17-Ն ՅՈՒՆՎԱՐԻ, Ի 1875 ԱՄԻ:

444. ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՈՒՆ, գտնվում է Սբ. Մինաս
եկեղեցու մոտ, տան կամարակապ դարպասի ճա-
կատին ազուցված քարին եռատող փորագված է
(նկ. 157).

Ի 1885, ՏՈՒՆԻ ԳԱՍՊԱՐԱՅԻ ԱՋՈՒՆՑԵՆՑԻ:
Ծանոթ. Հայանի է, որ Գասպար Աջունցեցյանը
1892-ին ընտրվել էր Կ. Բ. ընկերության վարչության ան-
դամ («Նոր-Դար», 1892, № 207, էջ 3), իսկ 1904 թ. կրում
էր երեցվորի (դեպուտատ) պաշտոն և նրա գործու-
նեության շնորհիվ էր, որ էջմիածնի սինոդը նույն քվի օ-
գոստոսի 25-ին բույրատրել էր, քաղաքի Սբ. Մինաս եկե-
ղեցին նորոգել և կից զանգակատուն կառուցել ծախսե-
լով դրանց վրա եկեղեցու գումարներից 1000 ռ. (Ֆ. 56, ց.
1-2, գ. 223, ք. 1-2):

445. ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՈՒՆ, գտնվում է նախորդից
քիչ վերև, նույն փողոցի վրա: Արձանագրությունը

փորագրված է տան առաջին հարկի պատին ա-
զուցված սրբատաշ քարին (նկ. 158).

ՏՈՒՆ ԱՌԱՔ(Է)ԼԻՅՕՍԷՓԵԱՆՑԻ, 1911
ՅԱՄԻ:

ՔԻՇ

Քիշը Շաքե գավառի կամ ներկայիս Շաքիի
շրջանի պատմական ու մարդաշատ գյուղերից է:
Գտնվում է Շաքի քաղաքից 5 կմ հյուսիս, համա-
նուն գետի աջ ափին: Գյուղի բնակիչների նախնի-
ները հայեր են եղել: Նրանք տեղի տալով խանա-
կան բռնություններին XVIII դարի կեսերին ընդու-
նել են մահմեդականությունը:³¹⁰

Քիշի բնակիչները. «...եղել են հայեր, որ մի
մասը բարբարոս խաների ճնշումից, հալածանքից
զաղթել է այս ու այն կողմ, իսկ միս մասն ընդունե-
լով մահմեդականություն մնացել է այդտեղ...»: ³¹¹
Նրանց ազգանունների մեջ. «հայկական անուն-
ներ դեռ շատ կան մնացած, օր. Սարգիս օղիհ,
Կարապետ օղիհ, Ասանես օղիհ և այլն...»: ³¹²
Գյուղամիջում ցայսօր կանգուն է Սր. Եղիշե Ա-
ռաքյալի անվամբ օծված գմբեթավոր եկեղեցին,
կառուցված 1244 թ.: ³¹³ Եկեղեցու շրջապարսպի մեջ
1973 թ. մի արձանագրություն էր նկատել Ս. Գար-
չինյանը: Մեզ տրամադրած նրա մի լուսանկարից
էլ ստորև ներկայացնում ենք վերձանությունը.

310. А. Яновский, О древней Кавказской Албании, "ЖМ
НП", 1846, к. 52, էջ 167-168:
311. «Նոր- դար», 1888, № 191, էջ 3:
312. «Նոր- դար», 1889, № 208, էջ 2:
313. "Кавказский Календарь на 1852г.", Т. 1851, էջ 271: Եկեղե-
ցու փառանկան և ճարտարապետական մանրամասների
մասին տես մեր. "Памятники средневековой архитекту-
ры в гаварах Шаки и Канадак Собственно Албании"
("Кавказ и Византия", № 6, Երևան 1988, էջ 225- 230):

446. ՊԱՐՍՊԱՊԱՍ. հնգատող արձանագ-
րությունը փորագրված է գետաքարի հղկված մա-
կերեսին (նկ. 159).

ԱՅՍ ՊԱՍԻ 17 ԳԱԶ ՏԵԼՂՆ ՇԻՆՈՒԱԾ Է
ԾԱԽԻԻԻՔ ՆՈՒՆԵՑԻ ՄԿՐՏԻՉԻ ՄՍԻՐԼ
(ԵԱ)ԱՆՑ, Ի Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ ԻԻՐ ԵԻԼ
ԾՆՈՂ(Ա)Ց, Ի Յ(ՈՒ)Լ(Ի)ՍԻ 1865:

Ծանոթ. Եկեղեցու շրջապարսպին ու կից մի քանի
սենյակները նորոգվել են փանահայր Արամյանցի օրոք:
Հերթական նորոգումը կատարվել է 1874 -ին («Արա-
րատ» ամսագիր, 1875, հունվար, էջ 31-32):

ՔՈՒՆԳՈՒՏ

Գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 30 կմ հա-
րավ-արևելք, Շաքի-Վարդաշեն մայրուղու ճախ
կողմում 10 կմ հեռավորության վրա, աղբյուրա-
շատ ու անտառածածկ սարերով շրջապատված
գեղատեսիլ վայրում, Պարտեզ գետակի ափին:

Գյուղի հայ բնակչությունը բունի դավանա-
փոխ է եղել XVIII դարի կեսերին: 1874 թ. Քուն-
գուտն ուներ 1261 մահմեդական (ծագումով հայ)
բնակչություն: ³¹⁴

Իբրև մահմեդական բնակչություն ունեցող
գյուղ՝ Քունգուտը 1918 թ. գերծ է մնացել երկրա-
մաս ներխուժած բուրքական բանակի կատարած
ավերածությունից ու ջարդերից:

Գյուղը 1976 թ. ուներ 1152 բնակիչ (համար-
վում են աղբրեջանցներ), ³¹⁵ որոնցում պահպանվել
են բազմաթիվ հայկական անուններ, ազգանուն-
ներ (մեծ մասամբ աղավաղված ձևով): Չեն մո-
ռացվել նաև հայկական շատ սովորություններ:

Գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրում պահ-
պանվել է կիսավեր մի եկեղեցի, որի վերաբերյալ
հայտնի են պատմական աղբատիկ տեղեկություն-
ներ: Եկեղեցին կոչվել է Սր. Աստվածածին: Այդ

մասին վկայող արձանագիր ծնծղա է տեսել Մ.
Բարխուտարյանը: 1695 թ.-ին Քունգուտի Սր .
Աստվածածին եկեղեցուն ընծայված ծնծղան
գտնվում էր Դաշրուլաղ գյուղի Սր. Գևորգ եկե-
ղեցուն (Շաքիի շրջանում) :

Քունգուտի Սր. Աստվածածին եկեղեցին ունի
միանավ բազիլիկի հորինվածք: Արտաքին չափերն
են 8,4X5.3 մ: Այն կառուցված է համակ սրբատաշ

314. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 216:
315. «ԱՄՀ», հ. 2, Բարթ, 1978, էջ 47:

չեչ քարերով, կրաշաղախով: Եկեղեցու արևելյան և արևմտյան ճակատներից բացվում են մեկական դեպի ներս լայնացող լուսամուտներ: Այն ունի երկու մուտք՝ բացված հարավային և հյուսիսային ճակատներից (վերջինս եկեղեցուն կից սենյակի մեջ): Եկեղեցու որմերին արձանագրությունները չեն պահպանվել (տեղում չեն մուտքերի ճակատակալ քարերը): Ընդհանրապես եկեղեցին, թե ներսից և թե դրսից խիստ հողմնահար է ու քայքայված: Շատ տեղերում պոկված են երեսապատի սրբատաշ քարերը: Թաղը, որն իրականացված է եղել կիսաշրջանաձև, ներկայումս գրեթե ամբողջությամբ փլված է: Եկեղեցու հատակագծային, հորինվածքային, ճարտարապետական ու կառուցողական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս այն թվագրել IX-X դդ.:

Մբ. Աստվածածին եկեղեցու շուրջ տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոց, ուր գտնված արձանագիր տապանաքարերի մեծ մասը, Մ. Բարխուտարյանցի վկայությամբ, ոչնչացրել էին մահմեդականացված հայերը: Դրանցում երախտա-

շատ գիտնականը միայն մեկ տապանագիր էր նկատել ու ընդօրինակել:

447. ԾՆԾՂԱ, գտնվում էր մինչև 1918 թ. հայաբնակ Դաշբուլաղ գյուղի Մբ. Գեորգ եկեղեցուն. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԾՆԾՂԱՅՍ ՔՈՒՆԳԻՏԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ, ԹՎ. ՌՃԽԴ (1695):
Հրատ. *Բարխուտարյանց, 237:*

448. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, երկաթ տաշված սպիտակ քարի վրա եղել է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ԱՐԶՐՈՒՄՅԻ ՄՈՎՍԷՍԻ ՈՐԴԻ ԻՓԱԿՉԻ ԽՕՃԱ ՄԱԶԱՐԻՆ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ ՌՃԼԵ (1686):

Հրատ. *Բարխուտարյանց, 268*
Ծանոթ. *Տապանագիրը նույնությամբ հրատարակել է նաև պրն. «Ուղևորը» («Նոր-Դար», 1899, № 177, էջ 2) հայտնելով, որ «Դա մի մաքուր տաշուած քար է, մէջ տեղը ողորկ փոս ընկած, կոչվում է «այսպէս դաշի» (դաշաղի քար)...»: 1984 թ. հնավայր կատարած մեր առաջին այցելության ժամանակ տապանաքարն արդեն անհայտացված էր:*

Վ Ա Ր Դ Ա Շ Ե Ն Ի Շ Ր Ջ Ա Ն

Վարդաշենի շրջանը կազմավորվել է 1930թ. օգոստոսի 8-ին: Այն զբաղեցնում է 1077 քառ. կմ մակերես: Սահմանակից է Շաքիի, Կուտաշենի և Դաղստանի՝ Ախտիի շրջաններին: Ունի մեկ քաղաք (շրջկենտրոն՝ Վարդաշենը) 36 գյուղ: Շրջանում գյուղական բնակչությունը կազմում է 82 տոկոս (1976, 1 հունվար):

1989-ին վերանվանվել է Օդուգ:

Մինչև 1918 թ. շրջանի ներկայիս տարածքում հայաբնակ էին 13 գյուղեր (3-ը՝ խառը ազգային կազմով). Վարդեշեն, Դալեթ, Նորաշեն Ջովլան, Օթմանլը, Թոփեր, Յաղուբլու (Հակոբի գյուղ), Խոշկաշեն, Մեծ Սոկուբլու, Փոքր Սոկուբլու, Վարդանլի, Փատառ: Մնացած բնակավայրերի մեծ մասը XVIII դարի առաջին կեսին դավանափոխության գնով բնաջնջումից փրկված, մահմեդականացված հայերի գյուղերն են, որոնք հետագա տասնամյակներում կորցնելով մայրենի լեզուն, ազգային նկարագիրը՝ իսպառ թուրքացան (ներկայումս համարվում են ադրբեջանցիներ):

Մինչև 1988-ի բռնազաղթը հայ բնակչություն ունեին շրջկենտրոն Վարդաշենը, Դալեթ և Մեծ Սոկուբլու գյուղերը: Հայկական դպրոց գործում էր միայն Դալեթ գյուղում (միջնակարգ):

Հայկական պատմական հուշարձաններով շրջանում հարուստ են ինչպես մինչև 1918թ. հայաբնակ, այնպես էլ այն ադրբեջանական գյուղերը, որոնց նախնիները մահմեդականացված հայեր էին:

Մի շարք հնավայրեր հարուստ են նաև հայերեն վիմագիր արձանագրություններով: Դրանց ընդօրինակման ու հրատարակման գարծով նախկինում զբաղվել են Հ. Շահխաբունյանցն ու Մ. Բարխուտարյանցը, (միասին՝ 23 արձանագրություն): Տեղերում կատարած աշխատանքների ընթացքում մեր կողմից վերագտնվեցին նախկինում հրատարակված արձանագրություններից միայն 4-ը: Վերստուգելով դրանք, ինչպես նաև հավելելով նորահայտ 45 արձանագրություններ (ընդամենը 68 միավոր)՝ ներկայացնում ենք ստորև:

ՉԱՌԱՓ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ, ներկայումս թրքաբնակ գյուղ շրջկենտրոնից 12 կմ հարավ, Արջկան գետի ձախ կողմում: 1888 թվականին գյուղն ուներ 140 տուն՝ 759 հայ բնակիչ:³¹⁶ 1908թ. այն կազմել էր 586,³¹⁷ իսկ 1914թ. 610 մարդ:³¹⁸

316. Մ.Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 223:

317. "Кавказский Календарь на 1910г.", էջ 225:

318. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 125:

Չառափի բնակչությունը զոհ է գնացել 1918թ. ամռանը: Միայն մի քանի տասնամյակ անց հայաբնակի ու ամայի գյուղատեղում հաստատվել են թուրք վերաբնակիչներ:

Գյուղամիջի Մբ. Գեորգ եկեղեցին ներկայումս չի պահպանվել: Նկատվում են բազմաթիվ տնատեղերի ավերակներ: Գյուղի հարավային կողմում տարածվում է ընդարձակ գերեզմանոցը, ուր պահպանվել են ավելի քան 200 տապանաքարեր: Դրանց մի զգալի մասն արձանագիր է: Թվագրվածները վերաբերում են XIX-XX.:

Գյուղի հարավ-արևմտյան կողմում պահպանվում են հին գյուղատեղի, գերեզմանոցի եւ եկեղեցու (Սր. Հովհաննես) ավերակները:

449. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև, գտնվում է գերեզմանոցում.

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ ՋԱՌԱՊԵՅԻ ԻԲԱԿԵՆ| ՅԱՐՈՒ (ԹԻՒՆ) ԻՆ, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԻՇԽԱՆԻՆ |...Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ:

450. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև, նույն տեղում (նկ. 160).

ՍՄԻՆ ՏԱՊԱՆ ԼՈՒՍԱՀՈԳԻՆ ԱՆՓՈՓԵՅԻՆ| ԱՍՏ ԱՆՆԱՅԻՆ, ԿԻՆ՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ(ԱՀԱ)Ն(Ա)ՅԻՆ| ԴՍՏԵՐ ՅՈՎԱԿԻՄԱ Տ(Է)Ր ԴԱԶԱՐԵԱՆՅԻՆ,| ՈՐ Է ՇՈՒՇՎԱ ԶԱՂԱԶԱՅԻ, ՈՂՈՐՄԻ Դ(ՈՒ)Զ| ԱՆՅԻՇԱՍԱԿ ՀԱՆԳՈՒՅԵԼՈՅՆ ..., 1866 ԱՄԻ:

451. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև, նախորդի մոտ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՋԱՐԱԲԷՅԻ ՎԱՃԱՂԱԿԱՆ ՍԱՐԳԻՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ| ՍՈՒՍԱԻԼՅԵԱՆՅԻՆ 60 ԱՄԱՅ, ՈՎ ՀԱՆ|ԴԻՊՈՂԶ ԱՍԷԶ Ա(ՍՏՈՒԱ) Ծ ՈՂՈՐՄԻ: 1873| ԱՄԻ:

452. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ (նկ. 161). ԱՄԻ Զ(ՐԻՍՏՈՍԻ) Ի 1891,9 ՓԵՏՐՎ(Ա) ՐԻ, Թ(ՎԻՆ) Հ(ԱՅՈՅ) ՌՅԻ: | ՍԱՐԳԻՍ ՏԻՐԱՅՈՒՆ ԶՆԱԾԷ ՎԵՄԻՍ ՆԵՐՔՈՅ ՀՈՂՈՒՄԸ| ԲՆԱԿԻՉ ԷՐ ԼՈՒՍԱՀՈԳԻՆ ՋԱՌ(Ա)Փ ԳԵՂՈՒՄԸ| ՀԱՅՐՆ ԷՐ ԴՊԻՐ ԱՐԶԱԼ Տ(Է)Ր ՍԻՄՕՆԵԱՆԸ, |ԶԱՌԱՍՈՒՆ ԱՄԱՅ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ԶԱԶ ՍԱՐԴԸ| ԹՈՂԵՅ ԱՍՏ ԻՐ ՏԱԴԱՐԿ ՍԱՐՄԻՆԸ| ԱՇԽԱՐՀԷՍ ՓՈԽԵՅԱԻ ԱՌ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԻՆՔԸ | Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈ(Ր)ՄԻ ՅԻՇԵՆ ՏԱՊԱՆԻՍ ԿԱՐԴԵՅՈՂԸ:

453. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՐԱՊԱՂՈՒՆ ԻՒՐԳԻՅԻ ՋԱՐԳԱՐ ԳՐԻԳՈՐ ՍԵՅՐԱՆԵԱՆՅ, ԱՍԵԳ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐՄԻ) 1894Թ.:

454. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՋԱՌԱ| ՓԵՅԻ ՏԷՐ ԱԶԱՐԵԱՅԻ, | ՈՐ Է ՈՐԹԻ ՍԱՐԶԱՐԱՅ, | ՎԱՆՃԱՆԵԱԼ Է 1901 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Տեր Ազարիա Տեր-Չարարյանը արխիվային վավերագրերից մեկում հիշվում է 1888թ. որպես ծերունագարդ քահանա: Այդ րվին նա հովվում էր նաև մոտակա Վարդանի գյուղի հայ բնակչությանը (Ֆ.56, ց.1, գ. 8420, ք.1):

455. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, Չառափ գյուղի հարավ-արևմտյան կողմի գյուղատեղիի գերեզմանոցում. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԻԹԱՓԳՈՒՈՂԻ ՈՐԴԻ ՍՈՎԱԷՍԻՆ, ԹՎՆ ՌՄՍԵ (1796): Հրատ. Բարխուտարևանց, 224:

Խոշկաշեն (այժմ՝ Ղարաբուլաղ) գյուղը գտնվում է շրջկենտրոնից 34 կմ հարավ, Դուրկան գետի աջափնյա բարձրադիր սարահարթում: Գյուղը հայ մատենագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակվում է 1434 թ. Խուշփայշեն ձեռով:³¹⁹

1888-ին գյուղն ուներ 77 տուն հայ բնակչություն (490 մարդ):³²⁰ 1908 թ. գյուղն ուներ 612,³²¹ իսկ 1914 թ. 1028 հայ բնակիչ:³²² Գյուղի ողջ բնակչությունը ոչնչացվել է 1918 թ. ամռանը օսմանյան բուրքերի եւ մուսավաթականների համատեղ կազմակերպած կոտորածների ժամանակ: Հայաքափ Խոշկաշենը վերստին բնակեցվել է միայն 1950-ական թթ.-ին լեզգիներով:

Գյուղի տարածքը չափազանց հարուստ է պատմական հուշարձաններով:

Բուն՝ գյուղամիջում պահանվում է արևելյան քաղի Սր. Աստվածածին եկեղեցին (արևմտյան

Սր. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը

քաղի Սր. Եղիշե եկեղեցին քանդված է)՝ կառուցված 1887թ.: Պահպանվում են նաև երկու ընդարձակ գերեզմանոցները, ուր գտանք 21 արձանագիր տապանաքար (բոլորն էլ քվազրված XIX-XX դդ.):

Սր. Եղիշե Առարյայ վանքի գավթի մուտքը

319. «Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» մասն Ա, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 439:

320. Մ. Բարխուտարևանց, նշվ. աշխ., էջ 218:

321. "Кавказский Календарь на 1910г.", էջ 400:

322. "Кавказский Календарь на 1914г.", էջ 199:

Խոշկաշենի արևելյան կողմում, գյուղից շուրջ 0,5 կմ հեռու Դուրկյան գետի ձորը նայող անտառածածկ սարալանջին կիսավեր վիճակում է Սբ. Եղիշե Առաքյալի անունը կրող վանական համալիրը՝ բաղկացած մեկ եկեղեցուց, միաբանության սենյակներից եւ գերեզմանոցից: Եկեղեցին ամբողջապես կառուցված է սրբատաշ և կոպտատաշ քարերով: Վերջինս օգտագործված է միայն ներսում այն էլ կոնստրուկտիվ նվազ պատասխանատու հատվածներում: Հորինվածքով եռանավ բազիլիկ է, որի թաղը հենված է մեկ զույգ սյուների վրա: Եկեղեցուն արևմուտքից կից է գավիթը: Վերջինս պատկանում է երկու զույգ փոխհատվող կամարներով իրականացված կենտրոնակազմ գավիթների տիպին որոնց ընդարձակ թռիչքը, առանց միջանկյալ սյուների, պահել է ամբողջ ծածկը: Գավիթին հարավային կողմից կից միաբանության թվով յոթ սենյակները ամբողջապես կառուցված են անտաշ քարերով: Սրանք միաժամանակ ողջ համալիրի առավել վատ պահպանված կառույցներն են: Վանքի բակում (հիմնականում հարավային կողմում) տարածվում է փոքրիկ գերեզմանոցը:³²³

456. ՍԲ.ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, գտնվում է Խոշկաշեն գյուղի արևելյան բաղամասում: Հարավային ճակատից բացվող մուտքի բարավորին քառատող փորագրված է շինարարական արձանագրությունը (նկ. 162).

ՇԻՆԷՑԱԻ ԽՈՇԿԱՎԱՅԵՆՈՒ ԳՈՒՐԻՍ
Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑԻՍ | ՀԱՍԱ(ՐԱ) -
ԿՈՒԹ(ԵԱ)Ն | ԱՐԴԵԱՍԲՆ, 1887 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Թե գյուղի գերեզմանոցներում պահպանված տապանագրերում եւ թե գրականության մեջ Խոշկաշենի նման անվանած եւ չենք հանդիպել: Ըստ երևույթին արձանագրության մեջ «ԿԱ» վանկի կրկնությունը գրչի կողմից բայլ տրված սխալ է:

457. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, ուղղանկյունաձև, գերեզմանոցում.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՅՐԻ ԵՒ Ն|ՈՐԷ ՈՐԴԻ՝
Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԻՆ | ԱՐԺԱՆԷՑԱԻ ԱՅՍ
ՏԱՊԱՆԻՆ, | 1867 ԱՄԻ:

458. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նույնաձև (նկ. 163).
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԽՈՇԿԱՇԵՆԵՑԻ | ԲԺԻՇԿ
ՅԱՐՈՒԹ(ԻՒ)ՆԻՆ, ԷՐ ՈՐԴԻ ԲԱԿԼԱՐ
ՔՈՒԽԻՆ, ՕՎ ՀԱՆԴԻՊԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ
ՈՂՈՐՄԻ ԱՄԻ, 1888 ԱՄԻ:

459. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նույնաձև: Գտնվում է Եղիշ Առաքյալ վանքի բակում, փոքրիկ գերեզմանոցում.

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ԽՈՇԿԱՇԵՆԵՑԻ | Տ(Է)Ր ՅԱՐՈՒԹՈՒՆԻ, ՈՎ ՀԱՆՏ|(Ի)ՊԻ ՍՈՅՆ ՏԱՊԱՆԻ ԱՍԱՅԻ | Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, 1866 ԱՄԻ:

323. Համալիրի ճարտարապետական նկարագիրը առավել հանգամանալից տես մեր՝ «Պատմական Խոշկաշենը և նրա հուշարձանները», հոդվածը, «ԼՀԳ», 1985, №10, էջ 76-80:

460. ԵՂԻՇ ԱՌԱՔՅԱԼ ՎԱՆՔ, եկեղեցու հարավային մուտքի բարավորին երկտող փորագրված է (նկ. 164).

Ի Զ(ՐԻՍՏՈՍ)Ս Յ(ԻՍՈՒ)Ս Յ(Ի)ՇԵ(Ա)Լ
ՍԱՂԹԵՄ ԶՎԼԱՍ | Վ(Ա)ՐԴ(Ա)Պ(Ե)ՏՍ,
ՌՃԼԱ (1682):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 219 (քվականի մեջ բաց է բողեյ տասնավորը՝ Լ-ն):

461. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գտնվում էր եկեղեցուն կից գավթի մեջ: ներկայումս մնացել է գավթի փլատակների տակ.

ՀԱՆԳԻՍ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ
ՊԱՇՆՃԱՂՅԻ, ՌՃԾԵ (1706):
Հրատ. Բարխուտարեանց, 219:

ՃԱԼԵԹ

Երկրամասի ամենահայտնի ու հինավուրց գյուղերից մեկն է: Գտնվում է շրջկենտրոնից 4 կմ արևմուտք: Իբրև գրչօջախ գյուղը հայտնի է սկսած XV դարից: Գյուղի վերաբերյալ բազմաթիվ մատենագրական ու վիճաբանական տեղեկություններ են պահպանվել:³²⁴ XIX դարի կեսերին ճալեթն ուներ 150 տուն հայ բնակչություն:³²⁵ 1874 թ. այն կազմել էր 800,³²⁶ 1886թ. 1170,³²⁷ 1888-ին 1325 (200 տուն),³²⁸ 1908թ. 1669,³²⁹ իսկ 1914 թ. 1691

324. Տես՝ Հ.Վ. Կարապետյանի «Ճալազ, ճալա բառերը և նրանց տեղանվանական գործածությունը» հոդվածը, «ՊԲՀ», 1982, №2, էջ 157:

325. Ա.Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 376:

326. "Кавказский Календарь на 1885г.", էջ 216:

327. "Кавказский Календарь на 1894г.", էջ. 157:

328. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 248-249:

329. "Кавказский Календарь на 1910г.", էջ 240:

մարդ³³⁰ (բոլորն էլ հայեր): Գյուղը մեծ կորուստներ է կրել 1918 թ.: 1978 թ. ճալեթն ուներ 959 բնակիչ:³³¹ 1988-ին բոլոր հայերը բռնագաղթվեցին(նրանց մի մասը վերաբնակվեց Նոյեմբերյանի շրջանում):

Ճալեթ գյուղը չափազանց հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Գյուղամիջում պահպանվում են երկու միջնադարյան եկեղեցիների մնացորդները: Դրանցից մեկը գտնվում է գյուղի հյուսիսային զերեզմանոցի ծայրում: Այն միանավ

Կաթողիկոսանիստ ճալեթ գյուղի Սբ. Աստվածածին վանքի հին (1411թ.) և նոր եկեղեցիները

բազիլիկ շենք է: Սա իր հատակագծային լուծումով կրկնում է Քիչ գյուղի Սբ. Եղիշե առաքյալ եկեղեցուն (Շաքիի շրջան): Հիմնական առանձնահատկությունը կայանում է ավագ խորանի արտաբուստ կիսաշրջանաձև լուծման մեջ: Գյուղամիջի մյուս եկեղեցին ներկայում ամբողջապես ծածկված է հողով ու փլատակներով: Սակայն պարզորոշ ուրվագծվում են նրա խաչաձև հատակագիծն ու հորինվածքը: Ի դեպ, նմանատիպ եկեղեցիները երկրամասի տարածքում խիստ սակավաթիվ են (առայժմ հայտնի է միայն Չալախ գյուղի Սբ. Գևորգ եկեղեցին XIII-XIV դդ), եւ այդ իմաստով

ճալեթի խաչաձև եկեղեցու ուսումնասիրությունը էական նշանակություն ունի Բուն Աղվանքի հայ միջնադարյան ճարտարապետության ամբողջական ուսումնասիրության առումով: Այս եկեղեցու շուրջ եւս տարածվում է ոչ մեծ զերեզմանոց: Ճալեթի արևելյան ծայրում, ներկայում անտառածածկ սարալանջին տարածվում է գյուղի հին ու մեծ զերեզմանոցներից մեկը եւս: Այստեղ պահպանված արձանագիր տապանաքարերը վերաբերում են XIX-XX դարերին:

Ճալեթի պատմաճարտարապետական հուշարձանների շարքում իրենց արժանի տեղն ունեն մաեւ բնակելի ամրակուռ բազմաթիվ քարաշեն տները: Դրանց մի մասը կրում է կառուցման արքիվ

330. "Кавказский Календарь на 1914г.", էջ 118:

331. И.З. Исмаилов, Район пятнадцати национальностей, Баку, 1981, էջ 3:

փորագրված արձանագրություն (թվագրվածները XIX դարի վերջերից մինչև XX դարի սկզբները):

Ճալեթ գյուղի հյուսիսային ծայրում, անտառապատ սարերով շրջապատված գեղատեսիլ վայրում, պահպանվում է Սբ. Աստվածածին հռչակավոր ու պատմական փառավոր անցյալով նշանավորված վանական համալիր-հուշարձանախումբը՝ բաղկացած երկու եկեղեցիներից, միաբանության սենյակներից, պարսպապատերից ու զերեզմանոցից: Վանքը երկրամասի հայտնի մշակութային կենտրոններից էր, գրչօջախ, կաթողիկոսանիստ (XV-XVI դդ-ում): Վանքի հին եկեղեցին կառուցվել է 1411 թ.: Հետագա դարերում այն ենթարկվել է մասնակի նորոգումների: Շենքն ունի միանավ թաղածածկ բազիլիկի հորինվածք: Կառուցված է անտաշ ու կոպտատաշ քարերով, կրաշաղախով:

Սրբատաշ են միայն անկյունքարերը: Վերանորոգումների ժամանակ օգտագործվել է նաև աղյուս:

Հուշարձանախմբի նոր կամ մեծ եկեղեցին կառուցվել է XIX դարում եւ նույնպես կոչվել է Սբ. Աստվածածին: Այն եռանավ բազիլիկ տիպի բավական շքեղ ու ընդարձակ կառույց է: Արտաքուստ ունի դարաշրջանին հատուկ ձևավորում: Առանձնապես շքեղ է լուծված արեւմտյան ճակատի հարդարանքը: Եկեղեցին ամբողջապես կառուցված է համակ սրբատաշ քարերով:

462. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է գյուղամիջի խաչածեղ հիմնավեր եկեղեցու մոտ ավերված փորքիկ զերեզմանոցում: Ուղղանկյունաձեւ է (նկ. 165).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԾԱԼԸԹԵՅԻ ՄԱՂԱՔԵԱՆՑ ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄԻ ՈՐԴԻ ԱՎԱՔԻՆ, յՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂԸ ՍՈՅՆ ՏԱՊԱՆԻՆ ՄԷ ԲԵՒՐԱՆ ԴՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻ, 1857 ԱՄԻՆ, ՄԱՐԴԻ 1-ԻՆ:

463. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձեւ (նկ. 166).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԾԱԼԸԹԵՂՅԻ ՂԱԶԱՐ ԲԱԼԼՈՒԵԱՆՅԻ, ՄՆԱՄ ՅԱԻՏԵՆԱԿԱՆԻ ՀՈՂ ՏԱՊԱՆԻ 1885 ԱՄԻ:

464. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է գյուղի վերին քաղի հիմնավեր բազիլիկի եկեղեցու շուրջ տարածված զերեզմանոցում: Երկարավուն սալաքար է (նկ. 167).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԾԱԼԸԹԵՅԻ ՄԸԿԸՐՏԻՉՂ ՀՕԱՆԵՍԵԱՆ, 1828 ԱՄԻ:
Ծանոթ. տասնավորը հնարավոր է նաև՝ 5 կարդալ:

465. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ նույնաձեւ (նկ. 168)..

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆ ԾԱԼԸԹԵՅԻ ՄԱՐԳԻՍ ՅԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆԻ, 1860 ԱՄԻ:

466. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում է Ճալեթ գյուղի արեւելյան կողմի մեծ զերեզմանոցում: Ուղղանկյունաձեւ է (նկ. 169).

ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ԾԱԼԸԹԵՅԻ ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՇԱՐԱԹԵԱՆԻ, ՕՎ ՈՔԿԱՐԴԱՍՅԷ, ԱՍԱՍՅԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, ՎԱԽՃԱՆԵՅԱԻ, 1851 ԱՄԻ:

Ծանոթ. Ճալեթում հաստատված Պաշարաքյանները սերում էին Արցախի Պաշարաք (Բաշարաք) գյուղից (այժմ՝ Ղուբարիի շրջանում):

467. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդին զրեթե կից, նույնաձեւ (նկ. 170).

ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ ԾԱԼԸԹԵՅԻ ԽԱՉԱՆ ԲԱՇԱՐԱԹԵ(Ա)ՆԻ, ՕՎ ՀԱՆՅԻՊՈՂԸ ԱՍԱՍՅԷՔ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, ՎԱԽՃԱՆԵՅԱԻ 1854 ԱՄԻ:

468. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձեւ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԾԱԼԸԹ ԳԻՒԱՅԻ ԲԱՇԱՐԱԹԻԵԱՆՑ ԲԱԲԻ ՈՐԴԻ ՅՕՀԱՆՆԻՄԻՆ, ՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂԸ ՍՈՅՆ ՏԱՊԱՆԻՍ ՄԻԱԲԵՐԱՆ ՏՈՒՔՂ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, ՏԵԱՌՆ 1855՝ ԵՒ ՓՐԿՉԱԿԱՆ Հ(Ա)Յ(Ո)Յ 1304, ՄԱՅԻՍ 8 ԻՆ:

469. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձեւ. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԾԱԼԸԹԵՅԻ ԱԻԵՏ ՊԱՇԱՐԱԹԵԱՆԻ ԻԻՐ ԵՂՊԱՐՔՆ ԿԴԱԿ ԷԻՆՍՂ ԱՐԷԼ, ԱՎԵՏԸՆ ԿԱՏԱՐԷՅ ԻԻՐ ՊԱՐՏԻՅ ՊՐԾԱԻ, ՕՎ ՈՔ ԿԱՐԹԱՍՅԷ ԱՍՍԱՅԷՔ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, ԳՐՎԵՅԱԻ ԿԵԴԱԵ 1858՝ԱՄԻ:

ԾԱԼԵԹԻ ՍՐ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

470. Հին Եկեղեցի, ավագ խորանից դեպի արևելք բացվող լուսամտաի ստորին մասում ներքուստ ազուցված քարին վեց տողով փորագրված է (նկ. 171, 171ա).

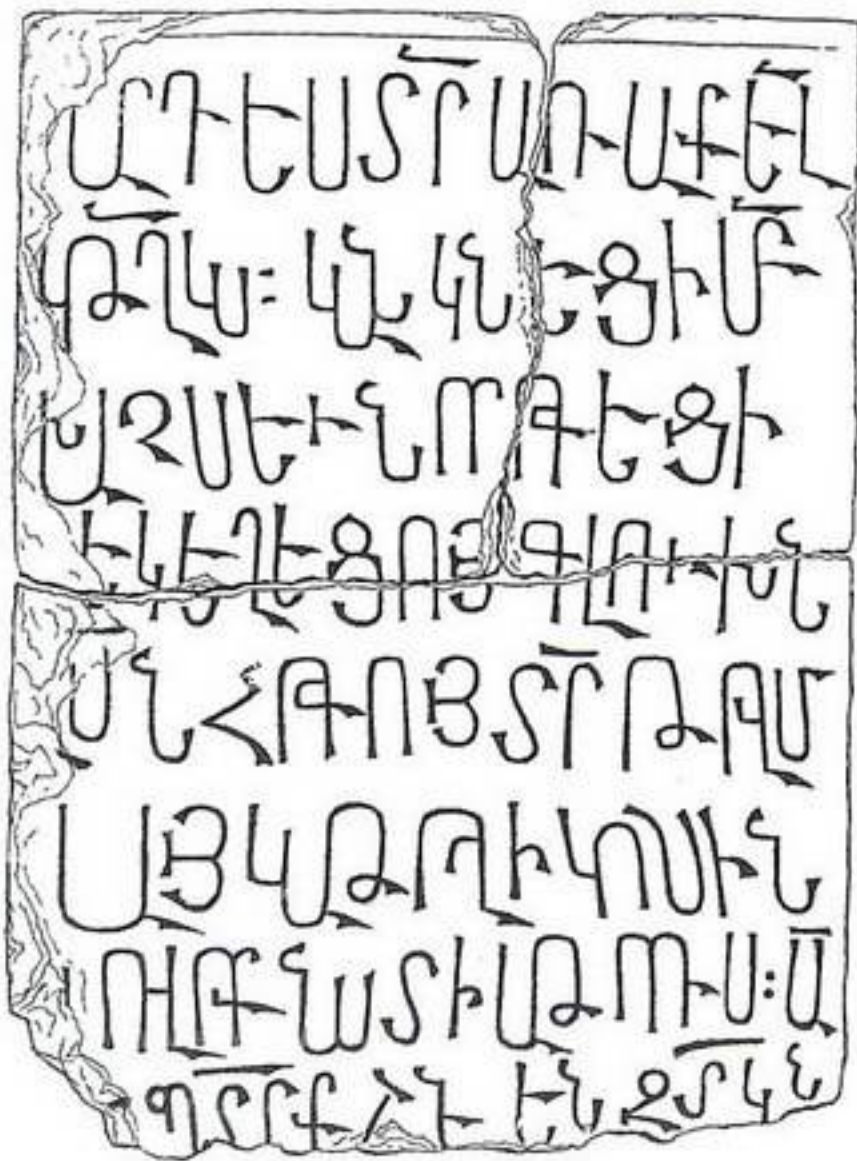
ՅԱՆՈՒՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ Տ(Է)Ր ԿԱՐՊՄԵՏ ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍ ՇԻՆԵՅԻ[Ի] ԶԵԿԵՂԵՅԻՍ Ի ԹՎ(Ի)Ս ՊԿ (1411), ՅԻՇԱՍԱԿ ՀՈԳՈ ԻՄՈ, ՊՐՔ ՂԿԱՐԴԱՅՔ ԳՅԱՂԱԹՄՂ ՅԻՇ ԵՅԷՔ:

Հրատ. Շախաարունեանց, 379: Բարխատարեանց, 249: Բացի այլ մանր տարրերը ցումներից, երկուսի մոտ էլ բացակայում է «ՈՐՔ ԿԱՐԴԱՅՔ» բառերը:

471. Հին ԵԿԵՂԵՑԻ, կառույցի նորոգման մասին պատմող արձանագիր քարը ներկայումս իր սկզբնական տեղից պոկված է եւ ջարդված երեք մասի, որի բոլոր կտորներն էլ քարերախտաբար պահպանվում են նոր կամ մեծ եկեղեցու ներսում: Ի սկզբանե քարը տեղադրված է եղել. «ներհակ դրուած է արտաքուստ տաճարի հարաւային որմի վերայ՝ սակախից ցած, որ կարդացում է մեծ դժուարութեամբ» (նկ. 172).

ԱՐԴ ԵՍ Տ(Է)Ր ԱՌԱԶԵԼ | Կ(Ա)Թ(Ո)Ղ(Ի) Կ(Ո)Ս ԿԱՆԿՆԵՑԻ Ս(ՈՒՐ)Բ | ԽԱՉՍ ԵՒ ՆՈՐՈԳԵՑԻ | ԵԿԵՂԵՑՈՅ ԳԼՈՒԽՆ | ԿԱՄՆ ՀՈԳՈՅ Տ(Է)Ր ԹՈՎՍՂԱՍԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ | ՈՎ ՈՔ ՆՍՏԻ ԱԹՈՌՍ: Ա(Ո) | ՄԻՐ ԺԱՄ Պ(Ա)Տ(Ա)Ր(Ա)Ք...Ն Զ(Ա) ՏԿ(Ի)Ն:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 249 (իրատարակել է խիստ աղավաղված ու բազմաթիվ վրիպումներով):
Ծանոթ. քվագրվում է XV դարի 2-րդ կեսով:
Լուսանկարը մեզ է տրամադրել պատմաբան Հրանուշ Խատատյանը (Առաքելյան):

472. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, սպիտակ գույնի: Գտնվելիս է եղել եկեղեցու մուտքի առջև: Ներկայումս չի նկատվում: Կարծում ենք, մնացել է շենքի փլատակների տակ եւ վերստին հնարավոր է հայտնաբերել միայն մաքրման աշքատանքներ կատարելուց հետո:

Ի ԹՎ ԶԻԴ (1475) ՀԱՆԳԻՍ ԹՈՎԱՍԱՅ ԿՈԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ:

Հրատ. Շահխարունեանց, 379: Անփոփոխ վերահրատարակել է նաև Բարխուտարյանցը (էջ 250):

473. Ի ԹՎ ԶԿ (1511) ԵՍ ՏՐ ԱՌԱԶԵԱԼ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԳՆԵՑԻ ՎԵՐՍՏԻՆ ՊԱՐՈՆ ՀԱՍԱՆԲԷԿԷՆ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ԴՐԱՆ ՃԱԼԷԹ ԳԻՒՂՍ: ԳՈ (3000) ԹԱՆԿԱՅ ԽԱՐՃ ԱՐԻ. ԵՒ ՏՎԻ ՎԱՍՆ ՄԵՐ ՀՈԳՈՅՍ ՍՈՒՐԲ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾՆԻՆՍ, ԵՒ ՈՎ ՀԱԿԱՌԱԿԻ ԱՅՍ ԳԻՒՂ ՃԱԼԷԹԻՍ, ԿԱՍ ԽԼԷ...:

Հրատ. Շահխարունեանց, 379-380 (տեղը չի նշել):
Վիմագիրը հրատարակվել է իբրև նախորդի շարունակություն սակայն բովանդակությունից հետևում է, թե այն կարող էր նաև այլ քարի վրա փորագրված լինել:
Վիմագիրը անփոփոխ վերահրատարակել է նաև Բարխուտարյանցը, հավանաբար ստնելով Շահխարունյանցից (էջ 250):

474. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, կից է եղել նախորդներին: Ներկայումս սա եւ մնացել է փլատակների տակ.

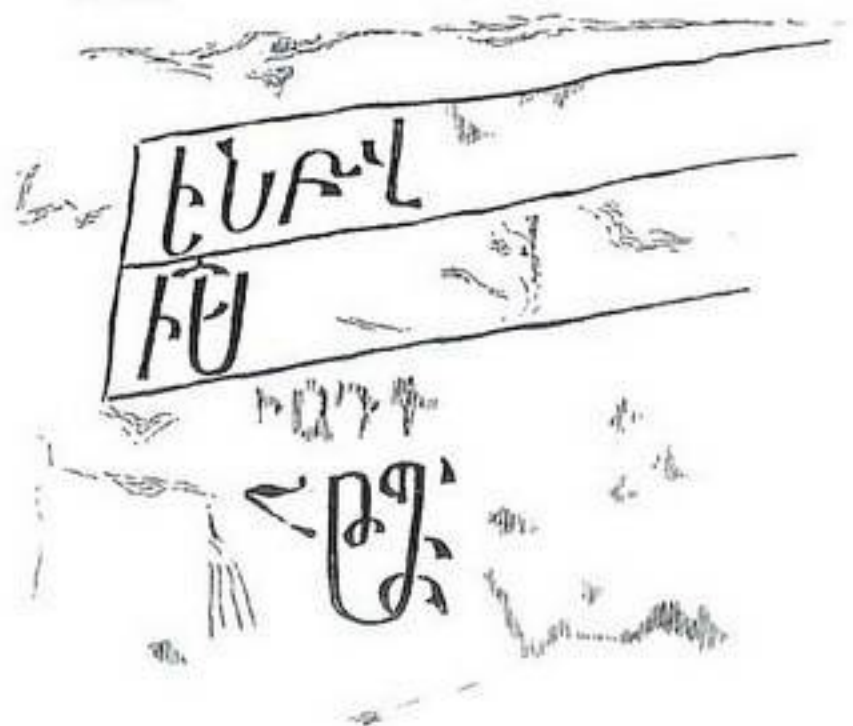
ԹԻՒ ԿԱՐԱՊԵՏ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ՊԿ (1411) ... ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՐԻՑՍ ՎԵՀԻՑ ՈՐՔ ՕԾԵՑԵԱԼՔ Ի ՏՈՒՆՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ, ԱՍՏ ԹԱՓԱՌԱՅԵԱԼՔ ՅԱՅՆՄ ՄԻՋՈՑԻՑ, ԿԱՆ ԱՄՓՈՓԵԱԼՔ Ի ՆԵՐ ՏԱՊԱՆԻՑ, ՅԱՐ ՄՊԱՍԵՆ ՀԱՐՍՏՉԻՆ ԲՆԱԽԻՑ, ԱԿՆԿԱԼԵՆ ՅՈՒՍՈՎ ՊՏՂԱԼԻՑ:

Հրատ. Շահխարունեանց, 380: Բարխուտարեանց, 250:

Ծանոթ. Արձանագրության բովանդակությունից եւ ոճից կարելի է ենթադրել, թե այն փորագրվել է ավելի ուշ ժամանակներում:

475. Հին ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան ճակատին արտաքուստ, մուտքից վեր մի կիսակուփ քարին փորագրված է կիսատ արձանագրություն եւ կից մեկ փակագիր (նկ. 173)

ԻՆԲ...
ԻՍ...

476. ՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, շքամուտքի հյուսիսային կողմի բանդակազարդ անկյունաքարին մեկ տող (նկ. 174).

ՄԱՐԳ(ԻՍ) Վ(Ա)Ր(ԴԱՊԵՏ):

477. ՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, ներքուստ հյուսիսային պատին երկտող փորագրված է անհասկանալի տառերի շարք.

Բ, Ծ, Ռ, Ա, Յ, | Ա, Մ, Ռ, Թ, Ն, Վ:

478. ՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան ճակատում արտաքուստ ազուցված նախշաքանդակ քարերից մեկի վրա պատկերված է խաչելության տեսարանը, ուր խաչափայտի վրա փորագրված է (նկ. 175).

ՅՆԹՀ:

Ծանոթ. Սա՝ «Յիսուս Նազովրեցի Թագավոր Հրկից» քանդակի հասցեական ձևն է:

479. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, վանքի գերեզմանոցում: Հին եկեղեցու արևելյան կողմում: Ուղղանկյունաձև (նկ. 176).

ԱՅՍ ՏԱՊԱՆՍ Է ԱՅԾԵՐՈՒՆԻ | ԽԱԼԱԹ - ՆՈՒՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏԻ, | ՎԱՐԺՈՂ ՄԱՆԿԱՆՅ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻ | ԼՈՒՍԱՏՈՒ ԼԵԱԼ ՀՈԳԵԿԱՆԻ, | Ի ՀՈՂ ՏԱՊԱՆ ԱՅՍՕՐ ԴԸՆԻ, | ՕՎ ՀԱՆԳԻՊՕՂԶ ԳՈՒԶ ՈՂՈՐՄԻ, 1829:

480. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նոր եկեղեցու արևմտյան կողմում, ուղղանկյունաձև (նկ. 177).

ԱՅՍ Է ԻՄ ՏԱՊԱՆ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԻՍ | ՏԷՐ ՄԱՐԳԻՍՅԱՆԻՆ ՏԷՐ ԱԻԱԳՈՎԻՍ | ԱԶՆԻԻ ԱԶԳԱԿԱՆ ԶԱԶԻՄԱՅՆ ԴՐԵԼԻՍ | ՄԸՆԱՄ ՅԵԻԻՏԵԱՆ ՀՈՂ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻՍ, | ՎԱՍԶԱՆՆ ԻՄ Է ՀԱՍ 1850 ԱՄԻՍ:

481. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նոր եկեղեցու արևմտյան պատի տակ, նույնաձև (նկ. 178).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱԼԸԹԵՑԻՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԹԱՊԵՏՊՕՂՈՍԵԱՆ ՍԱՐՈՒՍԱՆԻՍԵԱՆՅ, 80 ԱՍԱՅ ՎԱՍԶԱՆԻՎԵՑԱԻ 10 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ, 1861 ԱՄԻ:

Ծանոթ. 1861թ. մարտին Պետրոս վարդապետ Սարսիսանյանը հիշվում է որպես Դավթի վանքի միաբան (Ֆ. 56. ց. 1. գ. 4110, ք. 1):

482. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվելիս և եղել վանքի քակում: Մեր այցելությունների ընթացքում այն չենք գտել, բայց 1891թ. «Նոր-Դար» օրաթերքի քղբակից «Ուխտավորը» (N 155, էջ 3) ընթերցել է հետևյալը.

ԳԱՆԻԷԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԷԶՄԻԱԾՆԵՑԻ ԵՎ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՎԻՃԱԿԻՆ ԴԱԼԸԹԻ ԵՎ ՈՒՏԵԱՅ, ՎԱՍԴԱՆԵՑԱԻ ՌՄԶ (1757) ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՑ:

Ծանոթ. Ուխտավորը նկատել է, որ «...Վանքի քաղում ամփոփուած կան շատ եպիսկոպոսների, վարդապետների շիրիմներ, որոնց վրայի արձանագրություններ ժամանակը մաշել անհետացրել է, միայն մեկի արձանագրությունը կարդացինք, ...», որը և ներկայացվեց:

ԴԱԼԵԹ ԳՅՈՒՂԻ ԲՆԱԿԵԼԻ ՏՆԵՐԻ ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

483. (նկ. 179)

ՏՈՒՆՍ ԱԼԻԶՍԱՆ | ՄԵԼԻԶՍԷԹԵԱՆՑԻ Է 1911 ԹԻԻՆ:

484. (նկ. 180)

ՏՈՒՆՍ Է | ԽԱՉԻ | ԲՈԼԻԵԱՆՑԻ | 1909 Թ.:

ՄԵԾ ՍՈԿՈՒԹԼՈՒ (ՈՒՌԵԿԱՆ)

Երկրամասի հինավուրց ու պատմական հարուստ անցյալով նշանավորված հայտնի ու բազմամարդ հայկական գյուղերից մեկն էր: Գտնվում է Դուրկան գետի աջ կողմում, գետափից շուրջ 5-6 կմ արևմուտք, շրջկենտրոնից 30 կմ հարավ: Այն հայ մատենագրության մեջ միևնույն անփոփոխ Սոկոսքու անվամբ հիշատակվում է սկսած 1434 թվականից: Ամբողջ XV դարում ու նաև հետագայում գյուղում ստեղծվել են բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնց պահպանված մի չնչին մասը հասել է մեզ ու պահվում է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

XVIII դարում Սոկոսքուն համալրվել է նաև Արցախից արտագաղթած հայերի հաշվին. «Եւ ոմն Բարսեղ անուն քահանայ որ էր բնիկ Գարապաղու յերկրէն Խաչենու, եւ ի յազգէ Մելիքայ, էր անդ որ ընդ գնալոյ ժողովրդեանն սորա ես ազգաւ գնացեալ՝ էին եւ զՍոկոսքու գեղն նորոգ շինեալ եւ բնակեալ, որ եւ քան զայն՝ այլ առաել ոչ գոյր ի մէջ զիւղօրէիցն»: ³³² Իրողությունը վկայվում է նաև այլ աղբյուրներով, ³³³ ինչպես նաև գյուղի գերեզմանոցում պահպանված տապանագրերի միջոցով:

Մեծ Սոկոսքուն 1886 թ. ուներ 2184, ³³⁴ 1888-ին 2107 (350 տուն) ³³⁵ 1908թ. 2464, ³³⁶ 1914թ. 2800 ³³⁷ հայ բնակչություն, որոնց մեծ մասը 1918 թ. հարևան տասնյակ հայկական բնակավայրերի օրինակով ենթարկվել է բնաջնջման: Կոտորածներից հրաշքով փրկված փոքրաթիվ հայ գյուղացիները Աղբրեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո վերստին համախմբվել են հայրենի ավերակված գյուղում ու շենացրել այն: Միաժամանակ, մինչ հայերի վերահաստատվելը, գյուղում հանգրվանել էին որոշ քանակությամբ մալականներ, որոնք ենթարկվելով նույն ճակատագրին՝ թողել էին հիմնական բնակության վայրերը (Գետաքակի Նոր Մարատովկա ու այլ գյուղերը):

1986-ին գյուղում բնակվում էին շուրջ 40 տուն հայեր: Կային նաև մալականներ (շուրջ 80 տուն), բրդեր (5 տուն), աղբրեջանցի թուրքեր (2 տուն):

332. Եսայի Հասան Ջալալանց, Պատմություն Հանաթու Արտանից երկրի, Յերուսաղէմ, 1868, էջ 27:
333. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 219-220:
334. "Кавказский Календарь на 1894г.", Тифлис, 1893, էջ 155:
335. Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 221:
336. "Кавказский Календарь на 1910г.", էջ 204:
337. "Кавказский Календарь на 1915г.", էջ 99:

1976թ. գյուղի ընդհանուր բնակչությունը կազմել է 997 մարդ,³³⁸ 1978 թ. այն կազմել է 1002 մարդ:³³⁹ Հայերը բռնագաղթվեցին 1988-ին դեկտեմբերին:

Մեծ Սոկոսբլուրն, ինչպես և բնորոշ է հին ու մեծ գյուղերին հարուստ է պատմական հուշարձաններով: Ցավոք, գյուղի ամենաարժեքավոր կառույցներից Սբ. Աստվածածին եկեղեցին քանդել են մալականները 1920-ական թթ. սկզբներին, որի հետ մեկտեղ ոչնչացվել են նաև մի քանի քանկագին վիմագիր արձանագրությունները: Գյուղի շրջակայքում պահպանվել են հին գյուղատեղեր, գերեզմանոցներ: Առանձնապես ուշագրավ է Մեծ Սոկոսբլուր գյուղի խիստ ընդարձակ հայկական գերեզմանոցը, ուր պահպանվել են ավելի քան 3000

տապանաքարեր: Դրանցից հները ակնհայտորեն վերաբերում են միջնադարին, սակայն անարձանագիր են: Մեր գտած ամենահին թվակիր տապանագրերը XVII դարից էին:

485. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, շինարարական արձանագրությունը: Սրա տեղը հրատարակիչը չի նշել: Ներկայումս պահպանված չէ. ԿԱՌՈՒՅԱԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՅԱԿՈՎԲԱՅ ԵՒ Ի ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՄԻՍԷՕՆԻ ԵՒ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՎԼԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ ՇԱՄԱԽԵՑԻՈՅ, ԹՎ. ՌՃԻ (1671):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220:

Ծանոթ. *Հետաքրքրական է, որ արձանագրության մեջ Հայոց Արևելից կողմանց կարողիկոս է հիշատակված Սիմեոնը: Հայտնի է, որ 1671 թ. կարողիկոս էր Պետրոս Խանձրեցին (1653-1675), իսկ Սիմեոնը ինքնակոչ կարողիկոս էր, որ Մոսկվայում կառուցելով Երից Մանկանց վանքը՝ հիմք էր դրել հակառոտ կարողիկոսության:*

486. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՋԱՆԳԱԿԱՏԱՆ վրա եղել է հետևյալ արձանագրությունը.

ԱՅՍ ՅԻՇԱՏԱԿԸ ՄԻՍՕՆ ՅՈՎՍԷՓՅԱՆԻ ԴԱԻԹԵԱՆՅ, ԻԻՐ ԿԻՆ Է ՆԱԽՇՈՒՆ, ՈՐ ՈՐԴԻՔՆ Է ԱՎԱՆԷՍ, 1890:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220:

487. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, ավագ խորանում ագուցված խաչքարին փորագրված է եղել.

ԹՎ. ՋԼԱ (1482):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220:

488. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան ճակատին փորագրված է եղել

ԹՎ. ՋԼԱ (1482):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220:

489. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, խորանի աջ կողմում փորագրված է եղել նորոգման մասին պատմող արձանագրությունը.

ԵՍ ՏԷՐ ՅՈՎՍԵՓՍ, ՈՐ ԼՈՒՍԱԻՈՐԵՑԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Է (7) ԹԻՉ ԱՂԲ ԿԱՐ, ՈՐ Է ԺԱՄԱՆԱԿ ՀԱՆԻ, ԹՎ. ՌՄ (1751):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 220 (1751թ. Շարիխ խան էր Հանի Չարապի կոչվածը, որի հայրը երկրամասում մահմեդականություն ընդունած առաջին հայերից էր և որդին, որն արդեն մոլեռանդ մահմեդական էր, սարսափելի կրոնական հալածանքներ էր սկսել հայերի դեմ): Այս վիմագիրը «ԵՍ ՏՐ. ՅՕՍԷՓԸՍ... ՍԲ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Է... Թ. ՌՄ» ձևով ընդօրինակել է նաև «Նոր-Դար»-ի (1891, N 41, էջ 3) քղրակիցը:

Ծանոթ. 1844թ. մարտի 15-ին եկեղեցին կողոպտվել է: Դողացված իրերից գտնվել են Վարդաշենցի հրեա Նյուֆրայի Էլյագ օղլու մոտ, որից և հետ է պահանջվել (Ֆ. 56, ց.1, գ. 1689, p. 3):

490. ԵՍ ՍԱՆԱՍԻ ԹՎ. ՈՇ (1156):

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 221:

491. ԽԱՉԲԱՐ. նույն տեղում.

ԻՉ:

Հրատ. *Բարխուտարեանց*, 221:

Ծանոթ. Այս երկու խաչքարերի արձանագրությունները, ինչպես հեղինակն է գրում, արտագրել է «գլխակալ խաչքարերի վերայ... հողի տակից... քանդակում խիստ հնադարեան ձևով»:

492. ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ավերակների մեջ ընկած մի փոքրիկ բարավորի քարին փորագրված է միայն թվականը.

1890 ԱՄԻ:

493. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, գտնվում է եկեղեցատեղիի մոտ: Ուղղանկյունաձև է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Տ(Է)Ր ԻՍՐԱՅՅԻ ԷԼԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՀԱՅՐ Տ(Է)Ր ՅՕՎՍԷՓԻՆ ԿԱՄ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ, ՌՄՀԳ (1825):

494. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ, նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՍՕԿՈՒԹԼԵՑԻ ԵՐԻՍ ԵՐ Տ(Է)Ր ՊԱՂՏԱՍԱՐԻ Ե(Ի) ՏԻՐԱՅՈՒ ՅՕՀԱՆՆԷՍԻ, ՈՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂԲ, ՌՄՀՁ (1827):

495. ՏԱՊԱՆԱԲԱՐ նախորդի մոտ, նույնաձև. ... ԴՏԱՊԱՆ ՍԵՕԳԻԹԼՈՒԵՑԻ ՏԷՐ ՅՈՎՍԷՓԻՆ, ՈՐ Է՛...ԵՒ ՀԱՅՐ ՏԷՐ ՆԵՐՍԷՍ

338. «Աղբյուրներից Սովետական Հանրագիտարան» (աղբյուրներից), հ. 2, Բարս, 1978, էջ 301:

339. И.З. Исмаилов, *նշվ. աշխ.*, էջ 3:

Ե(Ի) ՏԵՐ ՍԱՐԳՍԻ |...1868 ԱՄԻ, ՕԳՈՍՏՈՍ 9 ԻՆ:

496. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ նախորդի մոտ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱԻԻԹԻ, ՈՐ Է ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր | ՄԿՐԴՉԻ, ԵՂԲԱՅՐ ԷՐ ՄԱՆԱՍ, ՅՈՎՍԷՓ ԵՒ ՄԽԱԿԻ ՈՐՏԻ ԱՓԿԱԶ ԱՌ. ԹԵՐԻ ԳՈՐ ՏԵՐ 28 ԹՈՂԻ, ԿԱՐԴԱՅՈՂ ՏՈՒՐ ՈՂՈՐՄԻ 1873 ԱՄԻ:

497. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցի կենտրոնական մասում, ուղղանկյունաձև սալատապան է մեծ մասով խրված հողի մեջ.

ԱՅՍ Է ԴԱՊԱՆ | ԴԱԼԱԻ ՈՐԴԻ ՈՂԱՆՃԱՆ(ԻՆ), | ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԽԳ (1694):

498. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, ուղղանկյունաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ... ԱՅԲԱՂՋԻ ՕՎԱՆԷՍԻ, ՈՐ Է | ԳՈ(Ի)ՂԸՆ ԽՆԱԾԱԽԶ, ՈՐԴԻՆ Է ՍԻՄՕՆԸՆ | ԿԱՄ ԳՐԻԳՈՐԸՆ, ՊԵՏՐՈՍԸՆ ԿԱՄ ԱՅՍՐԻՆ, | Թ(ՎԻՆ) ՌՄՆԵ (1796):

499. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԲԱԿՆԱԶԱՐԻՆ, ԻԻՐ | ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր ՊԱՂՏԱՍԱՐԻՆ, ԳՐԷՅԻԱԻ Թ(ՎԻՆ) ՌՄՆԵ (1796):

500. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀՈԱՅԻՆ, ԻԻՐ ՈՐԴԻՆ Է ՀԱԹԱՄ ԲՈՒՄԱՆ, ԳԼՓՐԷԼՆ, ԱՆԱՆԵՍ, ՅԱՅՁԻՐԵԱՆ ԳԷՈՐԶ, ՄԱՐՏԻՐՈՍ, | ԱՐՉԱՍԱՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԸ (1809):

501. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույնաձև. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅԱՐՈՒԹԻՆ, ՈՐ Է | ՈՐԴԻ ՀԱԹԱՄ ԲՈՒՄԻՆ, ԱՆԱԻՆ | ԵՂԲԱՐՆ ԻՄ ՅՈՍԷՓ ԿԱՄ ԱՂԱԶԱՆ, ԼԲՈՒՐ ԻՄ ՉԱԼԻՆ ԿԱՄ ԽԱՆՈՒՄ, | ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԹ (1810):

502. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գտնվում էր Պապիկ (Բարիկ) կոչված գյուղատեղի գերեզմանոցում, Մեծ Սոկոսյու գյուղի տարածքում.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՄԱՀԵԶԱՐԻՆ ԹՎ. ՌՃԾ (1701):

Հրատ. Բարխատարեանց, 222:

503 ԽԱՉԱՐՉԱՆ, գտնվում է գյուղի արևելյան կողմում, սարի գագաթին, Ձեռնավոր կոչված սրբատեղում.

ԵՍ ՍԱՐԳԻՍ ՇԻՆԵՅԻ ԽԱՉՍ ԱՅՍ ՏԱԿԻՍ ԹՎ. ՊՅԳ:

Հրատ. Բարխատարեանց, 221:

ՅԱՂՈՒԲԼՈՒ (ՀԱԿՈՔԻ ՇԵՆ)

Մինչև 1918թ. գոտ հայաբնակ, ներկայում աղբրեջանական բուրբերով բնակեցված գյուղ շրջկենտրոնից շուրջ 20 կմ հարավ, Վարդաշեն-Եվլախ մայրուղու ձախ կողմում: Գյուղի վերաբեր-

յալ մատենագրական տեղեկություններ չեն պահպանվել, սակայն պահպանված հուշարձանների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ այն առնչվածն միջնադարից արդեն գավառի խոշոր ու ծաղկուն բնակավայրերից էր: Յաղուբլուն ծննդավայրն է Ճալեթի վանքում նստած Աղվանից Արիստակես կաթողիկոսի: Գյուղի բնակչությունը, դիմագրավելով բոլոր ահեղ փորձություններին (մանավանդ XVIII դարի կեսերի կրոնական հալածանքներին), նույն դարի վերջերին համալրվել է ի հաշիվ արցախահայ գաղթականության: 1886թ. գյուղն ուներ 1126,³⁴⁰ 1914թ. 1357 հայ բնակիչ:³⁴¹

Գյուղամիջի Սր. Մինաս և Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիները ներկայում գոյություն չունեն: Պահպանվում են երկու գերեզմանոցները, մեկը գյուղամիջում, երկրորդը՝ գյուղի հարավային կողմում, սարալանջին:

Գյուղում պահպանվում են հայ բնակիչներից մնացած քարաշեն ամրակուռ բնակելի շենքեր:

504. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, զարդարված խաչաքանդակներով, գտնվում էր գյուղամիջի գերեզմանոցում, հեղեղատի՝ ճանապարհի քանդած մասում: ԹՎ...ՍՈՒՐԲ ԽՂՉՍ ԲԱՐԷԽԱԻՍ Է ԸՐՍ ԴՏԱԿԷՄ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆ Է:

Հրատ. Բարխատարեանց, 222-223:
Ծանոթ. Աղբյուրներում Արիստակես կաթողիկոսի վերաբերյալ պահպանվել են 1511-1516թթ. հիշատակություններ:

505. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նույն գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև (նկ. 181).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Ս(ՈՒՐ)Բ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ԵԿԵՂԷՅՈՒՅ | ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՏՃԱՌ Է ԵՂԵԱԼ ՅԱՐՈՒԹԻՆ ԵԹ|...ՆՆ ԵԱՂՈՒԲԼՈՒ ԳԵՂՋ, ՎԽՃ. 1898 ԱՄԻ, |...64 ԱՄԱՅ ՀԱՍԱԿՈՒՄ:

Ծանոթ. Ինչպես վերևում արդեն նշել ենք Յաղուբլու գյուղի եկեղեցին կոչվում էր Սր. Մինաս: Այն գտնվում էր գյուղի վերին մասում և ներքին քաղի բնակիչների համար դժվար էր ամեն օր այնտեղ հասնելը: Հենց այս հանգամանքը հաշվի առնելով է, որ ձեռնարկվում է 2-րդ՝ Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինությունը. «Հանգուցյալ Յարուբին բեկը, որ միշտ իր գիտացիների վերայ մեծ խնամք էր տանում (խոսքը Հաղուբլու բեկ Միլիկյանի մասին է - Ս.Կ.) իր կենդանության ժամանակ (ինչպես վկայում է ժողովուրդը) խոստանում է գիտի մեջ իր ծախքով եկեղեցի շինել տալու: Իսկույն եւեթ գիտացիները բերում, պատրաստում են շինության հարկավոր իրերը, մնում է միայն շինության ձեռնարկելը, քայց վաղահաս մահը չէ բողնում իրագործելու այդ եւ այժմ սրբ. պարտականությունը մնում է նրա որդիների վերայ ...» («Նոր-Դար», 1887, N 151, էջ 2):

Ինչպես երևում է տապանաքարից, այնուամենայնիվ, գյուղի 2-րդ եկեղեցին կառուցվել է:

340. "Кавказский Календарь на 1894г", էջ 169:
341. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 214:

506. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, նույնա-
ծև (նկ. 182).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՆԵՍ(Ե)Տ(Ա)Պ(Ա)ԿԻ ԱԹԱ-
ՆԵՍ| ԹՈՍԱՍԵ(Ա)Ն, ԱՊՐԵՅԱ 68 ՏԱՐԻ,
ՏԱՆՈՒՏԷՐ(ՈՒ)Թ(ԻԻ) Ն| ԱՐԻ ԼՐԻԻ 6 Տ-
(Ա)Ր(Ի): ՏԱՃԻԿՆԵՐԸ ՅՐԵԻ ՏԻԱՆ ՄԵԶ |
1905Թ. ԵԱԴՈՒԲԼ(ՈՒ)Մ ԵԹԱՐԱՆՅ ԿԱՍԱ-
ՊԵՏԻ ՏՆ(ՈՒ)Մ:

507. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գյուղի հարավային կող-
մի գերեզմանոցում.

ԱՅՍ Է ԴԱԲԱՆ ԱՎԷԴԱՐԱՆՈՅԷՅԻ ԽՈ-
ՃԱ ԶԱՍԲԱՐԻ| ԹՈՌՆԸ, ՄԱՐԶԻՆԻ ՈՐ-
ԹԻ, ՀԱՆԿՈՒՅԵԱԼ՝ ԴԱԼԼԱԶ ԱՎԵԴԻՍԻ
ԴԱՊԱՆ Է|, ՕՎ ՈՐ ԿԱՐԹԱ ՄԵԿ ԲԵՐԱՆ
ԱՍԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՈՒՄԴԱ ԱՎԵ-
ԴԻՍԻ, Ի ԹՎ(Ի)Ն ՌՄԾԵ(1806):

ՎԱՐԳԱՇԵՆ

Երկրամասի հայկական հինավուրց ու նշա-
նավոր բնակավայրերից մեկն էր: Մատենագրա-
կան աղբյուրներում Վարդաշենը միեւնույն անվո-
ւթյա անվամբ հիշատակվում է դեռևս 1310թ.:³⁴²
Տեղի քահանաներին ու իշխաններին հղած Գու-
կաս Կարնեցու քրթում Վարդաշենը հիշատակվում
է նաև 1782 թ.:³⁴³

XIX դարի կեսերին Վարդաշենն ուներ շուրջ
300 տուն բնակիչ, որոնցից «...հարիւրն քողեալ
գհայրենի կրօնս եղեն Վրացիք ի վերջին ժամա-
նակս ի հարստահարութենէ ուրեմն ընչաքաղց ե-
սպիսկոպոսի...»: ³⁴⁴ 1874թ. Վարդաշենն ուներ 1592
առաքելական եւ 680 ուղղափառ հայ բնակչու-
թյուն: ³⁴⁵ 1908թ. ուներ 3305³⁴⁶ բնակիչ, 1914թ.-ին՝
2941: ³⁴⁷ Գյուղաքաղաքը կազմված էր երեք մեծ
քաղամասերից, որոնք ունեին Վարդաշեն, Դշլաղ,
Ջիուտյար անունները: Բնակավայրի վերին (հյու-
սիսային) կողմում Վարդաշեն քաղամասն էր:

Վարդաշեն անվան ստուգաբանությունը մաս-
նագետներին հանգեցրել է երկու կարծիքի: Առա-
ջինը, որ այն հիմնել է ոմն Վարդան անունով հայ
(Կուտկայի եղբայր), ³⁴⁸ իսկ մյուսները ստուգաբա-
նում են «վարդ» եւ «շեն» բառերի միացմամբ «ա»
շաղկապով: Կարծում ենք, վերջինս միանգամայն
պարզ հանդիչ ու ընդունելի բացատրություն է
(թերևս առաջին ստուգաբանությունը ճիշտ է Վար-
դաշենի շրջանի՝ Վարդանլի գյուղի համար):

342. Պարույր Մուրադյան, Հայաստանի վրացիներն արձանագ-
րությունները, Երևան, 1977, էջ 11:

343. «Գիվան հայոց պատմության», նոր շարք, գիրք առաջին,
հատոր Ա, Գուկաս Կարնեցի, աշխատասիրությանը՝ Վար-
դան Գրիգորյանի, Երևան, 1984, էջ 334:

344. Ս. Ջալալիանց, նշվ. աշխ., էջ 379:

345. "Кавказский Календарь на 1885г", էջ 215:

346. "Кавказский Календарь на 1910г", էջ 212:

347. Ե. Լալայան, Նիժի եւ Վարդաշենի ուտիները ազգագրա-
կան տեսակետից, Երևան, 1926, էջ 157: Ըստ ("Кавказский
Календарь на 1915г" էջ 104) 1914թ. հունվարի 1-ին Վարդա-
շենն ուներ 1129, իսկ Վարդաշեն-դշլաղը 720 հայ բնակիչ:

348. Рашид бек Эфендиев, Несколько сведений о селении
Куткашани "СМОМПК", вып. IX, Тифлис, 1890, էջ 139:

Վարդաշենը, շնորհիվ իր աշխարհագրական
բարենպաստ դիրքի, հարեան բնակավայրերի
համեմատ առավել արագ բաժնով է զարգացել ու
քարգավաճել: Դրանում առանձնապես նշանակա-
լի ու արդյունավետ են եղել մի շարք առաջադեմ
անձանց գործունեությունը XIX դարում: Ինչպես
նշում էր ժամանակակիցը. «...այժմեան Սիլիկեան
եղբարք, իրենց զինուորական կրթութեամբ, իրենց
հեռատես ու հայրենասէր ձգտումներով եւ առեւտ-
րական-գործարանական ձեռնարկութեամբ, մեծա-
պես նպաստել են վարդաշենցիների մտաւոր եւ
քարոյական ու տնտեսական յառաջադիմութեան:
Նմանապէս Առաքել Մուրատեան եւ Նիկողոսեան
եղբարք (հայ եւ ռուս յայտնի հրապարակախօս պ.
Գր. Նիկողոսեանի հարագատները) որպէս առա-
ջաւոր եւ նշանաւոր եւ Հայ գերդաստաններ խթան
են եղել Վարդաշենի յառաջադիմութեան գոր-
ծին»:³⁴⁹

Վարդաշենը հարուստ է պատմական հուշար-
ձաններով: Բնակավայրի վերին քաղամասում
կանգուն են լուսավորչական եւ ուղղափառ հայերի
մեկական եկեղեցիները: Երկուսն էլ քարաշեն, բա-
վական ընդարձակ կառույցներ են:

Ուղղափառ հայերի եկեղեցին շինված է Հով-
սևի քահանայի օրոք, 1822թ.³⁵⁰ Շամախուց բեր-
ված քարերով: Մա հորինվածքով միանավ քաղա-
ծածկ, կեղծ գմբեքավոր շենք է: Ունի մեկ մուտք
(բացված արևմտյան ճակատից) եւ 5 լուսամուտ:

Հետաքրքրական է եկեղեցու ուղղանկյունաձև
խորանը, որի հատակի մակարդակը գրեթե հավա-
սար է սրահի հատակին: Արտաքինից շրջանաձև
կեղծ գմբեքը պահպանում են երկու զույգ որմնաս-
յունների վրա հենված քաղակիր կամարները: Ներ-
քուստ ունի սովորական կիսաշրջան քաղի տեսք:
Եկեղեցին 1981 թ. օգտագործվում էր, որպես գա-
վառագիտական քանդաքան: Կառույցի որմերին
արձանագրություններ չկան:

Հայոց (առաքելական) Սր. Աստվածածին ե-
կեղեցին գտնվում է ուղղափառ եկեղեցուց շուրջ
300 մետր հյուսիս: Սրա կառուցումը հիմնվել է
1830 թ. եւ ավարտվել 1838թ.: Ունի եռանավ բազի-
լիկի հորինվածք: Հիմնական առանձնահատկու-
թյուններից է կենտրոնական նավի ողջ երկարու-
թյամբ, սյուների ու որմնասյուների վրա հենված
երեք կեղծ գմբեքների առկայությունը: Արտա-
քուստ ունի երկրեք տանիք: Եկեղեցին ունի երկու
մուտք՝ հարավից եւ արևմուտքից: Արևմտյան ճա-
կատում արտաքուստ ազուցված է շինարարու-
թյան մասին պատմող արձանագրությունը: Եկեղե-
ցին ներկայումս գտնվում է անմխիթար վիճակում:
Միայն տանիքին արդեն բուսնել են տասնյակ ծա-
ռեր, որոնց արմատները շարունակ քանդում են
քաղը: Օգտագործվում է որպէս մետաղն քափոն-
ների հավաքատեղ:

349. Ղազար քահանա Յովսէփեանց, նշվ. աշխ., էջ 33-34:

350. М. Бежанов, Краткие сведения о с. Варташен и его жителях.
"СМОМПК", вып. XIV, Тифлис, 1892, էջ 218:

Վարդաշենի շրջակայքում պահպանվում են երկու եկեղեցիներ ևս: Դրանցից մեկը գտնվում է բնակավայրի արևելյան ծայրում, հին գերեզմանոցում, իսկ մյուսը 2 կմ հարավ, գետակի աջ ափին: Առաջինը միանավ քաղիլի է, որը հետագայում քաղմիցս ենթարկվել է նորոգության: Կառույցի ստորին, հին շարվածքը իրականացված է մեծ-մեծ սրբատաշ դեղնավուն չեչ (ծակոսկեն) քարերով: Վերջին նորոգության ժամանակ քարաշեն քաղը փոխարինվել է փայտածածկով: Ըստ հորինվածքային, հատակագծային, կառուցողական առանձնահատկությունների, այն կառուցվել է IX-XI դարերում:

Մյուս եկեղեցին, որ հայտնի է Եղիշ Առաքյալ անունով, հորինվածքային ու հատակագծային հիմնական լուծումներով կրկնում է նախորդ եկեղեցուն:

Սրա մասին հիշատակություն է պահպանվել 1310թ.-ից:³⁵¹ «Ասանդարար պատմում են, որ ս. Եղիշ Առաքյալն ունեցել է երեք աշակերտներ, Վլաս, Քահալցիցիլ և Գօմ-Մուրաս: Որոնցից առաջինը նահատակուած և քաղուած է Նիժ գիղաքաղաքի ս. Եղիշի եկեղեցու սեղանի տակը, երկրորդը նահատակուել ու քաղուել է Վարդաշեն գիղաքաղաքի ստորոտում, մի գեղեցիկ բլրակի վրայ, որ յետոյ Վարդաշենցի բարեպաշտ Առաքել Մուրատեանը իւր ծախքով շինում է մի փոքրիկ մատուռ 1811 թ....»:³⁵² Սակայն հարկ է նշել, որ Առաքել Մուրատեանը ոչ թե շինել, այլ նորոգել է Սբ. Եղիշ Առաքյալի եկեղեցի-մատուռը:

508. ՍԲ., ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, արևմտյան ճակատում ագուցված սրբատաշ քարին 12 տողով փորագրված է շինարարական արձանագրությունը (նկ. 183).

1830 ԱՄԻ ՍԿՍԵԱԼ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ) - ԾԱԾՆԱՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ՄԻՆՉ Ի | ԱՎԱՐԴԵԱԼ 1838 | ԱՄԻ, ԵՐԱՆԴԻՔ ՈՒՆԵՐ ԵԹԱՐ ԵԱՐԴՈՒԼԵԱՆԻՆ, ՈՐ ԿԻՆ ԿՈՂՉՎԻ ԱՌԱՔԵԼ | ՄՈՒՐԱԴԵԱՆԻՆ, ՕՎ ՀԱՆԴԻՊՈՂՔԻ ԴՈՒՔ ՈՂՈՐՄԻ ԻՒՐ | ՈՐԴԻ ՄԿՐԴԻՉ ԳՐԻՐ ՏՈՒԱ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 246 (ունի մանր տարրերը):

Ծանոթ. 1838թ. Սբ. Աստվածածին եկեղեցին ենթարկվել է կադուստրային (Ֆ.56, ց.1, գ.562, ք.1,11): 1900թ. եկեղեցին գտնվում էր քայքայված վիճակում: Հարկավոր էր քիթեղասպատել տանիքը, ներսի ճեղքերը լցնել շաղախով և տխղելուց հետո ամբողջ եկեղեցին ներքուստ սպիտակեցնել և այլն՝ ընդամենը 1600ռ. ծախս (Ֆ. 56, ց. 1, գ. 9709, ք.3):

509. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, Սբ. Աստվածածին եկեղեցու քակում (ներկայում պահպանված չէ).

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՐԴԱՇԵՆՑԻ ՊԱՐՈՆ ԱՌԱՔԵԼ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՑԻՆ, ՅԵՏ ՄԱՀՈՒ -

ԱՆ ԱՇԽԱՏԵԱՅ ԺԱՌԱՆԳՆ ԱՅՍՍ ՏԱՊԱՆԻՆ, ՈՐ ԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԷԿ ՈՐԴԻ ՄՈՐԻՆ, ՅԻՇԵՑԷՔ ՈՎ ԸՆԹԵՐՅՈՂՔ ԱՅՍ ԼՈՒՍԱՀՈԳԻՆ, ԲԱՐԵՍԷՐ, ԲԱՐԵՋԱՆ, ԱԶԳԱՍԷՐ ԵՒ ԲԱՐԵՀՈԳԻՆ 1848 ԱՄԻՆ:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 246:

Ծանոթ. Հայտնի է, որ 1840 թ. Առաքել Մուրադյանը 65 տարեկան էր (Ֆ.56, ց.1, գ. 562, ք. 47): Հետևաբար 1848թ., երբ մահացել էր, 73 տարեկան էր: Առաքել Մուրադյանցի միջոցներով են կառուցվել նաև Ճալեք գյուղի Աստվածածին վանքը, նոր եկեղեցին և Վարդաշենի երկու եկեղեցիները (Սբ. Աստվածածին և Սբ. Եղիշ ստաբլայ):

510. ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ, գտնվում է Սբ. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատի տակ, արտաքուստ, ուղղանկյունաձև սրբատաշ սալատապան է (նկ. 184).

ԷՒ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՆՈՒԱՆԻ, ՈՐԴԻ ՊԱՐԻՆ ԱՌԱՔԵԼԻ, ԱԶԿԱԻ ՄԻՐԱԴՈՎԻ, ԿՐՏՍԵՐ ԵՂԲՈՐԾՍ ՅՕՀԱՆՆԵՍ ԲԵԿԻՆ Ե(Ի) ՄԿՐՏՉԻ, Ի 18 ՄԱՅ(Ի)ՄԻ 50 | ԱՍ(ԵԱ)ԿՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՂԵԻ ՈՐ(Ե)Ի ՈՐ ԱՄՓՈՓԵԱԼ ԱՅՍՐ ՏԱՊԱՆԻ, | ՅԻՇԵՑԷՔ ԶԻՍ ՀԱ(Ն)ԴԻՊՈ(Ղ) Ք ՄԷ ԲԵՐԱՆ ՈՂՈՐՄԻ, ՅԻՇՈՂԱՅՆ ՈՂՈՐՄԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)-Ծ, ՈՐ ԿԵԱՆՍ ՊԱՐԳԵԻԷ 1844 ԱՄԻ:

511. ՍԲ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ ԱՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ, շենքը գտնվում է եկեղեցուն մոտ (ներկայում հիվանդանոցի շենքն է): Մուտքի ճակատին ագուցված քարին փորագրված է եղել.

ԿՐԹԱՐԱՆՍ ԿԱՌՈՒՅԵԱԼ Է Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅՆ Ի... ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԲԵԿԷ ՄԻԼԻԿԵԱՆՑ ԵՒ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳԵԱԼ ՅՈՐԴԻՈՅ ՆՈՐԱ 1876:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 246:

Ծանոթ. Դպրոցի բացման առաջին տարում՝ 1876թ. ուսուցիչն էր Հովհաննես Տեր-Խաչատրյանը, աշակերտների թիվն էր 45 (Ֆ. 56, ց.3, գ. 62, ք.42):

512. ՍԲ. ԵՂԻՇԵ ԱՌԱՔՅԱԼ ԵԿԵՂԵՑԻ, մուտքի ճակատին եղել է շինարարական արձանագրություն: Այն դեռևս XIX դարի վերջին արդեն գտնվում էր կեղծված վիճակում: Ներկայումս ջարդովիշուր է արված: Նրանից միայն երկու բեկորներ են պահպանվում (նկ. 185).

ՆՈՐՈԳՈՂՆ ՄՐԲՈՅՆ ԵՂԻՇԷԻ ԱՌԱՔԵԼՈՅՍ Ի ԺԱՍԱՆԱԿԻ... ԵՂԵԻ ՎԱՐԴԱՇԵՆՑԻ ԱՌԱՔԵԼ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՑ 1811:

Հրատ. Բարխուտարեանց, 248:

Ծանոթ. «Նոր-Դար»-ի «Ուխտավոր» քրթակիցը (1889, N216, էջ 2) այս վիճակից ընթերցել է հետևյալ կերպ. «Բնուն. գողն սրբոյն Եղիշի ստաբլայն ի ժամանակ լեպն Ալեքսան... Վարդաշեն. շենքն սուրբ Ա.Հ. - Ա.Բ.Վ. ստաբլայնըն ԱԾ սղորմի 1811»:

513. ՄԵՆՅԱԿ, գտնվում է Սբ. Եղիշ Առաքյալ եկեղեցու հյուսիսային կողմում (ներկայում ավերակ): Ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՄԵՆԵԱԿՍ ՎԱՐԴԱՇԵՆՑԻ

351. Պ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 11:

352. Գազար քահանա..., նշվ. աշխ., էջ 42:

ՄԱԹՈՍԻ ԵՒ ԻՒՐ ԿՈՂԱԿԻՅ ԱՆՆԱՅԻ
ՎԱՐԹԱՆԵԱՆՅ 1890 ԱՄԻ:
Հրատ. Բարխուտարեանց, 248:

ՓՈՔՐ ՍՈԿՈՒԹԼՈՒ

Գյուղի հիմնադրման վերաբերյալ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Մակայն կասկածից վեր է, որ այն առաջացել է Մեծ Սոկուրլու գյուղի խիստ ընդարձակման, բարգավաճման հետևանքով, որից բաժանված (հեռացած) բնակիչների մի մասը ընդամենը մեկ-երկու կիլոմետր հեռու հիմնել են նոր համանուն գյուղը: 1888-ին գյուղն ուներ 484 հայ բնակիչ (70 տուն),³⁵³ 1908թ. 596,³⁵⁴ իսկ 1914թ. 900 հայ բնակիչ³⁵⁵: 1918թ-ից գյուղն անբնակ է:

Գյուղատեղում դեռևս կանգուն վիճակում է Սր.Լուսավորիչ եկեղեցին: Այն ունի եռանավ բազիլիկ եկեղեցու հորինվածք: Թաղը պահում են երեք զույգ սրբատաշ սյուները: Միակ մուտքը բացված է հարավային ճակատից: Եկեղեցու շուրջը փոքրիկ գերեզմանոց է, ուր պահպանվել են մի քանի տապանաքարեր: Գյուղատեղիի ընդարձակ տարածքում նկատվում են բազմաթիվ տնատեղեր, մեծ մասամբ՝ դարավանդների տեսքով:

514. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում, եկեղեցուց ոչ հեռու.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ... ՏԻՊԻՐ ՕՀՍ... ԽՐԹԻ ՄԱԽ...ՏԵՐ... ԽԱՆՅ...ՈՔ ԿԱՐԴԹԱ, ՅԱՍԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ, 1885 ԱՄԻ:

ՕԹՄԱՆԼԸ

Մինչև 1918թ. հայաբնակ գյուղ, ներկայում անբնակ գյուղատեղի, շրջկենտրոնից 8-9 կմ հարավ-արևմուտք, ճակեթից 6 կմ հարավ, անտառածածկ հարթ ու խոնավ տեղում: XIX դարի կեսերին գյուղն ուներ 30 տուն հայ բնակիչ:³⁵⁶

353. Մ.Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 219:
354. "Кавказский Календарь на 1910г", էջ 197:
355. "Кавказский Календарь на ...г", էջ 95:

1890-ական թթ. գյուղն ուներ 25 տուն՝ 112 (56 արական, 56 իգական):³⁵⁷ 1908թ. ուներ 203,³⁵⁸ իսկ 1914թ. 126 հայ բնակիչ:³⁵⁹ 1918թ. կոտորածներից հրաշքով փրկված օթմանլուցիները հետագայում բնակվել են մոտակա ճակեթ գյուղում:

Գյուղատեղի հյուսիսային կողմում, հարթ տեղանքում պահպանվում են Սր. Աստվածածին եկեղեցու պատերը (ծածկը եղել է փայտից, որը չի

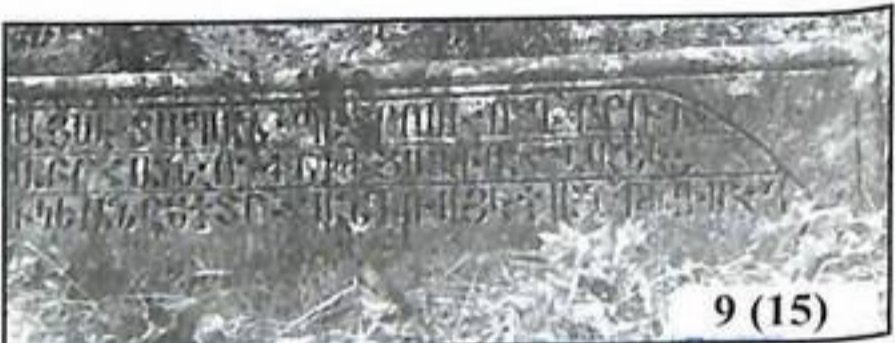
պահպանվել)՝ կառուցված անտաշ քարերից, զաքարերից: Ըստ ոճական առանձնահատկությունների եկեղեցին կառուցվել է XIX դարում: Ունի երկու մուտք՝ հարավից եւ արևմուտքից: Արտաքին չափերն են 14.40x8.48 մ: Եկեղեցու բակի, արևմտյան կողմում տարածված է փոքրիկ գերեզմանոցը: Այստեղ ամփոփված են մի քանի հոգևորականների մարմինները: Հնավայրի բոլոր տապանաքարերը վերջին տարիներին տեղահան են արվել ու կոտրատվել:

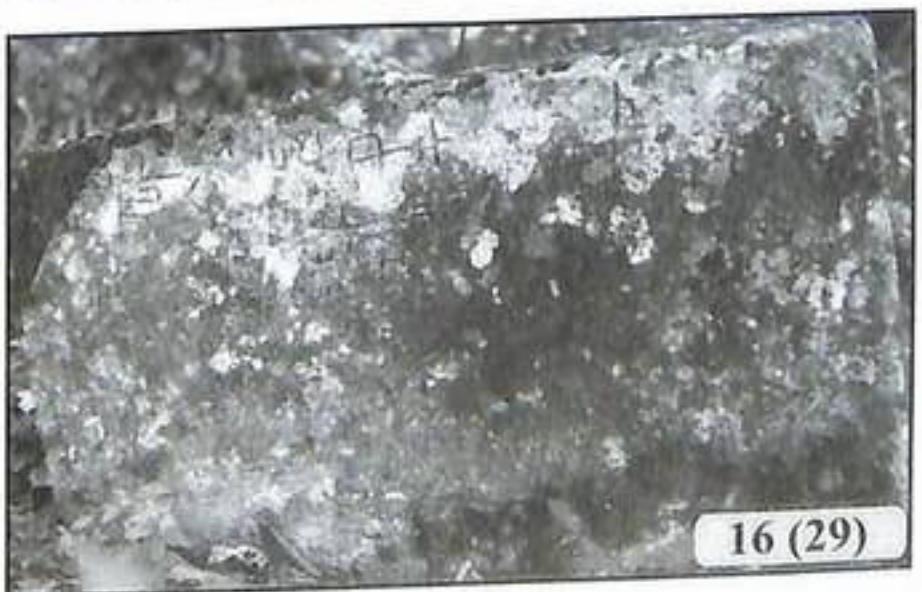
515. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, գերեզմանոցում.
ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԳԵՈՐԳԻ ՏԵՐ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԵՏՈՒՐ)ԵԱՆՅ, ՈՐ ԾՆԵԱԼ Է 1812 ԱՄԻ ԵՒ ՎԱԽՃԱԽՎԵՅԱԻ 1870 ԱՄԻ, ԱՅՍ ՎԵՄԸ ԱՌԻ ՅԱՐԽՈՒԹԸ, ԻՒՐ ՀՈՐ ՀԱԼԱԼ ԵՒ ԱՐԺԱՆ ԵՂԻ ԵՐԿՈՒՄԻՆ, ՕՎ ՈՐ ԿԱՐԴԱ ԱՍԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐՄ)Ի: ԱՅՍ ՎԵՄԸ ԳՐԻԼ ԳՈՒԱԻ ԵՒ ՅԶԻՅ՝ ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ ՄԳՐՏԻՉԵԱՆԸ:

516. ՏԱՊԱՆԱԶԱՐ, նախորդի մոտ, ուղղանկյունաձև (նկ. 186).
ԱՅՍՄ ՏԱՊԱՆ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ ՄԿՐԻՏԻՉ Զ(Ա)Հ(Ա)Ն(ԱՅ)Ի ՏԵՐ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՏՐԵԱՆ, ՉԵՌՆԱՏՐԻԵԱԼ 19 ԱՊՐԵԼԻ 1870 ԹՎ(Ի)Մ ՍԱՐԳԻՍ ԱՐԶԵՊ(ԻՍԿՈՊՈ)ՍԷ ԵՒ ՎԱՂՃԱՆԵԱԼ Է 1901 Թ. Փ(ԵՏՐՎԱ) ՐԻ 16-Ի, ՕՎ ՈՐ ԿԱՐԴԱ ԱՍԷ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐՄ)Ի:

356. Ս. Ջալալեանց, նշվ. աշխ., էջ 376:
357. Մ.Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ., էջ 252:
358. "Кавказский Календарь на 1910г", էջ 342:
359. "Кавказский Календарь на 1915г", էջ 170:

ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

23 (48)

27 (61)

24 (54)

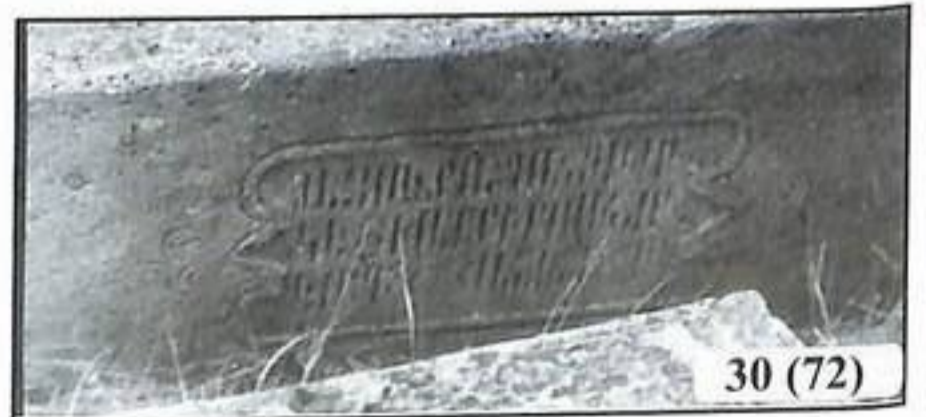
28 (63)

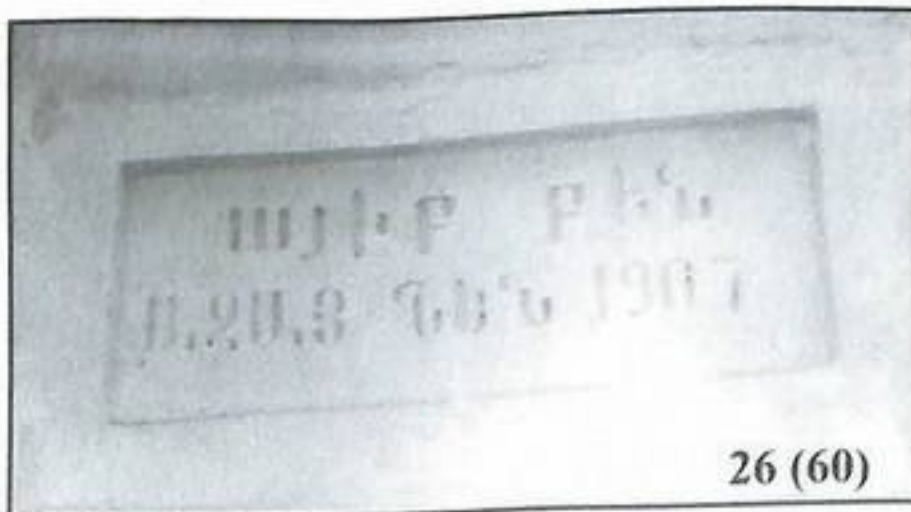
25 (55)

29 (68)

30 (72)

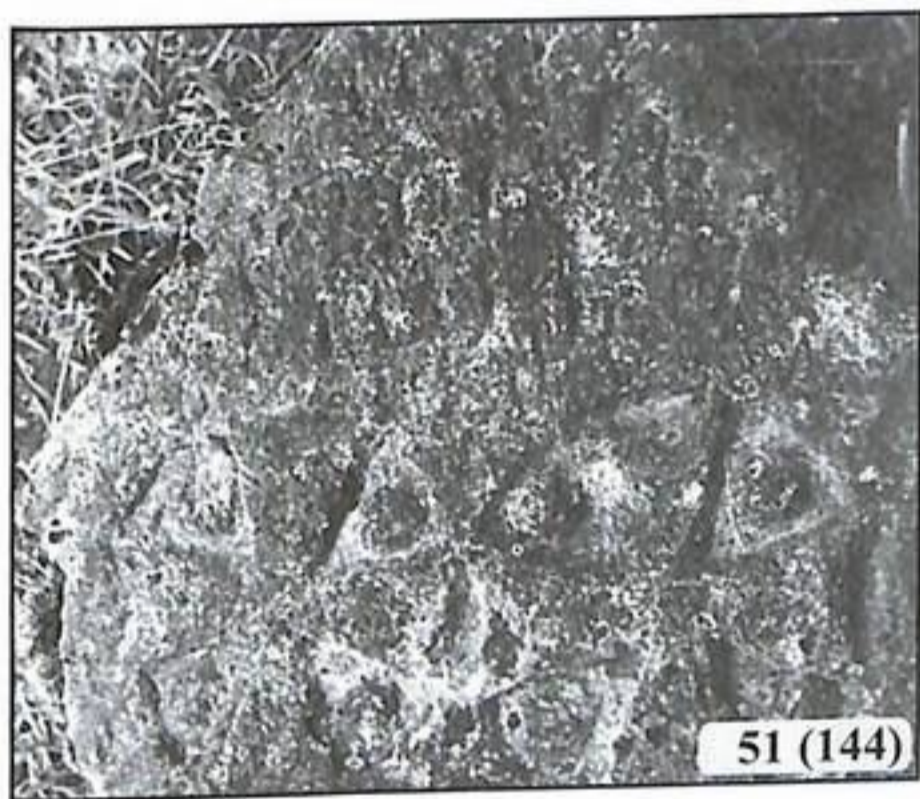
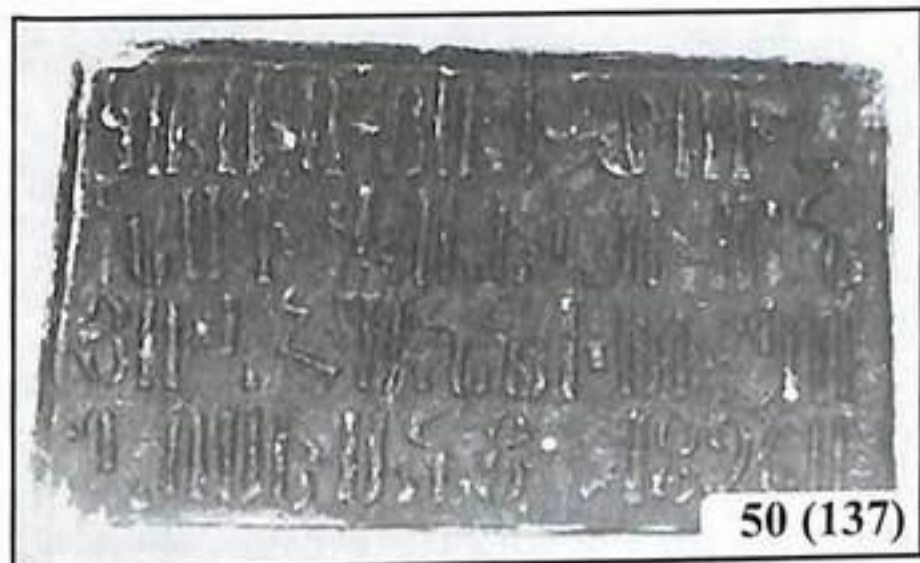
26 (60)

32 (77)

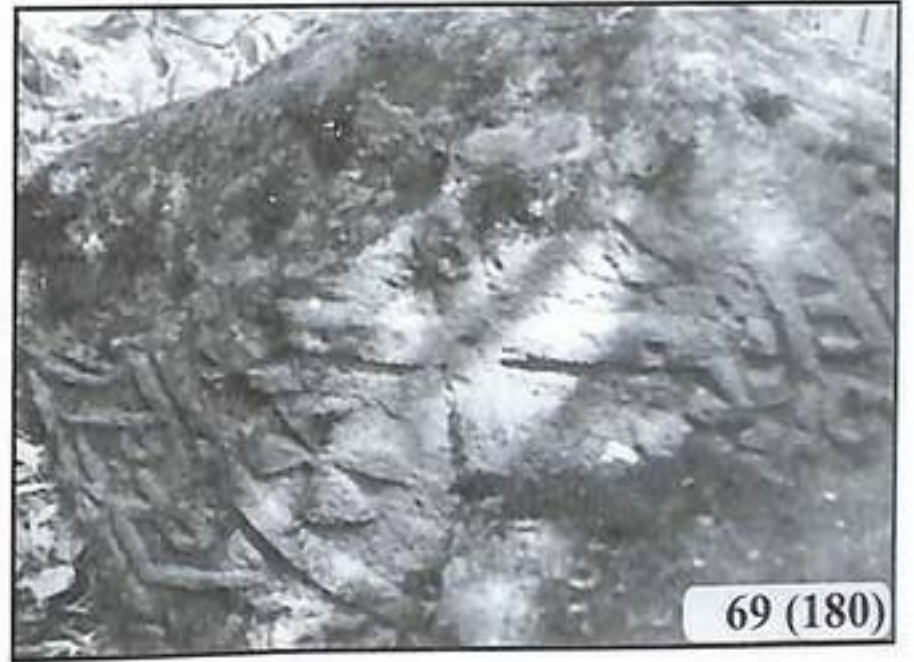

65 (171)

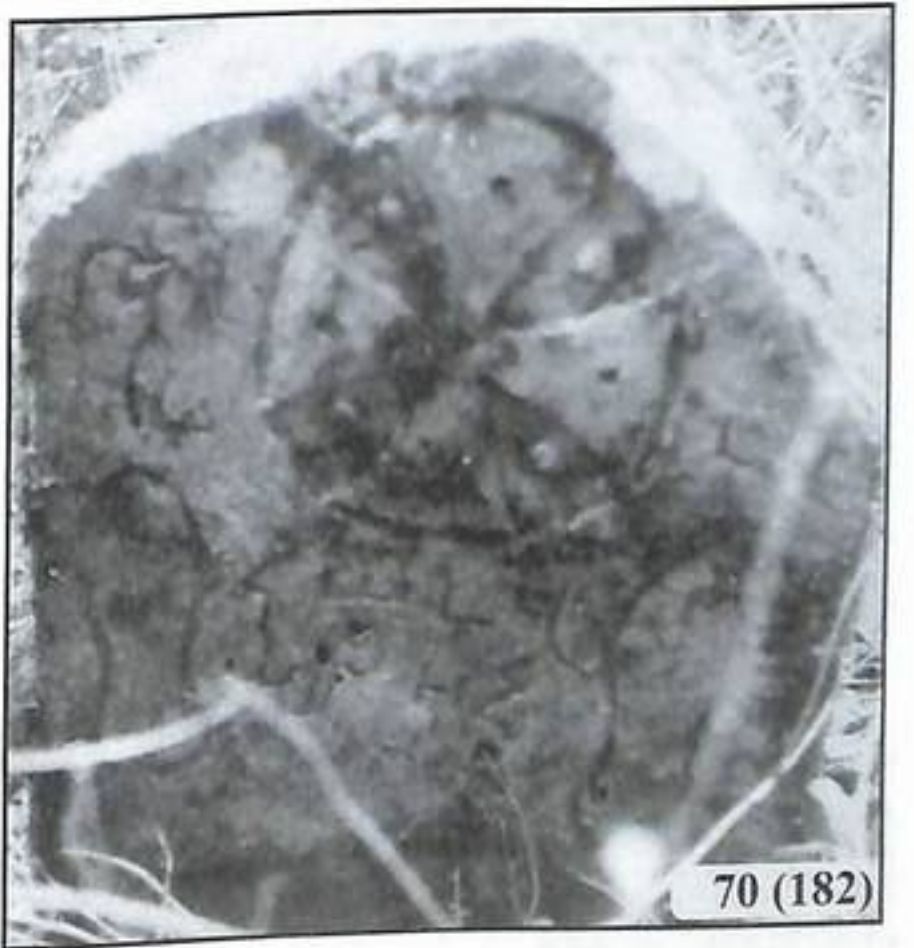
69 (180)

66 (172)

67 (177)

70 (182)

68 (178)

71 (186)

74 (190)

72 (188)

76 (192)

73 (189)

78 (194)

75 (191)

78u (194)

77 (193)

78p (194)

79 (218)

84 (224)

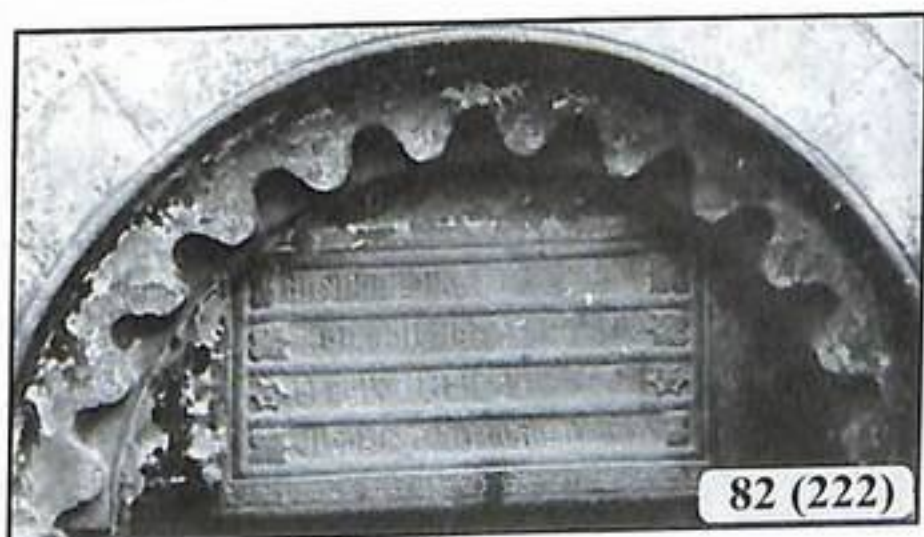
80 (219)

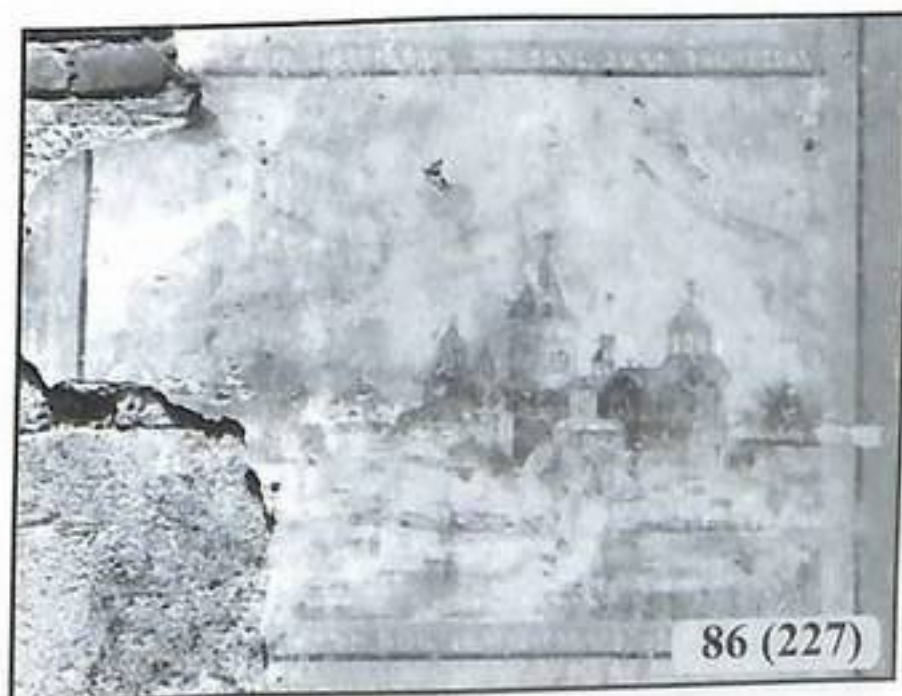
85 (225)

81 (221)

82 (222)

86 (227)

83 (223)

87 (228)

88 (232)

93 (277)

89 (239)

94 (284)

90 (259)

95 (285)

91 (263)

95u (285)

92 (270)

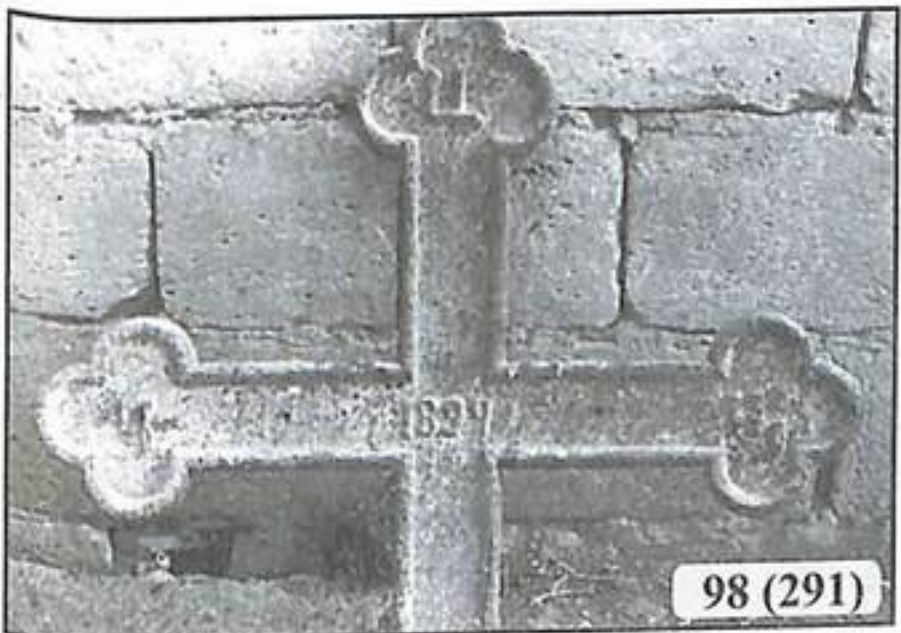
96 (286)

97 (290)

102 (308)

98 (291)

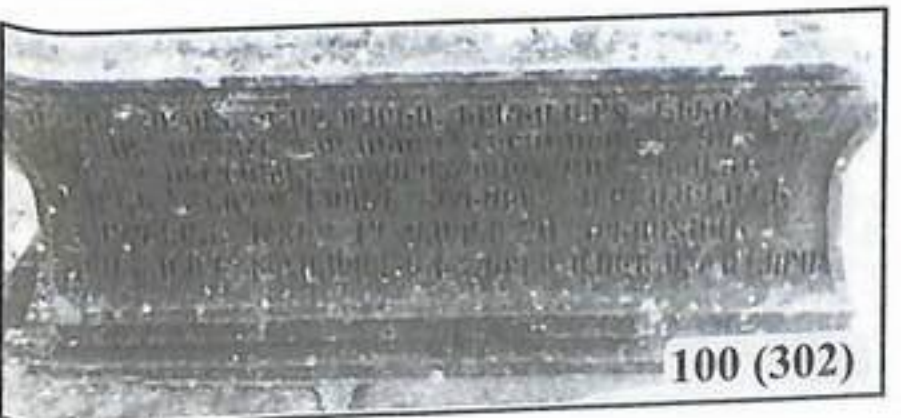
103 (309)

99 (300)

104 (310)

100 (302)

105 (311)

101 (303)

106 (312)

107 (313)

108 (314)

109 (315)

110 (317)

111 (321)

112 (322)

113 (323)

114 (324)

115 (325)

116 (327)

120u (340)

120p (340)

117 (328)

118 (338)

121 (342)

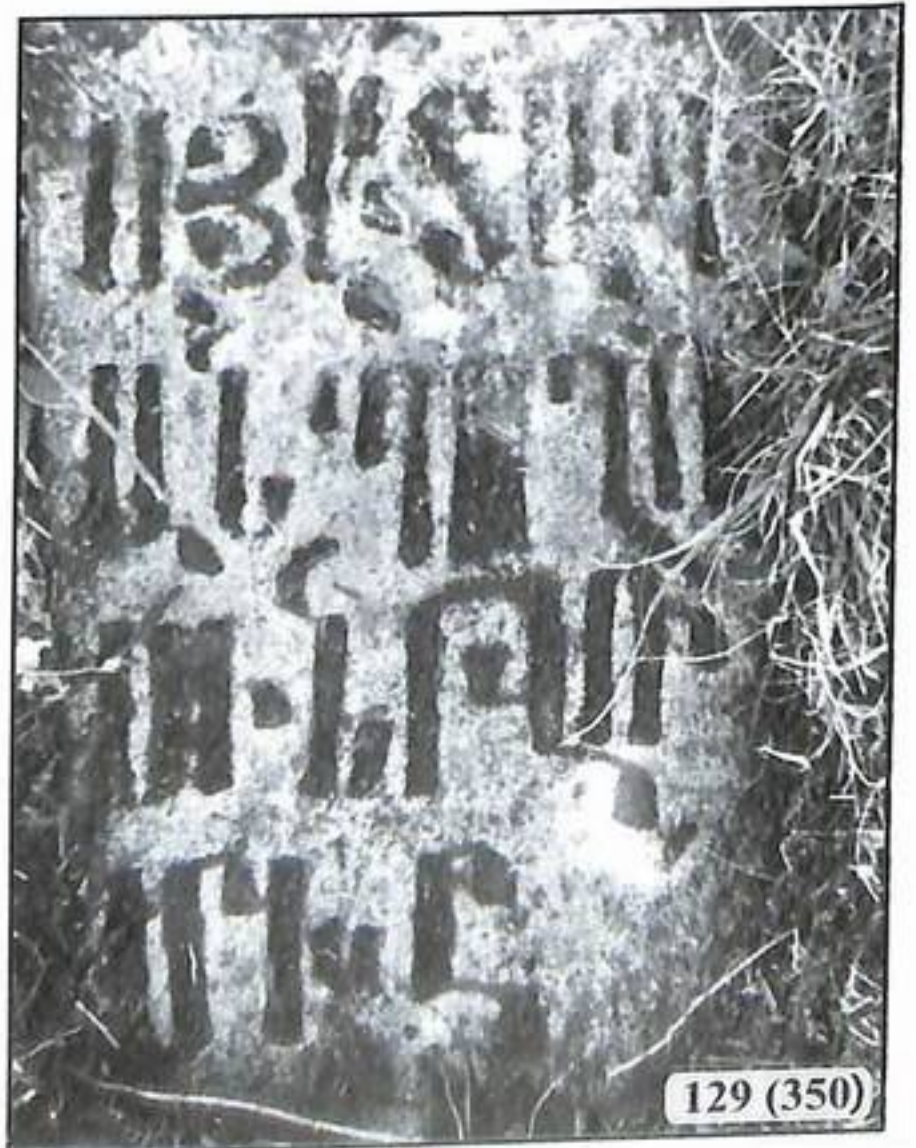
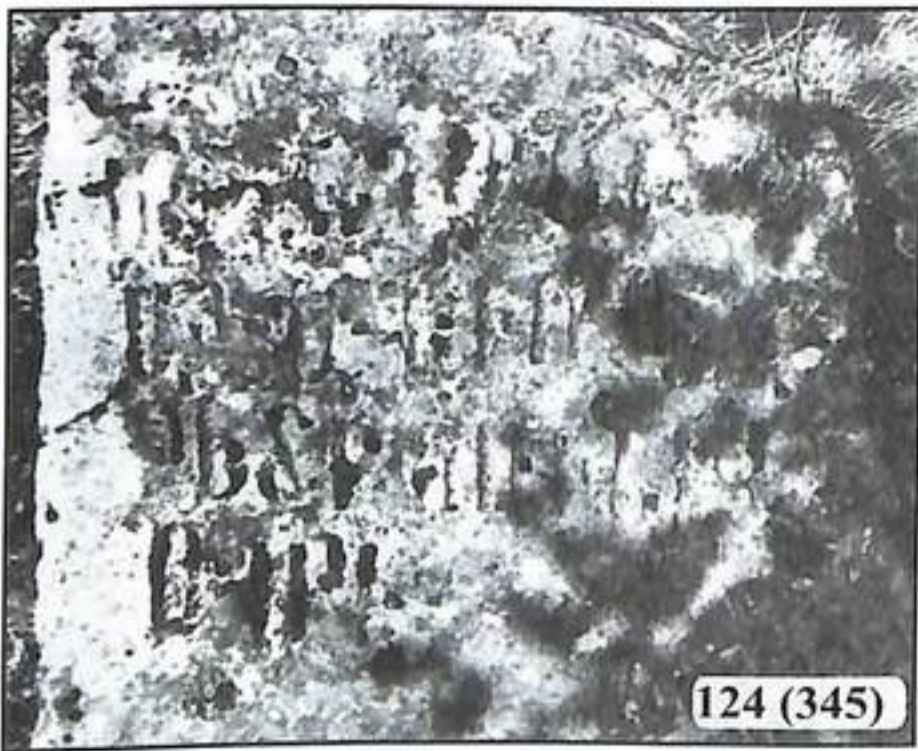
119 (339)

122 (343)

120 (340)

128 (349)

132 (358)

130 (356)

133 (359)

134 (360)

131 (357)

135 (361)

138 (386)

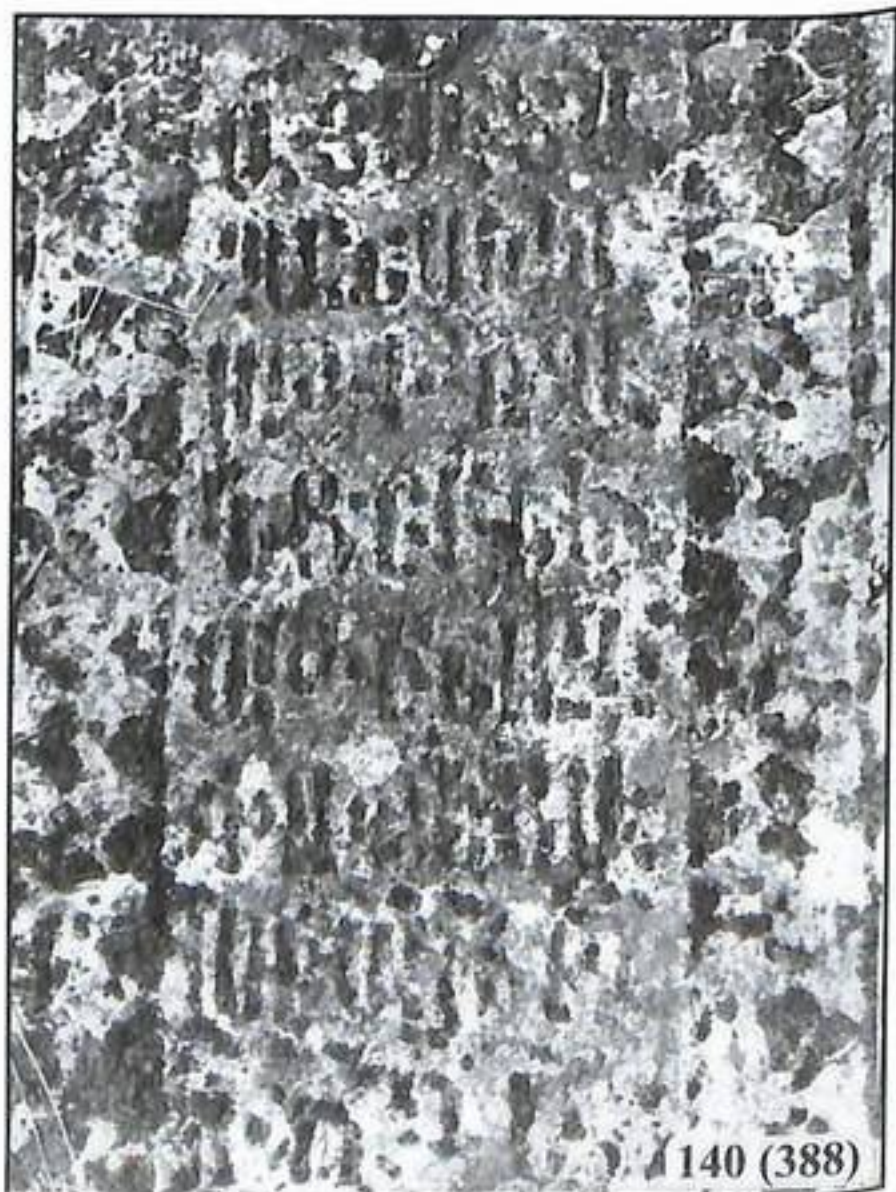
136 (383)

137 (385)

139 (387)

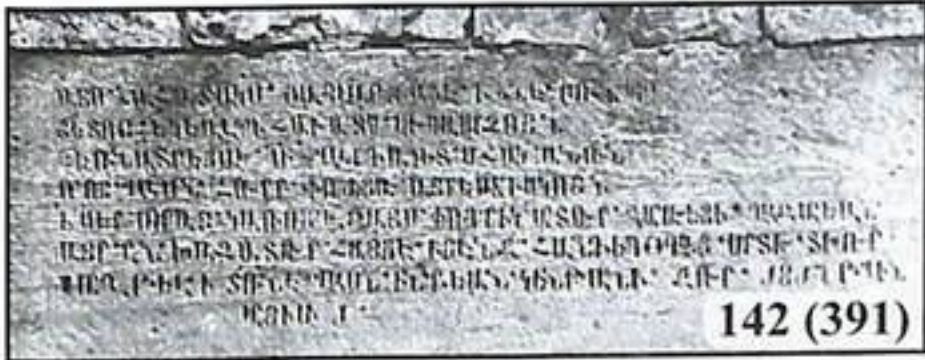
140 (388)

141 (389)

146 (419)

142 (391)

146a (419)

143 (392)

147 (420)

144 (395)

148 (421)

145 (418)

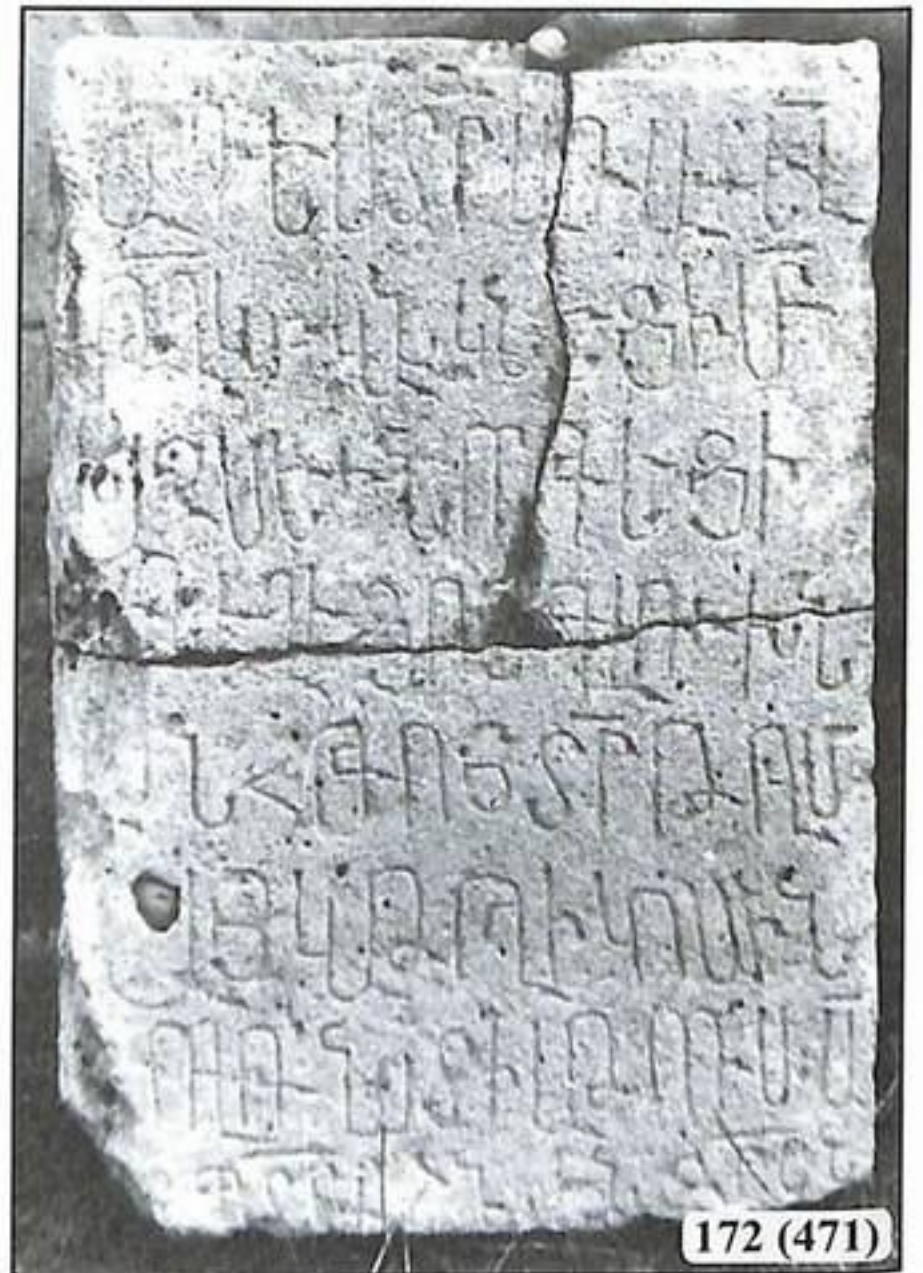
149 (422)

171 (470)

172 (471)

171u (470)

174 (476)

173 (475)

176 (479)

175 (478)

179 (483)

181 (505)

182 (506)

183 (508)

177 (480)

178 (481)

184 (510)

180 (484)

186 (516)

- Արգար, որդի՝ Ղևանդի և Փարո,
բոս՝ Չելեպու, 51(278)
- Արրահամ, որդի՝ Ներսես Ղափան-
ցու, մահ. 1796թ., 83(431)
- Արրահամ, հայր՝ Մահաեսի Օսկփի,
50 (270)
- Արրահամ, ծնողները՝ Գալաստ և
Սանդուխտ, եղբայրները՝ Ղա-
րսագ և Օհան, 45(240)
- Արրահամ (բրուտ), որդի՝ Պետրո-
սի, մահ., 1825թ., 8(15)
- Աղամ, հայր՝ Յարութիւն տիրացուի,
19 (71)
- Ազրբե քոխա, որդի՝ Շայրուսադի,
հայր՝ Կափեկի և Եղիազար
սարկատագի, 7(7), 7(8)
- Ազիզ, մահ. 1505 թ., 37(186)
- Ազիզ, մայր՝ Պողոս, Պետրոս և
Բաղդասար Գիրքեցիների,
որոնք 1831 թ. եկեղեցի էին
կառուցել, 21 (88)
- Արանես Թովմասեան (տանու-
աւեր), մահ. 1905թ., 94 (506)
- Արապակ քոխվա, որդի՝ Ճանշի,
մահ. 1795թ., 7(9)
- Արաքիշ իշխան (հարյուրապետ)
Սուրբան, Նովսեցի, որդի՝ Պա-
տալի, 45 (245)
- Արախոտ, մահ. 1493 թ., 32 (156)
- Արավերտի, հայր՝ Գրիգորի 8(11)
- Արար Կազի, հիշատակին խաշ-
բար է կանգնեցվել, 77(411)
- Արբուն, 71(376)
- Ալեքսան Մարտիրոսեան Սևունց,
մահ. 1927թ., 52(290)
- Ալիքսան Մեկիստեանց Ճալեքցի,
հիշ. 1911թ., 91(483)
- Ալլահվերան, որդի՝ Համբարձումի,
43(235)
- Աղա Քալի Լազրովենց, հիշ.
1752թ., 18(62)
- Աղակում Նիթեցի, եղբայր՝ Գալիք
Դանիեան Ջարգարեանցի,
43(230)
- Աղանան, մահ. 1374թ., 32(161)
- Աղանան Շամախեցի, 7(10)
- Աղաջան, որդի՝ Ավանիսի Բա-
րսեանցի, սպանվել է 1904թ.,
19(74)
- Աղափի, կին՝ Հայրապետ Խանի-
շինցու, 52(288)
- Ամրին Փրխուլին, մահ. 1171 թ.,
23(95)
- Այմուս, մահ. 1592 թ., 66 (339)
- Այ Քամալ, 30 (144)
- Անա, հիշ. 1810 թ., 93 (501)
- Անա խանում, դուստր՝ Ասար Շա-
մախեցու, մահ. 1808թ., 8 (12)
- Անանես, որդի՝ Հոայի, 93 (500)
- Անդոն, որդի՝ Պետրոսի, մահ. 1773
թ., 67 (346)
- Անբառամ, կին՝ Տէր Կարապետ
Սուրբան-Նովսեցու, մահ.
1840թ., 45 (250)
- Անբառան, կին՝ Ստեփան քոխվի,
մայր՝ Իսրայելի, մահ. 1791թ., 10
(33)
- Անբառան, կին՝ Համբարձումի,
մահ. 1816թ., 19 (69)
- Աննա, կին՝ Տէր Իսրայելի, մահ.
1795, 45 (242)
- Աննա, կին՝ Տէր Յոհան քահանա
Փիրվերտեանցի, մահ. 1836 թ.,
8 (17)
- Աննա, կին՝ Յովհաննես քահանայի,
դուստր՝ Յովակիմ Տէր Ղազար-
եանց Շուշեցու, մահ. 1866թ.,
86 (450)
- Աննա Շամախեցի, կին՝ պարոն
Յոհաննես Քարանբարեանցի,
հիշ. 1871թ., 50 (277), 51 (283)
- Աննա Ուշտալեցի, կին՝ Դալիք Աս-
կարեանցի, մահ. 1871թ., 19 (73)
- Աննա, կին՝ Մարոս Վարդաշենցու,
96 (513)
- Անտոն վարդապետ, հիշ. 1680,
1718, 1719 թթ. 49 (267), 49
(269), 50 (275), 50 (276),
- Առաքել կարողիկոս, նստում էր
Ճալեքի վանքում, հիշ. 1497,
1499, 1511 թթ., 90 (471), 90
(473)
- Առաքել Մուրատեան, հիշ. 1811 թ.
մահ. 1848թ., 95 (508), 95 (509),
95 (510), 95 (512)
- Առաքել Պաշարաբեան Ճալեքե-
ցի, մահ. 1851թ., 89 (466)
- Առաքել Վեգիբեանց Նիթեցի 43
(226)
- Առաքել քահանա Տէր Մարտիրո-
սեանց, մահ. 1894 թ., 9 (22), 9
(23)
- Առաքել Յոսեփեանց, հիշ. 1911 թ.,
84 (445)
- Առաքել Քալախանեցի, պապ՝ Խո-
ջա Ըստեփանի, 45 (246)
- Ասլան, մահ. 1451 թ., 38 (199)
- Ասլան բեկ, հայր՝ Յակովբեկ Աթա-
բեկեանց Ջրաբերդցու, 46 (254)
- Ասլան մասնորթ, որդի՝ Յագին
Թիֆլիզեցու, մահ. 1737 թ., 65
(330)
- Աստուածատուր, որդի՝ Կարապե-
տի և Գուլնարի, 50 (275)
- Աստուածատուր լուսազ քահանա
Շամախու, հայր՝ Տէր Փիլիպո-
սի, 64 (324)
- Աստուածատուր կարողիկոս
(1715-1725), հիշ. 1718թ., 50
(275)
- Աստուածատուր վարդապետ, հիշ.
1715թ., Սաղիսանի վանքում շտե-
մարան է շինել տվել, 63 (315),
65 (337)
- Ասրի, որդի՝ Խուկազի, 11 (42)
- Ավագ, որդի՝ Միրզա Շամախեցու,
մահ. 1812թ., 8 (14)
- Ավանես, ծնողները՝ Սիմոն Յովսե-
փեան և Նախշուն, 92 (486)
- Ավանես Բարսեանց, հայր՝ Աղա-
ջանի, 19 (74)
- Ավար (ղալար), որդի՝ Օհան
Դրախտիկցու, մահ. 1812 թ., 21
(84)
- Ավար, որդի՝ Համբարձում Մաղա-
բեանց Ճալեքցու, մահ. 1857 թ.,
89 (462)
- Ավեղիս (ուստա, դալար), որդի՝
Սարքինի, բոս՝ Խոնա Քասրա-
րի, մահ. 1806թ., 94 (507)
- Աւանեսեան Աւանեսեանց, հիշ.
1912թ., 52 (289)
- Աւանես, 71 (375)
- Արան Շահվարդի, 21 (79)
- Արգամ, որդի՝ Գոգալի, 51 (280)
- Արգալ Տէր Սիմոնեան (դալիք),
հայր՝ Սարգիս տիրացուի, 86
(452)
- Արգաման, ամուսին՝ Տաստազուլի,
հայր՝ Կոկնայի, Կարապետի,
Սարգսի, Մանիայի, 50 (275)
- Արգաման, որդի՝ Հոայի, 93 (500)
- Արգիման, մահ. 1717թ., 10 (31)
- Արբուն, հայր՝ Օվանեսին, 10 (39)
- Արիստակես կարողիկոս, նստած
էր Ճալեքի վանքում, հիշ. 1511-
1516թթ., 93 (504)
- Արտաշիր, որդի՝ Ջուշերի, մահ.
1483թ., 38 (200)

* Փակագծից դուրս նշված քիվը՝ ԼԻ ցուցիչն է, իսկ փակագծերի մեջ անվանումը՝ արձանագրության հերթական համարն է վերձանորոշումների մեջ:

- Արուսիան, որդի՝ Գուռու, 51 (280)
 Արուսիան, մահ. 1454թ., 26 (114)
 Աւետիս քահանա Տէր Իս-
 րաւէնանց, 44 (239)
 Աւետիք (չիլչիլ), 83 (429)
 Աւար, հիշատակին խաչքար է
 կանգնեցվել, 71 (372)
 Աւար, հիշատակին խաչքար է
 կանգնեցվել, 65 (334)
 Աւար, հայր՝ Մկրտչի, 75 (400)
 Աւար, որդի՝ Պաղտասար Թաղա-
 րեցու, մահ. 1816թ., 69 (353)
 Աւար Շամախեցի, հայր՝ Անա խա-
 նումի, 8 (12)
 Աւար Շամախեցի Օսմանեանց,
 տես՝ Օսմանցի Աւար
 Աւետ Պաշարաքեան Գալթրցի,
 մահ. 1858թ., 89 (469)
 Ափկազ, 92 (496)
 Արար, հայր՝ Մինասի, 45 (243)
 Բարա, 73 (385)
 Բարա, որդի՝ Խուկազի, 11 (42)
 Բարի Բաշարաքեանց Գալթրցի,
 հայր՝ Յօհաննիսի, 89 (468)
 Բալասան, դուստր՝ Տէր Դանիէլ Տէր
 Ասազեանցի, մահ. 1899թ., 40
 (216)
 Բալասի Ղամարեանց Մատրասե-
 ցի, 47 (259)
 Բալասի Տէր Գարրիէլեան Տէր
 Գասպարեանց, մահ. 1892 թ.,
 25 (106)
 Բախիշ Բլեղցի, ամուսին՝ Մարեան
 Գիլտարեանցի, 19 (70)
 Բախիշ Սահակեան Շամախեցի,
 ամուսին՝ Մարգարիտ Ստեփա-
 նեանի, 83 (439)
 Բակլար քոխա, հայր՝ Յարութիւն
 քիշիկ Խոշկաշենցու, 87 (458)
 Բակնազար, հայր՝ Տէր Պաղտա-
 սարի, մահ. 1796թ., 93 (499)
 Բակվերդի, որդի՝ Դարակատի,
 մահ. 1786թ., 35 (172)
 Բաղդասար տիրացու, որդի՝ Տէր-
 յանէնց Պօղոսի, մահ. 1809թ., 21
 (81)
 Բաղդասար Գրիգորեան Յովսե-
 փեանց Գիրքեցի, եղբայր՝
 Պետրոսի եւ Պօղոսի, հիշ 1831
 թ., 21 (88)
 Բաղդասար Տէր Մարկոսեանց
 առաջ քահանա, մահ. 1883 թ.,
 21(86)
 Բաղասար, տես՝ Բաղտար տիրացու
 Բաղրամ Մազրդեցի, որդի՝ Յօսե-
 փի, հիշ. 1867 թ., 13 (48)
 Բանան, մահ. 1506 թ., 37 (190)
 Բայուն, 38 (196)
 Բանդիզա, 32 (152)
 Բանդուր, հայր՝ Խոջա Շահվէլի, 49
 (268)
 Բարիզ, նվիրատու, 76 (409)
 Բարիխաւս, որդի՝ Տէր Արրահամի,
 եղբայր՝ Նարինի, քոռ՝ Սահակի,
 մահ. 1704 թ., 10 (28)
 Բեկա, հիշ. 1399թ., 31 (147)
 Բեկայուտ քիշիկ, որդի՝ Տէր Յարու-
 քիւն Թարխանեանցի, մահ.
 1876թ., 83 (440)
 Բիատուր քէկ Քաշարադի, 81
 (419)
 Բոլի իզրաշի (հարյուրապետ),
 որդի՝ Տուրամիշ որդի Արարի,
 մահ. 1846 թ., 45 (252)
 Բորչակ Տէր Աստուածատու-
 րեանց, մահ. 1786 թ., 9 (21)
 Բսիշո, 7 (4)
 Բունիար, հիշատակին 1619թ. խաչ-
 քար է կանգնեցվել, 70 (360)
 Գարրիէլ Թիֆլիզցի, հայր՝ Կարս-
 վանի, 82 (427)
 Գալուստ Նորշինեցի, 9 (21)
 Գալուստ, հայր՝ Սահակի, 76 (405)
 Գալուստ հարիւրապետ Նիժեցի,
 եղբայր Խաչատուրի, Յարութի-
 նի եւ Համբարձումի, 42 (223)
 Գալուստ, կինը՝ Սանդուխտ, որդի-
 ները՝ Դարազ, Օհան, Արրա-
 համ, 45 (240)
 Գալուստ Ներսէսեանց Շամախե-
 ցի, հայր՝ Լեւոնի, մահ. 1905 թ.,
 60 (302), 60 (303)
 Գանազեան Միրզաջան, 73 (386)
 Գասրար Մազրդեցի, որդի՝ Յօսե-
 փի, հիշ. 1867 թ., 13 (48)
 Գասպար Աջունցեցի, հիշ. 1885
 թ. 83 (444)
 Գասպար Տէր Յօսեփեան Թար-
 խանեանց (կօլլեմսկի ասես-
 տոր), մահ. 1873 թ., 83 (438)
 Գարեգին Գասպարեան Աճունց,
 մահ. 1886 թ., 83 (437)
 Գարեգին Գրիգորի Խաչատուրով,
 նորոգող՝ Սր. Սահակ վարդա-
 պետի մատուռի, 75 (395)
 Գափրէլ, որդի՝ Հուայի, 93 (500)
 Գէորգ, հայր՝ Եղիսարէքի, 75 (399)
 Գէորգ Տէր Աստուածատուրեանց,
 հայր՝ Յարութի, մահ. 1870 թ., 96
 (515)
 Գէորգ Յովհաննէսեան Քալան-
 քարեանց իշխան, նվիրատու՝
 Սաղիանի վանքի, հիշ. 1881 թ.,
 62 (311)
 Գէորգ Ջուղայեցի, հայր՝ սլարոն
 Պետրոսի, 50 (276)
 Գիգեր, մահ. 1399 թ., 31 (147)
 Գիգոզ, հիշ. 1399 թ., 31 (147)
 Գիշ Իւան, հիշ. 1598 թ., 48 (263)
 Գիւլկեազար, եղբայր՝ Գրիգորի,
 որդի՝ Ալլահվերանի, 43 (235)
 Գոզալ, մայր՝ Արգամի, 51 (280)
 Գոհար, 51 (279)
 Գոտ, հայր՝ Արուսիանի, 51 (280)
 Գրիգոր, հիշ. 1619 թ., 71 (365)
 Գրիգոր, հիշ. 1619 թ., 71 (371)
 Գրիգոր քահանա, հիշ. 1619 թ., 71
 (373)
 Գրիգոր վարդապետ, հիշ. 1711 թ.,
 50 (272)
 Գրիգոր, հայր Խոջայի, 71 (371)
 Գրիգոր, որդի՝ Ալավերտու, մահ.
 1801 թ., 8 (11)
 Գրիգոր դարփին (տերփուն), որ-
 դի՝ Տավվիքի (Դալիք), մահ.
 1812 թ., 17 (56)
 Գրիգոր, հայր՝ Խանումի, 74 (390)
 Գրիգոր, հայր՝ Տէր Արրահամի, 30
 (142)
 Գրիգոր, հայր՝ Տէր Մեծումի, մահ.
 1812 թ., 21 (82)
 Գրիգոր, որդի՝ Ալլահվերանի, 43
 (235)
 Գրիգոր զնեազ (իշխան, զորագւ-
 խապետ, ղեկերայ) Որբելեա-
 նով, հիշ. 1851 թ., 15 (50)
 Գրիգոր Տէր Մգրտիչեան, 96 (515)
 Գրիգոր Յարութեան (դամիրշի),
 հիշ. 1869 թ., 52 (286)
 Գրիգոր Ղահրամանեան Օհա-
 նեանց Բլեղցի, մահ. 1872 թ., 38
 (205)
 Գրիգոր Սեյրանեանց (զարգար)
 Ննգեցի, մահ. 1894 թ., 86 (453)
 Գրիգոր Առուշանեանց, հայր՝ Եղի-
 սարէքի, 19 (75)
 Գրիգոր Բարդանեանց, նվիրատու
 Դալակայի Սր. Աստվածածին
 եկեղեցու, 26 (109)
 Գուլնազար, մահ. 1717 թ., 32 (164)
 Գուլնար, կին՝ Կարապետի, հարս՝
 Դալի, հիշ. 1718 թ., 50 (275)
 Դանէլ, հայր՝ Ջաւատի, 69 (352)
 Դանէլ, որդի՝ Մոավաշ Եկանի,
 մահ. 1796 թ., 16 (55)
 Դանիէլ արքեպիսկոպոս Շահնա-
 զարեանց Տարօնեցի, Շամա-
 խու քեմի առաջնորդ, մահ. 1868
 թ., 65 (333)
 Դանիէլ եպիսկոպոս Էջմիածնեցի,
 մահ. 1757 թ., 91 (482)
 Դանիէլ, որդի՝ Խուկազի, 11 (42)
 Դանիէլ, որդի՝ Դեանդի եւ Փարու,
 քոռ՝ Չարապու, 51 (278)

- Գավիթ Ջղեցանց, որդի՝ Գավիթ Ջղեցանց Վերին Ագուլեցու, մահ. 1771 թ., 82 (428)
- Գավիթ Ջղեցանց Վերին Ագուլեցի, 82 (428)
- Գալիդ, մահ. 1481 թ., 28 (123)
- Գալիք Ասկարեանց, ամուսին՝ Աննա Ուշտալեցու, 19 (73)
- Գալիք Դանիեան Չարգարեանց Նիժեցի, եղբայր՝ Աղակոմի, մահ. 1909 թ., 43 (230)
- Գալիք Լազարեանց Արցախեցի (սերված՝ Քաշարաղ զավառի մեկի չայկազի տոհմից), հայր՝ Իսան Գալիքեան Լազարեանցի, մահ. 1823 թ., 81 (419)
- Գալիք, հայր՝ Կարապետի, հիշ. 1718թ., 50 (275)
- Գալիք Ղարաբաղցի Բարխուդարեանց, հիշ. 1852 թ., 15 (53)
- Գալիք, որդի՝ Մարտիրոսի, մահ. 1820 թ., 74 (389)
- Գալիք, որդի՝ Տեր Մկրտչի, եղբայր՝ Մանասի, Յովսեփի, Մլասկի, մահ. 1873թ., 93 (496)
- Գինուշ աղա, 71 (369)
- Գուրմիշ, 45 (247)
- Եաղուպ, նվիրատու, 75 (402)
- Երար Եարդուլեան, կին՝ Առաքել Մուրատեանի, 95 (508)
- Երարանց Կասապետ Յաղուրյունցի, 94 (506)
- Եղիա, եղբայր՝ Թաղեոս առաջ քահանա Բողաղեանցի, 62 (310)
- Եղիազար, որդի՝ Մօսէս քահանայի, եղբայր՝ Ղազար դպրի, մահ. 1718թ., 25 (103)
- Եղիազար արքեպիսկոպոս Տուտեցի, մահ. 1760 թ., 65 (332)
- Եղիազար սարկաւազ, որդի՝ Ազրբեքոսի, մահ. 1788 թ., 7 (8)
- Եղիասրէք, 50 (275)
- Եղիասրէք, դուստր՝ Տեր Գեորգի, հիշ. 1718 թ., 75 (399)
- Եղիասրէք կույս, մահ. 1654 թ. հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 65 (336)
- Եղիասրէք, դուստր՝ Գրիգոր Առուշանեանցի, կին՝ Ներսէս Գրիգորով Աղբուրաղցու, 19 (75)
- Եղիասպետ, մայր՝ Մարեանի, 50 (276)
- Եղոր, հայր՝ դպրաբ չակոբի (տալրաբ չակոբ), 18 (66)
- Ենգիբար Չոդանեանց Նիժեցի, հայր՝ Օհանջանի, 42 (221)
- Ենովք, եղբայր՝ Թաղեոս առաջ քահանա Բողաղեանցի, 62 (310)
- Եսայի կարողիկոս (1702-1728), հիշ. 1718թ., 50 (275)
- Երակղ (Հերակղ) կայսր, հիշ. 1640թ. 11 (43)
- Երդայչեր, մահ. 1410 թ., 31 (149)
- Երեմիա Աղվանից կարողիկոս (1676-1700), հիշ. 1688 թ., 50 (269)
- Երեմիա եպիսկոպոս, 62 (314)
- Եփրեմ կարողիկոս (1809-1830), հիշ. 1816 թ., 63 (318)
- Եփրեմ վարդապետ Աշտարակեցի, հիշ. 1903 թ., 64 (322)
- Զալի կամ Խանում, քույր՝ Յուսեփի կամ Աղաջանի, Յարութի, դուստր՝ Հարամ քոխի եւ Անայի, 93 (501)
- Զամամ, դուստր՝ Յարութի, 66 (341)
- Զանի Գալստեանց Նիժեցի, 43 (226)
- Զանի, մահ. 1517թ., 26 (115)
- Զառնչա, կին՝ Ալլահիբեանի, մայր՝ Գրիգորի եւ Գիւլկեազարի, 43 (235)
- Զարար Գորբանց, հիշ. 1823 թ., 42 (220)
- Զարար, հայր՝ Մարիամի, 45 (251)
- Զարարիա Թաղոսեանց, հորեղբայր՝ Նիկոլայ Ստեփանեան Թաղոսեանցի, 62 (313)
- Էլչի Թաղի, նվիրատու, որդի՝ Մանդին Թիֆլիզեցու, 57 (292)
- Էլսար, մահ. 760թ. (?), 19 (76)
- Ըսազ Խարփերքցի, հայր Ռիսանի, 51 (279)
- Ըսկանդար, հայր՝ Մահտեսի Յարութիանի, 61 (307)
- Ըսպանդիար (մլրդար), որդի՝ Մսջարա, 30 (145)
- Ըտեփան խոջա Քալախանցի, բո՛ւ Առաքելի, մահ. 1816թ., 45 (246)
- Ըրստակես կարողիկոս, տես՝ Արխատակես կարողիկոս
- Թաղեոս առաջ քահանա Բողաղեանց (քարտաբնակ), 49 (264), 62 (310)
- Թաղեոս արքեպիսկոպոս, առաջնորդ Շամախու քեմի, հիշ. 1886թ., 62 (308)
- Թաղեոս, կինը՝ Սիմա, 50 (275)
- Թաղեոս Տեր Մարգարեանց, հիշ. 1893 թ., 34 (170)
- Թարոս, որդի՝ Օվանէսի, մահ. 1793թ., 18 (65)
- Թամաս, մահ. 1493 թ., 37 (189)
- Թամար Ղարաբաղցի, մայր՝ Խաչատուրի, ամուսինը՝ Ղազար, 64 (319)
- Թամուր, որդի՝ Յակոբ Շամախեցու, 50 (276)
- Թարիդուլի, ամուսին՝ Կուլի, 76 (406)
- Թոնա վարդապետ, հիշ. 1633 թ., 7 (5), 65 (335)
- Թոնաս, 43 (238)
- Թոնաս, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 71 (367)
- Թովմա (Թովմաս) կարողիկոս, մահ. 1475 թ., 90 (471), 90 (472)
- Թովմաս Տեր Թովմասեանց Նուխեցի, մահ. 1884 թ., 83 (441)
- Թովսիկ, նվիրատու, 75 (402)
- Թումա վարդապետ, տես՝ Թոնա վարդապետ.
- Թումա, հայր՝ Օվասափի, 75 (404)
- Թուման, հայր՝ Պողոսի, 10 (40)
- Իգնատիոս վարդապետ, մահ. 1758թ., քաղված է Սաղիանի վանքի բակում, 64 (326)
- Իրափզուղ, հայր՝ Մովսէսի, 86 (455)
- Իոստամ, 45 (241)
- Իսրայէլ, որդի՝ Ստեփան քոխի, մահ. 1799 թ., 10 (34)
- Իսան Գալիքեան Լազարեանց (ղեներալ-մայոր), 81 (419)
- Լեւօն, որդի՝ Գալուստ Ներսէսեանցի, մահ. 1905թ., 60 (302)
- Խալաթ վարժապետ, մահ. 1829թ., 91 (479)
- Խանում, 74 (390)
- Խաչան Բաշարաբեան Դալերքցի, մահ. 1854 թ., 89 (467)
- Խաչան, որդի՝ Խուկազի, 11 (42)
- Խաչանէս, հայր՝ Հայրապետի, 36 (172 ա), 36 (173)
- Խաչայտիք, 71 (362)
- Խաչատուր, 32 (159)
- Խաչատուր, հիշ. 1817 թ., ծնողները՝ Ղազար եւ Թամար Ղարաբաղցիներ, 64 (319)
- Խաչատուր բէկ Միրզայեանց, 72 (383)
- Խաչատուր, եղբայր՝ Պաղումի, հիշ. 1620-ական թթ., 69 (356)
- Խաչատուր Ղազարեան Շամախեցի, շինել է Սբ. Սահակ մատուռը Քարբանջում, հիշ. 1817 թ., 74 (391)
- Խաչատուր, հայր՝ Վարդանի, 50 (273)
- Խաչատուր Աբարեկեանց, 44 (239)

- Խաչատուր, եղբայր՝ Գարուստ Նի-
ժեցու Հայրապետի, Համբար-
ձումի, Յարութիւնի, 42 (223)
- Խաչատուր Եղիազարեանց իշ-
խան Նիժեցի, նվիրատու, 42
(224)
- Խաչատուր Յարութիւնեան Բլեղ-
ցի,
մահ. 1874 թ., 38 (206)
- Խաչի Բօլիեանց Ճալեքցի, հիշ-
1909 թ., 91 (484)
- Խաչի Յակոբեան Սարգիսեանց
Միրզաբեկյունցի, մահ. 1869 թ.,
40 (213)
- Խքիար, 10 (32)
- Խոնա Սարար (իփակչի), որդի՝
Մովսէս Էրզրումցու, մահ.
1686 թ., 85 (448)
- Խոնա Քասալար Ավետարանոցե-
ցի, 94 (507)
- Խոնդա, մահ. 1409 թ., 32 (157)
- Խոջա, որդի՝ Գրիգորի, մահ.
1619 թ., 71 (371)
- Խոջա Շահվէլ, որդի՝ Բանդուրի,
հիշ. 1717 թ., 49 (268)
- Խոտրաշխ, 38 (198)
- Խուկագ, հայր՝ Բարայի, Աբու,
Դանիւլի եւ Խաչանի, 11 (42)
- Խումարշայ (խոնա), մահ. 1489 թ.,
37 (188)
- Խորշուղ, 8 (48)
- Մաղիկ, կին՝ Հովսէփ Մուրադեան-
ցի, մայր՝ Սղեփանի եւ Մարդի-
րոսի, 48 (260)
- Մամբուկ, հիշ. 1598 թ., 48 (263)
- Կալուստ, 45 (249)
- Կարապետ, հայր՝ Տէր Աագ Շա-
մախեցու, 75 (397)
- Կարապետ, որդի՝ Մուրատեանի,
եղբայր՝ Յովհաննէս բէկի, մահ.
1844 թ., 95 (510)
- Կարապետ, որդի՝ Դարի, կինը՝
Գուլնար, հիշ. 1718 թ., 50 (275)
- Կարապետ կաթողիկոս (1402-
1423), նստում էր Ճալեքի վան-
քում, հիշ. 1411 թ., 89 (470), 90
(474)
- Կարապետ Յովհաննիսեան Քա-
լանբարեանց, մահ. 1879 թ., 59
(297)
- Կարապետ, որդի՝ Արզմանի եւ
Տաստագուլի, եղբայր՝ Կոկնայի,
Սարգսի եւ Մանիայի, 50 (275)
- Կարապետ քահանա Տէր Կարա-
պետեան, հոգևոր հովիվ Քար-
բանջ գիւղի, հիշ. 1891 թ., 74
(392), 75 (398)
- Կարափան (զարկար), որդի՝ Գար-
բիէլ Թիֆլիզցու, մահ. 1761 թ.,
82 (427)
- Կափեկ, բո՛ւ Շայրոտաղի, որդի՝ Ա-
զրբէի, եղբայր՝ Եղիազար սար-
կառագի, մահ. 1762 թ., 7 (7)
- Կիորզ Գանձակեցի, մահ. 1773 թ.,
22 (90)
- Կիրակոս, հիշատակին խաչքար է
կանգնեցվել, 71 (374)
- Կիրակոս վարդապետ Սաղիանցի,
հիշ. 1660 թ., 61 (306)
- Կիւրկին բէկ Աւշառեանց, հիշ.
1844 թ., 9 (19)
- Կոկնա, որդի՝ Արզմանի եւ Տաստա-
գուլի, եղբայր՝ Կարապետի,
Սարգսի եւ Մանիայի, 50 (275)
- Կոբ բոխա, որդի՝ Պեջանի, մահ.
1783 թ., 18 (64)
- Կրկոս, տես՝ Կիրակոս վարդապետ
Կոյ, կողակից՝ Թարիղուլու, նվիրա-
տու, 76 (406)
- Կոյ, նվիրատու, 76 (409)
- Կուլոն, կին՝ Ստեփանի, մահ. 1095
թ., 28 (130)
- Հարամ բոխա, որդի՝ Հոայի, 93
(500), 93 (501)
- Հակոբ (դալար), որդի՝ Եղդուրի,
մահ. 1798 թ., 18 (66)
- Հանի (Չարարի), Շարիի խան, հիշ.
1751 թ., 92 (489)
- Համբարձում, ամուսին՝ Անբառա-
նի, 19 (69)
- Համբարձում, եղբայր՝ Գարուստ
հարիրապետի, Խաչատուրի,
Յարութիւնի, 42 (223)
- Համբարձում Մաղաբեանց Ճա-
լեքցի, հայր՝ Ավարի, 89 (462)
- Համբարձում Օսմանեանց, որդի
Ալլահվերանի եւ Նուրարի, 43
(235)
- Հայրապետ աղա Գ. Թառու-
հեանց, հիշ. 1864 թ., 59 (301)
- Հայրապետ Աղամալօվ, եղբայր՝
Մկրտչի եւ Մեջլումի, հիշ. 1871
թ., 72 (384)
- Հայրապետ Խանիշինցի, 52 (287)
- Հայրապետ, որդի՝ Խաչանէսի, եղ-
բայր՝ Յարութի, մահ. 1803 թ.,
36 (172ա)
- Հայրապետ (Ղոլիզնաց ազգից)
Դաշտցի, հայր՝ Օհանէսի, 83
(430)
- Հայրապետ Սմբատեանց Նախի-
ջեփանցի, 59 (298)
- Հայրապետ Տէր Սարգսեան Բլեղ-
ցի, մահ. 1857 թ., 38 (203)
- Հայրապետ Քանապեանց Գանձա-
կեցի, հայր՝ Ռատամի, 83 (433)
- Հայրի, հայր՝ Տէր Գրիգորի, 87
(457)
- Հայրում, որդի՝ Աւետիքի, մահ.
1782 թ., 82 (429)
- Հասանբէկ (սլարոն), հիշ. 1511 թ.,
90 (473)
- Հափա, մահ. 1587 թ., 36 (182)
- Հոայ, հայր՝ Հարամ բոխի, Գափիւ-
լի, Անանէսի, Յագրեան Գւոր-
բի, Մարտիրոսի, Արզմանի,
մահ. 1809 թ., 93 (500)
- Հովսէփ Մուրադեանց, կինը՝ Մա-
ղիկ, որդիները՝ Սղեփան եւ
Մարդիրոս, 48 (260)
- Հոխիսիմն Յակօբովնա, կողակից՝
Ղազար Գրիգորեանի, նվիրա-
տու, հիշ. 1819 թ., 76 (407)
- Հոմսիր, կին՝ Սարգիս Շամախեցու,
մահ. 1827 թ., 10 (36)
- Հրապետ, հայր՝ Յարութիւնի, 17
(57)
- Հօհանիս Ստեփանօվ Գաշտեցի,
15 (51)
- Ղազար աշուղ, որդի՝ Միրզա
Հերկերեցու, մահ. 1831 թ., 69
(355)
- Ղազար Բալլուեանց Ճալեքցի,
մահ. 1885 թ., 89 (463)
- Ղազար Գրիգորեան, ամուսին՝
Հոխիսիմնի, 76 (407)
- Ղազար դպիր, որդի՝ Մօսէս քահա-
նայի, 25 (102)
- Ղարագ, ծնողները՝ Գարուստ եւ
Սանդուխտ, եղբայրները՝ Օհան
եւ Արքահամ, 45 (240)
- Ղազար Թիֆլիզեցի, հայր՝ Մէլքո-
նի, 65 (327)
- Ղազար Ղարաբաղցի, որդի՝ Խա-
չատուրի, կինը՝ Թամար, 64 (319)
- Ղազար Շիրվանցի, փեսա՝ Գրիգո-
րի, ամուսին՝ Խանումի, 74 (390)
- Ղարա, հայր՝ Ռհանճանի, 93 (497)
- Ղանիայեկ Նազարեանց, հայր՝ Յօ-
սէփին, 46 (256)
- Ղապալալուշ, որդի՝ Սողբարմիշի,
մահ. 1474 թ., 20 (78)
- Ղասում (ոստա), մահ. 1717 թ., 33
(165)
- Ղարակատ, 45 (247)
- Ղարակատ, հայր՝ Բակվերտի, 35
(172)
- Ղարապղ, հայր՝ աշուղ Փարսի, 65
(338)
- Ղեւանդ, որդի՝ Չարապու, ամուսին՝
Փարու, հայր՝ Արզարի, Դանիւլի
եւ Չաղապու, 51 (278)

- Ղուրսար, մահ. 1451 թ., 36 (176)
 Ճանան, որդի՝ Յոհաննեսի, մահ. 1815 թ., 45(244)
 Ճանշ, հայր՝ Արապակ բոխալի, 7 (9)
 Ճանուայշ, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 71 (366)
 Ճավայիր Պետրոսեան, կին՝ Մարքար քահանայի Տէր Սարգսեան Բլեղու, մահ. 1861 թ., 46 (257)
 Ճունշիր, մահ. 1512 թ., 38 (201)
 Ճունշիր, մահ. 1556 թ., 38 (194)
 Մարոս, 25 (100)
 Մարոս, ամուսին՝ Աննայի, նվիրատու, 96 (513)
 Մակար Ա կարողիկոս, 62 (308), 62 (309), 74 (392)
 Մահեզար, մահ. 1701 թ., 93 (502)
 Մահտեսի Ասան Գալստեանց Նիժեցի, հայր՝ Յովհաննէս քահանայի, մահ. 1892 թ., 43 (227), 43 (228)
 Մահտեսի Մարտիրոսեանց Փանիւնց, 81 (418)
 Մահտեսի Յարութիւն, որդի՝ Ըսկանդարի, հիշ. 1786 թ., 61 (307)
 Մահտեսի Օսէի Մելյարեցի, որդի՝ Արքախանի, հիշ. 1812 թ., 50 (270)
 Մայրեան Կործնովանցի, դուստր՝ Յօսէփի, մահ. 1836 թ., 18 (67)
 Մանաս, որդի՝ Տէր Մկրտչի, եղբայր՝ Յովսէփի, Մլասկի, Գարի, 93(496)
 Մանդին Թիֆլիզցի, հայր՝ Էլչի Թաղի, 57 (292)
 Մանիւս, դուստր՝ Արզամանի և Տաստազուլի, քույր՝ Կոկնայի, Կարապետի, Սարգսի, 50 (275)
 Մանուկով Խոյեցի, 82 (421)
 Մանուշար խան, 66 (340)
 Մատրէոս, որդի՝ Եղիսարէտի, 50 (276)
 Մարգար Գարարաղցի Բարխուդարեանց, հիշ. 1852 թ., 15 (53)
 Մարգար քահանա Տէր Սարգրսեան Բլեղցի, մահ. 1860 թ., 38 (204)
 Մարգարէ Լազարով, ժառանգ՝ Յարութիւն Գազարեան Շամալսեցու, կտորցել է տվել Քարբանջի Սր. Աստվածածին եկեղեցին, 75 (401)
 Մարգարիտ, 69 (357)
 Մարգարիտ Ստեփանեան, կին՝ Բախիշ Սահակեան Շամալսեցու, մահ. 1875 թ., 83 (439)
 Մարդիրոս, որդի՝ Յովսէփի և Ծաղիկի, եղբայր՝ Սղեփանի, 48 (260)
 Մարիամ, դուստր Յարութիւնի Ծատրեանց, կին՝ Սերգէյ Պետրոսեանցի, մահ. 1902 թ., 60 (304)
 Մարեան Գիլտարեանց, կին՝ Բախիշ Բլեղու, մահ. 1871 թ., 19 (70)
 Մարիամ, դուստր՝ Տէր Զարարի, կին՝ Յոհաննէսի, մահ. 1844 թ., 45(251)
 Մարիամ Թադոսեանց, դուստր՝ Նիկոլայ Ստեփանեան Թադոսեանցի, 62 (313)
 Մարիամ, կին՝ Միրայել իշխանի, մահ. 1836 թ., 10 (37)
 Մարիամ, կին՝ Պետրոսի, հարս՝ Տէր Սահակ Մատրասցու, 50 (274)
 Մարիամ Տէր Մարկոսեանց, մահ. 1890 թ., 21 (87)
 Մարեան, կին՝ Մէլքիսի, 30 (138)
 Մարկոս Աղաջանեան, 43 (231)
 Մարկոս, մահ. 1792 թ., 64 (323)
 Մարտիրոս, կինը՝ Սուրմա, 43 (233)
 Մարտիրոս, որդի՝ Հոայի, 93 (500)
 Մարտիրոս Գալսկեցի, որդի՝ Յօհաննիս, մահ. 1873 թ., 19 (72)
 Մարտիրոս (զարգար), ամուսին՝ Վառի, 25 (105)
 Մարտիրոս Յարութիւնեան Մարտիրոսեանց, մահ. 1865 թ., 82 (423)
 Մարտիրոս Նիսազեանց, եղբայր՝ Մովսէս Մկրտչեան Նիսազեանցի, հիշ. 1833 թ., 72 (380)
 Մարտիրոս Վլասեանց Գիւրջիւանցի, հիշ. 1908 թ., 8 (18)
 Մարտիրոս Քարբանջեցի, հայր՝ Գարի, 74 (389)
 Մարութա Գոնդարեանց, որդի՝ Սամուէլ Գոնդարեանցի, հոգարարձո՝ Մատրասայի ոստանարանի, մահ. 1889 թ., 48 (264)
 Մարքար Անտօնեանց Տէր Սահակեանց, 48 (261)
 Մարքար, հայր՝ Տէր Ազարիա Զառափեցու, 86 (454)
 Մարքար քահանա Տէր Սարգսեան Բլեղցի, ամուսին՝ Ճավայիր Պետրոսեանի, 46 (257)
 Մարքարիդ, մահ. 1771 թ., կողակից՝ Պետրոսի, 67 (344)
 Մարքարիտ, մահ. 1799 թ., 68 (347)
 Մելիք, մահ. 1454 թ., 32 (160)
 Մելիք Առստամ, 78 (413)
 Մելիք Հայկազ (Քաշարաղի), 81 (419)
 Մելիք Հասան, մահ. 1551 թ., 21(79)
 Մելիք Մելքում, որդի՝ Չալապովի, մահ. 1840 թ., 13 (49)
 Մելիքճան, հիշատակին խաչքար է կանգնեցվել, 65 (334)
 Մելքում, 74 (393)
 Մելքում Գարամանեան, 73 (387)
 Մելքում, որդի՝ Շահումվարի, մահ. 1857 թ., 43 (234)
 Մեջլում Աղամալով, եղբայր՝ Մկրտչի և Հայրապետի, հիշ. 1871 թ., 72 (384)
 Մեսրոպ արքեպիսկոպոս, առաջնորդ Շամախու բեմի, 59 (298), 61 (309), 62 (313)
 Մելիս, որդի՝ Մելքիսի և Մարեանի, եղբայր՝ Օհանի, մահ. 1717 թ., 30 (138)
 Մելքիս, հայր՝ Մելքիսի և Օհանի, ամուսին՝ Մարեանի, 30 (138)
 Մելքում Գարամանեանց, հիշ. 1861 թ., 73 (387)
 Մելքում, որդի՝ Գազար Թիֆլիսեցու, մահ. 1737 թ., 65 (327)
 Մինաս, քոռ՝ Պողոս իշխան Նիժեցի Մատրէոսեանի, 43 (229)
 Մինաս, որդի՝ Արարի, մահ. 1815 թ., 45 (243)
 Միրզա Հիրհիրեցի (Հերհեր), հայր՝ աշուղ Գազարի, 69 (355)
 Միրզա Գիւնազիզով Նուխեցի (սպարոն), վարպետ-որմնադիր, մահ. 1851 թ., 83 (435)
 Միրզա Շամալսեցի, հայր՝ Ավագի, 8 (14)
 Միրզաեան Գ. Վարպետ, 73 (385)
 Միրայել Ծատուրեան, հիշ. 1867 թ., 26 (108)
 Միրայել մեծ իշխան, ամուսին՝ Մարիամի, 10 (37)
 Միրայել երեց, հիշ. 1619 թ., 71 (363)
 Մլասկ, 93 (496)
 Մկր, 76 (408)
 Մկրդիշ, 69 (357)
 Մկրդիշ կարողիկոս (1892-1907), հիշ. 1893 թ., 62 (313)
 Մկրտիչ Աղամալով, 72 (384)
 Մկրտիչ Հօաննեան, 89 (464)
 Մկրտիչ, 75 (400)
 Մկրտիչ Մսիրեանց, 84 (446)
 Մկրտիչ քահանա Տէր Աստուածատուրեան, 1870 թ-ից սկսած Օրմանլը գյուղի քահանան էր, մահ. 1901 թ., 96 (516)
 Մկրտիչ, 95 (508), 95 (510)

- Մովսէս, եղբայր՝ Թադէոս առագ
բահանայ Բողաղեանցի, 62
(310)
- Մովսէս Էրզումցի, հայր՝ Իփակչի
Խօճա Սարսրի, 85 (448)
- Մովսէս կարողիկոս (1629-1633),
հիշ. 1633 թ., 7(5)
- Մովսէս, որդի՝ Իբրափզուողի, մահ.
1796 թ., 86 (455)
- Մովսէս Մկրտչեան Նիսիւնաց,
եղբայր՝ Մարտիրոս Նիսիւնաց-
ցի, հիշ. 1833թ., 72 (380), 72
(381)
- Մռավաշ Եկան, հայր՝ Դանէլի, 16
(55)
- Մսկրաթ, կին՝ Քինեարի, մահ. 1736
թ., 74 (388)
- Մսջարա, հայր՝ Ըսպընդիարի, 30
(145)
- Մուսայէլ Միրզայեանց, 72 (383)
- Մուսի Դարարաղցի (չարոխչի),
1833-ին նորոգել է Շարիի Սր.
Հոփսիսն եկեղեցին, 82 (424),
82 (425)
- Մուստաֆա խան Շամախու, հիշ.
1816 թ., 1817 թ., 63 (318),
64(319)
- Մուսփա, 9 (24)
- Մուրադ (ուստա), մահ. 1252 թ. 36
(174)
- Մուրաախան, 71(376)
- Մօսէս Նէրսէսեանց, հիշ. 1840 թ.,
22 (89)
- Մօսէս քահանա, հայր՝ Դազար
դարի և Եղիազարի, 25 (102), 25
(103)
- Յազիր խան, մահ. 1717 թ., 33 (166)
- Յակոբ կարողիկոս (1655-1680),
հիշ. 1660 թ., 1671 թ., 61 (306),
92 (485)
- Յակոբ Շամախեցի, հայր՝ Թա-
մուրի և Օհանի, 50 (276)
- Յակոբ սարկաւազ, հիշ. 1627 թ., 70
(358)
- Յակոբ Օսմանցի, հիշ. 1828 թ., 59
(299)
- Յակոբ Օսմանցի (Օսմանեանց),
հիշ. 1828, 59 (299)
- Յակովբ կարողիկոս, տես՝ Յակոբ
կարողիկոս
- Յակովբէկ Աբարբէկեանց Ջրա-
բերդցի, որդի՝ Ասլան բէկի, մահ.
1847 թ., 46 (254)
- Յակովփ, փեսա՝ Կափեկի, 7(7)
- Յայգրեան Գեորգ, որդի՝ Հոայի, 93
(500)
- Յարութ, որդի՝ Խաչանէսի, մահ.
1809թ., 36 (173)
- Յարութ, 96 (515)
- Յարութ, 66 (341)
- Յարութ, մահ. 1718 թ., 30 (139)
- Յարութ, որդի՝ Հարամ բոխի և
Աննայի, մահ. 1810 թ., 93 (501)
- Յարութիւն (բժիշկ) Խոշկաշենցի,
որդի՝ Բակկար բոխի, մահ. 1888
թ., 87 (458)
- Յարութիւն, եղբայր՝ Համբարձումի,
Խաչատուրի և Գարուստի, 42
(223)
- Յարութիւն, եղբայր՝ Խաչատուրի,
64 (319)
- Յարութիւն, կառուցել է տվել
Յաղորդու գյուղի Սր. Գրիգոր
Լուսավորիչ եկեղեցին, մահ.
1898 թ., 93 (505)
- Յարութիւն, հայր՝ Չամամի, 66
(341)
- Յարութիւն, մահ. 1799 թ., 68 (348)
- Յարութիւն, որդի՝ Հրապետի, մահ.
1825 թ., 17 (57)
- Յարութիւն բէկ Սիլիկեանց, կա-
ռուցել է տվել Վարդաշենի ու-
սումնարանի շէնքը 1876 թ., 95
(511)
- Յարութիւն իշխան Չառապեցի, 86
(449)
- Յարութիւն Ծառեանց, հայր՝
Մարիամի, 60 (304)
- Յարութիւն Դազարեան Շամա-
խեցի, 75 (401)
- Յարութիւն, որդի՝ Ստեփան (գար-
գար) Հնդարեցու, մահ. 1822 թ.,
10 (35)
- Յարութիւն Շահպարտնեանց
Գանձակեցի, հիշ. 1852 թ., 15
(52)
- Յարութիւն Ստեփանեան Էֆեն-
տեանց Մատրասեցի, տանու-
տեր, մահ. 1901 թ., 48 (265)
- Յարութիւն Տէր Սահակեանց
Մատրասեցի, 47 (259)
- Յարութիւն տիրացու, որդի՝
Յօհաննէսի, մահ. 1823 թ., 83
(434)
- Յարութիւն տիրացու, որդի՝ Աղա-
նի, մահ. 1868 թ., 19 (71)
- Յօհաննէս, որդի՝ Կարապետ քահա-
նայի, ամուսին՝ Մարիամի, 45
(251)
- Յօհաննէս Քարանբարեանց, ամ-
ուսին՝ Աննա Շամախեցու, հիշ.
1871 թ., 50 (277), 51 (283)
- Յօհանջան, հայր՝ Տէր Ավետիսի,
մահ. 1840 թ., 42 (219), 42 (221)
- Յօռոմսիմ, դուստր՝ Սահակի, մահ.
1736 թ., 67 (343)
- Յօսէփ կամ Աղաջան, եղբայր՝ Յա-
րութի, որդի՝ Հարամ բոխի և Ան-
այի, 93 (501)
- Յօսէփ, որդի՝ Դանիալեկ Նազա-
րեանցի, մահ. 1860 թ., 46 (256)
- Յովաննէս սարկաւազ, մահ. 1555թ.,
37 (187)
- Յովհանն արքեպիսկոպոս, սուսջ-
նորդ Սաղիանի փանրի, մահ.
1832 թ., 65 (328)
- Յովհաննէս աղա Միրաւէլեան
Աշխարով Հնդարեցի, մահ.
1837 թ., 10 (38)
- Յովհաննէս, 63 (317)
- Յովհաննէս բէկ, որդի՝ Աստուկ Մու-
րատեանի, 95 (509), 95 (510)
- Յովհաննէս վարդապետ Պաշն-
ճաղցի, մահ. 1706 թ., 87 (461)
- Յովհաննէս քահանա, ամուսին՝
Աննայի, փեսա՝ Յովակիմ Տէր
Դազարեանց Շուշեցու, 86 (450)
- Յովհաննէս քահանա Նիժնեցի, որ-
դի՝ Մահաեսի Ասան Դարսեան-
ցի, մահ. 1910 թ., 43 (227)
- Յովհաննէս Պողոսեանց, հիշ. 1896
թ., 29 (137)
- Յովսէփ, որդի՝ Տէր Մկրտչի, եղ-
բայր՝ Մլասկի, Դարի, Մանա-
սի, 93 (496)
- Յովսէփ, հիշ. 1751 թ., 92 (489)
- Յովսէփ Մարկոսեան Սարգսեան,
մահ. 1870, 40 (214)
- Յօհան, հայր՝ Մարտիրոս Դարս-
կեցու, 19 (72)
- Յօհան, եղբայր՝ Տէր Աստու-
ծատուր քահանա Ենգիրա-
բեան, 42 (218)
- Յօհան եպիսկոպոս Շամախոյ,
հիշ. 1816 թ., 1817 թ., 63 (318),
64 (319)
- Յօհաննէս, հայր՝ Դանանի, 45 (244)
- Յօհաննէս Խոյնեցի Մանուկով,
ժառանգ՝ Մանուկովի, կինը՝
Ուտիան, մահ. 1840 թ., 82
(421), 82 (422)
- Յօհանիս Յօսէփեան Խանունց
Շուշեցի, մահ. 1827 թ., 82 (420)
- Յօհաննէս դպիր, որդի՝ Տէր Կա-
րապետի, մահ. 1851 թ., 46 (255)
- Յօհաննէս, հայր՝ Յարութիւն տիրա-
ցուի, 83 (434)
- Յօհաննէս տիրացու Մօկուրեցի,
92 (494)
- Յօհաննէս, որդի՝ Բարի Բաշարա-
բեանի, մահ. 1855 թ. 89 (468)
- Յօսէփ, հայր՝ Բողբամի, Շիրինի և
Գասարի, 13 (48)
- Յօսէփ, հայր՝ Մարեանի, 18 (67)

- Յօսէփ Անտարանօցեցի, ամուսին՝ Սառի, 69 (351)
- Յօսէփ, որդի՝ Սարգսի, մահ. 1819 թ., 45 (248)
- Յովակիմ Տէր Ղազարեանց Շուշեցի, հայր՝ Աննայի, 86 (450)
- Յովհաննէս Ղեզեանց Նուխեցի, մահ. 1870 թ., 83 (436)
- Նախշուն, կին՝ Սիմօն Յովսէփեան Ղափեանցի, մայր՝ Ավանէսի, 92 (486)
- Նասյար, մահ. 1651 թ., 32 (163)
- Նարին, դուստր՝ Տէր Արրահամի, մահ. 1702 թ., 9 (26)
- Ներսէս Գրիգորով Աղբուլաղցի, ամուսին՝ Եղիաբէթի, 19 (75)
- Ներսէս Ե. կարողիկոս (1843-1857), հիշ. 1851 թ., 15 (50)
- Ներսէս կարողիկոս Աղուանից հակարոտ (1706-1736), 1718 թ., 50 (275)
- Ներսէս Ղափանցի, հայր՝ Արրահամի, 83 (431)
- Ներսէս վարդապետ, մահ. 1551 թ., 65 (329)
- Ներսէս քահանա Տէր Գասպարեանց, մահ. 1894 թ., 25 (107)
- Նիկալայ Պաւլովիչ ռուսաց քազատր (1796-1855), հիշ. 1851 թ., 15 (50)
- Նիկար, 26 (113)
- Նիկօլայ Մ., հաշվապահ, 73 (385)
- Նիկօլայ Ստեփանեան Թադոսեանց, բազումարձակ նվիրատու Սաղիանի վանքի, հիշ. 1896 թ., 62 (313)
- Նկողին, մահ. 1492 թ., 36 (184)
- Նիկանլայ, 28 (132)
- Նուրար, մայր՝ Ալլահվերանի, կին՝ Համբարձումի, տատ՝ Գրիգորի ու Գիւլկեսգարի, 43 (235)
- Նունգար, մահ. 1369 թ., 28 (126)
- Շահին, որդի՝ Պօղոսի, 51 (279)
- Շահ Սուրբան Հուսէին արքայարսից, հիշ. 1701 թ., 57 (292)
- Շահսուրբան, կին՝ Տէր Արրահամի, մայր՝ Նարինի, 9 (27)
- Շահսուվար, հայր՝ Մելքումի, 43 (234)
- Շահվերդի, մահ. 1653 թ., 21 (80)
- Շահրազ Տէր Մարտիրոսեանց, կին՝ Աուսբէլ քահանա Տէր Մարտիրոսեանցի, մահ. 1890 թ., 9 (23)
- Շահրման, 32 (162)
- Շահում, հիշ. 1513 թ., 71 (370)
- Շահում, մահ. 1498 թ., 28 (128)
- Շայրտաղ, հայր՝ Ազրբէի, պապ՝ Կափէլի և Եղիազար սարկաւազի, 7(7)
- Շայդուրաբ, մահ. 1451 թ., 37 (185)
- Շատիպակ, մահ. 1495 թ., 28 (125)
- Շարար, 32 (152)
- Շիխիպէկ, մահ. 1658, քաղված է Սաղիանի վանքի մտ, 66 (340)
- Շիրին, որդի՝ Հոսէփի, 13 (48)
- Շղարէզ Մեհաբի բէգ, հիշ. 1893 թ., 34 (170)
- Շողարաբ, 44 (236)
- Շրվան, մահ. 1750 թ., 10 (30)
- Որէլ արեղա, 11(45)
- Ոհան, որդի՝ Ըսազ Խարփերբցու, 51 (279)
- Ոհանճան, 93 (497)
- Ոսկան վարդապետ, առաջնորդ Սաղիանի վանքի, հիշ. 1786 թ., 61 (307)
- Ովանէս, հիշատակին 1619 թ. խաչարար է կանգնեցվել, 70 (360)
- Որբելեանով, տես՝ Օրբելեանով Չարապի, հայր՝ Ղևանդի, 51 (278)
- Չարապի, որդի՝ Ղևանդի և Փարուն, բոռ՝ Չարապու, 51 (278)
- Չարապով, հայր՝ Մելիք Մելքումի, 13 (49)
- Չուրուր, 71 (368)
- Պաղվան Օ., նախագահ, 73 (385)
- Պաղի Արահամեան, մահ. 1825 թ., 24 (98)
- Պաղտասար Թաղարեցի, հայր՝ Ասարի, 69 (353)
- Պաղում, հիշ. 1620-ական թթ., եղբայր՝ Խաչատուրի, 69 (356)
- Պայանտիր աղա, մահ. 1547 թ., 6 (3)
- Պայսանդուր պէկ, հիշ. 1658, 66 (340)
- Պապ, հայր՝ Ռուտանի, 82 (422)
- Պապաճան, հիշատակին խաչարար է կանգնեցվել, 65 (334)
- Պավել Ստեփանովիչ Մուրաշկոյ Բոլիբաշեվ (օտսովնոյ նատվորնի սավետնիկ և կավալեր), մահ. 1875 թ., 83 (443)
- Պատալ, հայր՝ Արաբիշ իզբաշի իշխանի, 45 (245)
- Պատալ, որդի՝ Փիրի Թաղարեցու, մահ. 1816 թ., 69 (354)
- Պարսամ Մուրատ, 21 (79)
- Պեջան, հայր՝ Կոր բոխի, 18 (64)
- Պետրոս աղա, հիշ. 1840 թ., 22 (89)
- Պետրոս աղա Յակովբեան Ներսիսեանց, մահ. 1856 թ., 58 (296)
- Պետրոս Առաքելեանց, հայր՝ Ռուստամի, 30 (141)
- Պետրոս կամ Այսրի, որդի՝ Օվանէս Խնածախցու, 93 (498)
- Պետրոս Գրիգորեան Յովսէփեանց Գիրքեցի, եղբայր՝ Պօղոսի և Բաղդասարի, հիշ. 1831 թ., 21(88)
- Պետրոս իշխան Յիզբաշեան, մահ. 1859 թ., 30 (140)
- Պետրոս կարողիկոս Աղուանից (1653-1675), հիշ. 1660 թ., 61 (306)
- Պետրոս, կինը՝ Մարբարիտ, մահ. 1771 թ., 67 (344), 67 (345), 67 (346)
- Պետրոս, հայր՝ բրուտ Արրահամի, 8 (15)
- Պետրոս նահատակ Նիժեցի, մահ. 1826 թ., 82 (426)
- Պետրոս, որդի՝ Տէր Յօհանի, մահ. 1799 թ., 68 (349)
- Պետրոս, որդի՝ Տէր Սահակի Մատրասցու, ամուսին՝ Մարիամի, 50 (273)
- Պետրոս պարոն, որդի՝ Գեորգի Ջուրայեցու, 50 (276)
- Պետրոս վարդապետ, 50 (271)
- Պետրոս Ջավաղեան Խալափեանց, մահ. 1888, 27 (116)
- Պետրոս վարդապետ Պօղոսեան Սարուխանեանց, մահ. 1861 թ., 91(481)
- Պետրոս կազմող (17-18 դդ.), 51 (285)
- Պըրընդուխ, մահ. 1408 թ., 32 (155)
- Պմլայ, մահ. 1491 թ., 36(183)
- Պողոս, մահ. 1799 թ., 68 (350)
- Պողոս իշխան Նիժեցի Մատրեսեան, մահ. 1877 թ., 43 (229)
- Պողոս, որդի՝ Թումանի, 10 (40)
- Պողոս Գրիգորեան Յովսէփեանց Գիրքեցի, եղբայր՝ Պետրոսի և Բաղդասարի, հիշ. 1831 թ., 21 (88)
- Պօղոս Շահպարտեանց Գանձակեցի, հիշ. 1852 թ., 15 (52)
- Պօղոս (Տէրոյանեանց ազգից), հայր՝ Բաղտար տիրացուի, 21 (81)
- Պօղոս, որդի՝ Կարապետի և Գուրնարի, եղբայր՝ Աստուածատուրի, 50 (275)
- Պօղոս, հայր՝ Շահինի, 50 (279)
- Պօղոս վարդապետ, հիշ. 1718 թ., 50 (275)
- Չավատ, որդի՝ Դանէլի, մահ. 1806 թ., 69 (352)
- Ջիւնալ, հայր՝ Զասպարի, 19 (68)
- Ջոնտար, մահ. 1073 թ., 38 (197)
- Ջուշեր, հայր՝ Արտաշիլի, 38 (200)

- Ռեվազ, 51 (281)
 Ռատակեսեանց, 42 (222)
 Ռատամ Գանձակեցի, որդի՝ Հայրապետ Քանախանցի, մահ. 1813 թ., 83 (433)
 Ռատամ Առաքելեանց (կառալեր), որդի՝ Պետրոս Առաքելեանցի, մահ. 1860 թ., 30 (141)
 Սարխմիշ, 23 (93)
 Սահակ, հայր Հոռոմսիմի, մահ. 1736 թ., 67 (342), 67 (343)
 Սահակ, որդի՝ Գալուստի, նվիրատու, 76 (405)
 Սահակ՝ Սագինեանց տոհմից, որդի՝ Յակովբի, մահ. 1897 թ., 40 (215)
 Սահակ վարդապետ, նահատակվել է 1417թ. սեպտեմբերի 12 - ին, 74 (391)
 Սահակ քահանա Յոնանեանց, հիշ. 1886 թ., 62 (312)
 Սամուել Դոնդարեանց, հայր՝ Մարտիրոս Դոնդարեանցի, 48 (264)
 Սանաթ, 58 (294)
 Սանամ, կին՝ Եղիազար սարկաւազի, 7 (8)
 Սանամ, մահ. 1718 թ., 25(104)
 Սանասի, հիշ. 1156 թ., 92 (490)
 Սանդուխտ, կին՝ Գալուստի, որդիները՝ Օհան, Ղարազ և Արրահամ, 45 (240)
 Սանվել Թավարեանց, հիշ. 1908թ., 17 (61)
 Սառա, մահ. 1452 թ., 28 (127)
 Սառա, կին՝ Յուսեփի, 69 (351)
 Սարգիս, 93 (503)
 Սարգիս արքեպիսկոպոս, նստում էր ճակի վանքում, հիշ. 1870թ., 96 (516)
 Սարգիս Դոնդարեանց Մատրասեցի, բարերար, մահ. 1890 թ., 48 (262)
 Սարգիս, հայր՝ Յուսեփի, 45 (248)
 Սարգիս Ղարաբաղցի Բարխուդարեանց, հիշ. 1852 թ., 15 (53)
 Սարգիս Յայրապետեան ճակեքցի, մահ. 1860 թ., 89 (465)
 Սարգիս Յարութիւնեան Մուսաիլեանց Ջառաբեցի (վանառական), մահ. 1873 թ., 86 (451)
 Սարգիս, որդի՝ Արզմանի և Տատագուլի, եղբայր՝ Կոկնայի, Կարապետի և Մանխայի, 50 (275)
 Սարգիս Շահապարոնեանց Գանձակեցի, հիշ. 1852 թ., 15 (52)
 Սարգիս վարդապետ, 90 (476)
 Սարգիս վարդապետ Միրզաբեկեանց, առաջնորդ Սաղիանի վանքի, հիշ. 1870 թ., 64 (320)
 Սարգիս տիրացու, որդի՝ Արզալ Տէր Սիմոնեանի (ղայիր), մահ. 1891թ., 86 (452)
 Սարգիս քահանա, մահ. 1435 թ., 28 (124)
 Սարտար, նվիրատու, 75 (402)
 Սարրին, որդի՝ Խոնա Քասապարի, հայր՝ Ավեղիսի, 94 (507)
 Սարրիս Շամախեցի, ամուսին՝ Հոռոմի, 10 (36)
 Սղեփան, որդի՝ Յովսեփի և Ծաղիկի, եղբայր՝ Մարդիրոսի, 48 (260)
 Սէրգեյ Յարութիւնեան Ծառքեանց, մահ. 1902 թ., 60 (305)
 Սէրգեյ Պետրոսեանց, ամուսին՝ Մարիամի, 60 (304)
 Սերոժա, 73 (385)
 Սէրակ Մոսէսեանց, 33 (168)
 Սիմա, կին՝ Թաղեոսի, 50 (275)
 Սիմեոն, 11 (44)
 Սիմեոն Աղուանից կարողիկոս, հակաթոռ (1675-1701), հիշ. 1688 թ., 50 (269)
 Սիմեոն կարողիկոս, հիշ. 1671թ., 92 (485)
 Սիմեոն, հայր՝ Մկրի, 76 (408)
 Սիմոն կամ Գրիգոր, որդի՝ Օվանես Խնածախցու, 93 (498)
 Սիմոն Յովսեփեան Գալիքեանց, նվիրատու, կինը՝ Նախշուն, որդին՝ Ավանես, հիշ. 1890 թ., 92 (486)
 Սողոմոն, 40 (211)
 Սողոմոնիշ, հայր՝ Ղասալայալուշի, 20 (78)
 Սոտումակ, 38(195)
 Ստեփան, ամուսին՝ Կուրի, 28(130)
 Ստեփան (բոյախշի) Ղարաբաղցի Աստրախանարնակ, հիշ 1816 թ., Սաղիանի վանքին զանգ է նվիրել, 64 (321)
 Ստեփան Գրիգորով Սղնախեցի, նվիրատու, հիշ 1851 թ., 15 (54)
 Ստեփան (զարգար) Հնդարեցի, հայր՝ Յարութիւնի, 10 (35), 10 (40)
 Ստեփան Սափարով, հիշ. 1886թ., 29 (136)
 Ստեփան բոլավա, ամուսին՝ Անրատանի, հայր՝ Իսրայիլ, 10 (33), 10 (34)
 Ստեփանոս Մարտիրոսեանց Փանիեանց, մահ. 1840 թ., 81 (418)
 Սուրբ Գեորգ, 23 (94)
 Սուրբան, 28 (131)
 Սուրբան Խույ, 26 (112)
 Սուրբան Կիւ, կին՝ Տէր Յովհաննէսի, հիշ. 1587 թ., 58 (294)
 Սուրբան Շահ, մահ. 1356թ., 36 (175)
 Սուրմա, մահ. 1817թ., կին՝ Մարտիրոսի, 43 (233)
 Սոնա, դուստր՝ Տէր Սարգիս Նրնգեցու, մահ. 1811 թ., 21 (83)
 Վանխտա, մահ. 1459 թ., 37 (192)
 Վառ, կին՝ Մարտիրոսի (զարգար), մահ. 1822 թ., 25 (105)
 Վարանցով իշխան (զնեազ), հիշ. 1851 թ., 15 (50)
 Վարդան, որդի՝ Խաչատուր Դիարբարբցու, 50 (273)
 Վարդան Մինասեան Պետիեանց, մահ. 1909 թ., 41 (217)
 Վերդի, որդի՝ Դաիթ Ասկարեանցի և Աննայի, 19 (73)
 Վլաս վարդապետ, հիշ. 1671, 1677, 1682, 1691 թթ., Շամախու բնի առաջնորդ, Սաղիանի վանքում շինել է տվել տնտեսատունը, 49 (269), 63 (316), 87 (460), 92 (485)
 Տատագուլ, կին՝ Արզմանի, մայր՝ Կոկնայի, Սարգսի և Մանխայի, 50 (275)
 Տավփիթ, հայր՝ դարփին Գրիգորի, 17 (56)
 Տէր Արրահամ, որդի՝ Տէր Սահակի, կինը՝ Շահսուրբան, հայր՝ Նարինի, մահ. 1703 թ., 9 (26), 9 (27), 10 (28)
 Տէր Արրահամ, մահ. 1809 թ., 8 (13)
 Տէր Արրահամ, որդի՝ Գրիգորի, հիշ. 1826 թ., 30 (142)
 Տէր Արրահամ Ջորլուեցի, մահ. 1815 թ., 43 (232)
 Տէր Ազարիա Ջառափեցի, որդի՝ Մարբարի, մահ. 1801 թ., 86 (454)
 Տէր Ալիբան Կալուստին տես՝ Ալիբան Կալուստեան
 Տէր Ալիբան Կալուստեան Սուրբան-Նուխեցի, մահ. 1838 թ., 45 (249)
 Տէր Աստուածատուր քահանա Ենգիբարեան, եղբայր՝ Յոհաննի, 42 (218), 42 (219)
 Տէր Ավետիս, որդի՝ Յոհաննուսի, հիշ. 1823 թ., 42 (220), 42 (221)
 Տէր Առազ Շամախեցի, որդի՝ Կարապետի, հիշ. 1783թ., 75(397)
 Տէր Արևա, հայր՝ բոյախշի Ստեփանի, 64 (321)
 Տէր Գեորգ, 75 (399)
 Տէր Գրիգոր, հիշ. 1718 թ., 58 (293)

- Տէր Գրիգոր, որդի՝ Հայրի, մահ. 1867 թ., 87 (457)
- Տէր Դանիէլ Տէր Ասագեանց, հայր՝ Բարսաանի, 40 (216)
- Տէր Դանիէլ Սուրբան - Նուխեցի (18-րդ դար), որդի՝ Տէր Իսրայէլի, պապ՝ Տէր Կարապետի, 45 (253)
- Տէր Երեմիա, Մեյսարու Սր. Աստվածածին վանքի սուսջնորդ, հիշ. 1688 թ., 50 (269)
- Տէր Եփրեմ, հիշատակին խաչքար և կանգնեցվել, 65 (335)
- Տէր Զարար, 45 (251)
- Տէր Զարարեանց Ազատեան Ստեփան (բժիշկ), 6 (1)
- Տէր Իսրայէլ, կինը՝ Աննա, որդին՝ Տէր Կարապետ, 45 (242), 45 (253)
- Տէր Իսրայէլ, հայր՝ Տէր Զովսէփի կամ Կարապետի, մահ. 1825 թ., 92 (493)
- Տէր Խաչատուր, հիշ. 1867թ., 13 (48)
- Տէր Կարապետ, մահ. 1613 թ., 71 (379)
- Տէր Կարապետ, հիշ. 1619թ., 71 (373)
- Տէր Կարապետ Տէր Սարգսեան Տէր Ասագով, մահ. 1850թ., 91 (480)
- Տէր Կարապետ քահանա Սուրբան-Նուխեցի, հայր՝ Տէր Իսրայէլ, կինը՝ Անբաստան, որդին՝ Զօհաննէս դայիր, մահ. 1846թ., 45 (250), 45 (251), 45 (253), 46 (255)
- Տէր Կարապետեան տեր ..., մահ. 1820 թ., քահանայագործել և էրմանի բազար գյուղում, 12 (47)
- Տէր Հայրապետ, հիշատակին խաչքար և կանգնեցվել, 71 (364)
- Տէր Ղազար, հոգարարձոմ, հիշ. 1660 թ., 61 (306)
- Տէր Ղազար, մահ. 1711 թ., 24 (97)
- Տէր Մարտիրոս Տէր Դանիէլով քահանա Զարարարայի, հիշ. 1851 թ., 15 (50)
- Տէր Մէժլում, որդի՝ Գրիգորի, 21 (82)
- Տէր Մկրտիչ, հայր՝ Դատրի, Մանասի, Զովսէփի, Մլասկի, 93 (496)
- Տէր Յարութիւն, մահ. 1848թ., 21 (85)
- Տէր Յարութիւն Գրիգորեան Գաւրեանց Բլեղցի, մահ. 1898 թ., 38 (207)
- Տէր Յարութիւն Խոշկաշենցի, մահ. 1866 թ., 87 (459)
- Տէր Յարութիւն Տէր Զօսէփեան Թարխանեանց, հայր՝ բժիշկ Բեկարտի, 83 (440), 83 (442)
- Տէր Յարութիւն Յարութիւնեանց, հիշ. 1891 թ., 35 (171)
- Տէր Յովաննէս, որդի՝ Տէր Սարգսի Յարութիւնեանց, մահ. 1862 թ., 17 (59)
- Տէր Յովաննիս, հիշ. 1718 թ., 25 (104)
- Տէր Յովաննէս, 25 (99)
- Տէր Յովաննէս, ամուսին՝ Սուրբան Կիլի, հիշ. 1587 թ., 58 (294)
- Տէր Յովսէփ, հիշ. 1751 թ., 92 (489)
- Տէր Յովսէփ միայնակեաց վարդապետ, մահ. 1798 թ., 65 (331)
- Տէր Յօհան, հայր՝ Պարոտի, 68 (349)
- Տէր Յօհան քահանա Փիրվերտեանց, մահ. 1866թ., 8 (16), 8 (17)
- Տէր Յօհան քահանա Տէր Պետրոսեանց Հնդարեցի, մահ. 1751 թ., 9 (20)
- Տէր Յօվսէփ կամ Կարապետ, որդի՝ Տէր Իսրայէլի, 92 (493)
- Տէր Յօվսէփ Սօկուրլեցի, հայր՝ Տէր Ներսէսի և Տէր Սարգսի, մահ. 1868 թ., 92 (493), 92 (495)
- Տէր Ներսէս, որդի՝ Տէր Զօվսէփ Սօկուրլեցու, 92 (495)
- Տէր Ներսէս քահանա Տէր Գասպարեանց, մահ. 1889թ., 25 (107)
- Տէր Ովաննէս, մահ. 1466թ., 36 (177), 36 (178)
- Տէր Պաղտասար, որդի՝ Բակնագարի, 93 (499)
- Տէր Պաղտասար Սօկուրլեցի, 92 (494), 93 (499)
- Տէր Պետրոս, մահ. 1695թ., 51 (284)
- Տէր Սահակ, հայր՝ Տէր Արքախանի, մահ. 1702 թ., 9 (25), 9 (27)
- Տէր Սահակ Մատրասեցի, հայր՝ Պետրոսի, 50 (274)
- Տէր Սարգիս Յարութիւնեանց, հայր՝ Տէր Յովաննէսի, մահ. 1875 թ., 17 (58), 17 (59)
- Տէր Սարգիս Ննգեցի, հայր՝ Սօնայի, 21 (83)
- Տէր Սարգիս, որդի՝ Տէր Զօվսէփ Սօկուրլեցու, 93 (495)
- Տէր Սարգիս Օհանեան, հիշ. 1836 թ., 7 (6)
- Տէր Ստեփանոս, մահ. 1604թ., 37 (191)
- Տէր Փիլիպպոս, որդի՝ Աստուածատուր սուսգ քահանա Շամախեցու, հայր՝ Տէր Օհանի, մահ. 1776 թ., քաղված Սաղիանի վանքի քակում, 64 (323), 64 (324), 64 (325)
- Տէր Օհան, 75 (394)
- Տէր Օհան, որդի՝ Տէր Փիլիպպոսի, բոս՝ Տէր Աստուածատուր սուսգ քահանա Շամախեցու, մահ. 1815 թ., 64 (325)
- Տուրամիչ որդի Արար, հայր՝ Բոլի խզրաշու, 45 (252)
- Յագին Թիֆլիզեցի, հայր՝ Ասլան մասնորբի, 65 (330), Ումիտ, 28 (133)
- Ունուր խարուն, մահ. 1563թ., 12 (46)
- Ուստիան, կողակից՝ Զօհանիս Խոյեցի Մանուկովի, մահ. 1841 թ., 82 (422)
- Փանիեանց, ազգ՝ Ազուլիսից, 81 (418)
- Փարի, 51 (278)
- Փարս (աշուղ), որդի՝ Ղարալղա, մահ. 1556 թ., 65 (338)
- Փիր, հայր՝ Պատալի, 69 (354)
- Քասպար, որդի՝ Ջիւայի, մահ. 1815 թ., 19 (68)
- Քարամ, 26 (111)
- Քինեար, 74 (388)
- Օհան, որդի՝ Յակոբ Շամախեցու, 50 (276)
- Օհան, ծնողները՝ Գարուստ և Սանդուխտ, եղբայրները՝ Ղազար և Արքախան, 45 (240)
- Օհան Գրախտիկցի, հայր՝ դպար Ավարի, 21 (84)
- Օհան, եղբայր՝ Մէլիսի, որդի՝ Մէլքիսի և Մարեանի, 30 (138)
- Օհան Տողեցի (քարհան), մահ. 1811 թ., 83 (432)
- Օհանէս, 83 (430)
- Օհանճան, որդի՝ Ղալալի, մահ. 1694 թ., 93 (497)
- Օսմանցի Ասար Շամախեցի, 7(10), 8 (12)
- Օվաննէս, մահ. 1699 թ., 40 (212)
- Օվաննէս (այրաղջի) Խնածախցի, որդիները՝ Սիմօն կամ Գրիգոր, Պետրոս կամ Այսրի, մահ. 1796 թ., 93 (498)
- Օվաննէս, հայր՝ Թարոսի, 18 (65)
- Օվաննէս, որդի՝ Արքունի, մահ. 1799 թ., 10 (39)
- Օվասափ, որդի՝ Թումանի, նվիրատու, 75 (404)
- Օրբեյանով, իշխան, փոխարքա, 15 (50)
- Ֆիդրոն Գ. քարհատ, 73 (385)

- Ազուլեաց երկիր (Ազուլիս), 81 (418)
 Ազայ շեն (այժմ՝ Սուլթանքենդ), 17 (60)
 Աղբուլաղ գյուղ, 19 (75)
 Աղղաշ, 6 (1)
 Աղուանից տուն, Աղուանից երկիր, 61 (306), 90 (474)
 Ամիդ, 50 (273)
 Ամուրավան գիւղ, 35 (171)
 Աշան գիւղ (Լ.Ղ.Հ, Մարտունու շրջանում), 69 (352)
 Աշտարակ, 64 (322)
 Աստրախան, 64 (321)
 Ավետարանոց գիւղ (Լ.Ղ.Հ, Ասկերանի շրջանում), 69 (351), 94 (507)
 Ավտոնոց գիւղ, տես՝ Ավետարանոց գիւղ
 Արաշ - տես՝ Էրմանի բազար
 Արգրում, տես՝ Էրգրում
 Արցախ երկիր, 81 (419)
 Բագու, տես՝ Բարու
 Բարու, 62 (308), 62 (310), 62 (311), 62 (313), 74 (392), 75 (398)
 Բիլիդ, տես՝ Բլեդ
 Բլեդ գիւղ, 19 (70), 38(203), 38 (204), 38 (205), 38(206), 38 (207), 46(257)
 Գանձակ գիւղ, 20 (77)
 Գանձակ բաղար, 15 (52), 22 (90), 74 (390), 83 (433)
 Գանձասար, 50 (275)
 Գիւլիստան բաղարանիչ գիւղ (Շամախու մոտ), 63 (318)
 Գիւրջեան գիւղ, 7 (6), 8(18), 18 (67)
 Գիւրդաղիւ գիւղ, 39 (209)
 Գիւրք գիւղ, 21 (85), 21 (87), 21(88)
 Գաշբուլաղ գիւղ, 77 (412)
 Գաշտ (Ազուլիսի մի թաղամասը), 83 (430)
 Գաշտ Ջուղայի (Ջուղայի մի թաղամասն էր), 15 (51), 49 (268)
 Գիւրքեքի, տես՝ Ամիդ
 Գոդ, տես՝ Տոդ
 Գրախտիկ գիւղ (Լ.Ղ.Հ, Հաղբուրթի շրջանում), 21 (84)
 Եաղուրլու գիւղ, 93 (505), 94 (506)
 Ետիլլե գիւղ, տես՝ Էդիլլու գյուղ
 Զառափ (Զառապ, Զառար) գիւղ, 86 (449), 86(451), 86 (452), 86 (454)
 Զարարա, 15 (50)
 Էդիլլու գյուղ (Լ.Ղ.Հ, Հաղբուրթի շրջանում), 17 (56)
 Էջմիածին, 43 (226), 50 (275), 61 (306), 91 (482)
 Էրգրում, 85 (448)
 Էրեր գիւղ, 45 (240)
 Էրմանի բազար գիւղ, 12(47)
 Թաղլար գիւղ, 69 (353), 69 (354)
 Թիֆլիզ, 57 (292), 65 (327), 65 (330), 82 (427)
 Թօփի շեն գիւղ, 20 (77), 23 (92)
 Խանիշեն գիւղ, 52 (286), 52 (287), 52 (290), 73 (385)
 Խարբերդ, 51 (279)
 Խարփերք, տես՝ Խարբերդ
 Խնածախ գիւղ (Լ.Ղ.Հ, Ասկերանի շրջանում), 93 (498)
 Խոյ, 78 (415), 82 (421)
 Խոշկաշեն գիւղ (այժմ՝ Դարարուլաղ) 87 (456), 87 (458), 87 (459)
 Կանձա, տես՝ Գանձակ բաղար
 Կիլիստան, տես՝ Գիւլիստան բաղարանիչ գիւղ
 Կիւրջիւան, տես՝ Գիւրջեան գիւղ
 Կուզոան գիւղ, 24 (98)
 Կուրճուան գիւղ, տես՝ Գիւրջեան գիւղ
 Հաշտարխան, տես՝ Աստրախան
 Հերիեր գյուղ, (Լ.Ղ.Հ Մարտունու շրջանում) 69 (355)
 Հիրիիր, տես՝ Հերիեր
 Հկակու գյուղ (Լ.Ղ.Հ, Հաղբուրթի շրջանում), 21 (82)
 Հնդար գիւղ, 9 (19), 9 (20), 9(23), 10 (35), 10 (38)
 Դարալա գառառ, 30 (142), 43 (232), 45 (243), 45 (244), 46 (255)
 Դարալու Նուխի գյուղ, տես՝ Սուլթան-Նուխի
 Դալակա գիւղ, 19 (72), 26 (108), 26 (109)
 Դայարաշի գիւղ, 78 (414), 78(415)
 Դարարաղ, 15 (53), 17 (56), 17(57), 21 (81), 21 (82), 21 (83), 21(85), 46 (254), 64 (319), 64 (321), 69 (351), 69 (352), 69 (353), 69 (354), 69 (355), 82 (424), 83 (432), 86 (453)
 Դափան, 83 (431)
 Դալեր (ճալրք) գիւղ, 89 (462), 89 (463), 89 (464), 89 (465), 89 (466), 89 (467), 89 (468), 89(469), 90 (473), 91 (481)
 Դալերի վանք, տես՝ Սր. Աստուածածին եկեղեցի, վանք (Դալեր գիւղ)
 Դալերի վիճակ, 91 (482)
 Մաղրասա գիւղ, տես՝ Մատրասա գիւղ
 Մամատապատ, տես՝ Նենքապակ
 Մագրղու գիւղ, 13 (48)
 Մատրասա գիւղ, 47 (258), 47 (259), 48 (261), 48 (264), 48 (265), 73 (387)
 Մեղրի գյուղ, 6 (1)
 Մեյսարի գիւղ, 49 (264), 50 (277), 51 (277), 51 (283)
 Մեյսարու վանք, 49 (267), 50 (270)
 Մեսար (Մեսեր) գիւղ, տես՝ Մեյսարի գիւղ
 Մերախն բաղար, 67 (342)
 Միրզաբեկլու գիւղ, 40 (213), 40 (214), 40 (215)
 Մուսարուլաղ (աղբյուր՝ Շամախի բաղարում), 59 (300)
 Մոսկուա 59 (297)
 Յրկակու գիւղ, տես՝ Հկակու
 Նախիջեան (հին), 59 (298), 62 (309), 74 (392)
 Նենքապակ (Նեյնքապատ) գիւղ, 6 (1), 94 (506)
 Նիժ գիւղ, 42 (221), 42 (223), 42 (225), 43(227), 43 (228), 82 (426)
 Ննգի գիւղ, (Լ.Ղ.Հ, Մարտունու շրջանում), 21 (81), 21 (83), 86 (453)
 Նորշին (Նորշեն) գիւղ (Աղսուի շրջանում, ներկայումս՝ Ենգիթենդ), 9 (21)
 Նուխի, տես՝ Շարի բաղար
 Շահումյան գյուղ (Խանի շեն), տես՝ Խանիշեն
 Շամախի բաղար, 7 (10), 8 (12), 8 (14), 10 (36), 10 (41), 49 (266), 50 (276), 50 (277), 51 (283), 59 (300), 60 (302), 60 (303), 60 (304), 60 (305), 62 (308), 62 (309), 63 (318), 64 (319), 64 (323), 64 (324), 64 (325), 65 (333), 74 (391), 74 (392), 75 (397), 75 (401), 76 (407), 83 (439), 92 (485)
 Շամախու վանք, տես՝ Սր. Ստեփանոս Նախապկայի վանք Սաղիանի
 Շարի բաղար, 83 (435), 83 (436), 83 (441), 84(446)
 Շարվա երկիր, 78 (415)
 Շուշի բաղար, 81(420), 86 (450)
 Շուրուրջի գիւղ, 27(116)
 Շիրվան, 74 (390)
 Չարաբերդ, տես՝ Ջրաբերդ
 Պաշնճաղ (Պաշնջաղ) գիւղ, 87 (461)
 Ջորլու գիւղ, 43 (232)
 Ջրաբերդ (Չարաբերդ), 46 (254), 78 (413)
 Ջուղա, 49 (268), 50 (276)

- Ռուշան, 28 (135)
Սաղիան գիտ, 61 (306), 62 (312), 67 (342)
Սաղիանու ուխտ, տես՝ Սր. Ստեփանոս Նախավկայի վանք Սաղիանի
Սր. Ամենափրկիչ եկեղեցի (Ամուրավան գիտ), 35 (171)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Ավանաշեն գիտ), 18 (62)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Գիրդաղի գիտ), 39 (209)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Թոփի շեն գիտ), 23 (92)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Հրնդար գիտ), 9 (19)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Դալակա գիտ), 26 (109)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի, վանք (Ճալեք գիտ), 90 (473)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Մատրասա գիտ), 47 (258), 92 (494), 92(495)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Մեյսարի գիտ), 49 (266)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Մեծ Սոկուրլու գիտ), 92(485), 92 (489)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Նիժ, Ներքին քաղ), 42 (223)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Նիժ գիտ, Վերին քաղ), 42 (225)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Շարի քաղաք), 81(417)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Ռուշան գիտ), 28 (135)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Սուրբան-Նուխի գիտ), 44 (239)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Վարդաշեն), 95 (508)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Քալախան գիտ), 72 (380), 72 (382), 72 (383)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Քարբանջ գիտ), 75 (398), 75 (401), 76 (406)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Քեշխուրդ գիտ), 34 (169)
Սր. Աստուածածին եկեղեցի (Քունգուտ գիտ), 85 (447)
Սր. Աստուածածին վանք Մեյսարու (Մեյսարի գիտ), 50 (270)
Սր. Ասագ Նշան մատուռ (Մագրղու գիտ), 13 (48)
Սր. Գեորգ եկեղեցի (Դաշքուլաղ գիտ), 77 (412)
Սր. Գեորգ եկեղեցի (Չարաքալա քաղաք), 15 (50)
Սր. Գեորգ եկեղեցի (Քասանդ գիտ), 33 (167)
Սր. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի (Յաղուրլու), 93 (505)
Սր. Գրիգորիս եկեղեցի (Գիրքեան գիտ), 7 (6)
Սր. Եղիշեն Առաքյալի մատուռ, 95 (512)
Սր. Եղիշեն եկեղեցի (Նիժ գիտ), 42 (218), 42 (219), 42 (221)
Սր. Եղիշեի քաւարան - եկեղեցի (Մինգեչաուր), 11 (43)
Սր. Հովհաննէս եկեղեցի (Վանք գիտ), 30 (142)
Սր. Հոսիսիմոն եկեղեցի (Շարի քաղաք), 82 (424)
Սր. Հրեշտակապետաց խորան (եկեղեցի), Մեյսարու վանքում, 49 (269)
Սր. Նշան եկեղեցի (Մեյսարու վանքում), 50 (275), 50 (276), 50 (277)
Սր. Սահակ նահատակ վարդապետի մատուռ (Քարբանջ գիտ), 74 (392), 75 (399), 75 (400)
Սր. Ստեփանոս եկեղեցի (Դալաքաշի գիտ), 78 (414)
Սր. Ստեփանոս Նախավկա եկեղեցի (Սաղիանի), 61 (306), 62 (308), 64 (321), 65 (328)
Սղնախ քաղաք, 15 (54)
Սուրբան-Նուխի, 45 (243), 45 (244), 45 (245), 45 (247), 45 (248), 45 (249), 45 (250), 45 (253), 46 (255), 46 (256), 46 (257)
Սոկուրլու գիտ, 92 (494), 92 (495)
Վանք, գիտ, 30 (138)
Վարդաշեն, 95 (509), 95 (512), 95 (513)
Վերին Ագուլիս, 82 (428)
Վերին քաղ (Նիժում), 42 (225)
Տարօն, 65 (333)
Տըրքլաղիկ գիտ, տես՝ Դրախտիկ Տիֆլիս, տես՝ Տիղիս
Տող գիտ, 83 (432)
Տուտ գիտ, 65 (332)
Տիղիս, 6 (1)
Ուշտալ գիտ, 19 (73)
Ուտեաց վիճակ, 91 (482)
Ուրմիա, 65 (338)
Քալախան գիտ, 45 (246), 72 (380), 72 (381), 72 (383), 72 (384), 73 (385), 73(386)
Քաշաքաղ գաւառ, 81 (419)
Քասանդ գիտ, 33 (167)
Քարբանճ, տես՝ Քարբանջ
Քարբանջ գիտ, 74 (389), 74 (392), 75 (399), 75 (403), 75 (404), 76 (408)
Քեշխուրդ գիտ, 34 (169)
Քեանդ գիտ, տես՝ Քասանդ
Քոնլուճ, տես՝ Քովլուճ
Քովլուճ (Քեոնլուճ) գիտ, 11 (42)
Քշտաղ, տես՝ Քաշաքաղ գաւառ
Քունգուտ գիտ, 85 (447)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից.....	3	Բում.....	39
Պատմա-աշխարհագրական ակնարկ	4	Գիրդաղյուլ.....	39
ԱՂԴԱՇԻ ՇՐՋԱՆ.....	5	Միրզաբեկյուլ.....	40
Նեմիթապատ	5	Նիժ	41
ԱՂՍՈՒԻ ՇՐՋԱՆ.....	6	Ջորլու.....	43
Գյանդլիան	6	Միրթենգիջա.....	43
Գյուրդաշեն.....	6	Սուլբան-Նուխի.....	44
Գյուրջեան	7	ՇԱՄԱԽՈՒ ՇՐՋԱՆ	46
Հնդար	8	Մատրասա	46
Քոփլուն.....	10	Մեյսարի	48
ԵՎԼԱԽԻ ՇՐՋԱՆ	11	Շահումյանավան (Խանիշեն)	52
Մինգեչաուր	11	Շամախի	52
Արաշ	11	Սաղիան	60
Մագրդու.....	12	Փախրաբուշ	69
Քանդակ	13	Քալախան	72
ՉԱՔԱԹԱԼԱՅԻ ՇՐՋԱՆ	14	Քարբանջ	73
Չարաքալա.....	14	ՇԱՔԻԻ ՇՐՋԱՆ	76
ԻՍՄԱՅԻԼԻ ՇՐՋԱՆ	15	Ալյար գյուղ	76
Ազալի շեն (Նորշեն)	16	Գյոյբուլաղ (Գյոգբուլաղ)	77
Ավանաշեն	17	Դաշբուլաղ	77
Բահլիան	18	Դայաբաշի	78
Բզավանդ	18	Շաքի	78
Բիլիստան	19	Քիշ	84
Գանձակ	19	Քունգուտ	84
Գիրք	20	ՎԱՐԴԱՇԵՆԻ ՇՐՋԱՆ	85
Չարկարան	22	Չառափ	85
Թոփիշեն	22	Խոշկաշեն	86
Կարմախան	23	Ճալեք	87
Կուզոան	24	Ճալեքի Սբ. Աստվածածին վանք	89
Դալակա	24	Մեծ Սոկուրլու (Ուռեկան)	91
Նորշեն (Խուրաշեն)	26	Յաղուրլու	93
Շուրուրչի	26	Վարդաշեն	94
Ռուշան	27	Փոքր Սոկուրլու	96
Վանք (Վանքաշեն)	29	Օթմանլը	96
Ուշտալ	32	ՎԻՍԱԳՐԵՐԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ	97
Փաքակլու	33	ԲՈՒՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ ՎԻՍԱԳՐԵՐ ՊԱՐՈՒ-	
Քավանդ	33	ՆԱԿՈՂ ՀՆԱՎԱՅՐԵՐԻ ՔԱՐՏԵԶ.....	120
Քեշխուրդ	33	ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ.....	121
ԿՈՒՏԿԱՇԵՆԻ ՇՐՋԱՆ.....	34	ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	130
Ամուրավան	35	Բովանդակություն	132
Բլեղշեն	38		

Ստորագրված է տպագրության 15.08.1997 թ.
 «Ռուբին» տպագրական ԱԶ
 Երևան-84, Հր-Արմ. զանգված, Ա-2 քաղ., 32/15
 Տպագրությունը օֆսեթ, չափսը՝ 42x 30 1/2
 Տպագրական 33 պայմանական մամուլ
 Համակարգչային շարվածքը «ԱՆՏԱՐԵՄ» ՍՊԸ
 Տպաքանակ 600
 Գինը պայմանագրային

RAA (Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող) կազմակերպությունն իր գործունեությունը ծավալել է սկսած 1960-ական թվականների վերջից: Պաշտոնականացել է 1982թ-ին
Գերմանիայում: Հայաստանյան մասնաճյուղը 1992թ - ից գրանցվել է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանին կից: Նպատակն է իրականացնել ներկա Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս, մասնավորապես՝ պատմական Հայաստանի տարածքում (առաջնահերթորեն), ապա նաև սփյուռքում պահպանված պատմական հուշարձանների բազմակողմանի հետազոտական աշխատանքներ:
Առաջիկա տարիներին և հատկապես Հայաստանի քրիստոնեացման 1700 - ամյակի առիվ լույս կտեսնեն կազմակերպության աշխատակիցների հեղինակած մի շարք աշխատություններ: Դրանց թվում են.

- Քարվանձառ
- Վանա ավագանի վանքերը
- Հայկական եկեղեցիները Արաստանում
- Նոր Զուղայի ճարտարապետությունը
- Չարմահայի և Փերիայի հայկական գյուղերի ճարտարապետությունը
- Արցախի մանրատեղանունները
- Ջավախքի պատմական հուշարձանները
- Բղիի շրջանի ճարտարապետությունը
- Հանչեն-Խոտորցրի հայկական գյուղերի ճարտարապետությունը
- Գուգարքի հայերեն վիմագրերը
- Հայերը Կախեթում
- Արցախի վիմագրերը
- Շապին-Գարահիսարի հայկական ճարտարապետությունը
- Պատմական Հայաստանի և գաղթափախների հայկական հուշարձաններ (ցուցակներ և քարտեզներ)